

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI**

HALAÇ TÜRKÇESİNİN ÇEKİM MORFOLOJİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MÜGE IŞIKLI

ANKARA, 2021

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI**

HALAÇ TÜRKÇESİNİN ÇEKİM MORFOLOJİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MÜGE IŞIKLI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Melek ERDEM

ANKARA, 2021

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI**

HALAÇ TÜRKÇESİNİN ÇEKİM MORFOLOJİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof . Dr. Melek ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri :
Adı ve Soyadı İmzası

Prof . Dr. Melek ERDEM
Doç. Dr. Gürcü Selcan SAĞLIK ŞAHİN
Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

Tez Savunma Tarihi 13/07/2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Melek ERDEM danışmanlığında hazırladığım “Halaç Türkçesinin Çekim Morfolojisi (Ankara, 2021)” adlı yüksek lisans tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 24/08/2021

Adı –Soyadı ve İmza

Müge IŞIKLI

ÖN SÖZ

Değişmeyen tek şey değişimin kendisidir. Bu doğrultuda bir dilin kendi içinde değişim göstermesi doğaldır. Geçmişten günümüze dillerde meydana gelen değişimlerde dilin yazılı kaynağının olup olmaması, statüsü ve diğer dillerle olan ilişkisi gibi unsurlar etkili olmuştur. Dillerdeki bu değişimin sağlıklı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmesi için dilin bir süreç içinde ele alınması gerekir.

Halaç Türkçesinin Çekim Morfolojisi adlı tezimizin amacı, Gerhard Doerfer ve Ali Asgar Cemrasi'nin araştırmaları doğrultusunda Halaç Türkçesinin çekim morfolojisinin art zamanlı olarak ele alınmasıdır. Tez, genel olarak Alman Türkolog Gerhard Doerfer ile Halaç Türkü olan Ali Asgar Cemrasi'nin araştırmaları ile sınırlandırılmıştır. Bu bakımdan bir dili sadece araştırma konusu olarak ele alıp araştıran ile bir dili konuşan ve bu dil üzerine çalışma yapan kişi arasındaki fark ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca art zamanlı bakış açısıyla Halaç Türkçesindeki değişimler göz önüne serilmiştir. Yine Halaç Türkçesinin çekim morfolojisi üzerine Türkiye Türkçesinde ayrıntılı bir çalışma bulunmaması tezin çalışma konusu olmasında etkili olmuştur.

Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde Halaç Türkçesi ve Türkleri hakkında geçmişten günümüze bilgiler verilmiştir. Sonrasında da Halaç Türkçesinin dil özellikleri açıklanarak Türk dili çalışmaları için önemine vurgu yapılmıştır. Bu bölümün kuramsal çerçevesinde ise ilk olarak morfoloji ve morfem kavramları açıklanmıştır. Daha sonrasında dilbilgiselleşme ve süreçleri üzerinde durulmuştur. Morfoloji yaklaşımlarında ise yapısal ve üretimsel dilbilim vurgulanarak bu bakış açılarının dil çalışmalarına etkisi ortaya konmuştur. Son olarak da yapım ve çekim morfolojisi açıklanmış ve aralarındaki farklara değinilmiştir.

İlk bölümde Halaç Türkçesinin isim çekimi morfolojisi ele alınmıştır. Bu doğrultuda Doerfer ve Cemrasi'nin gramerleri karşılaştırarak ele alınmış elde edilen bulgular korpus üzerinden örneklendirilmiştir. Ayrıca Zeynep Korkmaz, Muharrem Ergin ve Tahsin Banguoğlu'nun gramerlerinden de yararlanılmıştır.

İkinci bölümde ise Halaç Türkçesinin fiil çekimi morfolojisi ele alınmıştır. İsim çekiminde olduğu gibi bu bölümde de Doerfer ve Cemrasi'nin gramerleri karşılaştırarak ele alınmış elde edilen bulgular korpus üzerinden örneklendirilmiştir. Aynı zamanda Sonel Bosnalı, Bilgehan Atsız Gökdağ ve Sultan Tulu'nun çalışmalarına da yer

verilmiştir. Kavramların açıklanmasında da Zeynep Korkmaz, Muharrem Ergin ve Tahsin Banguoğlu'nun gramerlerine başvurulmuştur.

Sonuç bölümünün ardından da tezimizde yer alan ancak Türkiye Türkçesi konuşurları için anlaşılması güç olan sözcüklerden oluşan sözlüğe de yer verilmiştir.

Korpus da olduğu gibi Halaç Türkçesinin çekim morfolojisi de Gerhard Doerfer ve Ali Asgar Cemrasi karşıtlığı içinde ele alınmıştır. Bunun nedeni araştırmada art zamanlı bir bakış açısının benimsenmiş olmasıdır. Aynı zamanda kimi yerlerde Sonel Bosnalı, Sultan Tulu gibi Doerfer'in öğrencilerinin yapmış olduğu araştırmalardan yararlanılmıştır. Doerfer'in çalışmaları, Halaç Türkçesi üzerine yapılan sistemli çalışmaların başlangıcını oluştururken Sultan Tulu, Sonel Bosnalı, Ali Asgar Cemrasi gibi araştırmacılar da Halaç Türkçesinin günümüzdeki durumunu yansıtmaktadır. Çalışmada özellikle isim çekim morfolojisinde Halaç Türkçesi ile Eski Türkçe arasındaki benzerlikler göz önüne serilmiştir. Halaç Türkçesinin, Eski Türkçenin asli özellikleri koruyan Türk lehçesi olması bunda büyük rol oynamıştır.

Tezimin hazırlanması sürecinde yardımlarını esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Melek Erdem'e, öğrencisi olmaktan onur duyduğum sevgili hocam Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder'e teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmam sırasında ve tüm yaşamım boyunca maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aileme, özellikle annem Makbule Nesrin Alptekin'e ve ablam Neşe Işıklı Çavdar'a, her türlü teknik yardımı sağlayan eniştem Kaan Çavdar'a, her zaman yanımda olana değerli arkadaşım Sinem Özbek'e ve yüksek lisansım sürecinde benden desteğini bir an için bile esirgemeyen Araş. Gör. Derya Hamiye Erbirsin'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR VE İŞARETLER.....	VII
ESER ADLARI KISALTMALARI.....	VIII
GRAFİKLER VE ŞEKİLLER.....	VIII
KORPUS.....	IX
YÖNTEM VE AMAÇ	XI
0 GİRİŞ.....	1
0.1 Halaç Türklerinin Tarihi ve Coğrafyası.....	1
0.2 Halaç Türklerinin Dil Durumu.....	2
0.3. Halaç Türkçesi.....	10
0.3.1 Halaç Türkçesinin Dil Özellikleri.....	11
0.3.2 Halaç Türkçesinin Türk Dil Alanı Çalışmaları İçin Önemi.....	15
0.3.3 Halaç Türkçesi Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	16
0.4 Yöntem ve Yaklaşımlar.....	18
0.4.1 Morfoloji.....	18
0.4.1.1 Morfem (Biçimbirim) Kavramı ve Sıfır Morfem	19
0.4.1.2 Allomorf (Biçimbirimsel Değişke).....	29
0.4.1.3 Kategori Kavramı.....	30
0.4.1.3.1 Gramatikal Kategoriler (Dilbilgisel Uamlar).....	31
0.4.1.3.2 Gramatikalleşme (Dilbilgiselleşme) ve Süreçleri.....	32
0.4.2 Morfolojideki Son Yaklaşımlar.....	36
0.4.2.1 Yapım Morfolojisi ve İlgili Yaklaşımlar.....	45
0.4.2.2 Çekim Morfolojisi ve İlgili Yaklaşımlar.....	50
1. BÖLÜM: İSİM ÇEKİMİ MORFOLOJİSİ.....	57
1.1 Sayı Kategorisi.....	57
1.2. İyelik Ekleri.....	59
1.3 Durum Kategorisi	63
1.3.1 Yalın Durum	65
1.3.2 Belirtme Durumu	66

1.3.3 Yönelme Durumu.....	70
1.3.4 Bulunma Durumu.....	75
1.3.5 Ayrılma Durumu	77
1.3.6 İlgi Durumu.....	80
1.3.7 Eşitlik Durumu.....	85
1.3.8 Vasıta Durumu.....	87
1.3.9 İyelik Ekleri ile Durum Eklerinin Birlikte Görünümü.....	89
1.4 Aitlik [+ki] İşaretleyicisi	92
1.5. İçek {-di}.....	93
2. BÖLÜM: FİİL ÇEKİMİ MORFOLOJİSİ.....	98
2.1 Kişi ve Sayı Kategorisinin İfadesi.....	98
2.1.1 İyelik Kökenli Şahıs Ekleri.....	98
2.1.2 Zamir Kökenli Şahıs Ekleri.....	99
2.1.3. Emir Kipinde Şahıs Ekleri.....	99
2.2 Kip ve Kiplik Kategorisi.....	100
2.2.1.Bildirme Kipleri.....	101
2.2.1.2 Görülen Geçmiş Zaman Kipi.....	101
2.2.1.3 Duyulan Geçmiş Zaman Kipi.....	106
2.2.1.4 Şimdiki Zaman Kipi.....	112
2.2.1.5 Gelecek Zaman Kipi.....	120
2.2.1.6 Geniş Zaman Kipi.....	123
2.2.2 Tasarlama Kipleri	130
2.2.2.1 Şart Kipi.....	130
2.2.2.2 İstek Kipi.....	134
2.2.2.2 Gerekliklik Kipi.....	139
2.2.2.3 Emir-İstek Kipi.....	142
2.3 Tasvir Fiilleri.....	151
2.3.1 Yeterlilik Fiilleri.....	152
2.3.2 Tezlik Fiilleri.....	154
2.3.3 Süreklilik Fiilleri.....	155
2.3.4 Uzaklaşma Fiilleri.....	157
2.3.5 Yarı Tasviri Fiiller.....	158
2.4 Soru Kategorisi.....	159
2.5. Çatı Kategorisi.....	161

2.5.1 Etken Çatı.....	162
2.5.2 Edilgen Çatı.....	162
2.5.3 Ettirgen Çatı.....	165
2.5.4 Dönüşlü Çatı.....	170
2.5.5 İşteş Çatı.....	173
2.5.6 Çoklu Çatı.....	176
2.6. Ek Fiil.....	177
2.6.1 Ek Fiilin Kipleri.....	177
2.6.1.2 Geniş Zaman Kipi.....	177
2.6.1.3 Görülen Geçmiş Zaman Kipi.....	181
2.6.1.4 Duyulan Geçmiş Zaman Kipi.....	183
2.6.1.5 Şart Kipi.....	183
2.6.2 Ek-Fiilde Olumsuzluk.....	184
2.6.3 Birleşik Kipli Fiiller.....	187
2.6.3.1 Duyulan Geçmiş Zaman Kipinin Hikayesi.....	188
2.6.3.2 Şimdiki Zamanın Kipinin Hikayesi.....	190
2.6.3.3 Geniş Zaman Kipinin Hikayesi.....	191
2.6.3.4 Şart Kipinin Hikâyesi	195
2.6.3.5 Duyulan Geçmiş Zaman Kipinin Rivayeti.....	197
2.6.3.6 Geniş Zaman Kipinin Rivayeti.....	197
2.7 Fiilimsilerin Çekimi.....	198
2.7.1 İsim Fiiller.....	198
2.7.1.1 {-mA}.....	198
2.7.1.2 {-mAK}.....	199
2.7.1.3 {-dIK}.....	201
2.7.1.4 {-gI, -yI}.....	203
2.7.2 Sıfat Fiiller.....	204
2.7.2.1 -(K)An}.....	204
2.7.2.2 {-AKAn}.....	206
2.7.2.3 {-mIş}.....	206
2.7.2.4 {-mAdIK}.....	207
2.7.2.5 {-dIK}.....	208
2.7.2.6 {-KIII}.....	209
2.7.2.7 {-gIIK}.....	211
2.7.2.8 {-mAlI(K)}.....	211

2.7.2.9 {-gIr, -yIr}.....	212
2.7.3 Zarf Fiiller.....	213
2.7.3.1 {-DI}.....	213
2.7.3.2 {-DIKI}.....	215
2.7.3.3 {-DIKDA}.....	216
2.7.3.4 {-mIş}.....	217
2.7.3.5 {-mAdIK}.....	218
2.7.3.6 {-mA+lA(n)}.....	219
2.7.3.7 {-mAçA}.....	219
2.7.3.8 [-mAdA soy(ra), mAdA sey(rä)], [-mAdA ilyər].....	219
2.7.3.9 {-(y)A, -(y)I, -(y)U}.....	220
SONUÇ.....	222
SÖZLÜK.....	231
KAYNAKÇA.....	237
KORPUS.....	244
ÖZET.....	349
ABSTRACT.....	350

KISALTMALAR VE İŞARETLER

/e/ Kapalı e

/ä/ Açık e

/ā/ Uzun a

/ē/ Uzun kapalı e

/ā/ Uzun açık e

/ī/ Uzun ı

/ī/ Uzun i

/ō/ Uzun o

/ō/ Uzun ö

/h/ İnce sıradan he

/h/ Kalın sıradan hı

/k/ İnce sıradan ke

/k/ Kalın sıradan ka

Ø Sıfır biçimbirim

() düşmüş şekil parantezi

[] morfem aralığı

> Kelimenin ya da morfemin sonraki şeklini gösterir.

< Kelimenin ya da morfemin önceki şeklinin gösterir.

+ Dilbilim çalışmalarında göstergenin sahip olduğu yeterli koşullar listesindeki her bir koşul için kullanılır.

ÇATI: Çatı eki

ZAM: Zaman eki

KİP: Kip eki

Zn: Zamir n'si

İYE(3): Teklik üçüncü kişi iyelik eki

T1K: Teklik birinci kişi

T2K: Teklik ikinci kişi

T3K: Teklik üçüncü kişi

Ç1K: Çokluk birinci kişi

Ç2K: Çokluk ikinci kişi

Ç3K: Çokluk üçüncü kişi

T1Ş: Teklik birinci şahıs

T2Ş: Teklik ikinci şahıs

T3Ş: Teklik üçüncü şahıs

Ç1Ş: Çokluk birinci şahıs

Ç2Ş: Çokluk ikinci şahıs

Ç3Ş: Çokluk üçüncü şahıs

AÖ: Ad öbeği

EÖ: Eylem öbeği

ÇÖ: Çekim öbeği

Ç' Dizim ağacında çekim öbeğine taşınmış olan çekimin, önceki konumunu gösterir.

t' Dizim ağacında çekim öbeğine taşınan ad öbeğinin önceki konumunu gösterir.

ESER KISALTMALARI

FTC: Folklore- Texte der Chaladsch

GBS: Karşı Balukka Sâlam

HTM: Hacı Tülkü Matalı

TM: Tülkü Matalı

SSK: Süleyman Şah və Qarışka /Hz. Süleyman La Qarınça Hikayäti

THL: Tülkü ve Hacıläyläk

TULU 1: Sekiz Halaçça Atasözü

TULU 2: Ali Asgar Cemrasi'den Halaçça Bir Kaside: Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum

GRAFİKLER

GRAFİK 1: Bloomfield'in Morfem Tasnifi

GRAFİK 2: Lipka'nın Morfem Tasnifi

GRAFİK 3: Lipka'nın Morfem Tasnifi Doğrultusunda Türk Dilinde Morfemler

GRAFİK 4: Martinet'in Monem Tasnifinde Morfemler

GRAFİK 5: Türk Dilinde Morfem Tasnifi

ŞEKİLLER

ŞEKİL 1: Ogden ve Richards'in Gösterge Modeli

KORPUS

Tezimiz hazırlanırken Halaç Türkçesi metinlerinden bir korpus oluşturulmuştur. Tezin korpusu aşağıdaki eserlerden meydana gelmektedir:

FTC: *Folklore- Texte der Chaladsch* (DOERFER, Gerhard; TEZCAN, Semih - 1994)

GBS: *Karşı Balukka Sâlam* (CEMRASİ, Ali Asgar -2009)

HTM: *Hacı Tülkü Matalı* (CEMRASİ, Ali Asgar -2014)

TM: *Tülkü Matalı* (CEMRASİ, Ali Asgar -2014)

SŞK: Sülâyman Şah və Qarışka /Hz. Sülâyman La Qarınça Hikayâti (CEMRASİ, Ali Asgar -2015)

THL: *Tülkü ve Hacılâylâk* (CEMRASİ, Ali Asgar -2015)

TULU 1: “Sekiz Halaçça Atasözü”, (TULU, Sultan (2012) (Gerhard Doerfer’den çeviri).

TULU 2: “Ali Asgar Cemrasi’den Halaçça Bir Kaside: Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum (TULU, Sultan (2013) (Ali Asgar Cemrasi’den çeviri)

Folklore- Texte der Chaladsch (Halaçça Folklor Metinleri) adlı eser, Gerhard Doerfer ve onun öğrencisi olan Semih Tezcan’ın Halaç Türkleri arasında yapmış olduğu alan araştırması sonucunda elde edilen folklor metinlerinden oluşmaktadır. Bu eserde Halaç Türklerinden derlenmiş 154 metin bulunmaktadır. Eserde Halaç Türkçesi olarak verilen metinler ardından Almancaya tercüme edilmiştir.

Karşı Balukka Sâlam(Karşı Köye Selam) adlı şiir kitabı, Ali Asgar Cemrasi’nin tarafından yazılmış olup Halaç Türkçesiyle yazılan ilk eser olması bakımından önemlidir. Eser yedi bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Halaç Türkçesinin dilbilgisi hakkında bilgi verilir. İkinci bölümde “Tatarlar Sözü” adlı uzun bir şiir yer alır. Üçüncü bölümde “Karşı Balukka Sâlam” adlı şiir yer alır. Dördüncü bölümde “Nâgmälär” adlı 25 adet şiir bulunmaktadır. Beşinci bölüm “Bayatiler” olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde 83 adet maniye yer verilmiştir. Altıncı bölüm “Täränümlär” olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde ise türkü formunda 10 adet şiir yer alır. Son bölümde ise bazı Halaç Türkçesi kelimelerin Farsça karşılığına yer verilmiştir. Bu bakımdan bu bölüm Halaç Türkçesinin sözlük denemesi olarak nitelendirilebilir.

Hacı Tülkü Matalı adlı masalda Ali Asgar Cemrasi, Azerbaycan Türkçesinin ‘*Tilki Hacca Gedir*’ adlı masalının Halaç Türkçesine aktarmış olduğu gözükür. Eser Halaç Türkçesine eklemeler yapılarak aktarılmıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Halaç Türkçesinin dilbilgisi hakkında bilgi verilir. İkinci bölümde Azerbaycan Türkçesindeki masalı Halaç Türkçesindeki çevirisine yer verilmiştir. Eser Halaç Türkçesinde nesir olarak değil beyit şeklinde ele alınmış olup eser 158 beyitten oluşmaktadır.

Tülkü Matalı adlı masalda Ali Asgar Cemrasi, Azerbaycan Türkçesinin ‘*TilkiHacca Gedir*’ adlı masalından esinlenerek Halaç Türkçesinde yeni bir masal meydana getirir. Eser iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Cemrasi’nin diğer eserlerinde olduğu gibi Halaç Türkçesinin dilbilgisi hakkında bilgi verilir. İkinci bölümde tilki ve horoz diyalogundan meydana gelen 52 şiirlik bir masal ortaya konur. Bu bakımdan da Hacı Tülkü Matalı adlı masalda olduğu gibi eser nesir değil nazım şeklinde ele alınmıştır.

H. Sülâyman La Kırınça Hikayâti ile *Tülkü ve Hacilâylâk* adlı eserler ise çeviri eserdir. Bu eserler Azerbaycan Türkçesinde yer alan masalların Halaç Türkçesine çevirisiyle meydana gelmiştir. Bu iki eser de iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Cemrasi’nin diğer eserlerinde olduğu gibi Halaç Türkçesinin dilbilgisi hakkında bilgi verilir. İkinci bölümde ilk önce masalın Azerbaycan Türkçesi ardından da Halaç Türkçesine çevirisine yer verilmiştir.

Korpusa aynı zamanda Sultan Tulu’nun, Gerhard Doerfer ve Ali Asgar Cemrasi’nin metinlerinden alıp çevirmiş olduğu metin örnekleri de dâhil edilmiştir. Bunların isimleri ise şunlardır:

Doerfer’den “Sekiz Halaçça Atasözü”,

Cemrasi’den de “Ali Asgar Cemrasi’den Halaçça Bir Kaside: Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum.”

Sekiz Halaçça Atasözü adlı makale aslen Doerfer tarafından yazılmış olup Türkiye Türkçesine Sultan Tulu tarafından çevrilmiştir. Makalede Halaç Türkçesindeki 8 adet atasözüne ele alınır. Atasözlerinin Türkçe karşılıkları verildikten sonra atasözleri morfolojik açıdan incelenmektedir.

“Ali Asgar Cemrasi’den Halaçça Bir Kaside: Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum” adlı makalede Sultan Tulu, Ali Asgar Cemrasi’nin ‘Anadan Türk

Doğmuşum’ adlı şiirinin Halaç Türkçesini verdikten sonra Türkiye Türkçesine de çevirmiştir.

YÖNTEM ve AMAÇ

Tezimizde art zamanlı yöntem benimsemiştir. Art zamanlı yöntem, bir dil olgusunun farklı zaman dilimleri esas alınarak incelenmesidir. Bu bağlamda araştırmamızın konusu olan Halaç Türkçesinin çekim morfolojisi farklı kaynaklardan yararlanılmakla birlikte genel olarak iki araştırmacının araştırmaları doğrultusunda iki farklı zaman dilimi esas alınarak incelenmiştir. Birinci zaman dilimi Doerfer’in çalışmaları, ikinci zaman dilimi ise Ali Asgar Cemrasi’nin çalışmaları oluşturmaktadır. Araştırmanın genel hatlarında bu iki araştırmacının çalışmaları karşılaştırılarak Halaç Türkçesinin çekim morfolojisinin, yaklaşık 50 yıl gibi bir süreçteki değişimi ele alınmıştır. Böylece Halaç Türkçesindeki gelişim ve değişimler ele alınmış aynı zamanda dile dair yönelimler değerlendirilmiştir. Halaç Türkçesinin çekim morfolojisini bir araştırmacı olarak ele almıştır. Cemrasi ise hem bir araştırmacı hem de o dilin konuşuru olarak ele almıştır. Bu farklılığın Halaç Türkçesine dair yönelimi etkileyip etkilemediği de göz önünde bulundurulmuştur.

0. GİRİŞ

0.1 Halaç Türklerinin Tarihi ve Coğrafyası

Halaçlara tarihte ilk değinenler İslam coğrafyacıları olmuştur. 9. yüzyıldan itibaren İslam coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde Halaç adı “Halac, "Halaciyye" şeklinde geçmektedir (Konukçu, 1997: 228). 9-10. yüzyıl kaynaklarına göre Halaçlar, Afganistan' da yaşayan göçebe halklardandır. Kışlakları Sır Derya ötesinde, Talas bölgesinde yer alırlar. Nizamü'l-mülk Siyasetname'sinde Selçuklular döneminde Alp Tegin'in Sebüktegin'i vergi toplamak ve ilişkileri geliştirmek amacıyla Halaç ve Türkmenlere gönderdiğini belirten açıklamalara yer verir. Bu bilgi Ölmez tarafından Halaçların Türklüğü için bir işaret sayılmıştır (Ölmez, 1995: 15).

Halaçların büyük bir bölümünün 10. yüzyıldan önce Ceyhun nehrinin batı ve güneyine geçerek İran'ın doğusuna ve Afganistan'ın güney kısımlarına dağılmışlardır. İslam ordularıyla da İran'ın içlerine ve Kuzey Hindistan'a doğru ilerlerken karşılaştığı düşünülmektedir. Halaçların Gazneli ordularında yer almaları Hindistan'a yerleşmesine sebep olmuştur. Ayrıca Moğol istilası sırasında Afganistan'daki Halaçlar da Hindistan'a göç etmiştir. Moğol istilası sonunda Halaçların Orta ve Batı İran'a, Kuzey Azerbaycan'a ve Anadolu'ya yerleştikleri düşünülmektedir (Konukçu, 1997: 229).

Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat'it Türk* adlı eserinde Oğuzlara Türkmen denilmesinin sebebini izah ettiği Türkmen maddesinde Halaçlardan da bahsetmiştir. “Bunlar Oğuzlardır, Bunlara Türkmen denilmesinde bir rivayet vardır” diyerek Büyük İskenderle ilgili bir hikâyeyi anlatır. Kaşgarlı'nın anlattığına göre Balasagun şehrinde hüküm süren Türk hakanı Şu, Büyük İskender'in yurduna sefere geleceğini duyup savaşmak yerine derhal halkını doğuya çekmeyi tercih eder. Hakan ordusuyla birlikte doğuya çekildikten sonra geride 22 kişi kalır. Bunlar geceleyin hayvanlarını bulamamış ve doğuya gidememişlerdir. Bu 22 kişi yayan olarak gitmek ya da orada kalmak üzere konuşurlarken 2 kişi daha çıkagelir. 22 kişi yeni gelen bu 2 kişiye kal aç yani “aç kal” derler. Sonradan bunlara Halaç denmiştir. Türkmenler aslında 24 kabileden oluşmaktadır. Ancak iki kabileden ibaret olan Halaçlar, bu 22 kabileden ayrıldıkları için kendilerini Oğuz saymamaktadır (Atalay, 1985 414-415.). Buna göre Halaçlar, yirmi dört Türk boyundan birisidir. Kaşgarlı Halaç adının etimolojisinde de Halaç (Kalaç) kabile adının etimolojisi hakkında bilgi verirken Oğuz Kağan Destanı'ndan bir rivayete yer vermiştir. İslamiyet öncesi Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nda yer alan rivayet göre Oğuz ordusu ile yürürken virane bir evle karşılaşır. Bu virane evin kapısını

açtırmak için birini burda bırakmış ve ona, "Kal, aç" emrini vermiştir. Yine İslami dönem Oğuz Kağan Destanı'nda Halaç ismi, Oğuz Han İsfahan seferinden döndüğü sırada, yeni doğum yapan zevcesine gıda temini için geride kalan ve orduya sonradan katılan bir adama kızarak ona: "Kal, aç" demiştir. İster İslamiyet öncesi isterse sonrası Oğuz Kağan Destanı'ndan, Halaçların bir Türk boyu olduğunu anlaşılmaktadır. Çünkü Oğuz Kağan Destan'ında Oğuz Kağan, yalnızca Türk boylarına isim vermiştir.

İran Halaçları hakkında ilk bilgileri, W. Minorsky ortaya koymuştur. Minorsky, 1940 yılında yayımladığı "The Turkish Dialect of the Khalaj" adlı makalesinde Halaçların, İslamiyet öncesi kaynaklarda Efalitlerle mensubiyeti üzerine durulduğunu belirtir (Minorsky, 1940: 94). Minorsky, Halaçlara 1403 yılına ait bir kaynakta yer verildiğini belirtir.. Gerhard Doerfer ise Halaçların İran'a Moğol istilasın da ya da Selçuklu döneminde gelmiş olabileceklerini dile getirir (Zeynalov, 2007:212). Fuat Köprülü ise 14. yüzyıldan itibaren bazı Halaç topluluklarının Orta ve Batı İran'a, Kuzey Azerbaycan'a ve Anadolu'ya yerleştiğini ifade eder (Köprülü, 1948: 114).

Günümüzde İran'da Halaçlar, Tahran'ın 160 km. güneybatısında Save, Kum, Erak ve Tefriş bölgelerinde yaşamaktadır. Halaçlar, kendi aralarında iki gruba ayrılmaktadırlar. *Helec-i Sava* veya *Kahır* adlı ilk grup, Save, Herekan ve Novberan bölgesinde bulunmaktadır. Kum, Erak bölgesindekiler ise *Helec-i Emir Hüseyinli* olarak adlandırılmaktadır (Gökdağ, 2013: 2208).

0.2 Halaç Türklerinin Dil Durumu

Halaç Türkçesinin dil durumunu tayin etmede İran tarihi yön gösterici olacaktır. Çünkü tarih boyunca Türkçe ve Farsça arasında önemli dil temasları olmuştur. İran'da 19. yüzyıla kadar yazar ve şairler eserlerini Farsça ve Türkçe ile yazabilmekteydi. Bu iki dil arasında da resmi bir ayrım söz konusu değildi. Daha önceki tarihlere bakacak olursak 1501 yılında Tebriz'de kurulan Safevi Devleti, Türk kimliği üzerinde etkili olmuştur. Şah İsmail Hatayi'nin şiirleri, Türkçenin gelişmesine öncü olmuştur. Hatayi şiirlerinde halk dilinden yararlanmış ve Arapça ve Farsça sözcüklerden kaçınmıştır. Ayrıca Safevi saraylarında Türkçe başat dildi. Bu dönemde Türkçe, sözvarlığı ve gramer açısından Farsçayı önemli derece etkilemiştir. Safeviler döneminde bin iki yüze yakın sözcük Türkçeden Farsçaya geçmiş olup bu sözlerin çoğunu askeri ve idari terimler oluşturmaktadır. Ancak Pehleviler hâkim olduktan sonra Türk halklarına seksen yıl boyunca sert asimilasyon politikaları uygulanmaya başlamıştır. Bu asimilasyon

politikaları tek dil ve tek millet olgusu üzerine inşa edilmiştir. Buna göre tek dil Farsça iken tek millet ise Fars halkı olmalıydı. Pehlevilerin iktidarı ele almasından sonra Türkçe yasaklanmaya başlar. Ahmed Kesrevi (1890-1946) döneminde Türkçeye karşı ağır politikalar uygulanarak Türk düşmanlığı ortaya konmuştur. Hatta Ebadi'nin verdiği bilgilere göre bu dönemde okullarda beş dakikalık Türkçe dersine bile izin verilmemektedir (Ebadi, 2010: 267). 1979 yılındaki İslam Devrimi'nden sonra da önemli bir değişiklik olmamıştır. Bütün Müslümanların tek bir toplum oluşturduğu varsayılarak yalnızca Farsça resmi dil olarak kabul edilmiştir. Kur'an dili olduğundan yalnızca Arapçanın ilkokullarda öğretilmesine izin verilmiştir. Diğer dillerin kitle iletişim araçlarında kullanılması ve ikinci dil olarak okullarda öğretilmesi serbesttir ama bunun uygulaması yoktur (Doerfer, 1996: 306). Bu İran'daki diğer dillere dair alınan kararların uygulamaya geçmediğinin ve bu kararların göstermelik olduğunun bir kanıtıdır. İslam Devrimi sonrasında şair ve yazarlar eserlerini Türkçe yazma talebinde bulunmuştur. Fakat devrim sonrasında da hükümetin asimilasyon politikaları devam ettiğinden Türklerin bu talepleri cevapsız kalmıştır. Doerfer'e göre çoğu Fars, Türklere karşı bir nefret duygusu beslemektedir. Ona göre bu nefret duygusu 997'den 1925'e kadar İran'ın, Türk egemenliğinde kalmasından ileri gelmektedir. Bu yüzden Pehlevi hanedanlığında, 1925'ten sonra İran'da Türklüğe dair tüm kültürel oluşumlar yasaklanmıştır. Türklerin konu olduğu her türlü bilimsel araştırmanın yapılması çok güçleşmiştir (Doerfer, 1987: 242-43).

Uygulanan dil politikaları sonucunda İran'da Türkçe, Farsçanın yoğun etkisi altına kalmıştır. Bu da Halaç Türkçesinin dil hayatini olumsuz yönde etkilemektedir. Doerfer "İran'daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı" adlı makalesinde Halaç Türkçesinin dil durumunu hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu makaleye göre İran'da Fars olmayan nüfus %59 oranında olup çoğu iki dilli bireylerden oluşmaktadır. Doerfer, Halaç Türkleri arasında üç dil konuşan Halaç çocuklarına rastladığını ortaya koyar. Halaçların dillerine olan bakış açısını ortaya koyması bakımından Doerfer'in verdiği şu örnek önemlidir: "Halacistan'ın bir köyünde, köylülerden birine Türkçe mi yoksa Farsça mı konuştuğunu sorduğumda aldığım yanıt karakteristiktir. Farsça konuşuyorsanız Farsım, Türkçe konuşuyorsanız Türk'üm" (Doerfer, 1996: 304-305). Bu örnek Halaç Türkleri arasında dil bilincinin zayıfladığının bir kanıtıdır. Yani dil, milli kimliklerinin göstergesi konumunda değildir.

1960'lı yıllarda Halaç Türkçesi, Fars çoğunluğun içinde yalnızca birkaç ailede konuşuluyordu. Aynı zamanda birçok yerin eğitim ve sağlık hizmetleri iyileştirme amacıyla Farslarınkiyle birleştirilmiştir (Doerfer, 1996: 308). Bu da Halaç Türklerinin,

Farsça öğrenmesini zorunlu kılmıştır. Cevat Heyet ise 1988’de çocukların Halaç Türkçesini anladıklarını ancak konuşamadıklarını belirtmiştir (Heyet, 2008:376). Filiz Kırıl’a göre 1994’teki durum şöyledir: “Halaç Türkçesi, büyükannelerin, büyükbabaların kuşağında konuşulmaktadır. Orta kuşak bu dili pasif bir kullanıyor, çocuklar ise kullanmıyor. Birkaç gencin Halaç Türkçesini konuştuğu görülebilir. Ancak bu gençler, çok geçmeden çoğunluğun içinde eriyceklerdir.” Doerfer, Kırıl’ın bu değerlendirmesi doğrultusunda İran’da Halaç Türkçesinin 2020 yılında tamamen ölü dil konumuna geleceğini belirtir (Doerfer, 1996: 308).

Günümüzde Halaç Türklerinin dil durumu bakacak olursak egemen kültürün, alt kültürü kendi kültürüne dönüştürmeye çalıştığı görülür. İran’da resmi devlet dili olan Farsça, siyasi otoriteler tarafından desteklenmektedir. Arapça ise Kuran dili olması bakımından sadece ilkokullarda öğretilir ve böylece dilsel olarak varlığını korumaktadır. Fakat İran’da konuşulan Halaç Türkçesinin durumuna bakarsak bu Türk lehçesinin, Fars dili ve kültürü karşısında alt dil konumunda olduğu ve sosyal ve kültürel işlevlerinin de kısıtlandığı ortadadır. Yani İran yönetimi tarafından, azınlıkların ne dili ne de kültürü önemsenmekte ve hatta kimi durumlarda inkâr edilmektedir. Bu da Halaç Türkçesinin dil hayatini olumsuz yönde etkilemektedir. Günümüzde Halaç Türklerinin dil durumu, geçmişten çok farklı değildir. Halaç Türkçesi geçmişten günümüze Farsçanın baskısı altındadır. Bu baskı aslında Pehlevi döneminde başlamıştır. Bu dönemden önceki dil teması karşılıklı iken Pehlevi dönemi sonrasında tek yönlü dil teması görülmeye başlanır. Tek yönlü dil temasına bağlı olarak Halaç Türkçesinde dil değişimi görülmeye başlanmıştır. Kelime ödünçlemesiyle başlayan dil teması Halaç Türkçesinde dilin yapısal özelliklerine etki edecek düzeye gelmiştir. Örneğin, Halaç Türkçesinde gelecek zamanı ifade eden biçimlerin yerini şimdiki zaman biçiminin aldığı görülmektedir. Sürecin bu yönde ilerlemesinde Farsça önemli bir etkidir. Çünkü Farsçada özellikle konuşma dilinde, şimdiki-geniş zaman, gelecek zamanı ifade etmek için çok sık kullanılmaktadır (Bosnalı, 2008: 816). Halaç Türkçesinin Farsçanın ağır etkisi altında kalması, Farsçanın dil özelliklerinin Halaç Türkçesine aktarılmasına neden olmuştur. Bu yüzden Farsça karşısında Halaç Türkçesinin asimile olduğu ortadadır.

Ali Asgar Cemrasi de Halaç Türklerin günümüzdeki dil durumunu hakkında bilgiler vermektedir. Kendisi de bir Halaç Türkü olan Cemrasi, Halaç Türkçesinin ölümünü engellemek için önemli çalışmalarda bulunmuştur. Doerfer’e göre Halaç Türkçesinin yazılı ilk ürünü Mosayyeb Arabol’un 1968 yılında Doerfer’in isteği üzerine yazmış olduğu şiirdir (Doerfer, 1996: 307). Günümüzde Halaç Türkçesinin gerçek

anlamda yazı dilinin oluşmasında Ali Asgar Cemrasi'nin katkıları büyüktür. Cemrasi yazı dilinin yanı sıra Halaç Türkçesinde şarkı oluşturmaya çalışmaktadır. Bunda sözlü kültürün hedef kitlelere daha kolay ulaşması etkili olabilir. Çünkü Türk sözlü kültürü de yazıya geçirilmeden önce uzun zaman boyunca kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatılmıştır. Aynı zamanda aynı dili konuşanlara arasında oluşan ortak kültür, dil birliğine ve devamlılığına katkı sağlamaktadır. Farsçanın ağır baskısı altında kalan Halaç Türkçesi, dil hayatyeti bakımından tehlikede olan diller grubundadır. Ali Asgar Cemrasi'nin çalışmaları Halaç Türkçesinin bu olumsuz gidişatını önlemeye yöneliktir. Ancak Ali Asgar Cemrasi'nin de tek başına yürütmüş olduğu bu çalışmalar dil hayatyetinin yönünü olumlu şekilde değiştirmeye yetmemektedir. Çünkü Halaç Türkçesinin hayatyeti birçok alandan bilim insanın çalışmalarıyla da desteklenmelidir.

İran'da başat dil Farsça olup Halaç Türkçesi de Farsça karşısında zayıf dil konumundadır. Halaç Türkçesinin zayıf dil konumuna gelmesinde Farsça ile kurmuş olduğu tek yönlü dil teması etkili olmuştur. Çünkü İran rejimi azınlıkların diline karşı asimile edici dil politikalarına başvurmuştur. İran rejiminin bu katı politikasının altında Farsçanın ve kültürünün egemen olmasını istemesi yatmaktadır. Eğer azınlık olarak görülen Türklere de dil ve kültürlerinde özgürlük sağlanmış olsaydı İran'da Fars dili ve kültürü egemen kültür konumunda olamazdı. Aslında tek bir kültürün egemen olmaması o toplumun kültüründe çeşitliliği de beraberinde getirir. Ancak baskı kültürünün egemen olduğu toplumlarda çeşitlilik değil hâkim bir kültürün olması ön plandadır. Bu yüzden de hâkim kültürün dışındaki kültür ve değerleri yok sayılmaktadır. Bu durum İran'da da geçerlidir. Hâkim dil Farsça toplumun çoğunluğu tarafından öğrenilip kullanılırken azınlık dil olan Halaç Türkçesi sadece Halaç Türkleri tarafından öğrenilir ve kullanılır. Toplumun günlük sosyal yaşam alanı içinde hâkim olan Farsça, Halaç Türkçesi karşısında daha saygın bir dil olma fırsatını da kazanmaktadır. Bu durumda genç kuşak Halaç Türkçesi yerine Farsçaya yönelmektedir. Halaç Türkçesi, İran'da sadece anadili statüsünde olduğundan daha prestijli olan Farsça karşısında her geçen gün dilsel statüsünü kaybetmektedir. Bu durumda konuşurların Farsça dil ve kültüründe asimile olmasına neden olur.

Umut Başar, 2016 yılında yazmış olduğu “Yok Olma Tehlikesi Karşısında Halaç Türkçesi ve Ali Asgar Cemrasi'nin Çalışmaları” adlı makalesinde üzerinden Ali Asgar Cemrasi'nin Halaç Türklerinin dil durumu hakkındaki tespitlerine ulaşılmıştır. Aşağıda da bu tespitler açıklamalarla genişletilerek sunulacaktır. Ali Asgar Cemrasi'nin Halaç Türklerinin dil durumu üzerine tespitleri şunlardır (Başar, 2016: 71).

1. “Gençlerin Fars diline yönelik eğilimleri, gelecekte Halaç Türkçesi konuşanların sayısının azalacağı anlamına gelmektedir.” Genç nesil tarafından Farsçaya yönelimin olması, Halaç Türkçesinin günümüz şartlarında dil saygınlığını yitirmeye başladığının bir kanıtıdır.

2. “Okuma-yazma oranında gerçekleşen artışla birlikte şehirleşme de gün geçtikçe yaygınlık kazanmaktadır. Bu durumda eğitilmiş kesimin Farsçaya yönelmesi, gelecekte Halaç Türkçesi konuşan kişilerin sayısında azalma olacağı anlamına gelmektedir.” Cemrasi’nin bu tespiti Halaç Türkçesinin yazılı dilinin günümüzde halen oluşturulamamasıyla ilgilidir. Eğer bir dil sadece konuşma dili olarak kullanılıyorsa o dilin konuşucularının, yazılı dil gereksinimlerini karşılamak için başka bir dile eğilim göstermek zorunda kalacaktır.

3. “Okul ortamında eğitim dilinin sadece Farsça olması ve öğretmen – öğrenci arasında iletişim dili olarak Fars dilinin kullanılması, öğrencinin gözünde Halaç Türkçesinin değerini düşürmekle birlikte bu dile yönelik olumsuz bakış açısı oluşturmaktadır.” Bu durum diğer kültürleri asimile etmeye çalışan İran rejiminin tutumuyla doğrudan ilişkilidir. Azınlıkların dilinin sadece ana dili statüsünde bırakması ve bunun eğitim aracı olarak kullanılmaması Halaç Türkçesinin toplumsal yaşam içinde işlevlerinin kısıtlanmasına neden olur. Bu kısıtlı işlevlere sahip olan dil, kimi durumlarda dil bilincinin de eksik olmasıyla birlikte olumsuz yargılara maruz kalabilmektedir.

4. “Din alanında Halaç Türkçesinin pek işlevi bulunmamaktadır. Oysa din, genelde değişmekte olan dillerin son kalesidir.” Cemrasi’nin din faktörünün, dillerin son kalesi olduğu dair görüşünün yanı sıra din bir toplumunun kültürel mirasına etki eden bir unsurdur. Din, kültürün şekillenmesini sağlar. Hatta kimi durumlarda din, bir toplumun yaşam ve düşünce tarzının sınırlarını belirleyebilmektedir. Dil açısından da dinin öğretilmesinde ve gelecek kuşaklara aktarılmasında yazılı dil önemli rol oynamaktadır. Çünkü dinin yaygınlaşması ve ilerlemesi yazılı kaynakların varlığı vasıtasıyla gerçekleşir. Eğer bir din için yazılı bir kaynak bulunmuyorsa o dinin kalıcılığı tıpkı dil gibi tehlikeye girebilir. Yine bir din için yazılı bir kaynağın olması o dine inanlar için dinin geçerliliğini ve güvenilirliğini arttırması bakımından da önemlidir. Halaç Türkçesinin yazılı dile sahip olmaması, Halaç Türklerini kendi dinlerini başka

dillerden öğrenmeye mecbur bırakmıştır. Bu durumda da Halaç Türkçesi dini alanda da işlevsiz kalmıştır.

5. *“Halaç Türkçesine yönelik ilgi, gönül bağı ve olumlu yaklaşımların bulunmaması, Halaç Türkçesinin korunmasında kitlesel bir iradenin bulunmadığını göstermektedir.”* Bir toplumun dili, o dilin konuşulduğu devletin dil politikaları sonucunda standart tür konumuna gelebilmektedir. Bir dilin standardize edilmesi o dili korur. Aynı zamanda dilin, devlet içinde dilsel statüsünü artırır. Çok dilli bir devlette hangi dilin standardize edileceği bir bakıma siyasi bir karardır. Çünkü devleti yönetenlerin o toplum içindeki dillere olan bakış açısı o devletin dil politikalarına da etki eder. Bu bakımdan İran’da Halaç Türkçesi, Farsça karşısında azınlık dili konumundadır. Çünkü siyasi elit Fars dili ve kültürünün hâkim olduğu bir toplum inşasına girişmiştir.

6. *“İran’ın Halaçlara ait bölgelerinde Farsça öğreniminde ve konuşulmasında görülen artış, genç kuşakların Halaç Türkçesini unutacakları anlamına gelmektedir.”* Genç kuşağın Farsçaya yönelmesi bir bakıma sosyal ihtiyaçlardan ileri gelmektedir. Farsçanın ağır baskısı altında Halaç Türkçesi işlevselliğini her geçen gün kaybetmektedir. Geleceklerine daha iyi şekilde yön vermek isteyen genç nesil, İran toplumu içerisinde daha saygın olan Fars diline yönelmeye başlamıştır.

7. *“Halaçların % 84’ünün Halaç Türkçesini, birinci dil olarak öğrenmelerine karşılık 12-22 yaş grubunda bu oran % 33’e düşmektedir. Bu düşüş, Halaçlar arasında Halaç Türkçesinin öneminin yitirilmesi demektir.”* Halaç Türkçesinin ana dili konumunun azalmasında o dili konuşan anne ve babaların yani kısaca üst kuşağın dillerine karşı bağımlılıklarının azalmasından ileri gelmektedir. Dünyaya gelen çocuk normal şartlarda ilk olarak annesinin dilini edinmeye yönelim gösterir. Ancak anne kendi ana dili yerine baskın kültürün dilini çocuğuna öğretirse bu durumda Halaç Türkçesi gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarılamaz. Bir diğer deyişle dil bilincinin azalması, dilin gelecek kuşaklara aktarılmasında da aksaklıklara yol açmaktadır.

8. *“Çocuklar Halaç Türkçesini öğrenme kaynaklarından yoksunlar. Bir yandan okullarda zorunlu olarak Farsça öğrenmekteler, bir diğer yandan anne-babalar, çocuklarının Halaç (yerel) dilini öğrenmelerine karşı duyarsızlar.”* Halaç Türkçesine

dil edinimi sürecinde maruz kalmayan çocuk, bu dili daha sonraki dönemlerde sağlıklı şekilde edinemez. Aynı zamanda ana dilinin eğitim vasıtasıyla desteklenmemesi de bu dilin konuşucularının dil hayatiyetini olumsuz etkilemektedir. Çünkü dil eğitimi, çocukta dil bilincinin oluşmasını sağlar. Eğer eğitimde ve sosyal alanlarda ana dili göz ardı ediliyorsa o dile karşı duyarsızlaşma başlayacaktır.

9. *“Yapılan araştırmaya göre, dört yaş grubuna giren deneklerin % 28’i Halaç Türkçesinin öğrenilmesinin gerekli olduğunu düşünmektedirler. Bu da erken bir şekilde Halaç Türkçesinin yok olacağının göstergesidir.”* Bir toplumun genç kuşağının ana dilini öğrenmeyişi o dilin, gelecek nesillere aktarımında aksamalarına neden olur. Çünkü dil, kuşaktan kuşağa aktarılan bir olgudur. Bu yüzden bir dilin hayatiyetinde her bir kuşak, bir zincirin halkalarına benzetilebilir. Bu zincirin herhangi bir halkasındaki kopukluk dil hayatiyetini tehlikeye sokmaktadır.

Halaç Türkçesini dil ölümüne doğru götüren süreçler şu şekilde sıralanabilir:

1- Diller Arası Temas: Farsça ile tek yönlü dilsel temas, Halaç Türkçesinin dilsel açıdan zarar görmesinin ilk aşaması olarak düşünülebilir. Çünkü Halaç Türkçesi, yoğun olarak Fars dili ve kültüründen yeni değerler alıp kendi içinde bir değer oluşturmamaktadır.

2-Dil Değişiminin Başlaması ve Çift Dilliliğin Yaygınlaşması: Dil temasının beklenen sonucu dil değişmesidir. Bu karşılıklı dil temasında bulunan dilleri tehdit edecek bir durum olmayabilir. Ancak Halaç Türkçesi gibi tek yönlü Farsçanın etkisinde kalan diller için bir tehdittir. Kelime alışverişi ile başlayan dil değişimi dilin içyapısına kadar etki edebilmektedir. Dil değişimin ardından başat olan dil, zayıf olan dili bir açıdan kısıtlamaya devam eder. Tek dilli bireyler, dil temasının artmasıyla çift dilliliğe doğru adım atarlar.

3- Ana Dilinin Kullanım Alanının Daralması: Başat dil olan Farsça ile zayıf olan Halaç Türkçesi arasındaki mücadele Farsçanın, Halaç Türkçesinin kullanım alanlarını kısıtlamasıyla devam eder. Bu durumda Halaç Türkçesi, Farsça ile mücadelesinde güç kaybetmeye başladığı düşünülebilir.

4- Aile İçi İletişimde Baskın Kültür Dilinin Kullanılması: Halaç Türkçesi bu aşamada Farsça ile olan mücadelesinde mecazen yenilgiye uğramaya başlar. Çünkü dili

koruması beklenen ana dili konuşucusu, kendi diline sahip çıkmamaktadır. Bu durumda Halaç Türkçesinin ölümünden önceki son aşamadır.

5-Dil Ölümü: Başat dilin kültürü altında dilin konuşurunun kalmamasıdır. Halaç Türkçesi açısından, ana dili konuşurlarının Farsçaya yönelik eğilimleri Halaç Türkçesini ölüm sürecine doğru götürmektedir. Cemrasi gibi bilim insanlarının çalışmaları, Halaç Türkçesinin dil ölümüne karşı bir nevi başkaldırı olarak nitelendirilebilir.

Halaç Türkçesinin ölümüne karşı alınabilecek önlemler de vardır. Bunlar:

- 1) İran'daki siyasal erkin, azınlıkların milli kimliklerine saygı göstermesi gerekir.
- 2) Halaç Türkçesinin sosyal ve kültürel işlevlerinin yerine getirebilmesi sağlanmalıdır.
- 3) Halaç Türkçesinin yazılı dilinin oluşturulması çalışmalarına daha fazla önem verilmelidir. Bu çalışmalar İran'daki idari yönetim tarafından da maddi ve manevi olarak desteklenmelidir.
- 4) Halaç Türkçesinin konuşan dil topluluğunun diline sahip çıkıp çocuklarına yani gelecek kuşaklara dillerini öğretmeleri gerekmektedir.
- 5) Halaç Türkçesinin öğretilmesine dair okullarda derslerin olması ve hatta daha sonraki dönemlerde ana dili Halaç Türkçesi olan öğrenciler için derslerin Halaç Türkçesiyle işlenebilmesi sağlanmalıdır.
- 6) Günümüzün gerekliliği olarak teknolojik alanda Halaç Türkçesinin aktif olması gerekmektedir.
- 7) Belki de en önemlisi siyasi otoriterinin azınlıklara karşı entegrasyon politikalarından vazgeçmesi gerekmektedir.

Genel olarak İran'da azınlık durumunda olan Halaç Türkleri için iki dillilikten ana dillerinin ölmesi tehlikesi ile tek dilliliğe doğru bir süreç işlemektedir. Bunda İran rejiminin Farsçayı İran'da tek dil kılmaya çalışması büyük rol oynamaktadır. Oysaki bir toplumda birden fazla dilin olması büyük bir şanstır. Farklı diller o toplumun kültürünü zenginleştirmektedir. Aynı zamanda toplumdaki insanları, farklılıklara karşı saygılı olmaya teşvik eder. Bir bireyin çok dilli bir toplumda iki dilli olması, onun idari yapıyla uzlaşmasını da kolaylaştırabilmektedir. David Crystal da bir toplumdaki iki dilliğin arzu

edilen bir durum olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: “Herkesin bir kendi etnik dili ve diğeri uluslar arası ortak bir dil olmak üzere en az iki dil konuştuğu bir dünya kesinlikle olası ve arzu edilen bir durumdur. Her iki dilde farklı amaca hizmet edeceğinden –biri kimlik, diğeri anlaşılacak için- çatışma halinde olmaları gerekmez” (Cyrstal, 2015: 43). Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere farklı etnik grupların bir arada yaşadığı toplumlarda bireyin ana dili yanı sıra ortak anlaşma aracı olarak kullanabileceği ikinci bir dili daha bilmesi ona sosyal yaşamda kolaylık sağlamaktadır.

0.3 Halaç Türkçesi

İran’ın Halacistan bölgesinde konuşulan Halaç Türkçesi, Türk dili alanına Doerfer’in çalışmaları sonucunda kazandırılan bir Türk lehçesidir. Doerfer’den önceki çalışmalarda Halaç Türkçesi, Azerbaycan Türkçesinin bir ağızı olarak ele alınmıştır. Doerfer, Halaç Türkçesini Türk dili tasnifinde müstakil bir kol olarak ele almıştır. Eski Türkçeden de eski özellik gösteren bir Oğuz Türk lehçesidir. Arkaik özelliklerini bünyesinde barındıran lehçe Güney-Batı (Oğuz) grubu Türk lehçesidir.

Halaç Türkçesinin ağızları üzerine ilk olarak Minorsky 1940 yılında yayımladığı “The Turkish Dialect of the Khalaj” adlı makalesinde yer vermiştir. Bu makalede Halaç Türklerinin yaşadığı Kondürüd, Sultanâbâd ve Bocnurd adlı yerleşim yerlerinden derlemeler yer alır. Doerfer, 1971 yılında *Khalaj Materials* adlı eserinde ise Tâlhâb, Mânsurâbâb ve Hâlt-âbâd ağızlarından derlemeler yapmıştır. Doerfer Halaç Türkçesin ağızlarının tasnifi şu şekilde yapmıştır (Dorerfer, 1998: 276):

- a) Batı Halaç Ağızları: Borzâbâd ve Hâltâ-âbâd
- b) Kuzey Halaç Ağızları: Vaşkan, Mehre Zemin, Çahak
- c) Kuzeydoğu Halaç Ağızları: Muşekiye, Espit, Ahmedabad, Bag-e Yek ve Selefçegan
- d) Güney Halaç Ağızları: Şane
- e) Merkez Halaç Ağızları: Herrab
- f) Merkezi doğu ağızları: Moucan, Sorkhadeh, Mânsurâbâd
- g) Özgün Halaç Ağızları: Ağızların karışımından meydana gelir.

0.3.1 Halaç Türkçesinin Dil Özellikleri

Halaç Türkçesi, Türk dili araştırmaları için önemli bir konuma sahiptir. Eski Türkçenin özelliklerini günümüze değin bünyesinde barındırması onun arkaik bir Türk lehçesi olmasını sağlamaktadır. Halaç Türkçesinin arkaik bir Türk dili olarak nitelendirilmesinde fonetik özellikleri ön planda olmuştur. Halaç Türkçesi, Eski Türkçenin önemli ses özelliklerini bünyesinde bulundurmaktadır. Halaç Türkçesinin belli başlı ses özellikleri şunlardır:

İlk olarak Halaç Türkçesi, Eski Türkçedeki asli uzun ünlüleri korumaktadır. Yakut ve Türkmen Türkçesi gibi uzun ünlülerin düzenli olarak korunduğu Türk lehçesi Halaç Türkçesidir.

Eski Türkçe

aç- “açmak”

adağ “ayak

öt “ateş, od”

Halaç Türkçesi

haç-

hadağ

höt

Asli uzun ünlülerin yanı sıra Doerfer, Halaç Türkçesinde diftonglaşmış uzun ünlülerin de var olduğunu ortaya koymuştur. Yani Halaç Türkçesinde uzun ünlülerin yanı sıra ikiz (diftonglaşmış) uzun ünlüler vardır. (Ölmez, 1995: 19). Doerfer, Türkmen Türkçesi ile Yakut Türkçesinde uyuşan uzun ünlülerin, Halaç Türkçesinde diftonglu uzun ünlülere denk geldiğini belirtmiştir. Ana Türkçede kısa ünlü ile uzun ünlü arasında düz uzun ünlü veya yarı uzun ünlü denilebilecek bir uzun ünlü bulunmadığını da ifade etmiştir. Doerfer’e göre yarı uzun ünlüler Türkmen ve Yakut Türkçesinde kısalmış fakat Halaç Türkçesinde korunmuştur (Tekin, 1995: 80). Halaç Türkçesi, bu üçlü nicelik karşıtlığını bulunduran tek Türk lehçesidir (Ölmez, 1995: 19). Buna göre bir ünlünün üç türlü ünlü niceliği bulunmaktadır.

Kısa ünlü: hat “at”

Uzun ünlü: bāş “baş, kafa”, āş “yemek”

Diftonglu uzun ünlü: tā^ar “dar”

Ana Türkçede kelime başında /p-/ ünsüzü bulunmaktadır. Altay dil ailesinin akrabalığı yönündeki ses denklerinde kelime başı /p/ önemli bir ölçüt olmuştur. Altayca kelime başı /p-/, daha sonraki dönemlerde p>f>h>ø şeklinde gelişim göstermiştir. Halaç Türkçesi, Altaycanın kelime başı /p-/ sesini, p>f>h şeklinde olarak korumuş ve böylece asli /h/’yi koruyan tek Türk lehçesi olmuştur. Diğer Altay dillerinde ise /h/> /Ø/ şeklinde gelişim göstermiştir (Barutcu, 1989:1-6). Doerfer, “Eski Türkçe ile Halaça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk” adlı makalesinde Halaç Türkçesinin daimi olarak /h-/

sesini koruyan tek Türk lehçesi olduğunu vurgular. Ardından da Azerbaycan ve Gagauz gibi Türk lehçelerinde ikinci yani sonradan gelişmiş /h-/ sesine rastlandığını belirtir. Halaç Türkçesi kelime başı /h-/ sesini korurken 8. yüzyıla ait Orhun Yazıtı'nda bu /h-/ sesinin kaybolduğu görülmektedir. Orhun Yazıtı'nda /h-/ sesinin yazılmamış olması bu sesin o dönem Türkçesi telaffuzunda da bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Fakat Halaç Türkçesini korumuş olması bu Türkçenin 8. yüzyıl Orhun Yazıtı'nın Eski Türkçesinden daha da eskicil bir Türk lehçesi olduğunu gösterir. (Doerfer ve Tezcan, 1973: 1-9).

Halaç Türkçesinin diğer bir arkaik özelliği, gümüzde birçok Türk lehçesinde /y/ sesine dönen Eski Türkçe kelime içi ve sonu /-d-/, /-d/ ünsüzlerini korumasıdır (Ölmez, 1995: 18).

Eski Türkçe

bädük “büyük”
bod “vücut, beden”
adağ “ayak”

Halaç Türkçesi

bidik, bidük
bod
hadağ

Eski Türkçe /t-/ ünsüzü özellikle Oğuz grubu Türk lehçelerinde /d-/ye dönüşürken Halaç Türkçesinde /t-/ ünsüzünü de korumuştur (Vörös, 2002: 26).

Eski Türkçe

tört “dört”
tan “şaşıрма, hayret”
tirig “canlı, diri”
til “dil”
tur- “dur-“
tağ “dağ”

Halaç Türkçesi

tört
tāñ
tirri, tirrig
til
tur-
tāğ

Doerfer tipik Oğuz geçişi olarak adlandırdığı t->d- ve k->g- değişiminin Halaç Türkçesinde de bulunduğunu ifade eder.

Eski Türkçe

tam “dam”
köl “göl”

Halaç Türkçesi

dām
göl

Eski Türkçede çok heceli sözcüklerin sonunda bulunan /-g/ ünsüzü ile söz içinde ve ek başında /-g-/ ünsüzü Oğuz grubu Türk lehçelerinin genelinde düşerken Halaç Türkçesinde bu sesin eski bir özellik olarak korunduğu görülür (Ölmez, 1995: 18).

Eski Türkçe	Halaç Türkçesi
arık “temiz, arı”	arık
kazğan “kazan”	kazğan
sıçkan “şıcan”	sıçkan
belgülüg “belirli, belgeli, açık”	belgülüg

Genel olarak Halaç Türkçesi, ses bilgisi açısından birçok arkaik özelliği günümüze kadar bünyesinde barındıran bir Türk lehçesidir.. Ana Altayca söz başı /*p/ sesini, günümüzde /h/ şeklinde koruması; Eski Türkçenin söz içi /d/ sesini koruması; birincil uzunlukları bulundurması gibi özellikler Halaç Türkçesinin, Türk dili açısından ayrı bir öneme sahip olmasını sağlamaktadır.

Halaç Türkçesinde iki Oğuz tabakası mevcuttur. Birincisi eski Oğuz tabakası diğeri ise Azerbaycan Türkçesi tabakasıdır. Azerbaycan Türkçesine dair tabaka daha geç dönemde meydana gelmiştir. İki tabaka arasındaki temel fark, ortak Oğuz özellikleri ile birlikte Eski Türkçe ödünçlemelerdeki uzunlukların korunması, Azerbaycan Türkçesi ödünçlemelerin ise uzunlukların kısılmasıdır (Vörös, 2002: 666). Doerfer, Halaç Türkçesinin sözvarlığını karmaşık bir yapı sergilediğini belirtir. Yine Semih Tezcan ile birlikte kaleme aldıkları Halaç Türkçesinin sözlüğünde Halaç Türkçesinin sözvarlığındaki unsurlara dair oranlar vermişlerdir. Buna göre Halaç Türkçesinde Türkçe kökenli sözcüklerin oranı yüzde on sekizdir. Türkçe kökenden türemiş Türkçe kökenli sözcüklerin oranı yüzde yirmi birdir. Azerbaycan Türkçesinden geçmiş sözcüklerin oranı yüzde ikidir. Kökü Farsça olup Türkçe ekle türemiş sözcüklerin oranı ise yüzde üçtür. Yüzde yedi oranında sözcüğün kökeni tespit edilememiştir. Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin oranı yüzde on dokuzdur. Temel elementinin Türkçe olduğu birleşik ifadelerin oranı yüzde on sekizdir. Temel elementinin Farsça olduğu birleşik ifadelerin oranı ise yüzde ondur.

Halaç Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesinin sözvarlığından ödünçlemelerin olduğu örneklerin bazıları şunlardır: **cavanluğça** “gençlikte”, **çügür** “bir çeşit çalgı aleti”, **danışma** “konuşma”, **daruğmak** “özlemek”, **gam yeyir** “gam çekmek”, **heç kim** “hiç kimse”, **qadimkilär** “eskiler”, **“kelin bacı - gelin kız”**, **kömäk** “yardım”, **köz**

kaş hattı“kaş göz atmak”. Farsçadan yapılan ödünçleme örneklerinin bazıları şunlardır:

Farsça	Halaç Türkçesi
näveنävä “torun”	
säbilسبیل “bıyık”	
xersخرس “ay”	
sirشیر “aslan”	
xorusخروس “horoz”	(Doerfer, 1971: 40-50).

Bu ödünçlemelerin yanı sıra Halaç Türkçesi Eski Türkçenin sözvarlığından unsurları bünyesinde korumayı başarmıştır. Diğer Türk lehçelerinde görülmeyen bu sözler Halaç Türkçesinin eskicil yanına vurgu yapar.

Eski Türkçe	Halaç Türkçesi
balık “şehir”	baluk “köy
kişi “kadın”	kişi
küden “eğlence, düğün”	küden
üm “pantolon, şalvar”	im (Ölmez, 1995: 21)

0.3.2 Halaç Türkçesinin Türk Dil Alanı Çalışmaları İçin Önemi

Halaç Türkçesi, Türk dili araştırmalarındaki önemini Doerfer’in çalışmaları sonucunda kazanmıştır. Eskicil özellikleri günümüze değin korumayı açısından Azerbaycan Türkçesinden farklılık gösteren bu Türk lehçesini, Gerhard Doerfer en eski bir Türk dili olarak adlandırmıştır. Doerfer yine Halaç Türkçesini, Kaşgarlı Mahmut’un Argu diye

adlandırdığı dilin bir torunu olarak nitelendirmiştir (Doerfer, 1996: 304). Doerfer yapmış olduğu dil tasnifinde Halaç Türkçesine yer vererek yeni bir Türk grubu yani Halaç grubunu ortaya koymuştur. Türk diliyle ilgili olarak Gerhard Doerfer'in yaptığı tasnif, Halaç Türkçesi için oldukça önem arz etmektedir. Çünkü İran'a yaptığı araştırma gezileri sonucunda şimdiye kadar Türk dili ailesine girmemiş olan Halaç Türkçesini, Türk dilinin tasnifine eklemiştir. Doerfer, Halaç Türkçesinin Türkçe içindeki yerini şöyle ifade etmiştir: "En Eski Türkçe ikiye ayrılıyor. Birinci kolu geniş anlamdaki Ortak Türkçe ikinci kolu Çuvaşça-Bulgarca oluşturuyor. Bu ortak Türkçe de iki kola ayrılıyor. Bunlardan birincisi dar anlamda Ortak Türkçe İkincisi ise Halaç Türkçesidir. Bu ortak Türkçeden Oğuzca, Uygurca, Yakutça, Kıpçakça ve Güney Sibiry Türkçesi ayrılıyor. Sonuçta Halaç Türkçesi, Çuvaş Türkçesi ve Bulgarcadan sonra Ortak Türkçeden ayrılan ilk koldur (Bozkurt, 2002: 641).

Doerfer'in Türk dili tasnifi yediye ayrılmaktadır:

1. *Çuvaş grubu*
2. *Güneybatı veya Oğuz Grubu*
3. *Kuzeybatı veya Kıpçak Grubu*
4. *Güneydoğu veya Uygur Grubu*
5. *Kuzeydoğu veya Sibiry Grubu*
6. *Yakut Grubu*
7. *Halaç Grubu*

Tasniften de anlaşılacağı gibi, G. Doerfer Halaç Türkçesini, Türk dilinin bağımsız bir kolu olarak göstermiştir. Böylelikle Halaç Türkçesinin Türk dilleri arasındaki yerini ve konumunu belirleyen kişi olmuştur. Doerfer'den önceki tasniflerde Halaç dil grubuna rastlanmamaktadır.

Doerfer verdiği bir örnekle Halaç Türkçesinin eskiliğini ortaya koymuştur. Buna göre Halaç Türkçesi özü bakımından yaşayan en eskicil Türk dili olarak sayılabilir. Türkiye Türkçesi "ayağım bendedir" in Halaç Türkçesinde karşılığı "*hadakum mândiçeri*" dir. Bu örnek üzerinden Doerfer şu tespitleri ortaya koymuştur:

- 1) Kelime başı /h-/ sesi korunmuştur (Bu, 7. ve 8. yüzyıl Türkleri üzerine yazılmış Tibetçe bir metinde de böyledir),
- 2) Kelime ortası /-d-/ sesi korunmuştur,
- 3) Kelime ortası /-k-/ sesi korunmuştur (Bu yüzden Halaç Türkçesinde, Eski Türkçede olan datif eki {-kA}'yı koruyan, tek Türk dilidir.).
- 4) Şahıs zamirinde, takriben Eski Türkçede olduğu gibi, kök ünlüsü değişir. Aynı şekilde, iç ek {-di-} araya sokulmuştur.

5) Lokatif vazifesini, Eski Türkçede geçen eşitlik hali (ekuvatif) görmektedir (Bu, Eski Türkçede aynı zamanda terminal eki vazifesini de görür; bunun yanında Halaç Türkçesinde {-dA} eki Eski Türkçedeki gibi ablatif manasını taşır.).

6) Yardımcı fiil eki, Eski Türkçe "ârür"den gelmektedir, daha sonraki "turur" dan değil (Doerfer, 1987: 244).

Doerfer'in bu örneği göstermektedir ki Türk dili alanında Halaç külliyyatının göz ardı edilmesi Eski Türkçenin çözümlenmesi konusunda büyük eksikliklere neden olur. Ortak Türkçeden çok az farklılık gösteren Halaç Türkçesi krolonojik açıdan, Eski Türkçe döneminde müstakilen bulunan lehçelerdendir. Bu nedenle Halaç Türkçesi, Orhun Abideleri'nin dil özelliklerinin korumaktadır. Eski Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda Halaç Türkçesi araştırmacılara yol gösterici rol üstlenmektedir.

0.3.3 Halaç Türkçesi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Halaç Türkçesi, Orta İran'da Aştiyân, Ferâhân, Tefreş ve Kum bölgelerinde konuşulan bir Türk lehçesidir (Başar, 2016: 67). Halaç Türkçesinden ilk söz eden Kaşgarlı Mahmut olmuştur. Divanü Lügati't Türk adlı eserinde Halaçları Argu olarak adlandıran Kaşgarlı, Yirmi İkilerin onlara Türkçe "aç kal" anlamında 'Kal-Aç' dediklerini ve sonradan bunun Halaç'a döndüğünü söyler. İkinci olarak Minorsky 1906 yılında Halaç Türkçesini fark etmiş ve malzemeler toplamıştır. Bu malzemeleri 1940 yılında Minorsky'nin bu çalışması 1940 yılında "The Turkish Dialect of the Khalaj" adlı makalesinde yayımlamıştır. Bu makale 1950 yılında "Halaç Türk Diyalekti" adı ile Türkçeye çevrilir. Üçüncü olarak M. Mogaddam Halaçlar ve Halaç Türkçesi üzerine çalışmalarını 1950' de yayımlamıştır. (Ölmez, 1995: 15) Ancak Minorsky ve Mogaddam, Halaç bölgesinde yaşayanları Azerbaycan Türkü olarak ele almışlardır. Aynı zamanda bu halkın dilini, Azerbaycan Türkçesinin bir diyalekti olarak kabul etmişlerdir (Zeynalov, 2007:212). Halaç Türkçesinin gerçek anlamda keşfedilmesi Gerhard Doerfer tarafından gerçekleştirilmiştir. Almanya'daki Göttingen Üniversitesi Türkoloji bölümünün Türkologlarından olan Gerhard Doerfer'in ekibinden Semih Tezcan, Wolfram Hesch, H. Scheinhardt'ın 1968 yılında İran'a yaptıkları araştırma gezisi sonucunda Halaç Türkçesi keşfedilir. Bu araştırma gezileri 1973 yılına kadar da devam etmiştir. Araştırma gezilerinden elde edilen materyalleri değerlendiren ünlü Türkolog Doerfer, "İran'daki Türk Dilleri" adlı makalesini yayımlayarak Halaç Türkçesinden ilk kez söz etmiştir. Doerfer daha sonrasında da öğrencisi Semih Tezcan ile Halaç Türkçesi

üzerine olan çalışmaları derinleştirmiştir. Gerhard Doerfer ve Semih Tezcan Halaç Türkçesinin, ses ve sözvarlığı açısından yaşayan en eskicil Türk dilleri arasında yer aldığı ortaya koymuştur. Doerfer'in Halaç Türkçesiyle ilgili ilk kitap çalışması *Khalaj Materials 1971* 'de yayımlanmıştır. Ardından da 1980' de *Wörterbuch des Chaladsch* adlı Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch adlı sözlük, dil ve sözvarlığı atlası, 1987' de, *Grammatik des Chaladsch* adlı dilbilgisi kitabı da 1988'de yayımlanmıştır. 1994 yılında yayımlanan *Halaç Halkbilimi Metinleri* de (*Folklore- Texte der Chaladsch*) Halaç Türkçesiyle ilgili ilk kapsamlı metin yayımı olmuştur. Bu kitapların dışında Doerfer'in Halaç Türkçesi üzerine çok sayıda makalesi yayımlanmıştır (Ölmez, 1995: 16).

Gerhard Doerfer de ilk zamanlar Minorsky ve Mogaddam gibi Halaç arazisinde yaşayanların dilini, Azerbaycan Türkçesinin bir diyalekti olarak ele almıştır. Daha sonraları yaptığı araştırma gezileri sonucunda ise Halaç bölgesinde yaşayan halkları Azerbaycanlı değil, en eski Türk halkı olarak kabul etmiştir. (Zeynalov, 2007:212)

Doerfer'in yapmış olduğu çalışmalardan sonra 1988 yılından başlayarak önemli bir Türkolog olan Cevat Heyet de Halaç Türkçesine yönelmiş ve Halacistan'a giderek Mosayyeb Arabol ile bağlantı kurmuştur. Bu araştırma gezisinden sonra Heyet, Varlık dergisinde "Halaç Türkçesi" makalesinde Halaç Türkçesinin bazı karakteristik özelliklerini ortaya koyar (Heyet, 2008: 376-385).

Bunlardan sonra Almanya'da Filiz Kırıl, Halaç Türkçesine önemli katkılar sağlamıştır. Türkiye'de Sonel Bosnalı, Bilgehan Atsız Gökdağ, Mehmet Ölmez ve Gürer Gülsevin Halaç Türkçesi üzerine çalışmalar yapmıştır. Gerhard Doerfer'in öğrencisi olan Sultan Tulu, Doerfer'in çalışmalarını tercüme ederek çalışmaların, Türkiye'de tanınmasına hizmet etmiştir.

2003 yılından itibaren Halaç dili ile kültürüne ilişkin çalışmalarıyla Ali Asgar Cemrasi Türkoloji alanında dikkatleri üzerine çekmiştir. Cemrasi, Halaç çocukları ve gençleri için Halaç Türkçesiyle hikâyeler yazmıştır. Bu bakımdan Cemrasi, aslında Halaç Türkçesinin edebi metinletrini yazıya geçirmiştir. Aynı zamanda Halaç Türkçesi üzerine araştırmalar yapan Cemrasi, sosyal ağlar aracılığıyla da Halaç Türkçesi metinlerinipaylaşmaktadır. Böylece Halaç Türkçesinin ölümünü engellemeye çalışmaktadır.. Cemrasi bu doğrultuda birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerin bazı şunlarıdır:

- 1) Halaçlar, Kadim Türklerin Yadigârları (2006)
- 2) Karşu Balukka Sâlam (Karşıdaki Köye Selam) (2007)

3) Tülkü Matalı (Tilki ile Horoz) (2013)

4)Hudâ Hâfız Halacî- Halacî Danışak ve Yazak (Allahaismarladık Halaçça-Halaçça Konuşup Yazalım) (2015)

5) Gul Senüver Dastanı (Gül ile Sanevber'in Hikâyesi) (2015)

1.4 Yöntem ve Yaklaşımlar

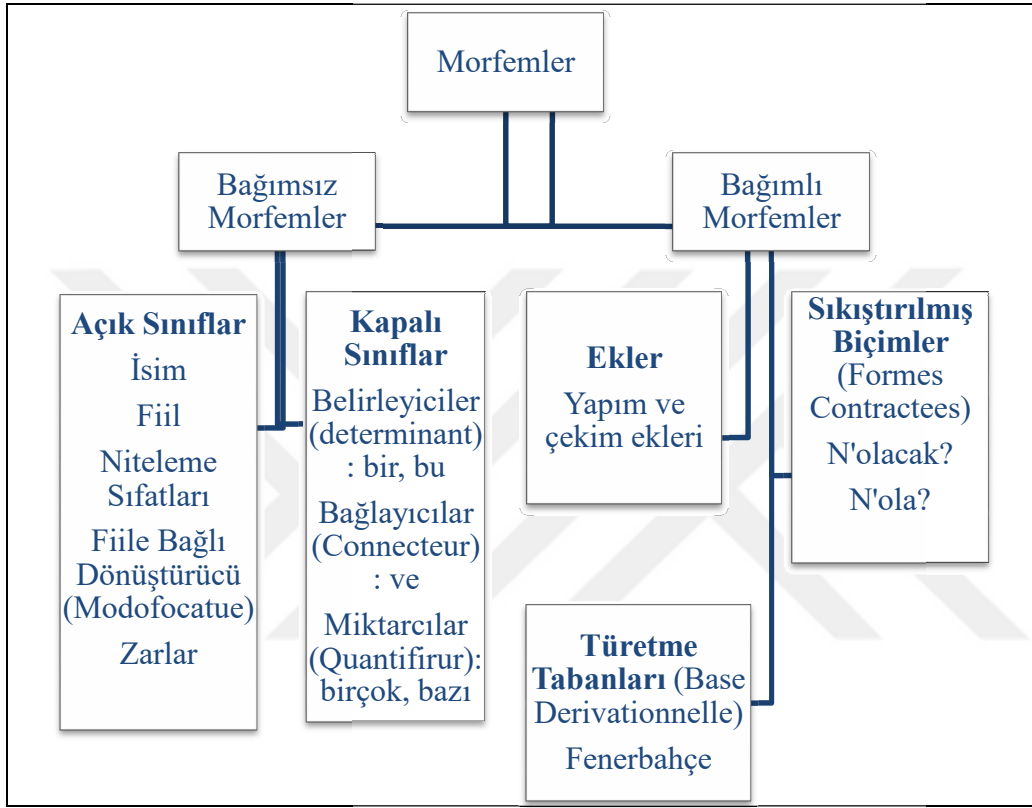
0.4.1 Morfoloji

İlk kez 19 yüzyılda botanik alanında terim olarak ortaya çıkan morfoloji (morphology), günümüzde biyoloji, dilbilim, jeoloji gibi farklı bilim dallarının alt dallarından birisidir. Morfoloji kavramı dilbilimsel olarak 19. yüzyılda ele alınmıştır. August Schleicher bu kavramı, dilbilimi için 1860 yılında sadece başlık olarak benimsemiştir. Dilbilim ve dilbilgisi çalışmalarında morfoloji, bir dilin kök kelimelerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konuları inceleyen gramer dalıdır (Korkmaz, 2009: 5). Diğer bir tanımla bir dilin dilbilgisinde, o dilin sözlükbirimlerinin ve sözcükbiçimlerinin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını içeren bileşendir (İmer, 2011: 50). Morfoloji teriminin kökeni yunanca morfi “şekil, biçim, görünüş”+ logos “bilim, kelime” kelimelerinin birleşime dayanmaktadır. Buradan hareketle morfoloji en basit tanımla dilde en küçük anlamlı veya görevli parçacıkları inceleyen dilbilim dalıdır. Diğer dilbilim dalları gibi morfoloji de diğer dilbilim alanlarına ihtiyaç duymaktadır. Örneğin, fonetik ve morfolojinin birleşiminden morfofonoloji, sentaks ve morfolojinin birleşiminden de morfosentaks alanı meydana gelmiştir

1.4.1.1 Morfem (Biçimbirim) Kavramı ve Sıfır Morfem

Morfoloji, bir dillin sözcüklerini oluşturan unsurları ve bu unsurların cümle içerisindeki dizisel ilişkisini ele almaktadır. Morfolojisinin temel birimleri olan biçimbirimlere morfem (morphem) adı verilmektedir. Morfem, dilde tek başına kullanabilen ve daha küçük parçalara ayrılmayan anlamlı birimler ile tek başına kullanılmayan görevli en küçük birimdir. Morfemler, dilde belli anlamın aktarılmasını sağlayan unsurlardır. Diğer bir tanımla morfem, en küçük anlamlı birim, en küçük göstergedir (Vardar, 2002:42). Türkçe çalışmalarda morfem terimi biçimbirim kavramıyla da karşılanmaktadır

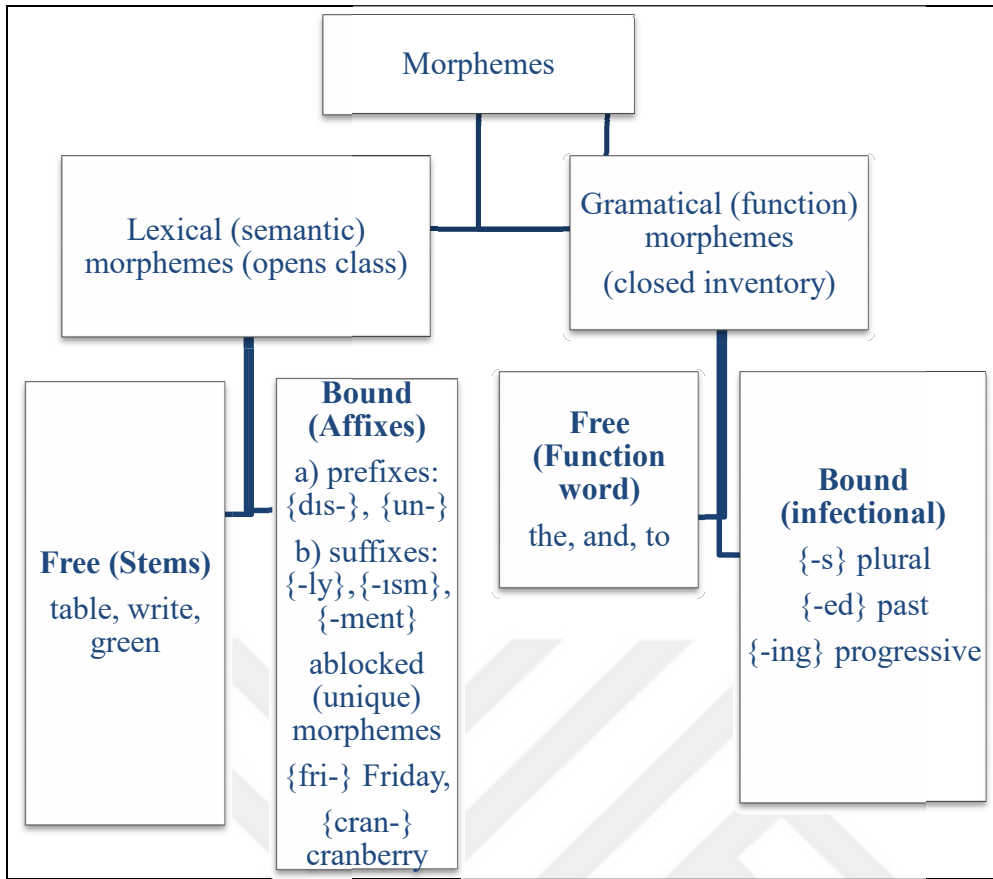
Morfemler, Amerikalı dilbilimci Leonard Bloomfield tarafından 1935 yılında yayımlanan *Language* (Dil) adlı yapıtında ilk kez konulaştırılmıştır. Leonard Bloomfield morfemi, sözcüklerin daha küçük parçacıklara bölünemeyen yapısal çekirdeğini oluşturan öge olarak ele alır (Bloomfield, 1935: 161.) Bloomfield'e göre dilin en küçük dilsel birimi olan morfemlerin bağımlı (bound) ve bağımsız (free) olmak üzere iki türü bulunmaktadır.

GRAFİK 1:Bloomfield'in Morfem Tasnifi

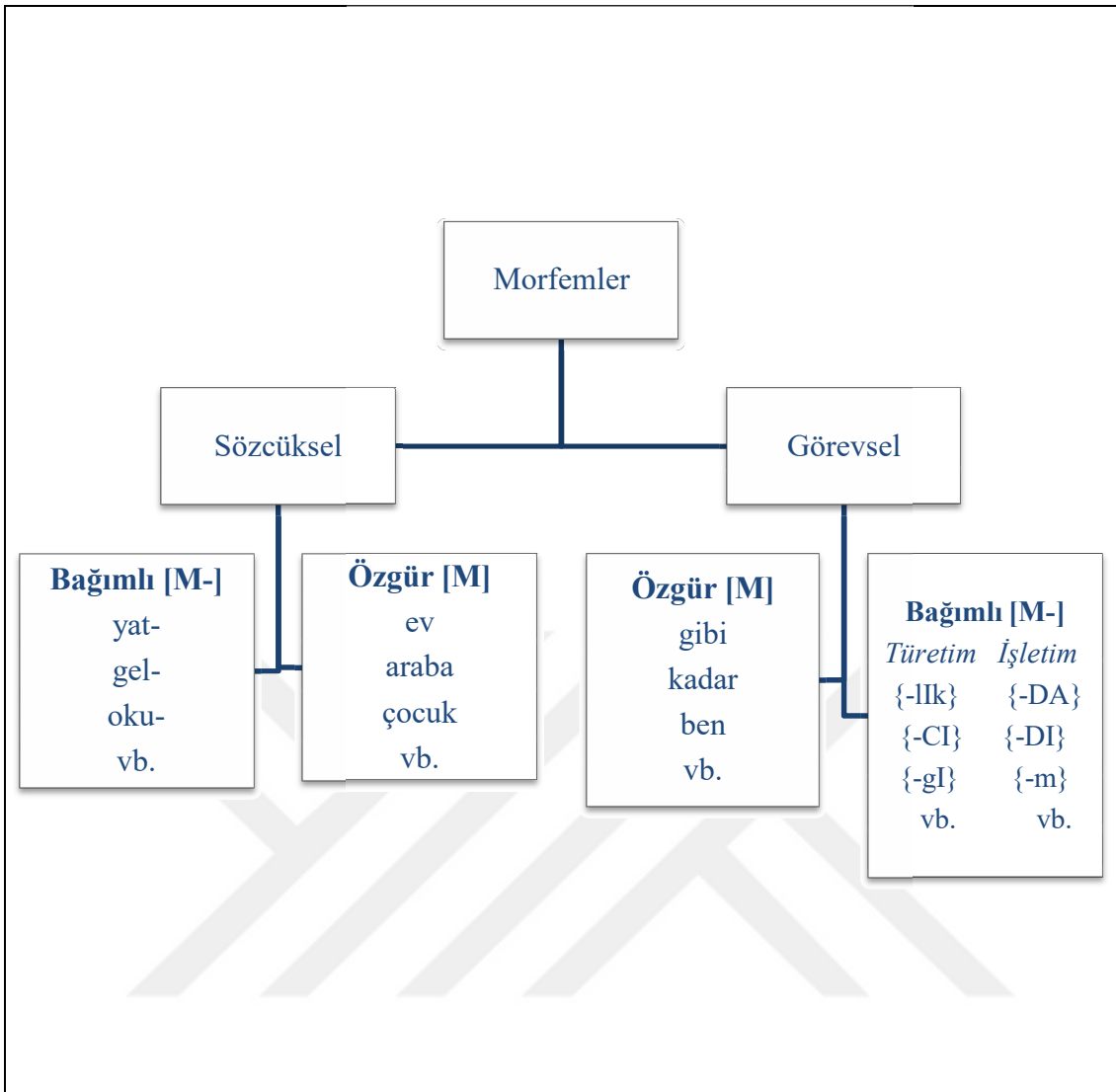
Daha sonrasında Lenord Bloomfield'in çalışmalarından etkilenen Zellig Harris 1951 yılında yayımlanan *Methods in Structural Linguistics* (Yapısal Dilbilim Yöntemleri) adlı eserinde morfemleri ele almıştır.

Leonhard Lipka 1992 yılında *An Outline of English Lexicology* adlı eserin de morfemleri şu şekilde sınıflandırmıştır (Lipka:1992: 71).

GRAFİK 2:Lipka'nın Morfem Tasnifi

Lipka'nın sınıflandırmasında morfemler, leksikal ve gramatikal olarak ikiye ayrılmaktadır. Hem gramatikal hem de leksikal kendi içinde de bağımlı ve bağımsız olarak ikiye ayrılmaktadır. Leksikal morfemlerde bağımlı sınıfı affixler oluştururken bağımsız morfemleri de isim ve fiil kökleri oluşturmaktadır. Gramatikal morfemlerde ise bağımlı morfemleri çekim ekleri oluştururken bağımsız morfemleri de İngilizcede işlev sözcükleri olarak adlandırılan the, and, to vb. sözcük grubunu oluşturmaktadır. Tablodan da anlaşılacağı üzere leksikal morfemler kelime yapımında, gramatikal morfemler de kelime çekiminde yer almaktadır. Leonhard Lipka'nın morfem sınıflandırması esas alınarak Türk dilindeki morfemler genel olarak şu şekilde sınıflandırılabilir (Erdem, 2009: 48).

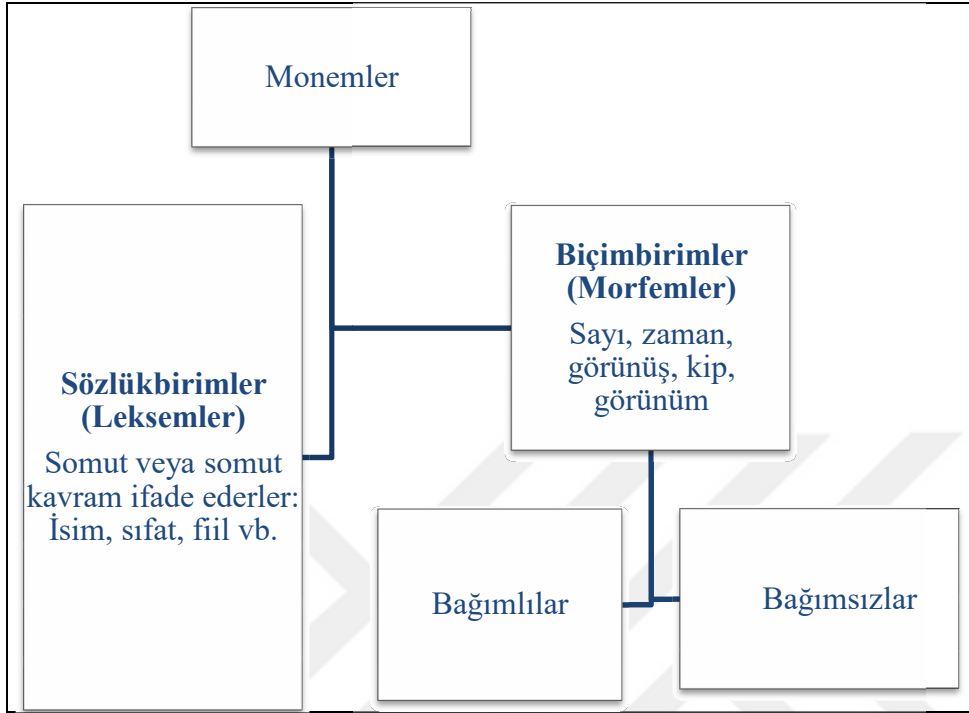

GRAFİK 3:Lipka'nın Tasnifi Doğrultusunda Türk Dilinde Morfemler

Sözcüksel morfemler öncül morfemlerken, görevsel morfemler ardıl morfemlerdir. Ardıl morfemleri, öncül morfemlere eklenmeleri sonucunda cümle içinde bir anlam aktarabilmektedir. Tek başlarına bir cümle içinde var olamamaktadırlar. Bu yüzden de ardıl morfemler, öncül morfemlere bağımlıdırlar. Öncül morfemler ise tek başlarına anlam aktarabilmektedirler. Ardıl morfemler, öncül morfemlerin cümle içinde çekime girmesini sağlamaktadır. Bu bakımdan öncül morfemler türetim için, ardıl morfemler de çekim için gereklidir. Örneğin: ‘çocuk ev git’ öncül morfemlerinin bir bütünlük içinde anlam ifade etmeleri ardıl morfemlerin, öncül morfemlere eklenmesiyle mümkün olmaktadır. Böylece çocuk ev-e git-ti cümlesi anlam bütünlüğü kazanmaktadır. Bu bakımdan ardıl morfemler bir nevi yapbozun eksik parçalarını tamamlamaktadır.

Martinet morfemi, anlam birimi (monem) sınıflandırması içerisinde tutmuştur. Buna göre monem sınıflandırmasında morfem, monemin alt sınıfı olarak ele alınmıştır.

Monem, anlamın en küçük birimi olup iki türe ayrılmaktadır: Sözcük birimi (leksem) ve biçimbirimi (morfem) (Yılmaz, 2012: 123-124). Martinet'in ayrıntılı olarak monem sınıflandırması şu şekildedir:

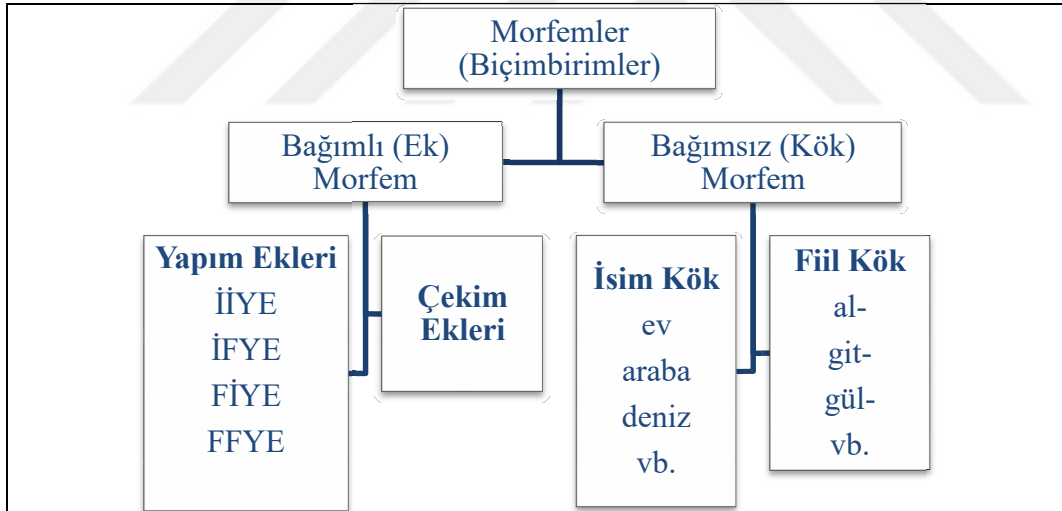
GRAFİK 4: Martinet'in Monemler Tasnifinde Morfemler

Martinet anlambirimleri, sözlükbirimleri ve biçimbirimleri olarak ikiye ayırmıştır. Sözlükbirimleri, anlambirimin sözlük kesimiyle ilişkilendirilir. Sözlükbirimlerin, dilbilgisel niteliği yoktur. Biçimbirimler de sözlükbirimlerin tam tersidir. Buna göre sözlüksel kesimle ilişkilendirilemeyen dilbilgisel özellikli anlambirimlerdir. Sözlükbirimler açık bir sınıf oluşturmaktadır. Bu yüzden de kesin olarak sayıları tespit edilemez. Biçimbirimler de sözlükbirimlerin aksine kapalı sınıf oluşturur ve sayıları sınırlıdır.

Morfemlerin sınıflandırılması günümüz dilbilimcileri tarafından da ele alınmıştır. Muharrem Ergin morfemleri, vazifeli ve manalı şekiller olarak iki gruba ayırmıştır (Ergin, 2009:106). Manalı şekiller, bağımsız morfemleri temsil ederken vazifeli şekiller de bağımlı morfemleri temsil etmektedir. Günay Karaağaç morfemleri, “asıl morfemler ve bağlı morfemler” olmak üzere iki temel gruba ayırır. Karaağaç’a göre asıl morfemlerin “tek başlarına anlam ve kullanımları” vardır ya da bu birimler, cümlede öge olabilirler. Bu nitelikleri taşımayan bağlı morfemler de “yapımlık bağlı morfemler ve “çekimlik bağlı morfemler” olarak ikiye ayrılmıştır (Karaağaç 2012, 247-249). Toklu

ise morfepleri, kullanımları ve işlevleri çerçevesinde ele alır. Bu kapsamda, “bağımsız morfepler, bağımlı morfepler; sözcüksel morfepler, dilbilgisel morfepler” olmak üzere dört grup morfepl bulunmaktadırl. Toklu’ya göre genellikle ad, sıfat, adıl, belirteç, bağlaç ve ilgeç türündeki örnekleler bağımsız morfepli; eylemlerle birlikte yapıml ve çekim ekleri de bağımlı morfeplerdir. Başka bir ölçüte göre ise -ad ve sıfat gibi- “belirli bir sözcüksel anlam” içeren ve kullanıldığı dile ilişkin sözlüklerde yer alan ögeler, sözcüksel morfepl; türlü dilbilgisi kategorilerini taşıyanlar (adıl, belirteç, ilgeç, bağlaç; yapıml ve çekim ekleri) da dilbilgisel morfepl olarak adlandırılır. Dilbilgisel morfepler dilde çok sık kullanılarak sözcüksel morfepler arasında sözdizimsel ilişkiyi sağlarlar. Dilbilgisel morfepler çok sıklıkla kullanılmalarına karşın sözlüksel morfepler göre sayıları çok daha sınırlıdır. Dilbilgisel morfepler kapalı bir bölüm oluştururlar, sözcükler ise nicelik olarak çok büyük ve açık bir bölüm oluştururlar (Toklu, 2007: 50-59)

Günümüzde Türk dili için morfeplerin en bilindik ve genel sınıflandırması ise şu şekildedir:

GRAFİK 5: Türk Dilinde Morfepl Tasnifi

Bağımsız morfepl, sözlükte madde başı olabilecek değerdedir. İsim ve fiil kökleri bağımsız morfeplerdir. Cümlede tek başına anlamları bulunmaktadır. Bağımlı morfepler, yeni sözcükler türetmeye ve sözcükler arasında çekim ilişkisi kurar. Çekim ve yapıml ekleri bağımlı morfeplerdir. Bağımlı morfeplerin cümle içinde tek başlarına bir anlamı bulunmamaktadır. Bağımsız morfeplerin üzerine eklenerek cümle içerisinde yer alabilmektedirler. Örneğin, "arkadaş" bağımsız morfepline, bağımlı bir morfepl olan {+lık} ekini ekleyecek olursak, bir bağımsız ve bir bağımlı morfeplden oluşan

"arkadaşlık" sözcüğü elde edilmektedir. Bağımlı morphem {+IIk} eki, tek başına bir anlam değeri taşımasa da sözcüklerin yapılandırılmasında önemli rol oynar. Bu bakımdan Böylece yapım ekleri vasıtasıyla anlamsal bilgiler taşınır. Yapım eklerinin yanı sıra çekim ekleri de sözcüklerin cümle içinde çekimlenmesinde önemli rol oynar. Örneğin "okul+da" sözcüğündeki {+DA} eki bir çekim ekidir. Çekim ekleri de cümle içinde dilbilgisel bilgiler taşımaktadır (Göknel, 2013: 22). Bu bakımdan morfemler, bir anlamın ya da bir dilbilgisel işlevin taşıyıcı durumundadır. Morfemler aracılığıyla anlamın aktarılmasında bazı sınırlılıklar vardır. *Balıksözcüğünün kökü olarak bal* olarak düşünülememesi *bal* ile *balık* sözcüğü arasında anlamsal bir bağdaşıklık olmamasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan *balık* sözcüğü *bal* sözcüğünden türemiş olamaz. Bu bakımdan *balık* sözcüğü tek bir bağımsız morfemden oluşmaktadır.

Bazen seslem yapısı ve biçimbirim yapısı birbirine karıştırılmaktadır. Seslem yazılı dilde heceye karşılık gelmekte ve sesler sesbilim konusu altında incelenmektedir. Aşağıdaki çözümlemelerden (a ve c) verilen sözcüklerin seslemlerini, (b ve d) de morfemlerini göstermektedir:

a.*bü-yük-tün* / **b.***büyü+k-tü-n* / **c.***ev-den* / **d.***ev-den*

Görüldüğü üzere, hece ve morphem sınırları her zaman aynı olamayabilir. Böylece:

- Aynı sözcüğün hece ve morphem sayıları aynı olamayabilir: (a) ve (b)
- Hece ve morphem sayıları denk olabilir: (c) ve (d)
- Hece ve morphem sınırları denk olabilir: (c) ve (d)
- Hece ve morphem sınırı aynı örtüşme olmayabilir: (a) ve (b)
- Morphemlerin her zaman heceden oluşma zorunluluğu yoktur: (b)
- Bir morphem birden fazla heceye sahip olabilir: (b) deki *büyü-*
- Bir hece birden fazla morfemden oluşabilir: (a)'daki *-tü* ve *-n* eklerinden oluşan *-tün* hecesi (Özsoy vd, 2011: 39).

Sözdiziminde cümle içinde sözcüklerin sıralarınında esneklik olsa da morfolojik açıdan daha sıkı bir sözcüklerin oluşumunda bu esneklik söz konusu değildir.

(Bloomfield, 1935: 207). Örneğin, İngilizcenin anadili konuşucuları *trans-form-at-ion-al* ‘dönüşümsel’ sözcüğünün gösterilen parçalardan oluştuğunu ve bunların **ion-trans-al-at-form* veya **al-fom-ation-trans* gibi başka türlü sıralanma biçimlerinin olmadığını bilirler. Dil edinimi çalışmalarından elde edilen sonuçlar da bu kanıyı doğrulamaktadır. Çocukların ana dillerini edinirken dil ediniminin en erken dönemlerinde bile sözcüklerin içyapılarını çözümlemede hiç hata yapmadıkları ve önek, içek ve sonekleri hiç karıştırmadıkları ya da bunları hiç yanlış sözcüklerle birleştirmedikleri tespit edilmiştir. Örneğin, İngilizce öğrenen çocuklar, *saying* yerine **ingsay*, *toothbrush* yerine **brushtooth*; gibi sözcükler türetmemiştir. Yapım eklerinin sıralanmasında bazen ekin hedeflenen konu kapsamı, bazen de yine ekin taban seçimine ilişkin kurallar etkili olmaktadır. Örneğin, Türkçede *gözlüksüz* ve *gözsüzlük* arasındaki tercihin belirleyicisi eklerin etki alanıdır. {+sIz} biçimi birincide gözlük tabanına eklediğinden ‘gözlük olmama durumu’ ikincide göz tabanına eklendiğinden ‘göz olamama durumu’ anlatır. Eklerin taban seçimini yöneten kurallar ise addan ad, addan eylem, eylemden ad ve eylemden eylem yapan dört yapım eki türü ortaya çıkarır. Örneğin, Türkçenin ana dili konuşucuları zihin sözlükleri yardımıyla {+IcI} ekinin eylemlerle bitişerek adlar, {-IIK} ekinin ise adlarla bitişerek başka adlar yaptığı bilgisine sahiptir. Böylece, *koş-* eyleminden sırasıyla *koşucu* ve *koşuculuk* sözcüklerini türetebilirler (Özsoy vd, 2011 45-46).

Türkçe sondan eklemeli bir dildir. Bu yüzden bağımlı morfemler sözcüğün soluna doğru eklenir. Türkçenin türetim ya da çekim işlevli birden fazla morfemi bulunmaktadır. Bu morfemler ad ya da eylem tabanlarına belli kurallar doğrultusunda üst üste gelebilmektedir.

Genel olarak Türkçede kelimelerin morfolojik yapısı şöyledir:

Kök (+ek1 (+ek2(+.....(+ekN))))

Buna göre kökler, kelimelerin zorunlu parçacığı durumundandır. Bağımlı morfemler ise zorunlu parçacık olmayıp yeni türetim ya da dilbilgisel işlevler için ihtiyaç duyulan parçacıklardır.

Dilde en az çaba ilkesi, doğrultusunda dilde kimi morfemler derin yapıda kalır. Böylece dilde, derin yapıda var olan ama yüzey yapıya çıkamayan bazı boşluklar ortaya çıkar. Bu durumda sıfır morfem ortaya çıkmaktadır. Sıfır morfem, sesbilimsel olarak gerçekleşmeyen biçimbirimdir (İmer vd, 2011: 223). Dilin yüzey yapısında

görülmese de işlevsel olarak var olduğu bilinen birimler sıfır morfem, [ø] işareti ile karşılanmaktadır. Sıfır morfem, tek bir biçimin göstergesi değil, yüzey yapıda olmayıp varlığı kabul edilen dil birimlerinin ortak göstergesidir. Dilde pek çok dil birimi, yüzey yapıda sıfır morfemle karşılanmaktadır. Bu bilginin dikkate alınarak sıfır morfemin kullanıldığı yerlerin tespit edilmesi, pek çok yanlışlığın ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Böylece salt biçimci bir yaklaşımla hareket etmenin sakıncaları görülerek dilin işlevsel boyutunun önemi kavranmış olacaktır (Aydın, 2012:170). Bu bakımdan bir metne, sadece metin üzerinden dizisel ilişkilere bakıldığında bazen bir morfemin herhangi bir sesbilgisel içerik taşımadan bulunduğu görülmektedir. Örneğin, özneler için yalın ad durumu eksizdir. Hâlbuki herhangi bir durum eki almamış olsa da ev, araba, kapı gibi sözcüklerin cümlelerin özne olduklarında büründükleri eksiz biçimleri de belirli bir durumu yansıtır. Bu durum da yalın durumdur. Aynı biçimde eylem çekiminde diğer kişi ve sayılarda ekler bulunurken (emir kipi dışında) teklik üçüncü şahıs eki için de herhangi bir ek bulunmamaktadır (Uzun: 2006: 27). Örneğin gel-fiilinin belirli geçmiş zaman çekiminde, teklik üçüncü şahıs çekimi gel-di şeklinde olup metnin yüzey yapısında herhangi bir ek gözükmemektedir. Ancak “geldi” çekiminde üçüncü şahıs eki olmasa da üçüncü şahsın ifade edildiği anlaşılmaktadır. İşte bu durumda sıfır morfem bulunmaktadır. Emir kipinde de sadece ikinci şahıs çekiminde sıfır morfem yer almaktadır. Örneğin git! Nesne, belirtili nesne olduğunda belirtme durumunu gösteren ek ortadan kalkar. Örneğin, halı-yı almak yerine halı almak. Yine bir başka tamlayan durumu için edatının tümleci, adıl olmadığına eksiz anlatılır. Edatın önünde adıl olduğunda o+nun için şeklinde kullanılırken ilgecin önünde adıl olmadığı durumda vatan için şeklinde kullanım mevcuttur. Uzun, sıfır morfemin meydana geldiği durumlar şöyle özetlemiştir: Teklik üçüncü şahıs çekiminde, emir kipinin teklik ikinci şahsın çekiminde, yalın durumda, belirtme ve tamlayan durumunda sıfır morfem ortaya çıkar (Uzun, 2006: 26).

Aydın, Türkiye Türkçesinde sıfır morfemin görüldüğü yerleri eksiz birincil özne durumu eki, eksiz birincil nesne durumu eki, eksiz tamlayan durumu eki, üçüncü tekil kişi eki, emir kipi ikinci tekil kişi eki, adı edata bağlayan ad işletme eki (yalın durum eki), yüklemselleştirici ek, iyelik eki, ortak kullanılan kişi ve zaman ekleri olarak ele almıştır (Aydın, 2012:176). Türkçede etken çatılı bir eylemde, özne, yüzey yapıda görünmese de çekimine girerek eyleme bağlandığı ve bu durumda sıfır morfemin ortaya çıktığı şu örnekle açıklanmıştır: “*Genç kız-Ø, bir adam kurtarma operasyonunun, mutlu sonuna henüz gelinmediğini seziyordu.*” Bu örneğe göre yüzey

yapıya çıkmayan yalın durum eki, sıfır morfem olarak derin yapıda yer almaktadır. Eksiz birincil nesne durumu ise şu örnek üzerinde anlatılmıştır: “*Köpekten korkup ağladığı için babasından okkalı bir tokat-Ø da yemişti.*” Bu örneğe göre eylemin geçişli olduğu bir cümlede ilk nesnenin geçişli bir eylemin kurduğu cümlede birincil nesnenin yer alması zorunludur. Bu nesne, ad olup birincil nesne durumu ekleri olan {-I} eki ya da {-Ø} ile çekimlenir. Eksiz birincil nesne durumu ekiyle {-Ø} çekimlenen nesne, geleneksel dil bilgisinde “belirtisiz nesne” adını almaktadır. Eksiz tamlayan durumu, belirtisiz ad tamlamasında tamlayan durumu eki yerine sıfır morfemin kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır. “*Vapur köprü-Ø önlerine gelmiş.*” cümlesinin “*Vapur köprü-nün önlerine gelmiş*” şeklinde kullanılmaması sıfır morfemle mümkün olmuştur. Üçüncü tekil kişi eylem çekiminde, yüzey yapıda herhangi bir ek görülmemesine rağmen üçüncü tekil kişi eki, bir sıfır morfeminle derin yapıda yer almaktadır. “*Görünmeyen kişi, görünmeyen ipleri oynatmaya başladı-Ø üç günün sonunda.*” örneğinde üçüncü tekil kişi eki için sıfır morfem kullanılmıştır. Emir kipi ikinci tekil kişi çekimi, Türkiye Türkçesinde eksiz yapılmaktadır: *gel, yap, bak* vb. Burada yüzey yapıda herhangi bir ek görünmese de bir ekin varlığı bilinmektedir. “*„Dur-Ø bir dakika” dedi.*” cümlesinde teklik ikinci kişi çekiminde sıfır morfem bulunmaktadır. Bir adla edat arasındaki bağlantı kurulması gerektiği durumda adın bir ek alması gerekir. Ancak adın aldığı bu ek, bazı durumlarda yüzey yapıya çıkamamaktadır. Bu durumda da derin yapıda bir sıfır morfemin varlığından söz edilmektedir. “*Hüsrana uğrayan bir aşk-Ø için uzun ömür istemeli ki insan tatlı tatlı acısını çekerek mesut olsun.*” örneğinde için edatından önce gelen adın, sıfır morfemle yalın durumu ifade ederek edata bağlandığı görülmektedir. Türkçede adların yüklem olabilmesi için yüklem çekimine girmesi gerekmektedir. Bu da ek eylem aracılığıyla gerçekleşir. “*Beyim o tabanca dolu-Ø.*” cümlesinde ek eylemin geniş zaman teklik üçüncü şahıs çekimidir. Aslında bu cümle “Beyim o tabanca doludur.” şeklinde de ifade edilebilir ancak ek eylemin teklik üçüncü şahıs çekimi dilde her zaman derin yapıdan yüzey yapıya çıkmamaktadır. Bu durumda {-DIr} ek eylemi dilde yüzey yapıya çıkmayıp derin yapıda sıfır morfemle gösterilir. Türkçede bazı eksilteli yapılarda iyelik ekinin düşme eğiliminde olduğu görülür. Eksik bırakılan bu ek de derin yapıda sıfır morfemle gösterilir. “*Zeytinyağ, dilbilim, Arnavutköy*” gibi bazı birleşiklerde iyelik eki düşer: *zeytin yağ-ı > zeytinyağ-Ø, dil bilim-i > dilbilim-Ø, Arnavut köy-ü > Arnavut köy-Ø.*

Türkçede ek eylemin ortak olduğu birleşik yapılı cümlelerde dilde en az yasa çabası doğrultusunda ek eylemin üzerine gelen zaman ve kişi ekleri, cümlelerden birinde sıfır morfemle ortaya konmaktadır. “*Her gelişimde ben de maçları seyreder, bazen kaleci dururdum.*” örneğinde iki ayrı cümle olup bu cümlelerde yüklemelerin her ikisi de aynı zaman ve kişi ekiyle çekimlenmiştir. Bu durumda ikinci cümlenin yüklemine (*dururdum*) verilen zaman eki (ek eylemin hikâyesi {-DI}) ve kişi eki (birinci tekil kişi eki {-m}), birinci cümlenin yüklemine (*seyreder*) derin yapıda bırakılmıştır. Derin yapıdaki bu ekler, sıfır morfemle gösterilir, eksilteler tamamlanırken yüzey yapıya çıkarılabilir:

1. *Her gelişimde ben de maçları seyreder-Ø-Ø, / bazen kaleci dururdum*
2. *Her gelişimde ben de maçları seyreder-di-m, / bazen kaleci dururdum* (Aydın, 2012:176-180).

1.4.1.2 Allomorf (Biçimbirimsel Değişke)

Allomorf (Allomorph) diğer bir deyişle biçimbirimsel değişke, bir birime ilişkin göstergenin kapsadığı değişkelerin her biridir (Vardar, 2009: 42). Tek bir morfemin, sesbilimsel ya da biçimbilimsel koşullanmaya bağlı olarak yüzey yapıda aldığı biçimlerinden her biridir. Aynı anlam veya görevdeki bir morfemin ses yapısı bakımından farklılaşan türüdür. Örneğin Türkçede {+Ilk} morfeminin, ünlü uyumuna göre [+lık, +lik, +luk, +lük] altbiçimleri bulunur. Dilin ses sisteminin ürünü olan allomorflar, morfemlerin dilin ses sistemine göre uyarlanmış biçimleridir (Göknel, 2013: 23). Bir morfemin kapsadığı değişkelerin her biri olarak da tanımlanabilir. Bu açıdan bir morfem ile allomorfları arasında alt-üst kavram ilişkisine benzer bir ilişki bulunduğu söylenebilir. Morfem üst kavram iken allomorfları da alt kavramları olarak düşünülebilir. Türkçede bağımlı veya bağımsız her morfem, dilbilgisel ya da anlamsal işlevin taşıyıcı durumundadır. Bağımlı morfemlerin birden çok alternatifi varken bağımsız morfemlerin allomorfları bulunmamaktadır. Türkçede iki çeşit bağımlı morfem vardır. Yapım ekleri ve onların allomorfları ile çekim ekleri ve onların allomorflarıdır. Allomorflar, kendilerinden önce gelen bağımsız morfem ve allomorfların son hecelerindeki ünlüler ve bunların son hecelerindeki son ünsüzlere göre şekillenir. Bir morfemin allomorfı, o morfemin taşıdığı dilbilgisel anlamı aktarmaya devam etmektedir. Yani bir morfemin allomorfundun anlamında değişme olmamaktadır. Örneğin, {+CI} morfeminin, Türkçenin ses düzenine uyum sağlayacak

şekilde [ci, cı, cü, cu, çi, çı, çü, çu] sekiz adet allomorfu bulunmaktadır. Bu sekiz allomorfun sekizi de {+CI} morfeminin dilbilgisel anlamıyla aynıdır.

Türkçede bir allomorfun meydana gelmesinde sesbilgisel koşullanma rol oynamaktadır. Sesbilgisel koşullanma, bir altbiçimin sesbilim kuralları tarafından yönetilmesi durumudur. Türkçe çoğul bilgisi taşıyan [+lar] ve [+ler] biçimlerindeki ünlü seçimi, ünlü uyumu kurallarına bağlı olarak kendilerinden önce gelen ünlünün özellikleri tarafından belirlenmektedir. [+lar] biçiminin /a, ı, o, u / ve [-ler] biçiminin de /e, i, ö, ü/ seslerinden sonra kullanıldığı bilinmektedir. Bunların dağılımı, sesbilimsel koşullanma yoluyla gerçekleşmektedir (Özsoy vd, 2011: 51)

0.4.1.3 Kategori (Ulam) Kavramı

Kategori (category), dilbilgisel ve anlamsal ölçütlere göre dil öğelerinin yerleştirildiği sınıftır. Kategori, genellikle dizisel boyut düzleminde yapılan bir sınıflandırma işleminden kaynaklanır (Vardar, 2002:202). Kategori için Türkçede ulam terimi de kullanılmaktadır. Kategoriler, sözcüksel ve işlevsel olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Ad, sıfat, eylem vb. sözcüksel kategorilerdir. İşlevsel kategoriler ise kip, zaman, çekim, özne, nesne vb. unsurlardır (İmer vd, 2011 248). Sözcüksel kategoriler birincil, işlevsel kategoriler ise ikincil dilbilgisi kategorisi olarak kabul edilmektedir (Vardar, 2002:202.). Gülsün Mehmet, *Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi* adıyla yayımlanmış doktora tezinde İljo Ha (1998: 57) çalışmasından yararlanarak sözcüksel ve işlevsel kategorilerin birbirinden ayıran özellikleri şöyle sıralamıştır:

Sözlüksel kategoriler anlambilimsel içerik taşımaya karşın işlevsel kategorilerin anlambilimsel içeriği yoktur. Sözlüksel kategoriler anlambilimsel seçim özelliğine (selectional feature) sahiptir. Örneğin, İngilizcede sözlüksel kategori olan *read* eylemi, anlambilimsel seçim özelliğine göre onun üyesi olarak etkileneni seçer. İşlevsel kategorilerden olan *zaman* ise kategorisel seçim özelliğine bağlı olarak olumluluk/olumsuzluk veya uyumu seçer. İşlevsel kategoriler çeşitli dilbilgisel özelliklere sahiptir. Örneğin, İngilizce uyum; kişi, sayı ve cinsiyet gibi dilbilgisel özelliklere sahiptir. Türkçede ise uyum kişi ve sayı özellikleri taşır. İşlevsel kategoriler kendileriyle birleşecek olan ögenin kategorisel özelliğini belirten morfolojik seçim özelliğine (morphological selectional feature) sahip olmasına karşın, sözlüksel kategorilerin böyle bir özelliği yoktur. Örneğin, morfolojik olarak sağa açık olan işlevsel kategorilerin mutlaka sağa kapalı olan kategorilerle birleşmesi gerekir. Sola

açık olan işlevsel kategoriler ise mutlaka sola kapalı olan öğelerle birleşmelidir (Mehmet, 2007: 34-35).

0.4.1.3.1 Gramatikal Kategoriler

Gramatikal kategoriler ya da dilbilgisel türler (grammatical category), dilbilimsel ve anlamsal sınıflandırma birimidir. Gramatikal ve anlamsal ölçütlere göre dil unsurlarının sınıflandırılmasıdır. Bu sınıflandırma işlemi neticesinde sayı, zaman, belirlilik, kip, görünüş, cins, derece gibi birçok kategori meydana gelmiştir.

Bussman gramatikal kategorileri, ‘linguistik birliklerin soyut bir sınıflaması’ olarak tanımlamıştır. Kategori kavramının kullanımının sayı, kapsam ve tür açısından kesin çizgileri olmadığını, dillere göre farklılaştığını belirtmiştir. Bussmann gramatik kategorileri morfolojik ve sentaktik kategoriler olmak üzere iki bölümde sınıflandırmıştır. Bussmann, sözcük türleri ve onların gramatikal görünüşleri morfolojik kategoriler sınıfına girdiğini belirtir. Buna göre isimlerde tür, hâl, sayı ve fiillerde zaman, kip, çatı, kılınış, görünüş, kişi ve sayı morfolojik kategorilerdir. Dilsel elementlerin sınıfları, kurulumları ile benzer morfosentaktik özellikler ise sentaktik kategorilerdir (Mehmet, 2007: 35-36).

Bayrav, gramatikal kategorileri iki sınıfta ele almıştır. Buna göre gramer kategorileri yalnız görev sınıfları, yani isim, sıfat, fiil, vb demek değildir. Cins, sayı, canlı-cansız, fiilde zaman veya süre, kip, çatı gibi başka sınıflar da gramer kategorisi içerisinde ele alınır. Buna göre dilin morfoloji kategorileri ortaya çıkar. Bunlar da iki türdür:

- a) Kelime çeşitleri (parties du discours): tanım edatı, isim, fiil, vb.
- b) Dilbilimi kategorileri veya taksik (taxi Kue) sınıflar: sayı, cins, fiilde zaman, süre, kip, çatı, vb.

Bu sınıflandırmaya göre dilbilimi kategorileri daha soyut ve geniş sınıflardır (Bayrav,1998:116). Ancak çoğu çalışmada gramer kategorileri ile sadece bu sınıflandırmadaki dilbilimi kategorileri kastedilmektedir.

Ergin, kök veya gövdelerin, isim ve fiil çekim ekleri ile bir çeşit cinsi ifade ettiğini ve böylece bir gramer fonksiyonun ortaya çıktığını belirtir. Bir bir dilin kök ve

gövdeleri, ekler vasıtasıyla çeşitli kategoriler içerisinde yer alır. Kelimelerin kök veya gövde anlamı dışındaki, durum ve nitelik ifade eden gramer kategorileridir. Kök veya gövdelerin gramer kategorileri, çekim ekleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan yapım ekleri kök ve gövdelerin anlam ifade eden ekleriyken çekim ekleri ise gramer kategorisi ekleridir (Ergin: 2009: 126-127).

Türkçenin gramer kategorileri şunlardır: sayı, hal, iyelik, bildirme, olumsuzluk, zaman, şahıs, çatı, geçişsizlik ve geçişlilik, kip, görünüş ve kılınıştır. Bazı gramatik kategoriler isimlerle, bazıları fiillerle, bazıları da her ikisiyle ilişkilidir. Türkçede isimlerin gramer kategorileri sayı, hal, iyelik, soru ve bildirmediir. Fiillerin gramatikal kategorileri olumsuzluk, kip (şekil), zaman, şahıs, sayı, soru, çatı, kılınış, görünüştür.

0.4.1.3.2 Gramatikleşme (Dilbilgiselleşme) ve Süreçleri

Türk dili çalışmalarında da dilbilgiselleşme olarak da değerlendirilen gramerleşme ya da gramatikleşme (grammaticalisation), dilin evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimine dönüşmesidir (Vardar, 2002: 72). Gramatikleşme, dilbilgisi işlevi olmayan bir sözcüğün, tamamen dilbilgisel işlev taşıyan bir yapıya doğru ya da daha az dilbilgisel işlevi olan bir yapıdan daha yoğun bir işlevi olan bir yapıya doğru devam eden tek yönlü bir süreçtir. Gramatikleşme, isim ve fiil gibi temel büyük sözcük kategorilerinin yardımcı filler, zarflar, tamamlayıcılar gibi küçük dilbilgisel kategoriler oluşması ve ileri boyutta biçimbirimler haline dönüşmesi olarak da tanımlanabilir (Arıkan, 2011: 37-38) Gramatikleşme terimi, 1912 yılında ilk olarak Meillet tarafından kullanılmıştır. Meillet gramatikleşmeyi, eskiden bağımsız olan bir kelimenin dilbilgisel bir karakter yüklenmesi şeklinde ifade eder. Gramatikleşmenin tanımını daha kapsamlı şekilde ele alan Alman Georg von der Gabelentz, dilbilimsel yapıları, diğer insanlar iş ararken kendisi işe alınıp terfi ettirilse de yarım maaşla çalıştırılan ve ardından emekli olan memurlara benzetir. Ona göre bir memurun emekli olması gibi dildeki birimler de zayıflar ve solar. Hatta bu yapılar ölebilir ve canları çıkmış bir hâlde mumyalanan cesetler gibi saklanırlar (Demirci, 2008: 453). Bu benzetmeyle Gabelentz gramatikleşmenin iki eğilimin sonucu olduğunu belirtir. Bu eğilimler telaffuz kolaylığı (ease of articulation) ve ayrışma / başkalaşma (distinctness) şeklindedir. Buna göre dilde en az çaba yasasıyla paralel olarak kelimeler, sesler değişikliğe uğrayacak, neticesinde de yeni biçimler ortaya çıkacaktır (Hirik, 2017: 209).

Gökçe, gramatikalleşme, sürecinin birbiri ile ilişkili üç basamakta ortaya çıktığını ifade etmektedir:

-Anlamsızlaşma (desemanticization): Anlam içeriğindeki kayıptır.

-Kategorisizleşme (decategorialization): Bağımsız sözlüksel birimlerin ya da az çok gramerleşmiş birimlerin biçim sözdizimi özelliklerinde meydana gelen kayıptır.

-Erozyon ya da ses indirgemesi: Ses yapısındaki kayıptır (Gökçe, 2013: 30).

Gramatikalleşmenin oluşum seyrini takip edebilmek için olaya hem eşzamanlı hem de artzamanlı bakış açısıyla bakılmalıdır. Artzamanlı bakış açısı değişimin başladığı muhtemel noktaya götürürken, dil birimlerinin hâlihazırdaki durumları ise eşzamanlı bir bakışla incelenmektedir. Dilde bir biçimbirimin değişime uğramamış şekli de değişmiş şekli de aynı anda dil içerisinde bulunabilmektedir. Buna aynı anda var olma (coexistence) denir. Demirci, aynı anda var olmanın gerçekleşme yönünü şu şekilde göstermektedir:

A ‘bağımlı morfem’ > A ‘bağımlı morfem’

A ‘bağımlı morfem’ > B ‘bağımsız morfem’ (Demirci, 2008: 139).

Buna göre bir bağımlı morfemin yine bağımlı bir morfem olarak işlemeye devam etmesi ya da bir bağımlı morfemin bağımsız morfeme dönüşerek hem bağımlı hem de bağımsız morfem olarak işlemeye devam etmesi söz konusudur (Hirik, 2017: 207).

Ergin, {-yor} şimdiki zaman eki *yorı-* ‘yürümek’ fiilinin *yorı-r* geniş zaman şeklinden çıkmış olduğunu belirtmiştir” (Ergin, 2009: 296-297). Türkçedeki -yor ekinin *yürü-* eyleminden gelmiş olduğu kabul edilmektedir. *yürü-* > {-yor}. Türkçede {-yor} eki bir biçimbirim olsa da bu ekin, eski şeklinin *yorı-* (yürü-) fiili de günümüzde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde {-yor} ekinin gramatikalleşme süreci, Türkmen Türkçesinde biraz farklıdır. Birleşik fiil yapılarında ikinci fiil olarak kullanılan *yürü-* fiili de, ekleşmiş {-y $\bar{A}$ r} morfemi de şimdiki zaman işlevi görmektedir (Demirci, 2008: 454-455).

Türkiye Türkçesi *yorı-* [bağımsız morfem] > -yor [bağımlı morfem]

Türkmen Türkçesi *yör-* [bağımsız morfem] > -y $\bar{A}$ r [bağımlı morfem]

Ergin, *durur* < *turur*’dan gelen {-Dİr} ek fiil ekinin Türkiye Türkçesinde kuvvetlendirme ve ihtimal bildirdiğini belirtmektedir (Ergin, 2009: 330). Türkiye Türkçesinde kuvvetlendirme ve ihtimal anlamı katan {-Dİr} eki, Eski Türkçeden *turur-* fiilinin biçimsel olarak değişmesi ile meydana gelmiştir. *turur-* > {-Dİr}. Yani {-Dİr}

eki, bir fiilin gramatikalleşmesiyle morfem hâline gelmiştir. Ancak günümüzde hem *dur-* fiili hem de {-*Dir*} eki eşzamanlı olarak dilde yaşamaktadır (Hirlik, 2017: 211). Bir diğer ek fiil olan *imek* (*i-*) fiilinin *er-* ‘olmak’ fiilinden geldiği bilinir. *er-* > *i-*

Türkiye Türkçesinde kullanılan zamir kökenli şahıs ekleri aslında bir gramatikalleşme örneğidir. Zamir kökenli şahıs ekleri günümüzde görülen geçmiş zaman, şart ve emir dışındaki çekimlerde, yani şimdiki zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek, gereklilik çekimlerinde kullanılmaktadır. Bu şahıs ekleri zamir kökenlidir. Yani geçmişte şahıs çekimleri, kişi zamirleri vasıtasıyla elde edilmekteydi. Eski Türkçede görülen geçmiş zaman ve emir dışındaki bütün fiil çekimleri bu şekilde zamirlerle sağlanmaktaydı. Günümüzde zamir kökenli şahıs ekleri, kişi zamirlerinin gramatikalleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır (Ergin, 2009: 283-288).

Zamir	Şahıs Eki
ben	{-Im}
sen	{-sIn}
biz	{-Iz}
siz	{-sInIz},
onlar	{-lAr}

Aynı şekilde Korkmaz, şahıs eklerinin bir bölümünün şahıs zamirinden ortaya çıktığını ifade etmektedir (Korkmaz, 2009: 571). Zamir kökenli şahıs ekleri, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek, gereklilik ifadelerinin çekiminde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu zamirler, şahıs eklerine dönüşmüş olsa da zamir olarak da dil içerisindeki işlevini sürdürmektedir.

İle hem edat hem de bağlaç olarak kullanılan kelimelerden birisidir. Türkiye Türkçesinde “*ile*”nin edat ve bağlaç olarak kullanımının yanı sıra vasıta hâli eki olarak da kullanılması bir gramatikalleşme örneğidir. *ile* > {-lA}

Bugün Türkiye Türkçesinde edat görevinde kullanılan ve bağımlı morfem olarak kabul edilen bazı edatların birer fiil kökünden türedikleri görülmektedir. Göre edatı gör-fiilinin, {-e} zarf-fiil eki almasıyla; diye edatı da de- fiilinin, yardımcı ünsüz ve {-e} zarf-fiil eki almasıyla; geçe edatı ise geç- fiilinin, {-e} zarf-fiil eki almasıyla türemiştir (Demirci, 2008: 459).

Tasvir fiillerinde de gramatikalleşme örnekleri görülmektedir. Korkmaz, sürerlilik fiillerinde *Süreklilik Fiilleri* [-(y)A, -(y)I, -(y)Ip + *dur-*, *gel-*, *kal-*, *gör-*, *koy-*], esas fiilin {- (y)A, -(y)I ve -(y)Ip} zarf-fiil biçimleri üzerine *dur-*, *gel-*, *kal-*, *gör-*, *koy-* yardımcı

fiillerinin getirilmesiyle meydana geldiğini belirtmiştir (Korkmaz, 2009: 152). Banguoğlu tezlik fiili yerine ivedilik terimini kullanmıştır. Buna göre ivedilik fiilleri $[-(y)A, -(y)I + ver-, gel-]$, $-i$ zarf-fiilleri üzerine $ver-$ yardımcıının getirilerek birleşik fiil yapıldığını ifade etmiştir (Banguoğlu, 2007: 490). Yeterlik fiilleri $[-(y)A + bil-]$, $-(y)A$ zarf-fiil ekinden sonra $bil-$ fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır (Korkmaz, 2009: 815). Yaklaşma fiilleri $[-(y)A + yaz-]$, ise bir fiil ya da isim+yardımcı fiil şeklindeki yapının sonuna eklenen $\{-A\}$ zarf-fiil ekiyle $yaz-$ fiilinin birleşmesiyle kurulmaktadır. Korkmaz, Eski Türkçede *yanılmak*, *hata etmek*, *günah işlemek* anlamlarındaki $yaz-$ fiilinin zaman içerisinde sözlük anlamından ayrılarak bir dilbilgisi unsuru hâline geldiğini belirtmiştir (Korkmaz, 2009: 831).

Gramatikalleşme, tek yönlü olarak gerçekleşmektedir. Buna göre bağımsız morfem, anlamını ve işlevini kaybederek dilbilgisel bir gösterge (grammatical marker) konumuna gelmektedir. Sonuçta da bu bağımsız morfem, ek durumuna gelmekte ve morfolojik anlamda bağımlı morfem olarak adlandırılmaktadır. Demirci, birkaç örnekte de olsa bağımlı bir morfemin zaman içerisinde bağımsız bir morfeme dönüştüğünü ve bunun *kelimeleşme* (lexicalization veya degrammaticalization) terimiyle ifade edildiğini belirttikten sonra kelimeleşme örneklerini vermiştir. Türkçede geçmiş zamanın rivayetini bildiren $\{-mİş\}$ bağımlı morfemi “Mişlere muşlara kulak vermem” cümlesinde bir isim gibi çekimlenerek ‘söylenti’ kelimesi yerine kullanılmıştır. Aynı şekilde, isimlere eklenerek meslek adı belirten $\{-cI\}$ bağımlı morfemi de “*cılar, cular*” şeklinde ‘bir fikrin taraftarı’ anlamında konuşma dilinde kullanılmaktadır. Zaman eklerinin de bazen bu şekilde kullanıldığı görülmektedir. Eklerin kelimeleştiği “*Şunu hiç kimse unutmasın ki eceklerle, acaklarla işler yürümez*” cümlesi bu duruma örnektir. Kelimeleşme sadece Türkçe eklerde değil, Türkçeye Batı dillerinden giren eklerde de görülmektedir. Bir ideolojiyi, fikri ifade etmede kullanılan $\{-izm\}$ bağımlı morfemi Türkçede kelime olarak Cemil Meriç’in “*İzm’ler idrakimize giydirilen deli gömlekleri. İtibarları menşe’lerinden geliyor. Hepsi de Avrupalı*” cümlesinde kullanılmıştır (Demirci, 2008: 461).

0.4.2 Morfolojideki Son Yaklaşımlar

Doğan Aksan, dil çalışmalarının temelinde dinin başrol oynadığını belirtir. Yani dini inançların gelecek kuşaklara doğru olarak aktarılması çabası, dil çalışmalarının temelini

olmuştur. Çünkü bir duanın yanlış okunması ya da yanlış değerlendirilmesi hiçbir dinde hoş karşılanmayacaktır. Bu yüzden de kutsal metinlerin kuşaktan kuşağa doğru aktarılabilmesi için çaba harcanmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda birtakım yazım ve okuma kurallarının konmasına çalışılmış ve dilbilgisi kavramları belirlenmiştir. Daha sonrasında da felsefe, dil çalışmalarına yön veren önemli etken olmuştur. Eski Yunan'da M.Ö. 7. yüzyılda dilbilgisi, dilbilim ve bugünkü dil felsefesi içindeki konular incelenmeye başlanmıştır. Felsefeciler, dilin doğuştan olup olmadığıyla ilgilenmişlerdir. Dil çalışmaları sadece Batı dünyasında sınırlı kalmamıştır. Doğu dünyasında da dilbilgisi, sesbilim, sözlükbilgisi ve metin açıklamaları konularında derin araştırmalara girilmiştir (Aksan, 2006: 16-17). 11. yüzyılda Karahanlı Türklerinden olan büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut, Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olan *Dîvânü Lügati't-Türk*'ü kaleme almıştır. Kaşgarlı Mahmut, ilk Türk sözlükçüsü olmakla birlikte aynı zamanda ilk Türk gramercisi, haritacısı ve folkloristi olarak da nitelendirilebilir. Kaşgarlı Mahmut, *Dîvânü Lügati't-Türk*'te belirttiğine göre *Cevâhirü'n-Nahv fî-Lügati't-Türk* (Türk dilinin gramer cevherleri) adlı bir de gramer yazmıştır. Ancak bu gramer bugüne dek bulunamamıştır. Radloff da 11. yüzyılın bu çok yönlü Türkologunu, Türkolojinin babası olarak nitelendirmiştir (Ercilasun, 2004:321). Kaşgarlı'nın 1072-77 yılları yazmış olduğu *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eser, ansiklopedik ilk Türk sözlüğüdür. Eserin tam adı "*Kitâbü Dîvânü Lügati't-Türk*" olup "Türk dillerini toplayan kitap" anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmut, döneminin standart dilinin sözlüğünü yazmış ve bu sözlükte Türk boylarının ağızlarına da yer vermiştir. Bu yüzden de eserine, "Türk lûgati (Türk dili)" yerine "Türk lûgâti (Türk dilleri)" adını vermiştir. Ancak burada dil kavramı ile ağızlar kastedilmiştir (Ercilasun, 2004:319). Kaşgarlı, eserini dönemin Abbasi halifesi olan Ebu'l Kasım Abdullah'a sunmuştur. Eser dönemin siyaset ve bilgi dili olan Arapçanın, Türkçeden yüksek bir dil olmadığını; Türkçenin, Arapça ile atbaşı beraber yürüdüğü gösterebilmek ve kanıtlamak üzere kaleme alınmıştır (Atalay,1985: XIII). Eser aynı zamanda Araplara, Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış olup eserin giriş ve açıklamaları hep Arapçadır. *Dîvânü Lügati't-Türk*, Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür. Bu yüzden Türkçe sözcüklerin Arapça karşılıkları ardından da kelimelerin yer aldığı örnek cümlelere yer verilir.

Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lügati't-Türk*'ü dilbilimsel açıdan modern dilbilim araştırmaları için de önem taşımaktadır. Kaşgarlı Mahmut, modern dilbilim araştırmalarında ancak 19. ve 20. yüzyılda yazılı kaynaklara girmiş olan bazı yöntemleri önceden keşfederek kullanmaya başlamıştır. Bu yöntemler aracılığıyla Türk dilinin

gramerini ve sözlüğünü yazmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un öngördüğü yöntem ve buluşları kısaca şöylece sıralayabiliriz:

- 1) Dili ya da dilleri (burada ağızları) karşılaştırmalı olarak incelemek
- 2) Eş zamanlı dil inceleme metodunu tercih etmek
- 3) Dil ve söz ayrımını kısmen yapmak
- 4) Dili sadece dil olarak incelemek
- 5) Dilbiliminin fonetik, morfoloji ve semantik alanlarında özgün tespitler yapmak
- 6) Türkçe gibi bir dilin eklemeli bir dil olduğunu kurallar koyarak tespit etmek
- 7) Dilin ancak bir yöntem dâhilinde incelenebileceğini göstermek
- 8) Kısmen de olsa dil ailesi olgusuna işaret etmek
- 9) Dillerin değişebilirliğini ve bozulabilirliğini ortaya koymak (Karabulut, 2009:1329-1330).

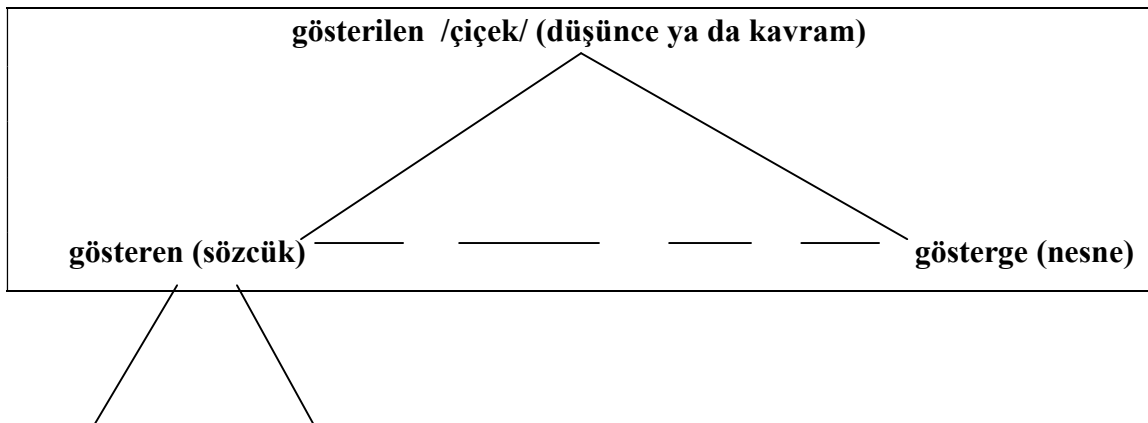
20. yüzyılda dil çalışmaları, Batı'da yapısalcı yaklaşım çerçevesinde gelişim göstermiştir. Yapısalcılık bir metnin değerlendirilmesinde sadece metni esas alır. Edebi değeri de yine yapıda arar. Yani metin dışı verilerden yararlanmaz. İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'nin çalışmaları, yapısalcılığın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Saussure, dilin bir sistem olduğunu ve dilin öğelerinin tanınip belirlenmesinde içinde bulunduğu yapının incelenmesi gerektiği görüşünü ortaya koymuştur.

Modern yapısal dilbilimin kurucusu ve yapısalcılığın babası sayılan İsviçreli dilbilimci Saussure, 26 Kasım 1857'de Cenevre'de doğmuştur. 1875 yılında orta öğrenimini tamamladıktan sonra Cenevre Üniversitesine yazılmış ve Sanskritçeyle ilgili çeşitli dil sorunlarını ele almıştır. 1876'da Paris Dilbilim Kurumunda yayımladığı incelemelerle bilim dünyasının dikkatini çekmeye başlamıştır. Çevresindeki dilbilimcilerlesıksık anlaşmazlığa düşmesine rağmen 1879'da yayımladığı, "*Hint-Avrupa Dillerinde Ünlülerin İlk Dizgesi Üstüne İnceleme*" adlı eseri kendisine uluslararası bir ün kazandırmıştır. Saussure, 1907 yılından itibaren Cenevre Üniversitesinde genel dilbilim dersleri vermeye başlamıştır. Bu dersler yapısalcılık kuramının vücut bulmasını sağlamıştır. Saussure bu derslerde, öncelikle dil-söz ayrımını ortaya koymuştur. Ona göre dil bir sistemdir. Dil İngilizce, Fransızca, Türkçe gibi dil sistemlerine verilen addır. Söz ise dilin somut kullanımını yani dilin belirli bir konuşucu tarafından belirli bir andaki uygulanmasıdır. Sözler, dil sistemine uyum sağlar. Bu yüzden somut ve bireysel olan sözün arkasında, onu belirleyen soyut ve toplumsal bir sistem yani dil bulunmaktadır. Dilbilimin amacı da bu sistemi ortaya çıkarmaktır.

Saussure'nin diğ er bir ayrımı da gösteren ile gösterilen ayrımıdır. Saussure, gösterge kavramını gösteren ve gösterilen kavramlarıyla ele almıştır. Bu bakımdan gösteren ve gösterilen olmak üzere bir dil göstergesinin iki yönü bulunur. Birincisi dilbilimsel adıyla gösteren, kulağımızla duyduğumuz sesi, gözümüzle gördüğümü yazı; ikincisi yine dilbilimsel adıyla gösterilen zihnimizde, deneyimleri i eriğ  açıklaması, sesini duyduğumuz, yazısını okuduğumuz zaman zihnimizde oluşan genel kavramdır (Kır n, 2013: 145).

Saussure, dil göstergesini, “iki yönlü zihinsel bir kendilik” olarak tanımlar. Saussure’e göre, bu ögeler birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır ve aralarında çağrışımsal bir ilişki bulunmaktadır. Bununla birlikte dil göstergesinin bir nesneyle adı birleştirmediğ ni, bir kavramla işitim imgesini birleştirdiğ ni özellikle vurgular. Saussure, işitim imgesi kavramıyla sesin zihindeki izini kastetmektedir. Bu bakımdan işitim imgesi, kavramların zihindeki tasarımıdır (Saussure, 1998: 109-110). Saussure, bu konudaki düşüncesini şu benzetmeyle açıklar: “Dil bir k ğ da benzetilebilir. Düşünce k ğ dın  n yüzü, ses ise arka yüzüdür. Kestiniz mi ikisi de kesilir. Dilde ne ses düşünceden ne de düşünce sest n ayrılabilir (Saussure, 1998:169).

Saussure'den sonra İngiliz dilbilimciler Ogden ve Richards gösterge kavramına doğadaki nesne ile gösterge ilişkisini de ele almıştır. Bu bakımdan Ogden ve Richards kavram, nesne ve söz ilişkisini    boyutlu ele olarak şu şekilde göstermiştir:

ses	yazı
/Ç.İ.Ç.E.K/	“çiçek”

Şekil 1:Ogden ve Richards’ın Gösterge Modeli (Kıran, 2013: 146)

Aksan, dünyadaki nesnelerle sözcükler arasında bir bağlantı bulunmadığını (sözcüklerin nedensizliği dolayısıyla kesik çizgilerle gösterilmiştir), buna karşılık bu nesnelerle kavram ve kavramla sözcükler arasında doğrudan bağlantı söz konusu olduğunu ifade eder (Aksan, 2006: 37). Bu doğrultuda gösteren ile gösterge arasındaki ilişki nedensizdir. Eğer böyle bir durum olmasaydı herkes bir gösterge için aynı simgeyi yani göstereni (sözcüğü) kullanmak zorunda kalırdı. Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse kedi kavramının İngilizce, Fransızca gibi tüm dillerde de kedi sözcüğü ifade edilmesi gerekirdi. Oysaki nedensizlik ilkesi kedi sözcüğünün İngilizcede cat ve Fransızcada ‘chat’ ses dizimleri ile ifade etmemizi mümkün kılmaktadır. Dilde gösteren (sözcük) ile gösterilen arasındaki ilişkinin bazı örneklerde nedeni olduğu gözükür. Örneğin tabiattaki sesleri yansıtan yansıma sözcükler: mırıldanmak, öksürmek, patlamak, miyavlamak, havlamak gibi. Onomatopee (yansıtan kelime) denilen bu biçim sözlerin dışındakilerde, gösteren ile gönderge arasında mantık açısından kaçınılmaz bir bağ görülme de konuşan kişi için bu bağ inkâr götürmeyecek kadar kuvvetlidir (Bayrav, 1998: 61-62)

Gösterge ile gösterilen arasındaki ilişki ise nedenlidir. Her göstergenin sahip olduğu yeterli koşullar listesi bulunmaktadır. Bir örnekle açıklamak gerekirse kedi kavramının sahip olduğu yeterli koşullar listesi şu şekilde sıralanabilir:

+canlı, +hayvan, +tüylü, +kuyruklu, +dört ayaklı, +miyavlayan

Burada +miyavlayan özelliği zorunlu koşuldur. Kedi kavramını köpek kavramından ayıran + miyavlayan zorunlu koşuldur. Bir göstergenin yeterli koşullar listesi, kişiden kişiye göre değişmez. Yeterli koşullar listesinin daima aynı olması nedeniyle gösterge ile gösteren arasındaki ilişki her zaman nedenlidir.

Gösterge dendiği zaman hem düşünce hem ses hem de nesne anlaşılmalıdır. Göstergeler dilde kavramlaştırma aracılığıyla somut hale gelmektedir. Nesnesinin zihindeki yansımasına kavramlaştırma denir. Kavramlaştırma morfolojik ve semantik yolla gerçekleşir. Morfolojik yolla kavramlaştırma türetme ve birleştirmedir.

Saussure'den önceki dilbilimciler için dil, birtakım dil olgularının toplamı olup bunlar ayrı ayrı öze sahipti. Dil çalışmaları da bir dilin zaman içinde geçirdiği değişiklikleri anlamak ve buna dair kuralları oluşturmak için yapılmaktaydı. Bir dilin zaman içerisindeki değişiminin takip edilmesine yönelik çalışmalarda da artzamanlı yaklaşım benimsenmiştir. Artzamanlı yaklaşım, bir dil olgusunu farklı zaman dilimleri içerisinde ele alarak inceleyen yöntemdir. Örneğin, Codex Cumanicus'taki bir dil unsurunun, Tatar Türkçesiyle karşılaştırılması ya da Çağatay Türkçesi ile Türkmen Türkçesinin karşılaştırılması artzamanlı bakış açısıyla yapılacak çalışmalardır. Saussure ise dili, belli bir zaman noktasında ele alarak eşzamanlı, kendi kendine yeterli ve bağımsız bir sistem olarak incelemeyi önermiştir. Eşzamanlı bakış açısı bir dil olgusunun belirli bir zaman dilimi esas alınarak incelenmesi ve açıklanmasını önermektedir. Eşzamanlı yaklaşıma aynı dönem içerisinde Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinin karşılaştırılması örnek gösterilebilir. Saussure, artzamanlı yaklaşımın her zaman tutarlı sonuçlar vermeyeceği düşüncesiyle eşzamanlı ve artzamanlı yaklaşımların birbirinden kesin bir şekilde ayrılması gerektiğini ifade eder. Saussure'ün artzamanlı yaklaşımını benimseyen dilbilimcilere karşı çıkmıştır. Saussure göre bu dilbilimciler, dilin kendisine değil dilin tarih içindeki değişimine odaklanmışlardır. Saussure bu yüzden eşzamanlı yaklaşımı tercih etmektedir. Ona göre, dilin yapısı da eşzamanlıdır. Saussure'ün eşzamanlı bakış açısı, yapısal çözümlemenin temel ilkelerinden birini oluşturur. Yapısal çözümleme artzamanlı olgulara değil belirli bir zaman dilimindeki bağlantılara yoğunlaşır (Kotlu, 2007: 21).

Saussure kuramını, 1907–1911 yılları arasında Cenevre Üniversitesinde verdiği genel dilbilim derslerinde şekillendirmiştir. Ancak Saussure kuramını, sadece sözlü anlatımla sınırlı bırakır ve bir kitapta toplayamadan 1923 yılında vefat eder. Saussure'ün çalışmaları, ölümünden üç yıl sonra 1916'da eski öğrencilerinin derslerinde aldıkları notlara dayanan bir kitap yayımlamaları sonucunda sistematikleştirilmiştir. *Genel Dilbilim Dersleri* (1916) adlı eser, 1907–1911 yılları arasında Cenevre Üniversitesinde genel dilbilim konusunda verdiği ders dizisinde tutulan öğrenci notlarından oluşmaktadır. Bu yüzden yapısalcılık Cenevre Okulu çevresinde şekillenmiştir diyebiliriz. Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri*'ni Türkçeye Berke Vardar çevirmiştir. Kitap, Multilingual Yabancı Dil Yayınları tarafından da yayımlanmıştır.

En kısa tanımıyla yapısalcı görüş, dilin yüzey yapısını ele almaktadır. Bu yapıya göre dil, sadece biçimsiz bir sistem değildir. Dil, katman katman bir yapıya sahiptir ve

her katmanında başka bir özellik vardır. Saussure'ün Cenevre Üniversitesi çevresinde ortaya çıkan yapısalcılık görüşleri daha sonrasında farklı okullar aracılığıyla belli ekollerin oluşmasını sağlamıştır. Yapısalcılık akıma bağlı olarak üç ekol meydana gelmiştir. Bunlar;

1. Prag Yapısalcılık Okulu, 2. Kopenhag Yapısalcılık Okulu, 3. Amerika Yapısalcılık Okulu

Bu okulların hepsi kendilerine has özellikler göstermektedir: Prag Yapısalcılık Okulu, fonetik üzerine çalışmalar yapmıştır. Kopenhag Yapısalcılık Okulu, dili göstergeler bütünü olarak görmüştür. Amerikan Prag Yapısalcılık Okulu dilin yapısını, yani kuruluşunu öne çıkarmıştır.

Cenevre okulundan sonra Prag Okulu yapısal dilbilime katkı sağlamıştır. Boas, Sapır ve Bloomfield gibi dilcilerin yetiştiği dönemde yapısalcılık, Amerika'da etkin bir biçimde yaygınlaşır. Bu dilciler arasında Leonard Bloomfield (1887-1949) ayrı bir yere sahiptir. Çünkü Avrupa'da dilbiliminde yapısalcılık alanında Saussure öncü iken, Amerika'da ise Bloomfield'dir. Bloomfield, 1933 yılında yayımlanan *Language* adlı eserinde, karşılaştırmalı yöntemle betimleyici yöntemin bir birleşimini yapmıştır. Eserde dilciliğin görev, prensip ve metotlarını bilimsel bir şekilde açıklamıştır. Bilimsel nesnelliği arayan Bloomfield bu yapıtında, dilbilimcinin yalnızca gördüğü ve işittiğini incelemekle yükümlü olduğunu belirtir. Dil, her davranışın incelenişinde benimsenen dürtü ve tepki (uyaran ve yanıt) taslağına göre ele alınmalıdır. L. Bloomfield'in bu yapıtta geliştirdiği yapısalcılık, konuşan kişilerin oluşturduğu sözceler toplamını inceleme konusu olarak ele almış ve bu sözcenin iç özelliklerini araştırmaya önem vermiştir. Bloomfield'in dilciliğe dair görüşleri Amerikan yapısalcılığının gelişmesini sağlamıştır (Rifat, 1998: 52). Bu eser Amerika üniversitelerinin kaynak el kitabı haline dönüşmüştür. Bloomfield, dili gramer yapısı bakımından her yönüyle açıklamış ve gramatikal yapı konusuna önemli rol oynamıştır (Gurbanov 1977:8). Bloomfield'in yapısalcılık anlayışı, doğrudan doğruya dilsel birimleri dağılımlarına göre sınıflandırmaya dayanan davranışçı, mekanikçi bir dilbilim akımıdır (Rifat, 1998: 52).

Bloomfield aynı zamanda Amerika'da betimlemeli dilbilimin tutunmasını sağlamıştır. Betimlemeli dilbilim, dili tarihsel seyir içinde değil belli bir zaman dilimindeki durumunu ele alır. Bu bakımdan betimlemeli dilbilim, eşzamanlı bakış açısıyla aynı doğrultuda dili ele alır.

Amerikan yapısalcı okulunun önde gelen temsilcilerinden Bloomfield'in morfoloji çalışmalarına en önemli katkısı morfemleri sistemli şekilde ele almasıdır. Morfemleri bağımlı ve bağımsız olmak üzere ikiye ayırmış ve bu gelenek günümüze değin devam etmektedir (Aksan, 2009: 109).

Modern dilbilimin Ferdinand de Saussure'den sonraki en önemli ismi, Noam Chomsky'dir. Noam Chomsky (1928-), 1955 yılında Pensilvanya Üniversitesinde yazdığı *Logical Structure of Linguistic Theory* (Dilbilim Kuramının Mantıksal Yapısı) adlı doktora tezi ve onun kısaltılmış hali olan *Syntactic Structures*(Sözdizimsel Yapılar) adlı kitapları bastırmasıyla birlikte üretici dilbilgisi kuramı, bir dilbilim kuramı haline getirmiştir. Chomsky'nin üretimsel dilbilgisi kuramı, yapısalcılıktan kesin bir şekilde ayrılmaktadır. Üretici dilbilgisi sınırlı sayıda kuralla ya da sözcükle sınırsız sayıda cümle üretilbilmesini açıklamayı hedefler.

Chomsky'nin üretici dilbilgisi kuramı, dilbilgisellik ve yaratıcılık kavramlarını da beraberinde getirmiştir.. Her anadili konuşurunun dili hakkında bilişsel bir bilgisi vardır. Bu bilgi, konuşurun dilbilgisel cümlelerden (dil cümle yapışma uygun olarak üretilmiş cümleler) dilbilgisel dışı olan cümleleri ayırt etme olanağı sağlamaktadır (dilbilgisellik). Konuşucu, dil konusundaki bu sonlu deneyimle, daha önce işitmediği cümleleri (kurallara uygun) sonsuz sayıda üretebilir (yaratıcılık). (Rifat, 1998: 69).

Chomsky'ye göre her insan, karmaşık sorunları çözme beceriler için eğitim almak zorundadır. Ancak hiçbir çocuk, karmaşık yapısı olan ana dilini öğrenmek için özel bir eğitim almamaktadır. Ayrıca zekâ düzeyi ne olursa olsun her insan ana dilini kısa sürede öğrenebilmektedir. Bu doğrultuda Chomsky'ye göre dil edinimi diğer tüm zekâ becerilerinden ve diğer bilişsel süreçlerden farklı ve ayrı bir birimdir. Dile özgü doğuştan gelen, dile özel bir dil edinim düzeneği bulunmaktadır (Özsoy vd, 2011:135). Chomsky göre insan doğuştan dil edinim düzeneği ile dünyaya gelir. Dil edinimi sürecinde çocuğun duyduğu dilsel veriler, bu zihinsel düzende işleme sokulmakta ve böylece üretici dilbilgisi meydana gelmektedir. Dilbilimde bu dil edinim düzeneğine günümüzde sözlükçe adı verilmektedir. Sözlükçe, insan zihninde yer alan bir nevi zihinsel sözlüktür.

Üretici dilbilgisi kuramına göre, dil yetisi doğuştan gelen bir yetidir. Bu dilsel yeti vasıtasıyla konuşur,sınırlı sayıda sözcükle sınırsız sayıda cümleyi meydana getirebilmektedir. Chomsky'e göre bu üretici dilbilgisidir. Bu üretici dilbilgisi derin yapı ve yüzey yapı kavramlarını da beraberinde getirir. Kurama göre her cümlelerin sesletime çıkmamış olsa bile anlamsal temelini oluşturan bir derin yapısı, sözdizimsel ve fonetik biçimini oluşturan somut bir yüzey yapısı bulunmaktadır (Müldür, 2016: 59).

Derin yapı, üretici dilbilgisinde öbek yapı kuralları ve ulamsal kuralların ürettiği ve dönüşümsel bileşene girdi olacak sözdizimsel yapıdaki soyut yapıdır (İmer vd, 2011: 84). Yüzey yapı ise üretici dilbilgisinin ilk dönemlerinde dönüşüm kurallarının uygulanmasından sonra elde edilen ve yalnızca sesbilimsel kurallara girdi olan yapıdır (İmer vd, 2011:278). İlkinin ikinciye dönüşümü, dönüşüm kuralları aracılığıyla gerçekleşir. Ancak derin yapılar, hiçbir zaman yüzey yapılara tamamıyla çıkmazlar. “Çocuklar odayı temizledi” cümlesi ile “Oda çocuklar tarafından temizlendi” cümlesi yüzey yapıda birbirinden farklıdır ancak eşanlamlıdır, bunun için de değişik türetim evrelerinden geçmiş olan aynı derin yapıdan türetildikleri öne sürülür (İmer vd, 2011: 84).

Chomsky’nin derin yapı ve yüzey yapı ayrımı, Port-Royal Okulu’nun hüküm ve önerme ayrımına dayanmaktadır. Hüküm, düşüncenin asıl formunu karşılarken önerme, hükmün somut dilsel ifadesidir. Chomsky’nin derin yapı terimi, Port-Royal’daki hüküm kavramını karşılarken yüzey yapı terimiye önermeyi karşılamaktadır. Chomsky’nin Port-Royal’dan alıntılacağı cümle, bu benzerliği ortaya koymaktadır: *Invisible God has created the visible world* (Görülmeyen Tanrı, görülen dünyayı yarattı). Bu cümlenin görülen ve işitilen kısmının gerisinde kalan derin yapısında üç soyut hüküm saklıdır. Bu üç hüküm, dışa vurulmamış, yalnızca zihinde bulunan hükümlerdir: “Tanrı görülmez.”, “Tanrı dünyayı yaratmıştır.”, “Dünya görülür.” Dolayısıyla derin yapıda bulunan tüm anlam veya yapılar, yüzey yapıda somutlaştırılmamış olsa dahi onların varlığı, yüzey yapıdaki kimi ipuçları yardımıyla tespit edilebilir. İletişim esnasında, yüzey yapılardaki derin yapı izleri zihinsel anlamlara ulaşmayı sağlar. Bu nedenle derin yapı ve yüzey yapı çözümlemelerinde dilin iletişimsel yönü de ele alınmalıdır. Örneğin, “*Müzik öğretmenini yolda yürürken gördüm.*” cümlesinde yolda yürüyenin tam olarak kim olduğu yüzey yapıdan anlaşılmamaktadır. Ancak “müzik öğretmeni” söz öbeğinin önüne gelebilecek ifadelerle göre, cümle aşağıdaki gibi farklı derin yapıları karşılayabilir:

1. *Senin* müzik öğretmenini yolda yürürken gördüm.
- 1.a. *Senin* müzik öğretmenin yolda yürüyordu, ben onu gördüm.
- 1.b. Ben yolda yürüyordum, *senin* müzik öğretmenini gördüm.
2. *Onun* müzik öğretmenini yolda yürürken gördüm.
- 2.a. *Onun* müzik öğretmeni yolda yürüyordu, ben onu gördüm.
- 2.b. Ben yolda yürüyordum, *onun* müzik öğretmenini gördüm.
3. Müzik *dersimizin* öğretmenini yolda yürürken gördüm.

3.a. Müzik *dersimizin* öğretmeni yolda yürüyordu, ben onu gördüm.

3.b. Ben yolda yürüyordum, müzik *dersimizin* öğretmenini gördüm

(Müldür, 2016: 65-66).

Derin yapının belirginleşmesinde bağlam bilgisi de önemli rol oynamaktadır. Bunun için aşağıdaki şu diyaloga bakabiliriz:

A: Bana saati söyler misin?

B: Ee, sütçü geldi.

Anlamsal olarak B'nin yanıtı, A'nın sorusuna cevap değildir. Çünkü yüzey yapıda sorunun cevabı görünmez. Ancak ortak bağlam bilgisi aracılığıyla derin yapıda sütçünün geliş saatinin, belli zaman dilimine denk geldiği ve bu zaman diliminin A ve B arasında bilinir olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 'ortak' bağlam bilgisi, zamanın kaç olduğunu A'ya belirginleştirir. Bu diyalogun anlamlı olmasını sağlayan ortak bağlam bilgisidir. Cümlelerin derin yapısında "B'nin saati sütçünün geliş saati ile bildirdiği " ve A'nın da bu saatin kaç olduğunu bildiği anlaşılmaktadır.

Chomsky'nin geliştirdiği üretici dilbilgisi kuramında, dilbilgisel edinç ve edim kavramlarından söz etmeyi gerektirmektedir. Bu kuramda edinç, bir dilde daha önce hiç üretilmemiş cümlelerin konuşucu ve dinleyiciler tarafından üretilip yorumlanabilmelerini açıklayan içsel dil bilgisi ya da dil yetisidir (İmervd, 2011:111). Edim ise üretici dilbilgisi kuranında, soyut dil yetisine (edinç) karşıt olarak gerçekteki somut dil kullanımıdır. Edim bir bakıma edincin, soyut bilginin dışı vurumudur (İmer vd, 2011:110). Edim, dil dışı olgular sayılabilecek fiziksel, ruhsal, patolojik etkenlere bağlı ve insanlara özgü sınırlı bellekten etkilenecek ortaya çıkar. Bu nedenle dil kullanımı, dayandığı örtük bilgiyi her zaman yansıtmayabilir. Ancak ideal koşullarda, dış etkenler ortadan kalktığında, edinç ve edim birbiriyle eşitlenir. (Külebi,1997: 77). Edinç ve edim ayrımı Saussure'ün dil ve söz ayrımına benzer ancak Saussure'ün belirlemesinde dil (edinç) toplumsal bir nesne olduğu halde, Chomsky bunun zihinsel, bilişsel bir olgu olduğunu belirtir (İmer vd, 2011:110). Chomsky, 1980'lerden itibaren edim-edinç ayrımı, içselleştirilmiş dil (İ-dil) ve dışsallaştırılmış dil (D-dil) olarak güncellemiştir. İçselleştirilmiş dil (İ-dil) kavramını edinç ile eşanlamlı kullanmaktadır. İ-dil, insanın zihninde bulunan dilbilgisel yapılarla ilgili kurallar ve ilkeler kümesinin oluşturduğu dildir. Dışsallaştırılmış dil (D-dil) ise, insanların dile getirmiş olduğu gerçek cümleler kümesidir (Külebi,1997: 78).

0.4.2.1 Yapım Morfolojisi ve İlgili Yaklaşımlar

Bir dilin sözvarlığında yeni ihtiyaçlar doğrultusunda yeni kavramları karşılayacak sözcüklere gerek duyulur. Bu amaçla da sözcük yapımına başvurulur. Sözcük yapımı, dilde mevcut olamayan bir anlam ihtiyacının ortaya çıkması ile o anlam ihtiyacını karşılamak amacından ortaya çıkan bir gereksinimdir. Bu sayede bir dilin sözvarlığı zenginleşir. Kelime yapımının iki işlevi bulunmaktadır. İlk olarak leksikal kuvvetlendirme işlevi, yeni kavramları adlandırmak için yeni kelimelerin meydana getirilmesinde ön plana çıkar. Kelime yapımının ikinci işlevi ise aktarmadır. Bu işlev aracılığıyla sözlükbirimlerden yeni bir kelime sınıfı ortaya çıkarmak mümkündür (Bauer, 2004:170). Örneğin *gör-* fiilinden *görgü* isminin türetilmesi yapımın aktarma işlevini ortaya koymaktadır.

Booji, türetimin olası biçimbilim versiyonların ortaya konulmasında da kullanıldığını belirtir.

He who read this book“ Bu kitabı okuyan oğlan”

The reader of this book “Bu kitabın okuyucusu”

Türetme, var olan sözlük birimlerin anlamının değişmesiyle sözvarlığını genişletme görevine de sahiptir. Örneğin: Duck-drake, prince-princess (Booji, 2000: 360).

Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında Türkçenin sözcük yapımında biçimbilimsel bakış temel alınmıştır. Banguoğlu sözcük yapımını, dildeki mevcut köklere dayandırır. Buna göre Türkçedeki kelime yapım yolları türetim ve birleşimdir (Banguoğlu, 1995:154) Ona göre üretim, bir taban ile bir üretim ekini belli şartlar içinde bir kavramı karşılamak üzere bitiştirmektir. Ardından Banguoğlu "isimden üreme isimler, isimden üreme fiiller, fiilden üreme isimler, fiilden üreme fiiller" olmak üzere dört ana başlıkta yapım eklerini sıralar ve bu eklerin işlevlerine değindikten sonra ilgili örnekleri verir. Birleşimi ise iki veya daha çok kelimeyi farklı bir kavram karşılamak üzere belirli şekiller içinde bir araya getirerek birleşik kelimelerin ortaya çıkma süreci olarak adlandırmıştır. (Banguoğlu, 1995: 294).

Ergin (2009), sözcük yapımını "kelime yapma yolları" başlığında ele almıştır. Ona göre sözcük yapımı, dilin normal gövde yapma yollarına uyarak gerek kök ve gövdeleri gerek onlara getirilecek yapım eklerini dilin gelişme, temayül ve kaidelerine aykırı düşmeyecek şekilde seçmek ve kelimeyi ona göre teşkil etmek demektir (Ergin, 2009: 148). Ardından Ergin, "yapım ekleri" başlığı altında "isimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden isim yapma ekleri ve fiilden fiil yapma eklerini listeleyerek bu eklerin, işlevlerini ve ilgili örneklerini verir (Ergin, 2009: 198).

Birleştirme yoluyla sözcük yapımına ise "kelime yapma yolları" alt başlığında değinmemiş, "kelime grupları ve cümleler" bölümünde "birleşik isim" ve "birleşik fiil" olarak ele almıştır. (2009: 385-386).

Korkmaz, sözcük yapımını ayrı bir bölüm hâlinde ele alır ve sözcükleri yapı bakımından *basit* ve *türemiş* olmak üzere ikiye ayırır. "Türemiş kelimeler" konusunda "addan ad türeten ekler, fiilden ad türeten ekler, addan fiil türeten ekler, fiilden fiil türeten ekler" olmak üzere, yapım eklerini dördü sınıflandırma kapsamında inceler ve eklerin çeşitli işlevlerine değinerek, ilgili örnekleri verir (Korkmaz, 2009: 31). Korkmaz birleşikleri, "birleşik kelimeler" başlığı altında ele alır.

Yukarıdaki çalışmalarda, Türkçede sözcük yapımının, biçimbilimle ilişkilendirilmiş olduğu gözükmemektedir. Öner, sözcük yapımında sentatik ve semantik yollarla da olduğunu belirtir. Bu bakımdan Türkçede sözcük yapımı için üç yol bulunmaktadır. Bunlar, morfolojik, sentaktik ve semantik yoldur.

Morfolojik yol: söz+ ek

Semantik yol: yeni anlamlı söz+ yeni anlamlı söz

Sentaktik yol: söz+ yardımcı söz (Öner, 2006: 61). Öner'in sınıflandırmasında türetme morfolojik yol olarak ele alınırken birleştirme de semantik yol olarak ele alınmıştır.

Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında ekleme dışı sözcük yapımına değinilmemiştir. Buna göre çoğu çalışmada sözcük yapımı ile kastedilen sözcük türetimi ve birleşimidir. Bu bakımdan sözcük yapımı, türetim ekleri ve bu eklerin işlevleri ile birleştirme olarak ele alındığını görülmektedir. Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*(2011) adlı çalışmasında sözcük yapım yolları başlığı altında kalıplaşma, türetme, birleştirme, karma, kısaltma, derleme, tarama olarak ele alır. Böylece ekleme dışı sözcük yapım yollarına da değinmektedir.

İsa Sarı, "*Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözcükleşme*" (2015) adlı doktora tezinde sözcük yapımı ayrıntılı ele almıştır. Ona göre sözcük yapımı, biçimbilgisel bir süreçtir, fakat birleşik sözcükler gibi çeşitli sözcük türleri söz konusu olduğunda sözdizimsel ve anlamsal boyutlar da ön plana çıkmaktadır. Türetimle yeni anlamsal özellikler taşıyan, farklı sözdizimsel değerler kazanabilen, sınıf değişikliklerine sebep olabilen karmaşık sözcükler ortaya çıkar ve yeni sözcük yapımı daha çok türetimsel karmaşık boyutu ilgilendirir (Sarı, 2015: 40). Buna göre türetim, yapımın en işlek koludur. Diğer bir deyişle türetme, biçimbilimsel açıdan yapımın en çok başvurulan yöntemidir. Yapımda türetimin işlek olması da yapımın sadece türetim

olarak algılanmasına neden olmuştur. Türetme, geleneksel dilbilgisinde bir köke ya da kökene türetim ekleri (önek, içek ya da sonek) getirilerek yeni sözlüksel birimler oluşturma sürecidir. Daha genel bir tanımla türetim mevcut sözcüklerden başka sözcükler yaratma işlemidir. Türetim eklemeli ve eklemesiz olarak ikiye ayrılmaktadır. Eklemeli türetim süreçleri önekleme, içekleme, sonekleme ve sıfır türetim iken eklemesiz türetme süreçleri ise tabanı büyüten ikileme, tabanı indirgeyen geri oluşum ve kısaltmadır (Özsoy vd, 2011: 63) Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu için türetim, eklemeli türetim süreçlerinde yer alır ve sonekleme yoluyla gerçekleşir. Sonekleme yoluyla türetim, fiillerin kök ya da gövdelerine yapım eki getirilerek yeni sözcükleri meydana gelmesini sağlamaktır. Türetim isimden fiil, isimden isim, fiilden isimden ve fiilden fiil yapan yapım ekleri aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Mevlüt Erdem türetimi, türetkenlik kavramıyla ele almıştır. Buna göre türetkenlikte, dil konuşuru yeni amlamların ifadesi için ifade etmek için leksim türetime başvurmaktadır. Erdem bu doğrultuda türetkenliğin sınırlılıklarına da yer vermiştir. Bunlar kategori sınırlılıkları, fonolojik sınırlılıklar, anlamsal ve sentaktik sınırlılıklarıdır. Kategori sınırlılığı isim ya da fiil köklerine sadece belli kategori eklerinin gelmesidir. Yani fiiller, fiilden fiil türeten eklerle fiil olmaya devam ederler (*yaz-dır-*, *oku-t-*) veya fiilden isim yapma ekleriyle isim olurlar (*yak-ıt-*, *yaz-ı*). İsimler de, isimden isim yapma ekleriyle isim (*çiçek-lik*, *Türk-çe*) veya isimden fiil yapma ekleriyle fiil olurlar (*hasta-lan-*, *baş-la-*). Türkçede bir ekin yukarıda verilen sınırlar dışında türetimlerin ortaya çıkması mümkün değildir. Fonolojik sınırlılık, kelimenin fonolojik yapısı ve kelimeye eklenen eklerin bundan etkilenmesi fonolojik sınırlılıkları oluşturur. Bazı ekler kelimenin son sesinin niteliğine göre veya hece yapısına bağlı olarak kelimeye eklenir. Örneğin {-GI}eki genellikle *atki*, *keski*, *bilgi*, *sergi* örneklerinde olduğu gibi tek heceli fiil köklerine gelir. Bu ek, ünlü ile biten fiil köklerine ve gövdelerine gelemmez: **yegi*, **anlağı*, **yaşağı*. Anlamsal sınırlılıklar, tabanın anlamı da bazı durumlarda ekin seçiminde etkilidir. {+(I)ncI} eki genellikle sayı adı olan tabanlar istemektedir: *birinci*, *üçüncü*, *onuncu*, *yedinci* gibi. Sentaktik sınırlılık, bazı eklerin seçiminde sentaktik özellikler önemli rol oynamasıdır. Edilgenlik eki, nesneyi edimbilimsel nedenlerden dolayı ortadan kaldırır ve aşağıdaki örnekte olduğu gibi geçişli fiilin nesnesinin özne konumuna taşınmasına neden olur. “Çocuk çiçekleri suladı.” → “Çiçekler sulandı.” Aynı ek bazı geçişsiz fiillere de gelerek sadece fiilin öznesini ortadan kaldırır: “Çocuklar gün boyunca bahçede koştu.” → “Gün boyunca bahçede koşuldu.” Birçok fiil edilgenlik ekini alabilirken bazı fiiller anlamsal nedenlerden dolayı edilgen yapılamazlar: **akıl-*, **doğul-* gibi (Erdem, 2016: 173-175)

Yapım morfolojisinin bir diğer yolu olan birleşim ise iki veya daha çok kelimeyi bir araya getirerek yeni kavramların ortaya çıkmasıdır. Birçok dilbilgisel çalışmada yapım ile kastedilen aslında türetimdir. Ancak yapım, türetim ve birleştirme ile sınırlı değildir. Türetme, kırpma, eksiltme, karma, geri oluşum, işlev değişimi, genelleme, ikileme, birleştirme, kopyalama, yansıma, uydurma ve eşleştirme sözcük yapımının diğer yollarıdır.

Kerim Demirci, dilbilimsel açıdan bir kelimenin türetiminin temelinde sentagma (dizimsel) ve paradigma (dizisel) ilişkisinin rol oynadığını belirtmiştir. Buna göre *tak*-fiilinden *takı* ismi türetildikten sonra buna bakılarak *gez-i*, *göm-ü*, *kaz-ı*, *yap-ı* gibi kelimelerin üretilmesi aynı sentaks üzerinden genişletilen paradigma (dizisel) örnekleridir. Kurallı birleşik fiil olan *al-ı-ver-*, *bak-a-kal-*, *gid-e-dur-*, *öl-e-yaz-*, *gel-e-bil-* gibi fiil yapıları da tek bir sentaks üzerinden çoğalmış paradigma (dizisel) örnekleridir (Demirci, 2015: 64). Aksan da türetimde yatay ilişkilere (sentagma) değinmiştir. Aksan, meslek gösteren bir yapıcı adı olan *kömürcü* ya da meslek adı olan *ayakkabıcılık* sözcüklerinde bağımlı ya da bağımsız morfem olsun kendilerini oluşturan birimlerin kesin ve değişmez biçimde sıralandığını belirtmiştir (Aksan, 2009: 113). Bu birimlerin sıralanışında da sentagma ilişkisi ön plandadır.

Yapısal bakış açısında bir ekin, belli köke eklenmesi her zaman anlamlı şekillerin ortaya çıkmasını sağlamaz. Örneğin, Türkçede $\{+IIk\}$ türetim eki olarak, eklendiği her kökü kabul edilebilir bir ad sözcüğü yapmayabilir: **gözlem+lik* ya da **akıl+lık* gibi sözcükler dilde geçerli sözcükler değildirler. Oysa $\{+IIk\}$ eki *gözlem+ci+lik*, *akıl+cı+lık* gibi kimi örneklerde olduğu gibi köke ulanan bir başka ekten sonra getirildiğinde geçerli sözcük oluşturmaktadır. Benzer şekilde, *kitap+lık* geçerli bir sözcüktür; ama **kitap+lık+çı* Türkçede geçersiz, *kitap+çı+lık* ise geçerli bir sözcük olarak tanımlanır. Bir ekin türetim görevini yerine getirebilmesi için kimi zaman belli koşulların ya da belli düzlemlerin oluşmuş olması gerekmektedir. Bu düzlemlerin varlığı da bir yandan ses dizimsel diğer yandan anlamsal kurallarla ilintilidir (Büyükkantarcıoğlu, 2000: 85).

Türetimi psikolingustik açıdan ele alırsak türetim leksikon adını verdiğimiz zihinsel sözlükte meydana gelir. Bunun tersine çekim, sözdizimde gerçekleşen bir süreçtir. Bir sözcüğünün olası formlarının hepsinin leksikonda depolanmanın mümkün olmaması ve çekimin sözdizimsel süreçler sonunda şekillenmesi bu duruma neden olmaktadır. Yine türetimin çekime göre daha sınırlı oluşu, türetimsel şekillerin

leksikonda depolanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu yüzden de üretici ve düzenli türetim kategorileri kolaylıkla kurallar aracılığıyla genişler ve leksikonda yer alır.

Türetimin, çekimden ayrılan önemli birkaç özelliği daha bulunmaktadır. Bu özelliklerden ilki türetimin, aynı sözcükte birkaç kez tekrarlanabilmesidir. Her bir türetimsel adım sözcüğe yeni bir anlam ekler. Ancak bir sözcüğe, çekimsel süreçler yalnızca bir kez uygulanabilmektedir. Çekimin sınırlı olması sözdizimiyle olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Türetim ekleri, çekim eklerine kıyasla sözcük köküne daha yakındır. Türetim seçimli iken çekim zorunludur. Çünkü çekim bir cümlenin mana kazanması için olmazsa olmazdır. Türetim ekleriyle yapılmış sözlükbirimlere, sözlüklerde yer verilmektedir. Kullanıcının düzenli biçimleri bilmesi gerektiği düşünüldüğünden sözlüklerde kelimelerin çekimle ilgili bilgilerine yer verilmez. Sadece çekimin düzensiz olduğu şekillere sözlüklerde yer verilmektedir. Örneğin Türkçede *teklik birinci kişi zamiri “ben”* zamirinin yönelme durum eki almış şekli **bene* olarak çekimlenemediği için düzensiz biçimi olan *bana* madde başı olarak yer alır. (Erdem, 2014:143) Bu durum Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenmek isteyen konuşuculara da kolaylık sağlamaktadır.

Türetimde bir kategori belirleyici ek, benzer kategori sözcüklerinin ortaya çıkmasını sağlar. İngilizcede fiillerin sonuna {-A)r} ekleyerek o fiili, o işi yapan kişi anlamında isim türetilir. Her zaman geçerli olmasa da genel olarak meslek isimleri türetir. Örneğin *bake “fırında pişir-”* fiilinden *baker “fırıncı”*, *sing “şarkı söyle-”* fiilinden *singer “şarkıcı”*. İngilizce {-Ar}ekinin benzer durumu Türkçede {+CI} ekinde de görülmektedir. Ancak {+CI} eki, İngilizcedeki gibi fiil köküne değil isim köküne gelmektedir. Örneğin *göz* isim kökünden *gözcü*, *balık* isim kökünden *balıkçı* vb.

Diller, değer biçen morfolojiye (evaluative morphology) sahip olabilir. Bu durumda türetim, semantik değişimi içeren bağlantıdır. Örneğin İtalyancada küçültme işlevi olan {-inolia} eki isimden isim, sıfattan sıfat türetir. Örneğin *ragazzo “çocuk”-ragazzino “küçük çocuk”*, *ragazza “kız”-ragazzina “küçük kız”*, *giallo “sarı”-giallino “sarımsı”* (Booji, 2000: 361). Büyültme ve küçültme sıfatları kullanımı aracılığıyla belirginleşen değer biçen morfolojide ekler, sıklıkla kökün cinsiyetini veya sözcük türünün sınıfını belirginleştirmektedir. Küçültme sıfatları çoğu dilde yapım morfolojinden daha üreticidir (Baurer, 2004:289)

0.4.2.2 Çekim Morfolojisi ve İlgili Yaklaşımlar

Çekim, sözcüklerin sözdizimsel nedenlerle biçimlendiği yollardan biridir (Uzun, 2006: 49). Çekim süreçleri, çekim morfolojisinin alanına girmektedir. Türetime karşın çekim sonuncunda sözcüğün, sözcüksel içeriği değişmemektedir. Çekim, sözdizimsel gereklilikten dolayı meydana gelmektedir. Çekim işlemi sonucunda bir kelimenin farklı biçimleri elde edilir. Diğer bir deyişle bir sözlükbirimin, sözcükbiçimleri ortaya çıkar. Sözcük çekimi sırasında sözcükbiçimlerin cümlede sıralanması ve diğer biçimlerle ilişkisi sözdizimsel bilginin açığa çıkmasına neden olur. Bu yüzden çekim, hem biçimbilimsel hem de sözdizimsel süreçler sonunda gerçekleşir. Yani çekim, biçimbilgisiyle belirlenen sentaktik bilgiyi içerir. Örneğin bir kelimeye belirtme durum ekinin eklenmesi biçimbilgisel bir işlemdir. Fakat bu kelimenin bir cümle içinde uygun bir fiile bağlanması gerektiğinden bu işlem sadece biçimbilgisel değil aynı zamanda sözdizimseldir. Bir anlamda sentaktik bilgi, morfolojik bilgiyle sağlanır (Erdem, 2014: 141) Bu yüzden çekim, şekil bilgisinin yanı sıra sözdizimi tarafından belirlenir.

Türkçede çekim, bir dilde sözlükbirimlere bulundukları sözdizimsel konuma uygun bir biçim vermek üzere çekim ekleriyle gerçekleştirilen ve bitiminde de bir dizi sözcük biçim üreten bir süreçtir (Özsoy vd, 2011: 93). Türkçe eklemeli bir dil olduğundan çekim, işletme ekleri olarak da bilinen çekim ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Çekim ekleri, adlar ile adlar ya da adlar ile fiiller arsında geçici ilişki kurar. Yapım ekleri, kök ve gövde sınırlarında kalırken çekim ekleri, kök ve gövdelere bazı anlam bağlantıları kurarak onları kelime grupları ve cümlelerin öteki öğeleri arasında geçici anlam örgüsü kurar. Kelime grubu ya da cümleden çekim eki çıkınca kelimeler arasında anlam bağı kopar ve cümlelerin yapısı bozulur (Korkmaz, 2009: 22).

Türetimde olduğu gibi çekimde Türkçede kök ya da gövdelere eklerin eklenmesiyle meydana gelir. Bu yüzden de sözcükler çekime girdiklerinde bükümlenmezler. Yani kelime kökünde değişiklik olmaz. Ancak bu kuralın çiğnendiği birkaç istisna durum vardır. Teklik birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin yönelme durumuyla çekimlenmesi sırasında sözcüğün kökeninde değişim olur. ben+e> bana, sen+e> sana

Yapım ve çekim ekleri genel olarak birbirinden ayrılmış durumdadır. Bazı durumlarda bir çekim eki var olan biçimsel ve anlamsal özelliğinin yanı sıra farklı kategori içerisinde sözcükler üretme kapasitesine de sahip olabilmektedir. Bu eklerden biri de Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde eşitlik eki olarak görev yapan {+CA} ekidir. Bu ek, durum eki olarak isimlerde “benzerlik ve karşılaştırma” anlamı katarken yapım eki olarak da “yer adları, dil adları vb.” gibi türetimlerin ortaya çıkmasını sağlar (Akdemir ve İsi, 2017: 14). ”Çocukça davranmasının gereği yoktu.” cümlesinde çocuk

isminin üzerine eklenen {+ça} eki eşitlik hali eki olarak çekim eki görevindedir. “*Türkçe, Ural-Altay dil ailesinin Altay kolunda yer alır*” cümlesinde de Türk isim köküne eklenen {+çe} yapım eki görevindedir. Türkçede çekim eklerinin, yapım eki işlevinde kullanılması Türkçenin önemli bir türetme özelliğinin olmasının yanı sıra semantik işlevsel özelliğidir.

Bir kelime türünün kategorisel değişimi türetim aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ancak Haspelmeth, çekimde kelime türünün değişiminin de mümkün olduğunu belirtir. İngilizcede {-ly} eki aracılığıyla yapılan zarf çekimi bunu örnektir (Baurer, 2004:285). Sıfatların sonuna getirilen {-ly} eki getirilerek zarf çekimi sağlanır. Böylece çekim aracılığıyla kategori değişimi meydana gelir. Booji, çekimdeki kategori değişimi, morfolojik kategori değişimi olarak değerlendirmiştir. Happy-happily, slow-slowly (Booji, 2000: 362). Çoğu dilde sıfat-fiiller, sıfat gibi kullanılmaktadır. Aslında bu sıfat-fiiller, niteleyici olarak kullanılır ve fiil gibi cinsiyetle uyum sağlar. Diğer yandan sıfat-fiiller halen fiil potansiyeline sahiptir. *A the judge suprising fact.* ‘Bir hâkimi şaşırtan gerçek.’ Burada sıfat-fiil suprising; sayı, durum, cinsiyet açısından baş olan fact ad öbeği ile uyum sağlar (Booji, 2000:362).

Çekim, kendi içinde iki farklı düzeneğe ayrılmaktadır. Bunlar şekil üretimi ve şekil çekimi düzenekleridir. Şekil üretimi herhangi bir ulamsal anlamın, söylevde temsil edilmesidir. Örneğin şimdiki zamanın gövdesi, şekil üretimi iken zamanın şahsa göre çekimi de şekil çekimi düzeneğine aittir. Şekil çekiminin amacı, ulamsal anlamın ilettiği bağlantıya her zaman aynı rol ve görevde katılan nesneleri şahıs aracılığıyla temsil etmektir. Şekil üretimi çekimleme ulamlarının, ulamsal anlama sahip olmasından dolayı hepsine özgü iken şekil çekimi ise sadece adlık ve fiil yüklemcilik ulamı ile ismin iyelik çekim ulamına özgüdür. Bu yüzden şekil çekimi, ikincil bir düzenektir (Yılmaz, 2012: 126-127). Çekimin kendi içinde sınıflanmasına Booji değinmiştir. Booji’e göre çekim tek parça değildir. Çekim iki farklı sınıftan meydana gelmektedir. Bu sınıflandırmanın ilki bağlamsal çekimdir. Bu çekim türü, cümle içinde yönetme ve uyum aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Romen dillerindeki sayı ve cinsiyet kategorilerinin, isim ve sıfatlarla uyumu bağlamsal çekime bir örnektir. Çekimin ikinci sınıfı ise doğal çekimdir. Doğal çekim sözdizimiyle alakalıdır ama sadece cümle yapısıyla da sınırlanmamaktadır. İsimlerde çokluk veya fiillerde zaman çekimi, doğal çekim örneğidir. Bu iki çekim sınıfı birbirinden kesin çizgilerle ayrılmadığı durumlar mevcuttur. Biçimsel kategoriler bazen doğal çekim bazen de bağlamsal çekim olabilmektedir. Örneğin dilek kipinin kullanımı ya da comparative bağlamsal çekime aitken doğal çekim olarak da ortaya çıkabilir.

1) “*The red block is bigger than the blue one.*” (Kırmızı blok, mavi olanından daha büyüktür.)

2) “*I need a bigger block here.*” (Burada daha büyük bir bloka ihtiyacım var.) (Baurer, 2004: 284-285).

Burada ilk cümlede comparative, bağlamsal çekime aitken ikinci cümlede ise doğal çekim alanına girmektedir. Kelimelerin çekimsel formları, sözdizimsel bağlam aracılığıyla gerçekleşir. Bu çekimsel formlar, sözdiziminde uyum ya da yönetme aracılığıyla ortaya çıkar. Bu bağlamsal çekimde meydana gelir. Bağlamsal çekim; kişi ve sayı uyumu, özne ve yüklem uyumu, fiiller aracılığıyla isimlerin belli durum formlarının seçiminde ortaya çıkmaktadır. Ancak tüm çekimler sözdizimine bağlı değildir. Örneğin özne konumunda bir ismin sayısını sözdizimi belirlemez. Burada konuşucuların seçimi ön plandadır. Booji’e göre burada bağlamsal çekim söz konusudur. İsimlerin sayısı, zaman, görünüş, comparative ve superlative vb. bağlamsal çekim söz konusudur (Booji, 2000:364).

Dilbilim kuramları açısından çekimi ele aldığımızda, Saussure’ün *Genel Dilbilim Dersleri* adlı eserinde “Dilbilimsel açıdan, biçimbilimin gerçek ve özerk bir konusu yoktur; bu inceleme sözdizimden ayrı bir dal oluşturmaz” (Saussure, 1998: 197) ifadesi, çekim sırasında biçimbilim ve sözdizim ortaklığını desteklemektedir. Örneğin “*Murat Ankara’da geldi*” cümlesi kabul görmemektedir. “Ankara” ad öbeği cümle yapısında kaynak konumundadır. Konu konumundaki “Ankara” ad öbeği {+da} ekiyle değil {+dan} ekiyle işaretlenmeliydi. Ad öbeği üzerine eklenecek olan morfeme karar vermemizde sözdizimsel ilişki ön planda olmuştur. Sözcüklerin çekiminde sözdizimsel ve biçimbilimsel bilgilerin yanı sıra anlambilimsel bilgilerde rol oynamaktadır. Örneğin “*Ayakkabılar konuşmaya başladı.*” cümlesi sözdizimsel ve biçimbilimsel açıdan uyuma sahip olsa da anlamsal uyuma sahip değildir. Konuşma eylemi insana has olup istek ve irade gerektiren bir eylemdir. Özne konumundaki “ayakkabı” ad öbeği ise bu istek ve iradeye sahip olabilecek bir varlık olmadığından, anlambilimsel uyumsuzluk meydana gelmiştir. Bu bakımdan çekim biçimbilim, sözdizim ve anlambilimin kesişim noktasında yer almaktadır. Birindeki uyumsuzluk çekimde uyumsuzluğa neden olmaktadır.

Biçimbilim, anlambilim ve sözdizimin bu ortaklığını Saussure’ün dizi ve dizim kavramlarıyla ele alacak olursak Saussure dil dizgesinin “dizimsel” ve “dizisel” bağıntılardan meydana geldiğini belirtir. Buna göre dizimsel ilişkiler, bir dilin sözdizimi

kuralları doğrultusunda yan yana gelebilen ve farklı işlevler taşıyan ögeler arasındaki -yatay düzlemdeki- bağıntıları belirler. ‘Dizisel’ ilişkiler ise, dil dizgesi içinde aynı işlevi taşıdıkları için cümlede yan yana yer almayan, ama birbirinin yerine geçebilen ögeler arasındaki –düşey düzlemdeki- bağıntıyı gösterir. Dizimsel ilişkiler biçimbilimsel ve sözdizimsel uyumu, dizisel ilişkiler de anlamsal uyumun meydana gelmesini mümkün kılar.

Aşağıdaki örnek cümleler çekim sırasında sözdizim, anlambilim ve biçimbilim ilişkisini ortaya koyması bakımından önemlidir.

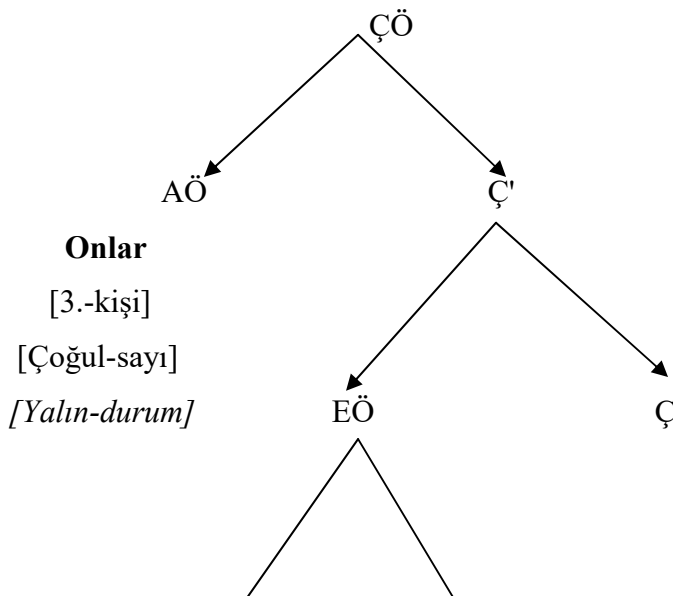
“Ali beni seviyor.” “Ali benden hoşlanıyor”

“Ben” sözcüğü ilk cümlede nesne iken, ikinci cümlede dolaylı tümleç konumundadır. Geleneksel dilbilgisi çalışmalarına göre bu farkı ortaya koyan şey “ben” sözcüğünün aldığı eklerdir. Ancak bir ad öbeğinin nesne veya dolaylı tümleç olarak adlandırılması sadece ekler bağlamında ele alınamaz. Burada “ben” ad öbeğinin nesne veya dolaylı tümleç olarak nitelendirilmesinde “sev-“ ve “hoşlan-“ eylem öbekleri ile olan ilişkisi de ele alınmalıdır. Bu açıdan sözdizimi ve biçimbilgisi arasında bir ortaklık söz konusudur. Yine ad öbeği ile eylem öbeği arasındaki ilişkinin anlamsal olarak bütünlük taşıması anlambilimin alanına girmektedir. Bu örnekte biçimbilgisi, sözdizimi ve anlambilimi ortaklığını göz önüne sermektedir.

Yapısalcı bakış açısıyla biçimbilim, sözcüğü oluşturan birimleri ele alarak bunların bir araya gelişlerini ortaya koyan kuralların temeline biçimbirimleri temel almıştır. Buna göre kökler ve ekler, birer morfemdirler. Sözcükler, morfemlerin bir araya gelmesiyle meydana gelir ve yapısal olarak morfemlerine ayrılabilirler. Bu bakımdan dilin birimleri salt yapı çözümlemesi olarak ele alınmıştır. Yapısal dilbilimde, sözcük temel birim olarak ele alınmıştır. Üretimsel dilbilgisinde de sözcük temel almıştır. Ancak üretici dilbilgisinde sözcük yapısal bakış açısından farklı olarak ele alınır. Bu bakımdan Chomsky yapısalcılığa yeni bir boyut kazandırmıştır ve üretimsel dilbilgisi, yapısalcılığın yeni bir bakış açısıyla ele alınmış şekli olarak nitelendirilebilir. Üretimsel dilbilgisi sözcüğü, ek-kök birleşmeleriyle ortaya çıkan sözcüklerin ortaya çıkış sürecinde dilsel yetiye vurgu yapar. Bu bakımdan üretimsel biçimbilim, ayırt edici özelliklerin vurgulandığı bir yaklaşımdır. Biçimbirimler yalnızca morfolojik özellikleriyle değil, sözdizimsel yapı içindeki ilişkileriyle de ele alınmıştır. Biçimbirimler arası ayırt edici işlevsel özelliklere ilişkin bilginin temelinde de bireyin dil yetisi bulunmaktadır. Chomsky’nin üretici dilbilgisi kuramı, salt yapı çözümlemesi yerine dilsel üretimi, dil yetisiyle ilişkilendirmiştir. Üretimsel dilbilgisinde *dilsel yeti* (linguistic competence), bireyin, dilbilgisel açıdan geçerli ve geçersiz dil üretimleri

arasında ayırım yapabilmesini, sınırlı sayıdaki kurallarla sınırsız sayıda dilsel yapılar oluşturmalarını mümkün kılacak şekilde ana dilinde farkında olmadan edindiği zihinsel kurallar bütünüdür. Sözcük oluşturma bilgisi ve zihin sözlüğü (leksikon), dilsel yetinin önemli bir parçasıdır (Büyükkantarcıoğlu, 2000: 82).

Chomsky'nin üretici dilbilgisi kuramına göre anadil konuşucusu binlerce sözcüğün anlamını, öbek yapı kurallarını, sözdizimsel ulamlarını bilir. Ayrıca bir sözcüğün hangi biçimbirimleri alacağını bilir. Bunların bilgisi zihinsel sözlük olarak adlandırabileceğimiz sözlükçe (lexicon)'de depolanır. Türetim, zihinsel sözlük adını verdiğimiz sözlükçede yer alırken çekim, bu zihinsel sözlükte yer almamaktadır. Chomsky'nin dilbilgisi kuramına göre zihninizde sözcüklerin depolandığı yer olan sözlükçe; bir sözcüğün anlamı, nasıl sesletildiği, nasıl birleştirebileceğine dair bilgileri içerir. Kurama göre sözlükçeden alınan sözcükler sayaca gelir. Savaş sözcüklerin daha önce yapacağımız işlemler için başlangıç noktasıdır. Diğer bir deyişle sözdizimi ile sözlükçe arasındaki başlangıç noktasıdır. Savaş olası türetimler içinden en ekonomik olanı seçmemizi sağlar. Çünkü olası türetimlerin her biri dilbilgisel değildir. Sözcükler savaştan tek tek seçilip birleştirilir. Savaşdaki birleştirme döngüseldir. Yani seç-birleştir-taşı şeklinde gerçekleşmektedir. Sözcüklerin birleştirilip sayacın boşalmasının ardından sözcükler, sesbilimsel ve anlambilimsel bilgilere gönderilir ve bunun sonucunda sesbilimsel ve mantıksal yorum ortaya çıkar. Chomsky'nin dilbilgisi kuramı çerçevesinde çekim, derin yapıda oluşturduğumuz yargının üst yapıda türlü sesler, morfemler, partikeller, gramatikal kurulum gruplarıyla somutlanmasıdır (Mehmet, 2007: 32). Kişi, sayı, zaman, cinsiyet, kip ve görünüş gibi çekim kategorileri potansiyel bir öbeğdir. Bütün bu çekimsel özellikler, sözdizim ağacında tek bir öbeğe birleşerek çekim öbeğini oluşturur. Çekim öbeği eylem öbeğinin de üzerinde bulunur. Çünkü çekim özellikleri cümle yapısına yani öbek yapısına etki eden bir dizi ilişki sunar.

{-dı}

[Geçmiş-zaman]

[3.-kişi]

[Çoğul-sayı]

AÖ

E

t'

tutuklan-

Bazı çekim özellikleri sözdizimine gelmeden sayaçta değer yüklenmiş durumdadır. Yukarıdaki örnekte {-dı} ekine geçmiş zaman değeri sayaçta yüklenmiştir. Ancak kişi ve sayı değeri sözdizimsel ilişkiler sonucunda kazanılacaktır. Yine yukarıdaki örnekte “onlar” ad öbeğine kişi ve sayı değeri sayaçta yüklenmiştir. Ancak durum özelliği sözdizimde kazanılacak bir değerdir. Çünkü özne olan bir adın yalın, tamlayan, belirtme durum ekleri alması cümlelerin türüne bağlı olarak gelişir. Yani durum özelliği, anlamsal olarak yüklenmez. Sayaçta yüklenmemiş çekimsel özellikler, ad öbeği ile çekim öbeğinin sözdizimsel uyuma girmesiyle yüklenir. Bu açıdan da çekim, sözdizimsel gereklilikten meydana gelen bir durumdur. Çekimde ekin türü, ekin ulandığı sözcüğün dizimsellik içinde bulunduğu yere göre de değişebilir. Örneğin, “*çocuk yılı*” ve “*yılın çocuğu*” ya da “*başkan odası*” ve “*oda başkanı*” gibi tamlamalarda sözcük köklerine eklenen ekler sözcüğün konumuna göre koşullanırlar. Bu konumlar da anlamsal kurallarla bağlantılıdır (Büyükkantarcıoğlu, 2000: 92). Üretici dilbilgisi dilin temelini, cümlelerin üretilmesi sağlayan kuralların oluşturduğu görüşü benimsenmektedir. Bu temel oluşturulurken sesbirim, biçimbirim gibi dildeki birimler arasında var olan bütün ilişkiler ve bunların anlam yönü dikkate alınmaktadır (Aksan, 2009: 115).

Genel olarak bakacak olursak çekim sözdizimiyle ilgili olup sözdizimsel gereklilikten ortaya çıkan zorunlu bir süreçtir. Çekim morfolojisi (*inflectional morphology*) sonucunda dilde durum, sayı, kişi, zaman, kip, çatı gibi gramatik kategoriler meydana gelir.

1. Bölüm İsim Çekim Morfolojisi

Çekim, isim ve isim soylu kelimelerle fiil ve fiil soylu kelimeleri ilgilendiren bir kavramdır. İsmın çekim kategorileri şunlardır: sayı, hâl, iyelik, aitlik ve bildirme kategorisi (cevher fiili)'dir.

Türkçede tam bir çekimde şu sıra izlenir:

İSİM +[Çokluk eki+İyelik eki+Hal eki+ (Aitlik eki)]

Halaç Türkçesinde isim çekimini aynı sırayla gerçekleştirir.

1.1 Sayı Kategorisi

Türkçede sayı kategorisi, bir sözcüğün ifade ettiği kavramın teklik-çokluk yani sayı açısından durumunu yansıtır. İsim kök ve gövdelerinde daima bir adet ifadesi bulunmaktadır. İsimler nesnenin adını karşılamakla kalmaz ayrıca sayısını gösterir. Bu bakımdan sayı, dillerde teklik, belirli çokluk ve belirsiz çokluk olmak üzere üç türlü yolla gösterilir. İsmın teklik ifade eden şekli nesneyi, belirsiz çokluğu ifade eden şekli birden fazla nesneyi karşılar. Belirli çokluk ise ikililik veya üçlülük gösterir (Ergin, 2009: 128). İkili belirli çokluk Arapça için geçerlidir. Türkçede teklik ve belirsiz çokluk yoluyla sayı kategorisi ifade edilir. Teklik, sözcüğün kendisi ile belirsiz çokluk ise

{+lAr} eki aracılığıyla aktarılmaktadır. Belirsiz çokluk eki olan {+lAr} ile çokluğun kesin sayısı değil birden fazla olduğu anlaşılır.

Geçmişte Eski Türkçe döneminde {+z} ikililik gösteren isimden isim yapan yapım eki bazı durumlarda çoğul eki olarak ele alınmaktadır. Ancak bu ek, çoğul eki değil ikililik gösteren bir ektir. Bu ekin izleri günümüzde insanda ikişer bulunan organ adlarında görülür. Örneğin: omuz, diz, göz ve göğüs. Bu sözcüklerde kalıntıları bulunan sayı kategorisinin bugün de geçerli olduğu söylenemez. (Engin, 2009: 127). Aslında {+z} ekiyle türetilmiş sözcükler vasıtasıyla geçmişte, belirli çokluk anlatımının olduğu düşünülebilir. Eski Türkçenin {+z} ekine karşı, {+An} eki yalnızca iki örnekte karşımıza çıkmış olsa da çoğulluk ifade eder. Örneğin: Er+en ‘Adamlar’, Oğ(u)l+an ‘Oğullar’ (Tekin, 2000:102). Geçmişte {+An} eki ile meydana gelen çoğul anlatımlarda günümüzde çoğul anlatımını kaybetmiştir. {+An} eki sözcük köküyle bütünleşmiştir ve çoğul anlamını yitirerek tekil olarak kullanılır. Bu bakımdan {+An} eki, çoğul eki olma işlevini yitirmiştir. Günümüzde oğlan ve eren isimlerinin çokluk anlamı ifade etmemesi {+An} çokluk ekinin işlevini kaybettiğini göstermektedir.

Günümüzde çokluk eki olarak sadece {+lAr} eki kullanılmaktadır. Çokluk ekini almamış isim gövdesi belirli bir niceliksel anlama sahip değildir. Bazı durumlarda çoğul eki de zorunlu değildir. Örneğin, “- Dersin yok muydu?” “- Vardı ama öğrenci gelmedi.” diyalogunda eksiz isimle nesnensin tek olduğu değil tersine birden fazla olduğu bildirilmektedir. Bu bakımdan çoğul şekli, ancak konuşanın nesnenin çok olduğunu vurgulamaya gereksinim duyduğunda kullanılır (Yılmaz, 2012: 130). Bu örnekte öğrenci isminin, tekil ya da çoğul olduğu bağlambilimsel bilgi ile netlik kazanmaktadır. Bu yüzden buradaki öğrenci ismi, bu gibi her diyalogda her zaman çoğul bir anlatıma sahip olamayabilir. Eğer öğretmenin sadece bir öğrenciyle ders işlediği etüt benzeri bir durum varsa burada öğrenci ismi çoğul bir anlam taşımaz.

Halaç Türkçesinde sayı kategorisi genel Türkçeye uyum gösterir. Çokluk Halaç Türkçesinde cem kavramıyla karşılanır. Morfolojik olarak çokluk {+lAr} ekiyle işaretlenir. {+lAr} işaretleyicisi Türkçede olduğu gibi ünlü uyumuna uygun olarak {+ler, +lar} iki farklı allomorfa sahiptir.

Halaç Türkçesinde {+gil} ekiyle de çoğul anlatım gerçekleşir. {+gil} ekinin, {+ki} aitlik eki ile isimden isim yapan {+l} ekinin birleşip kaynaşmasından meydana gelir. Bu ek Türkiye Türkçesinde de çoğulluk anlamı taşır. Örneğin, Yaşargil, Oğuzgil gibi. Bu ek akrabalık isimlerinde iyelik ekinden sonra gelir. Örneğin dayı+m+gil, hala+m+gil gibi. Halaç Türkçesindeki kullanıma örnek *Ullar hălăc+gil+lär* ‘Onlar Halaçgiller’ (Cemrasi, 2014(c): 25).

Halaç Türkçesinde çokluk işaretleyicisi [+lAr] cümlede öznenin ya da nesnenin çokluğunu bildirmektedir.

AD+[lAr] + baş öge

Kız+lar tā galämdäri kerdiler cîk vurdılar (FTC: 102/10). ‘Kızlar dervişi gördüklerinde bir çığlık attılar.’

Nänä+lär+i kaldi, galämdärkä hâydi, ‘nâ’ sä şä’ yyoru’y? (FTC: 102/11) ‘Anneleri geldi, dervişe dedi ki: Ne istiyorsun?’

Hölärmäk olmuş işim, / Kan+lar tökmüş bu tişim (HTM: 252-253). ‘Öldürmek olmuş işim, / Kanlar dökmüş bu dişim.’

Vâktı kördü yüräk turmor pirillor, / Boğarsak+lar âçında hey kırillor (TM: 1/57-58). ‘Bakıp gördü yürek durmuyor atıyor, / Bağırsaklar açlıktan haykırıyor.’

U kal+lar+`ey häsrätlä vaqrattı, / Sel vâra közündä yaş, âçarattı (TM: 2/ 35-36). ‘O çocuklarına hasretle bakardı, / Sel gibi gözünden yaş akıttı.’

Qarınça+lar hatları tävlälärkä sürdüler (SŞK: 11). ‘Karıncalar, atları tavlalara çektiler.’

Hacıleyläk haydı: -Bacı, taqı kânät+lär+im hâgrīyor, tüşäkä bī haz tincäldim (THL:59-61). ‘Hacı leylek dedi ki: -Kardeş artık kanatlarım ağrıyor, inde biraz dinleneyim.’

Kökçä kara bulut+lar, / Parça-parça bulut+lar, / Mänüm ärzi halumu, / Yetiv yarğa bulut+lar (GBS: 28/11). ‘Gökte kara bulutlar, / Parça parça bulutlar, / Benim arzu halimi, / Yâre götür bulutlar.’

1.2 İyelik Ekleri

İyelik, ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu gösteren kategoridir. Bu yüzden iyelik ekleri (Alm. Possessiv suffix; Fr. suffixe possessif; İng. possevive suffix), ismin kendi dışındaki kelimelerle olan ilişkisini gösterir. İyelik ekleri, üçü teklik ve üçü de çokluk olmak üzere altı kişiyi ifade eder. Bu ekler getirildikleri isimlerin bağlı oldukları ben, sen, o, biz, siz ve onlar kişilerinden birine ait olduğunu göstermek amacıyla o nesneyi karşılayan ismin sonuna getirilen eklerdir (Ergin, 2009: 222). Bu bakımdan iyelik ekleri isimleri fiile değil isimleri isimlere bağlayan eklerdir. Eski Türkçenin iyelik ekleri şu şekildedir (Tekin, 2000:103):

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	{+(I)m}	{+(I)mIz}
2. Kişi	{+(I)ñ, +(I)g}	{+(I)ñIz}
3. Kişi	{+(s)i, +(s)I}	{+(s)i, +(s)I}

Halaç Türkçesinin iyelik ekleri Doerfer'in gramerine göre şu şekildedir (Doefer, 1988: 69)

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	{+(I)m}	{+(I)miz}
2. Kişi	{+(I)ñ, +(I)y}	{+(I)ñiz, +(y)Iz}
3. Kişi	{+(s)i}	{+lAri}

Doefer'in grameri doğrultusunda *häv* 'ev' ve *baba* 'baba' isimlerinin genel iyelik çekimi aşağıdaki gibidir:

	<i>baba</i> 'baba'	<i>häv</i> 'ev'
T1K	<i>baba+m</i>	<i>häv+im</i>
T2K	<i>baba+y</i>	<i>häv+üy</i>
T3K	<i>baba+si</i>	<i>häv+i</i>
Ç1K	<i>baba+miz</i>	<i>häv+imiz</i>
Ç2K	<i>baba+yiz</i>	<i>häv+üz</i>
Ç3K	<i>baba+lari</i>	<i>häv+läri</i>

Üçüncü kişi iyelik eki, Eski Türkçede {+i, +si} şeklindedir. Doerfer'in grameri çerçevesinde Halaç Türkçesinin teklik üçüncü kişi iyelik eki, Eski Türkçeyle benzerlik göstermektedir. Teklik üçüncü kişi iyelik eki, Eski Türkçede olduğu gibi ince sıradan olup {+(s)i} şeklindedir. Çokluk üçüncü kişi iyelik eki {+lAri} şeklindedir. Bunun yerine çokluk üçüncü kişi iyelik ekinin, teklik üçüncü kişi iyelik ekiyle karşılandığı örneklerde bulunmaktadır (Doerfer, 1988: 75). Çokluk üçüncü kişi yerine teklik üçüncü kişi iyelik ekinin kullanılmasına ismin önündeki çokluk bildiren zamir neden olmaktadır.

Kersātūr kāllarḡa ki kāllar ullar āt+ī bili'gālār (FTC: 80/5).

‘Gösterir çocuklar ki çocuklar onların isimleri öğrensin’

Bullar tu-rmaḡ+i bizlār bāräyīya havul day (FTC: 121/124).

‘Bunların kalmaları bizler için iyi değildir.’

Cemrasi'nin grameri doğrultusunda günümüzde Halaç Türkçesinin iyelik ekinin, hem incelik- kalınlık hem de düzlük- yuvarlaklık uyumuna girdiği görülmektedir. Buna göre günümüzde Halaç Türkçesinin iyelik ekleri şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	{+(I)m}	{+(I)mİz}
2. Kişi	{+(I)n}	{+yIz, +(I)z}
3. Kişi	{+(s)I}	{+lArI}

Cemrasi'nin gramerine göre *kitab* “kitap”, *häv* “ev” ve *ḡol* “kol” isimlerinin iyelik çekimi aşağıdaki gibidir (Cemrasi, 2009: 23-24).

	<i>kitab</i>	<i>ḡol</i>	<i>häv</i>
T1K	<i>kitab+um</i>	<i>ḡol+um</i>	<i>häv+im</i>
T2K	<i>kitab+ñ</i>	<i>ḡol+ñ</i>	<i>häv+iñ</i>
T3K	<i>kitab+u</i>	<i>ḡol+u</i>	<i>häv+i</i>
Ç1K	<i>kitab+umuz</i>	<i>ḡol+umuz</i>	<i>häv+imiz</i>
Ç2K	<i>kitab+yz</i>	<i>ḡol+yz</i>	<i>häv+iz</i>
Ç3K	<i>kitab+laru</i>	<i>ḡol+laru</i>	<i>häv+läri</i>

Doerfer'in gramerinde verdiği iyelik ekleri ile Cemrasi'nin gramerindeki arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Doerfer'in gramerine göre iyelik eklerinin, genellikle yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmaktadır. Cemrasi'nin gramerinde ise iyelik eklerinin, hem yuvarlak hem de düz ünlülü şekilleri bulunmaktadır. Buna göre Halaç Türkçesinin iyelik eklerinin, düzlük yuvarlık uyumuna girdiği görülmektedir. Teklik üçüncü kişi iyelik eki, Doerfer'in gramerinde Eski Türkçedeki şeklini koruyarak tek şekillidir. Ünlü uyumuna girmemiştir. Cemrasi'nin gramerinde ise ekin uyuma girdiği görülmektedir. Çokluk üçüncü kişi iyelik eki ise Eski Türkçedeki gibi olmayıp Oğuz grubu Türk lehçelerinkiyle benzerlik göstermektedir. Ancak hem Doerfer'in hem de Cemrasi'nin gramerinde ekin tam olarak ünlü uyumu kurallarına uymadığı görülmektedir. Bu bakımdan iyelik eklerinde de Halaç Türkçesinin, Eski Türkçe özelliklerinin yanı sıra Oğuz Türkçesi özelliklerini bir arada bulundurduğu görülmektedir.

Ḳara ḳulam+lari+ya hāyḏi ki 'yov' bī al+um+la verdi hāyḏi 'yov, ker bo ḳizḳa hayi, tīṣī batīrta muna (FTC: 37/39). '(Siyahî) hizmetçilerine bir elma verip dedi ki git gör bu kızı. De ki, dişine batıra bunu (elmayı).'

Til+iz ağ(ı)z+iz+da hidim,/ Ḳan+iz+i içtim yedim./Ḳarrılıḳu aynamadum, / Allah kârimâr haydum (HTM: 55-58). 'Dilinizi ağzınızdan kopardım, / Kanınızı içip yedim./ Yaşlılığı bilmedim, /Allah kerimdir dedim.'

Bī tesbeh aldı āl`+ey, /Ṣal vayudu u bel`+ey. / Hadaḳ`+ey kāddi givā, /Boṣ`+ey çolḳadı çifā. / Çin+i+çā ātlās eba, /Āl+i+çā āyri āsa (HTM: 11-16). 'Bir tespih aldı eline,/ Şal bağladı beline,/ Ayağına giydi çarık, Başına büktü sarık. /Omzunda atlas aba,/ Elinde eğri asa.

Ḳābul olmuṣ dua+muz, / Sāni tutmuṣ ahu+muz (HTM: 139-140). 'Kabul olmuş duamız, / Sana tutmuş ahımız

Dunya`ça bībīrdā todamaduḳ biz, /Boṣ+umuz yastuḳḳa toḳ ḳomaduḳ biz (TM: 4/15-16). 'Dünyada birbirimize doymamışız,/ Başımızı yastığa tok koymamışız'

Ḳābir siḳmāk kördü hargun bādān+im. / Sümük+üm hortlandı puzuldutān+im. / Ām-dik+im sūt burn+um+dan kāldā menüm.

/Cansuz oldum yändä canğa eridim (GBS: 1/41). ‘Kabre sığmayı gördü yorgun bedenim. / Kemiğim hortlayıp bozuldu tenim. / Emdiğim süt burnumdan gelsin benim. / Can verip yine de hayat buldum.

Gümüšdä tel hürär uca tağ+lar+iñ, / Yamyaşul tun kädär gulluğ bağ+lar+iñ, / Kızıl-elvan olur şamçağı+lar+iñ, / Ey havul vätän+im narun İran+um./ Narunlar mäskäni Häläcistan+um(GBS: 25/4). ‘Gümüştən tel örər yüksek dağların, / Yemyeşil elbise giyer güllü bağların, / Kızıl elvan olur gün batımların, / Ey hoş vatanım, narin İran’ım. / Narinler meskeni Halacistan’ım.’

Tatluğ olur meyä+lär+iñ, / Darästança idä+lär+iñ, / Zamıncança hüzü+lar+iñ / Mänüm, häläc türk baluğ+um (GBS: 26/17). ‘Tatlı olur (senin) meyvelerin, / Deristan’da iğdelerin, / Zamıncan’da üzümünün, /Benim Halaç Türk köyüm.’

1.3 Durum Kategorisi

Durum ekleri, adlar ile adlar ya da fiiller arasında bağlantı kuran ve durum kavramını karşılayan çekim ekleridir (Korkmaz, 2009: 23). Günümüzde üretici dilbilgisi kuramı temellinde, durum çekiminde sözdizimi hâkimdir. Geleneksel dilbilgisinde durum (hâl) terimi ile üretimsel dilbilgisinin rol kavramı aynı olguyu ifade eder. Rol kuramına göre cümlelerin baş ögesi olan fiilin, anlamsal ve kategoriksel seçme özelliği bulunur. Fiilin anlamsal seçme özelliği aracılığıyla eylemler, cümledeki öğelere çeşitli roller yüklemektedir. Bu bakımdan eylemler birer rol yükleyici, rol yüklenen ad öbekleri de rol yüklenendir. Cümlelerde eylemin gerektirdiği öğelerden fazla ekleme ya da çıkarma yapma, dilbilgisi dışı cümlelerin ortaya çıkmasına neden olur. Örneğin: *Aslı köpekten korkuyor.* → *Aslı korkuyor (eylemin gerektirdiği ögenin çıkması) *Aslı köpekten kemiği korkuyor (eylemin gerektirdiği öğeden harici öge ekleme). Bu örnekler eylemlerin belirli bir sayıda ögeyi gerektirdiğini göstermektedir. Bu öğelere eylemin üyeleri denir. Eylemler içsel olarak anlamsal seçme özelliklerinin yanı sıra dışsal olarak da kategoriksel seçme özelliğine sahiptir. Örneğin: Kork- (x(y)). Burada kork- eyleminin dışsal üyesi olan x edici, içsel üyesi olan y de konu rolü üstlenir. Buna göre birinin bir

şeyden korkması cümlesinde nesne ve özne dışındaki ögeler zorunlu değil seçimlidir. Dur- (x (y)). Dur- eyleminin dışsal üyesi olan x edici, içsel üyesi olan y de yer rolünü üstlenir. Birinin bir yerde durması şeklinde şekillenen cümlede, özne ve dolaylı tümleç haricindeki ögeler seçimlidir. Eylemin anlamsal ve kategoriksel seçme özelliklerine bağlı olarak rol yapısı ve üye yapısına sahip olduğu görülmektedir. Dilde her üyenin bir rolü, her bir rolünde bir görevi vardır. Üyelerin rolü ve görevi, eylemin anlamsal ve kategoriksel seçimi vasıtasıyla gerçekleşir. '*Erkin sınavlarına azimle çalıştı.*' cümlesinde çalış- fiilinin iki üyesi bulunur. Çalış: E (x (y)). Konu rolünü üstlenen ve içsel üye olan (y) nesne yani sınav ile edici rolünü üstlenen ve dışsal üye olan özne yani Erkin dışındaki azimle ad öbeği seçimlidir. Bu cümlemin dilbilgisel olması için azimle ad öbeği, zorunlu öge değildir. Bu ad öbeğinin çıkartılması durumunda da (Erkin sınavlarına çalıştı) cümle dilbilgiselliğini korumaktadır. Eylemin seçtiği üyelere yüklediği roller hal ekleri vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Cümlede bir ad öbeğinin alacağı durum ekini, eylem öbeği belirlemektedir. Bu bakımdan isimler ile fiiller arasında sintaktik ilişki vardır. Cümlemin baş ögesi olan fiilin talebine göre cümlemin öznesi ya da nesnesi olmak için isimler birtakım ek alır. Örneğin *bak-* eylem öbeğinin talep ettiği neye sorusu temelinde, kitap ad öbeğinin kitaba olarak şekillenerek yönelme durumu almasında; *gör-* eylem öbeğinin de talep ettiği neyi sorusu temelinde kitabı olarak şekillenerek belirtme durum eki almasını sağlayan eylem öbeğidir. Diğer taraftan iki isim arasında iyelik münasebetini bildirmek için de birinci ismin iyelik eki alması gerekir. Böylece belirtili bir ek vasıtasıyla belirli bir iyelik manası ortaya çıkar. Buradan da anlaşılacağı üzere isimlerin durum çekimi sırasında, durum eki alması şekilce morfolojik görevce de sözdizimsel gerekliliklerden ortaya çıkmaktadır. Daha doğrusu durum çekimi, dilbilimin hem morfolojik kısmına hem de sözdizimsel kısmına ait bir meseledir. Durum çekiminde morfoloji, hal ekleri ve türlerini ilgi alanına girer. Durum ekleri ile ismin çeşitli cümle uzvu olması ve çeşitli manaları ifade etmesi için cümledeki diğer sözcüklerle ilişkilendirilmesi, sintaktik kısımda yer alır. Buna göre durum çekimi morfolojik ve sintatik özelliklerin birleşmesinden meydana gelir.

Uzun'a göre fiiller yanında edatlar ve yüklemcil sıfatlar da rol yükleme yetisine sahiptir. Sıfatlar da rol yükleyebilir. Çünkü bir sıfat, bir eylem sonucunda ortaya çıkan durumun nitelik hâlinde ifadesidir. Türedikleri fiilin istem potansiyelini üzerlerinde muhafaza edebilirler (Uzun 2000:103). Örneğin: *âşık oldum, âşık kişi, biri-n-e âşığım.*

Geleneksel gramerlerdeki durumun, üretimsel gramerdeki karşılığı roldür. Fiili cümlemin merkezi olarak kabul eden gramer anlayışlarda durumun karşılığı ise istem (valence)'dir. İstem, sözlüksel unsurların özellikle de fiillerin belirli sayıda ve tipte üye

alma kapasitesini ve bu üyeleri yönetebilme gücünü ifade eder. Fiillerin gerek duyduğu sözdizimsel ve anlambilimsel üyelerin sayısı ve türü onun istem bilgisini oluşturur. İstem dilbilgisine göre fiillerin, sözdizimsel çevresinde üyeler adı verilen belirli sayıda tamlayıcıyla doldurulabilecek boşluk açabilme özelliği bulunur. Fiillerin gerek duyduğu üyelerin ve onların sözdizimsel olarak açtığı boşlukların sayısı, onun mantıksal istemini (logical valence) ifade eder. Fiillerin mantıksal üyelerinin anlattığı olay durumuna göre belirli anlambilimsel roller yüklenir. Bu onun anlambilimsel istemini (semantic valence) ifade eder (Doğan, 2017: 194-195). Buna göre fiilin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan ögelere, fiil tamlayıcısı denir. Fiil ile tamlayıcı veya tamlayıcılar arasındaki ilişki durum ekleri aracılığıyla gerçekleşmektedir. Cümlede belirli nesne, yer tamlayıcısı ve (bazı durumlarda) zarf görevinde kullanılan isim unsurları, tamlayıcı olarak fiile bağlanırken durum ekleriyle bağlanırlar. Fiil-tamlayıcı ilişkisinde durum ekli tamlayıcıların durumunu belirleyen ve bu tamlayıcıların hangi durumla fiile bağlanacağını belirleyen fiilin anlamıdır (Özkan, 2011: 512-513). Yani hangi ögenin zorunlu öge, hangi ögenin yardımcı öge olduğunu fiilin anlamı belirlemektedir. Örneğin, *sev-* fiili eksiz veya {-I} ekli tamlayıcıya, *kız-* fiili {-A} ekli tamlayıcıya zorunlu olarak ihtiyaç duyar; *büyü-* fiili ise zorunlu bir öge istemez (Karahana, 2004: 13).

Halaç Türkçesinde de Türkçenin temel durum gösterimi işler durumdadır. Durum ekleri ilgili sözcüğün sonuna eklenir ve sözdiziminde genellikle çokluk ve iyelik ekinden sonra yer almaktadır.

1.3.1 Yalın Durum

Yalın durum (Alm. Nominativ, Fr. nominatif, İng. nominative), adın hiçbir çekim eki almamış ve nesne görevi yüklenmemiş olan durumudur. Yalın durumdaki sözcükler, başka bir öge ile bağlantılı değildir, sözdizimsel bağlamdan soyutlanmıştır. Diğer durumlar ise sözcüğü yüklemlere, sıfatlara veya adlara bağlar, onlara çeşitli işlev ve anlamlar yükler (Uzun, 1998: 170). Yalın durumlu sözcükler; cümlede özne, yüklem ya da belirsiz nesne olarak yer alabilirler. Yalın durumun diğer durumlardan ayrılan en önemli özelliği, bu durumun biçimbilimsel olarak kodlanmamasıdır. Yalın durumdaki sözcükler eksizdir yani biçimbilimsel olarak belirlenmemiştir. Aslında yalın durum, eksiz değildir sıfır morfem [ø] ile gösterilir. Bu bakımdan yalın durumun yüzey yapıda bir işareti olmasa da derin yapıdan varlığı bilinmektedir. Halaç Türkçesinde yalın durumun gösterimi şu şekildedir.

[AD +[ø] + ...Fiil]

Halaç Türkçesinde yalın durum, adlık hal terimiyle karşılanmaktadır. Halaç Türkçesinde yalın durum, bir cümlecğin ya da cümleinin öznesi veya nesnesi görev alabilmektedir.

Nusu+ø hammām hindi-yu u o'rdaki tōba şamiş-arti (FTC: 40/12).

‘Nusu hamamdan çıktı ve orada tövbe etmişti.’

Män+ø bī kin yilḡ otlatur-artum (FTC: 48/ 1). ‘Ben bir gün sürüyü otlatıyordum.’

Horos+ø turdu yıraḡ'da, / Vakti una hadaḡ da (HTM: 43). ‘Horoz durdu uzakta, / Baktı ona ayakta.’

Tülkü+ø olmuş pāşiman, / Tökmäsü u taḡı kan (HTM: 181-182).

‘Tilki olmuş pişman, / Dökmese o daha (fazla) kan.’

Hacıleyläk+ø şam tülkü häv`ey keldi. Tülkü+ø bī ḡazan
Mustafa+ø bişirdi (THL: 5-6). ‘Hacı leylek akşam evine geldi.

Tilki bir kazan Mustafa (tavşanı) pişirdi.’

1.3.2 Belirtme Durumu

Geçişli bir fiile sahip cümlede, fiilin etkisi altında kalan ismin aldığı durumdur. Bu durumdaki isim, yüklem bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilendiği için nesne görevindedir (Korkmaz, 2009: 277).

Belirtme durumu (Alm. Akkusativ; Fr. accusatif; İng. accusative), Halaç Türkçesinde *asarlık hal* kavramı ile ifade edilmektedir. Halaç Türkçesinde belirtme durumu, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ekli ve eksiz olmak üzere iki şekilde gösterilir. Eksiz belirtme durumu, cümlede nesne görevinde olup belirtme durumu eki almamış olan yalın durumdaki ismin karşıladığı durumdur (Korkmaz, 2009: 277). Yalın durum, belirtme durumunun ifade edilmesinde eksiz belirtme durumu olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda nesne ya da kişi, fiilden etkilenir. Örneğin *ders hoḡt* ‘dersi çalış’ *taş hatı* ‘taşı at’ (Cemrasi, 2014(c): 29).

Vardılar pul+ø aldılar-u tēzdā tā bizdi'lā kāldilār tā ȚomȚa tā
(FTC: 47/7). 'Gittiler parayı aldılar ve sabahtan da bizimle ta
Kum'a kadar geldiler'

Pușuk hāydi "ä'gār bī sīcyan+ø yadar ki olīyay salmaz" (FTC:
95/29). 'Kedi dedi ki: "Eğer siz de bir fare olursanız, gitmenize izin
vermez.'

U kün kāçti, sabay/sābi Hz.Sülāyman kāldi, kōrdü bī dana daȚ
zorot+ø ȚalmadıȚ (SŞK: 70-71). 'O gün geçti. Sabah Hz. Süleyman
gelip gördü ki bir tane bile tahılı kalmamış'

YupaȚda Sālam haydular. / Sōz+lār+im+ø aynamadular. / Māni
Țāribā saydular. / Tar künümȚā tēzdilār mändā (GBS: 22/4).
'Yalandan selam söylediler. / Sözlerimi anlamadılar. / Beni garip
yerine koydular. / Dar günümde kaçtılar benden.'

Halaç Türkçesinde ekli belirtme durumunun ifadesi adından da anlaşılacağı gibi ekler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Ekli belirtme durumu, cümlede fiilin etkisi altında kalan ismin, belirli bir belirtme durumu eki almasıyla ortaya çıkar. Halaç Türkçesinde belirtme durumunun ifadesi Eski Türkçe ile benzerlik göstermektedir. Eski Türkçede belirtme durumu, belirli nesne durumu olarak geçer. Bunun nedeni belirtme durumu ekini alan ismin, cümle içinde belirli nesne olmasından kaynaklanmaktadır. Eski Türkçede başlangıçta iyelik eksiz isimlerden sonra {+(I)G}, iyelik ekli gövdelerde {+(I)n}, zamirlerden sonra da {+nI} olmak üzere üç türlü belirtme durumu ekine sahiptir. İsimlerden sonra gelen {+(I)G} eki, ünsüz ile biten isimlerde önüne gelen yardımcı ünlüyü sonradan kendi bünyesine çekerek {+IG} şekline geçmiştir. Batı Türkçesinde kelime sonundaki /-ğ/ ve /-g/ sesleri düşünce isimlerden sonra gelen belirtme durumu eki {+I} şekline geçmiştir. {+I} Eski Anadolu Türkçesi haricinde Osmanlı Türkçesinde yalnızca düz şekilde kullanılmıştır. Osmanlı sonrasında da ünlü uyumuna bağlanarak {+I, +U} olarak bugünkü şeklini almıştır (Ergin, 2002: 232-233). Günümüzde Halaç Türkçesinde iyelik ekli isimlerde iyelik durumu, iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Belirtme durumu eki ünsüzle biten bir sözcüğe eklendiğinde {+(I)G} > {+i} şeklinde iken ünlüyle biten sözcüklerden sonra da {+(I)G} > {+yi}

>{+y} şeklindedir. Örneğin, *hāv+i* ‘evi’, *bāba+y* ‘babayı’ (Gülsevin, 1990: 56). Buna göre ünsüzle biten isimlerden sonra gelen {+(I)G} > {+i} eki tek şekilli olup ünlü uyumuna girmemektedir. Yani *hav+i* ‘evi’ örneğinde de görüldüğü üzere kalın sıradan ünlülü sözcüklerin ardında da {+I} değil, {+i} şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Halaç Türkçesinde diğer Güney Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde olduğu gibi belirtme durumu eki {+I} şeklinde de görülür. Bu bakımdan Halaç Türkçesi, Eski Türkçenin özelliklerini korumakla birlikte Oğuz grubu Türk lehçesi olmasının getirdiği özellikleri de bünyesinde taşımaktadır. Cemrasi’nin *Hälac Tili Gıramıri*’ne göre belirtme durumu eki ünsüzle biten sözcüklere {+I}, ünlü ile biten sözcüklere de {+ñ} şeklindedir. Örneğin: ünsüzle biten sözcükler için *göz+ü* ‘gözü’, *vatan+ı* ‘vatani’, *tuz+u* ‘tuzu’; ünlü ile biten sözcükler için de *Eške+ñ* *vayır* ‘Eşeği bağıyor’ şeklindedir. (Cemrasi, 2014(c): 28),

[AD +[I,ñ]+ ...Fiil]

Kāldi torbā+y vērdi haydī Mullamān ki sänī torbā+y vērdimā’gärmān sänī torbā+y vērmādik olsam, sän nā şār-ärtī?
(FTC: 42/5) ‘Geldi torbayı verip dedi ki: Molla ben sana torbayı verdim. Eğer ben sana torbayı vermemiş olsam sen ne yapardın?’

Bollar yolğa tişdilär vārdılar vārdılar vārdılar tā kerdilär bī şāhr yola+y(FTC: 143/32). ‘Bunlar yola düştüler. Gittiler, gittiler, gittiler ta gördüler bir şehrin yolunu.’

Gerhard Doerfer’in metinlerinde belirtme hali eki genellikle Eski Türkçe ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Günümüzde ise Ali Asgar Cemrasi’den elde edilen metinlerde de belirtme durumunun daha çok Oğuz grubu Türk lehçelerindeki duruma benzer olduğu görülmektedir. Cemrasi’nin *Hälac Tili Gıramıri* adlı eserinde Halaç Türkçesinde belirtme durumu, asarlık hal olarak adlandırılmaktadır. Belirtme durumu eki, günümüzde ünsüz ile biten sözcüklerde ünlü uyumuna girmiştir. Böylece ünsüz biten isim köküne {+I} iken ünlü ile biten isim köklerinde de {+ñ} şeklindedir (Cemrasi, 2014(c): 28).

Tag-taş’ça şäytan+ı hazturmuşam (Tulu: 2/ 16). ‘Dağda taşa şeytanı (yoldan) azdırmışım’

Türki+ñ' vermiş eyzä til+i älmüşam (Tulu: 2/ 21). 'Türkçeyi verip başka dili almışım'

Koroğlula kaçak näbi+ñ salmuşam (Tulu: 2/39). 'Koroğlu'yla Kaçak Nebi'yi bırakmışım'

H.z.Süläyman karınca+ñ kötürdü, şährkä kældiler (ŞŞK: 39-40). 'Hz. Süleyman karıncayı götürdü, şehre geldiler'

U beş-alta dana düğü kötürmädikätti ki, Tülkü mustafa+ñ pak yalgamış tamam şadı (THL: 10). 'O (Leylek) beş altı tane lokma götürmemişti ki, Tilki tavşanı tamamen yiyip bitirdi.'

Karşu baluğ payuzçağ+u olduğı, / Rugıyä hılamkıızıl palçuğ hovduğ+ı, / Bidäk hay+u unıñ äley var olta. / Qäb(i)r+i ışık tört bi' yan+u gul olta (GBS: 2/39). 'Karşı köyde ilkbahar olduğunda, / Rukiye halam kızıl kil ovduğunda, /Bir de onun ayı ili var olsun. / Kabrinin dört bir yanı ışık, gül olsun.'

Halaç Türkçesinde günümüzde de Eski Türkçede olduğu gibi teklik üçüncü kişi ekinden sonra belirtme hali eki {+ñ} şeklindedir

Tülkü boş+u+ñ salladı, / Hökürtmälä hağladı (HTM: 43-44). 'Tilki başını salladı, / Hünkürerek ağladı'

Öptü äl+i+ñ hadağ+ı+ñ ,/Oçağ yüz+ü+ñ kulak+ı+ñ (HTM: 92-93). 'Öptü elini ayağını, /Sonra yüzünü kulağını.'

Cemrasi'de teklik üçüncü teklik kişi ekinden sonra belirtme durumunu Eski Türkçede olduğu gibi /+ñ/ şeklinde iken teklik ikinci kişi iyelik ekinden sonra belirtme durumun Eski Türkçedeki gibi {+(I)g} şeklinde olmayıp Oğuz grubu Türk lehçelerine benzer şekilde olup {+I} şeklindedir. Bu bakımdan Halaç Türkçesi hem Eski Türkçenin hem de Oğuz Türkçesinin özelliklerini bünyesinde bir arada bulundurmaktadır.

Ƙarınça bu sözün hidik hündü, temi boşarık+ıñ+ı sınaştırısam kārāk (ŞŞK: 62-63). ‘Karınca bu sözün çıktı doğru. Şimdi becerini sinamalıyım.’

Tüm bu veriler ışığında Eski Türkçenin özelliklerini barındıran Halaç Türkçesinin, günümüzde üyesi olduğu Oğuz grubu Türk lehçeleriyle Gerhard Doerfer’in Halaç Türkçesi metinlerini derlediği döneme göre daha yakın bir ilişki içinde olduğu düşünülebilir. Bu ilişki en basit şekilde belirtme ekinin değişiminde kendini göstermektedir.

1.3.3 Yönelme Durumu

Yönelme durumu (Alm. Dativ, Fr. datif, İng. dative), ismin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği durumdur (Ergin, 2009: 228). Bu bakımdan ismi, fiile bağlayıp fiilin yerini gösterir. Eski Türkçede verme bulunma ya da yönelme bulunma hali olarak adlandırılır ve {+kA} eki ile kurulurdu. Eğer isim birinci veya ikinci kişi iyelik eki almışsa yönelme durumu eki {+A}, üçüncü kişi iyelik eki almışsa da {+ñA} şeklini alırdı (Tekin, 2000: 111). Yönelme durumunda da Halaç Türkçesi, Eski Türkçeyle benzerlik göstermektedir. Cemrasi’nin *Hälac Tili Gıramırı*’nde Halaç Türkçesinin yönelme durumu, *yanluğ hal* terimiyle karşılanır. Cemrasi, *yanluğ halin kime? (kimke?)*, *nereye (nerek?)* ve *neye (neseke?)* sorularına cevap verdiğini belirtir (Cemrasi, 2014(c): 27). Eski Türkçenin yönelme durumu ekine benzerlik göstererek {+KA} şeklindedir. Diğer Oğuz Türk lehçelerinde olduğu gibi isim kökünde yönelme durumu eki {+(y)A} şeklinde değildir (Gülsevin, 1990: 57). Örneğin: *yadlarķa* ‘yabancılara’, *hävķä* ‘eve’, *elçilikgä* ‘elçiliğe’ vb. Doerfer, Halaç Türkçesinin, Eski Türkçe yönelme eki {+KA} koruyan tek Türk lehçesi olduğunu belirtir (Deorfer, 2008: 109).

Bī vaht gudārī tişdi şār+ka. gudārī tişdi şārķ+a, kīeçä hindi dam (FTC: 36/2-3). ‘Bir vakit derviş(in) (yolu) düştü şehre. Yolu düştü şehre. Geçe çıktı dama’

Vardılar pul aldılar-u tēzdā tā bizdi'lā kældilär tā Qom+ka tā (FTC: 47/7). 'Gittiler para aldılar. Sabahtan da bizimle ta Kum'a kadar geldiler.'

Bī kin kaldi bir balāq+ka (FTC: 49/2). 'Bir kün geldi bir şehre.'

Kişi+kā tafsirmiş-ärti ki beyin qānī nāhār, qānī gazañ gayrar (FTC: 51/34). 'Kadına sormuştu ki bugün hangi yemek, hangi kazanın kaynar.'

Erdi u bī baluq+ka / Vakti uyan buyan+ka (HTM: 21-22). 'Vardı bir şehre, / Baktı o yana bu yana'

Bī haz söhbät ettilär / Yol+ka davam verdilär (HTM: 100-101). 'Biraz sohbet ettiler, /Yola devam ettiler.'

Kästik biyyalam qurban, / Verdik fäqir+kä ähsan (HTM: 137-138). 'Kestik yalandan kurban, / Verdik fakire ihsan.'

Mäni hatma el+kätaqi allanmam, / Yavan, çi söz+lär+ke taqi inanmam (TM: 39/ 29-30). 'Beni atma ele daha aldanmam, / Yavan çiğ sözlere daha inanmam'

Mustafañ bī tabaq+ka/sini+kä töktü surfa+ka kelitti (THL: 7). 'Tavşanı bir tabağa döktü, sofraya getirdi.'

Hacileyläk aşı bī tuñgula+ka tökmüş surfa+ka qodu (THL: 16). 'Hacı leylek yemeği tabağa töküp sofraya koydu.'

Hacileyläk razı oldu. Ullar vardılar bī çimän+kä erdiler (THL: 29-30). 'Hacı leylek razı oldu. Onlar gidip bir çimene vardılar.'

Tülkü özüñ yupağda ū'+ka vurdu (THL: 35). 'Tilki kendini yalandan uykuya verdi.'

Doerfer'in *Halaç Folklor Metinleri* adlı eserinde {+ka} ekinin kimi metinlerde {+ha} şeklinde gösterildiği tespit edilmiştir. Yönelme durumunun ifadesinde kullanılan {+ha} eki yeni bir yönelme durumu eki değildir. Sadece /k/ sesinin sızıcılılaşması sonucunda /k/ sesi /h/ sesine dönüşmüştür. /k/ > /h/ Bu bakımdan {+ka} ekinin kimi metinlerde {+ha} olarak karşımıza çıkması Halaç Türkçesinin ağızlarında /k/ sesinin sızıcılılaşmış olduğunu göstermektedir.

Bī kēcā Šāh Abbās dārrvişlik kāsiki kād̄di, vardī bī meydān+ha
(FTC: 20/1). 'Bir gece Şah Abbas derviş kıyafeti giydi, bir meydana vardı.'

Kissiyä...Molla kissiyä haydī “Biz bo oyulha....nā!” kişi Mollā+ha
haydī “Biz bo oħulha bī kişi aldaħ” (FTC: 24 /2). 'Eşine...Molla eşine dedi ki: biz bu oğlana... nā!' Eşi Molla'ya dedi ki: Biz bu oğlana bir eş alalım.'

Bādi dāvādā-isāb ākki dāna şikār kāldi bizum tūlimüz+ha. Ākki şikār kāldi bizum tūlimüz+ha, mān şoforimizka haydum: “Salķar mān bo şikārlarī vu’rdum” (FTC: 73/10-11). 'Öğleden sonra iki tane av önümüze çıktı, İki tane av önümüze çıktı, ben şoförümüze dedim ki: Dur ben bu ceylanları vurayım.'

Doerfer'in *Halaç Türkçesinin Folklor Metinleri* eserinde aynı zamanda kelime köküne gelen yönelme durumu eki {+KA} yerine {+A} şeklindedir. Bu bakımdan iyelik sonrası yönelme durumunun kelime köklerine de geldiği ve Halaç Türkçesinin yönelme durumu ekinin belli bir düzene oturmadığı düşünülebilir. Ancak Doerfer, {+A} şeklindeki yönelme durumu eki, belirtme hali eki işlevindedir.

Humrada hindi taşyar u dukāndār sabayi tēzdā kāldi dukkān+a
haşdī. dukān+a haşdī tulki vurdu taşyar (FTC: 36/8-9). 'Kavanozdan çıktı dışarı ve dükkân sahibi sabah erkenden geldi dükkâna. Açtı dükkânı, açtı tilkiyi attı dışarı.'

Halaç Türkçesinde iyelik eki almış sözcüklerde yönelme durumu eki de Eski Türkçeye benzer şekildedir. Buna göre birinci ve ikinci kişi iyelik ekinden sonra

yönelme durumu eki {+A} iken üçüncü kişi iyelik ekinden sonra da {+yA} şeklindedir. Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra yönelme durumu Eski Türkçede {+ñA} şeklindedir (Tekin, 2000: 111). Halaç Türkçesinde {(y)A} şeklini almıştır. Bunun nedeni /ñ/ sesinin kelime içi ve sonunda sözcüklerde korunurken bazı örneklerde de /n/, /y/, /ø/ sesine dönüşmektedir. Buna göre {+ñA} ekindeki /ñ/ sesi Halaç Türkçesinde /y/ sesine dönüşmüştür. Örneğin: bod+u+ya ‘boyuna’

Eski Türkçe

T1K iyelik eki üzerine yönelme durumu eki örneği: bodun+um+a
‘bodunuma’,

T2K iyelik eki üzerine yönelme durumu eki örneği: kağan+ıñ+a
‘kağanına’

Halaç Türkçesi

T1K iyelik eki üzerine yönelme durumu eki örneği: baba+m+a
‘babama’

T2K iyelik eki üzerine yönelme durumu eki örneği: baba+y+a
‘babana’

(Gülsevin,1990: 57)

Kāldi bāba+si+ya haydī “bāba sänä çık vermi’ş-ä män yetuayam, sativ-ayam” (FTC, 26/10). ‘Geldi babasına dedi ki: Baba, sana keçi vermiş ben (onu) gidip satayım.’

Kız şam kāldi nānā+si+yä haydī ki “tēzdä mādegavimīz kurrimīş” (FTC: 27/31). ‘Kız akşam geldi annesine dedi ki: Sabah ineğimiz kurumuş (süt sağılamaz).’

Bodi yāñ aldī kālīdi hāv+i+yä (FTC: 49/4). ‘Bu deveyi alıp geldi evine’

Tāzdlār kāldilār divār yān+i+ya (FTC, 32/17). ‘Kaçtılar, geldiler duvarın yanına’

Kāldi oy(u)l+i+yā haydī “ Bā’ ba!” , haydī “Bā’li?” haydī “Tir ov ba’luk+ka” (FTC: 60/5) ‘Geldi oğluna dedi ki: Baba. (Oğul) dedi ki: Evet? Dedi ki: Yaşa o köyde.’

Ali Asgar Cemrasi’nden elde edilen Halaç Türkçesi metinlerinde, teklik üçüncü kişi iyelik eki üzerine gelen yönelme durumu ekinin ‘ey ile işaretlendiği görülmektedir.

Gulu vermiş yer’+ey tikān ālmuşam (Tulu: 2/ 30) ‘Gülü verip yerine diken almışım’

Tüşmäzarti av āl’+ey, / Teymezerti āt til’+ey (HTM: 3-4). ‘Düşmezdi av eline, / Değmezdi et diline’

Bī tāsbeh aldı āl’+ey, / Şal vayudu u bel’+ey (HTM: 10-11). ‘Bir tesbih aldı eline, / Şal bağladı o beline’

Bī küntezdā Tülkü Hacileylāk yan’+ey kāldi (THL: 25). ‘Bir gün erkenden tilki, hacı leyleğin yanına geldi.’

Bazı durumlarda yönelme durumunun eksiz olarak da ifade edildiği görülür. Yüzey yapıda görülmeyen diğer bir deyişle bilinç düzeyine çıkmayan ekin sintaktik bilgisi, dil konuşuru tarafından bilinmektedir. Bu da doğal dil konuşurunun leksikon olarak adlandırılan zihinsel sözlüğünde, istem bilgisinin de yer aldığını göstermektedir.

Sōbāt etdilār bi yer+ø vardılar kerdilār ki bī havul deyim, he’yli havul buyda’-ri. (FTC: 27/6). ‘Sohbet ettiler bir yere vardılar girdiler ki bir hoş diyeyim. Hayli hoş buğdaydı.’

Cayillar hammām+ø varılar (FTC: 28/5). ‘Gençler hamama gidiyor’

Vardum Tāhrran+ø (Bosnalı, 2016: 285). ‘Tahran’a vardım’

1.3.4 Bulunma Durumu

Fiildeki oluş ve kılışın yerini bildiren ad durumudur (Korkmaz, 2009: 289). Bulunma durumu (Alm. Lokativ, lokalis; Fr. locatif; İng. locative) ifadesi edilirken daima ek kullanılır. Yani belirtme durumunda olduğu gibi eksiz olarak ifade edilemez. Eski Türkçenin bulunma durumu, bulunma-ayrılma ya da bulunma-çıkma durumu şeklinde adlandırılır ve {+DA} ekiyle işaretlenirdi. Ünlü ile biten gövdelerle /l, n, r/ dışındaki ünsüzlerden biriyle biten kök ve gövdelerde bu ek genellikle {+dA} biçiminde, /l, n, r/ ünsüzlerinden sonra ise {+tA} biçimindedir (Tekin, 2000: 114). Bulunma durumu eki günümüzde {+DA} şeklindedir. Eski Türkçede ise {+da, +de, +ta, +te} şeklinde olsa da ünsüz uyumuna bağlı olarak şekillenmemekteydi. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde de uzun zaman ekin /d/'li şekli kullanılmıştır. Ekin /t/'li şekilleri de ünsüz uyumuna bağlı olarak son zamanlarda ortaya çıkmıştır (Ergin, 2009:235). Bulunma durumu eki {+DA}, Halaç Türkçesinde ayrılma durumu görevinde kullanılır (Gülsevin, 1990: 57).

Cemrasi Halaç Türkçesi gramerinde bulunma durumunu, yerlik hal terimiyle verir. Kimde (kimdiçe?), nerede (nerde? / nede?) , neyde (neseçe?) sorularına cevap verir (Cemrasi, 2014(c): 29). Halaç Türkçesinde bulunma durumu eki {+DA} değil {çA}'dir.

[AD +[çA]+ ... Fiil]

Eşitlik durumu eki olarak bilinen {+CA}, Halaç Türkçesinde bulunma durumunun anlatımında kullanılır. Ancak Doerfer, Eski Türkçedeki {+CA} ekinin eşitlik durumu eki olarak adlandırılmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre bu bir yanlışlıktır. Aslında bu ek lokatif durum ekidir ve Doerfer bunu Eski Türkçeden aldığı şu örnekle izah etmiştir: *bel-çä boğoz-ça suwda yorıp* ‘bellerine ve boğazlarına suda yürüyüp –up to their hips and throats walking in the water’ (Doyerfer 1977: 24). Ancak Kerim Demirci, Doerfer’in bu örneğindeki ‘up to’ ifadesinin bulunmadan ziyade ayrılma durumunu gösteren bir kullanım olduğunu belirtir. Aynı zamanda Anadolu ağızlarında {+CA} eşitlik ekinin, yönelme durumuyla birlikte çekimlendiğinde semantik olarak yer bildiren bir şekilde kullanıldığı ‘*Adam belinece çamura battı*’ örneği üzerinden açıklamıştır. Buna göre ağızlardaki bu ifade resmi yazı dilinde *Adam beline kadar çamura battı* şeklinde olmalıdır (Demirci, 2007: 133).

Vardīlar şikārḥa, şikār+yā+ça bi yābā'n+ça bī şikār bullarin gīriyā kaldi(FTC: 3/3). ‘Gittiler avlanmaya. Av yerinde bir yabancı bir av bunların önüne geldi.’

Vardī bī tācir yā'n+i+ca şagird oldī (FTC: 31/21). ‘Gitti bir tacirin yanında iş adamı oldu.’

Haydī “bo sanduḥ iç+i+cā?”(FTC: 33/37) ‘Dedi ki: Bu sandık içinde mi?’

Tarī hävi män tuş+um+ça varmuşam. / Yüräk+im+çe tarīñ öziñ bulmuşam. / Hişedikim män Allada almuşam. / Bu sözläri dāc ışḫ hatmuş tilime, / Yürekimär mänüm to'fa elimä (GBS: 1/15). ‘Tanrı evine düşümde varmışım. / Yüreğimde Tanrı’nın özünün bulmuşum. / İstedigimi ben Allah’tan almışım. / Bu sözleri işaret aşk atmış dilime. / Yüreğimdir benim Tufan ilime.’

Hız.Sülāyman turdu ḫarınça la vardı, kördü boda, buḡda bī yan+ça tayalanmış, arpa bī yan+ça, ḫarḫan bī yan+ça, düḡü bī yan+ça (SŞK: 111-112). ‘Hz. Süleyman durdu karıncayla gitti ve gördü ki burada buğday bir yanda yığılmış arpa bir yanda, pirinç bir yanda.’

Tiş+im+çä (û's+um+ça) sāni kördüm, unda saru sāni ḫollaclamaḫ hişädim (THL: 42-43). ‘Düşümde seni gördüm, ondan sonra seni kucaklamak istedim.’

Halaç Türkçesinde bulunma durumu sıklıkla yönelme durumu yerine kullanılır. Sultan Tulu, bu durumun Horasan Türkçesinde de görüldüğünü belirtir (Tulu, 2012: 228).

Hatu hat yān+i+ca vāyḫan ham-reng olmaḫa, hem-ḥū olur (Tulu: 1/3). ‘Atı at(ın) yanında bağlarsan, aynı renkte olmaz, aynı huy olur.’

Haydî “hār yedā kerdīn gurān tikāsi tişmiş kertāl (ketriali) koyirdi’fāllar hāra+yi+ca (FTC: 49/49). ‘Dedi ki: Nereye bakarsanız bakın, Kur’an parçası düşmüş, getirip koyardı duvarların arasına.’

Yoryanî godî yer+çä ki bollara hadriyā rindlär yoryana hāräkdilär-u vardîlar(FTC: 133/4). ‘Yorganı yere bıraktı ki bunları ayırsın. Rintler yorganı kaldırıp götürdüler.’

1.3.5 Ayrılma Durumu

Ayrılma durumu (Alm. Ablativ; Fr. ablatif; İng. ablative)cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını gösteren ad durumudur. Fiilin hareketi çıkma durumundaki addan dışarıya doğrudur (Korkmaz, 2009:301). Diğer bir deyişle bu ad durumu eki, eklendiği ad öbeğinden yani merkezden uzaklaştığını ifade eder. Eski Türkçede {+DA} ekinin iki işlevi bulunmaktadır. Bu işlevlerden biri bulunma, diğeri ise çıkmadır. Bu nedenle {+DA} eki, bulunma çıkma eki ya da bulunma ayrılma eki olarak adlandırılmaktadır. Yani {+DA} eki, hem bulunma hem de ayrılma durumunun ifadesinde kullanılır (Tekin, 2000: 114).

“Özüm säkiz yaş+da kıltım (Tekin, 2000: 114). ‘Ben sekiz yaşımda kaldım.’

Bu kıagan+ıñ+da bu bağ+lär+ig+dä bu yer+iñ+dä su bu+ñ+da adrılmasar (Tekin, 2000: 114). ‘Bu hakanından, bu beylerinden, bu topraklarından ve sularından ayrılmazsan’

Talat Tekin, ayrılma durumu {+DAn} ekinin, *taşdın+tan* ‘dışarıdan’, *oguzdun+tan* ‘Oğuzların tarafından’ gibi birkaç örnekte {+tAn} olarak yer zarfı olarak görev aldığını belirtir (Tekin, 2000: 115).

Muharrem Ergin de Eski Türkçede {+DA} ekinin, bulunma eki olduğunu ve ayrılma işlevinin de olduğunu belirtir. Ancak {+DA} eki, ayrılma durumu eki değildir. Ergin’e göre Eski Türkçenin ayrılma durumu ekini {+DIn}’dır. Batı Türkçesinde,

yönelme ve bulunma ekinin tesiri sonucunda ek geniş ünlülü olarak kullanılmıştır. Ayrıca uzun zaman ekin sadece /d/'li şekilleri var olmuş ancak son zamanlarda ünsüz uyumun bağlı olarak /t/'li şekilleri de kullanılmaya başlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bazı örneklerde ekin dar şekilleri de görülmüştür. Örneğin: öñ+dın, aşağı+dın, yaña+dın vb (Ergin, 20009:236).

Cemrasi, Halaç Türkçesinin gramerinde ayrılma durumunu, hadurluk hal olarak adlandırmaktadır. Kimden (kimde?), neyden (nesede? / nede?) , nereden (nerde?) sorularına cevap verir (Cemrasi, 2014(c): 29).

Halaç Türkçesinde de ayrılma durumu eki, Eski Türkçenin ilk dönemlerinde olduğu gibi {+DA} şeklindedir. Yani bulunma durumu eki {+DA}, Halaç Türkçesinde ayrılma durumu görevinde kullanılır. Örneğin Eski Türkçe: kağan+ta 'hakandan', Halaç Türkçesi: häv+dä 'evden' (Gülsevin, 1990: 57). Sadece Halt-abad ağzında ayrılma durumu eki {+dAn} şeklindedir (Doerfer 1977: 24). Halaç Türkçesinde bulunma durumu daha önceden de bahsedildiği gibi {+DA} ekiyle {+çA} ekiyle ifade edilmektedir.

[AD +[dA]+ ... Fiil]

Häm aç+luy+da hämtä aşuy+luḥ+da yıḳınar (Doerfer,1988: 92).

'Hem açlıktan hem de âşıklıktan çekiyor.'

Kēçä+dä tōrt saat varmü'stu (FTC: 2/2). 'Geceden dört saat geçmişti.'

Vardu toldaru käsgullärin pül+da-yu ḥazā+dan holundular (FTC: 2/45). 'Gitti doldurdu kaseleri parayla ve hazineden döndüler.'

Molla bī kin hä'fçä yörmüş-arti, kerdı ki taşıyar+da särsädä kälıyor (FTC: 133/1). 'Molla bir gün evde oturmuş idi. Gördü ki dışarıdan sesler geliyor.'

Azan veri uca+da, / Ḳafil olma ḥuda+da (HTM: 230-231). 'Ezan ver yüksekte, /Gafil olma Huda'dan'

*Otcularla bu çay+lar+da keçmişäk. / Dömdükleriñ buz
suv+un+daniçmişäk./ Buğdalukça buğda häkmiş biçmişäk* (GBS:
2/111). ‘Otcularla bu çaylardan geçmişiz. / Dömdüklerin buz
suyundan içmişiz. / Buğdaylıkta buğday ekip biçmişiz.’

Mehmet Ölmez, “Halaçlar ve Hallaçça” adlı makalesinde Halaç Türkçesinde bulunma durumunun üç farklı ekle kurulduğunu belirtir. Buna göre { +IndAn}, {+İ.dA} ve {+IndA}:

Baş+un+dan 'Başından'
Yārim eşik+ler+inden hinmiş 'Yârim kapılarından çıkmış'
Ket+ünde 'ndi ' Gerisinden çıkıp geldi' (Ölmez, 1995: 21).

Mehmet Ölmez’in “Halaçlar ve Hallaçça” adlı makalesinde üç farklı ek olarak bahsedilen ayrı bulunma durumu eki aslında iyelik eki ve ayrılma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu durum verilen örneklerin çevirisinde de anlaşılmaktadır. Von Gabain’ın *Eski Türkçenin Grameri*’nde de üçüncü kişi iyelik eki sonrasında bulunma ekinin {+nDA} şeklinde olduğunu belirtir (Gabain, 2007: 71). Buna göre yukarıda üç farklı ek olarak adlandıran ekler, üçüncü kişi iyelik eki ve ayrılma ekinin birleşiminden meydana gelmektedir. Doerfer’in, *Halaç Grameri* adlı eserinde bu üç eki, üçüncü kişi iyelik ekinden sonra gelen üç farklı ayrılma durumu eki olarak ifade etmiş olması, iyelik eki ve bulunma ekinin birleşmesi konusundaki görüşümüzü destekler.

Halaç Türkçesinin {+DA} ayrılma durumu eki, bazı örneklerde bulunma durumu işlevinde de kullanılabilmektedir.

Horos turdu yıraḡ`+da, /Vaḡtı una hadaḡ`+da (HTM: 35-36).
‘Horoz durdu uzakta, / Baktı ona ayakta.’

Näber ḡäṣāṅ ḡimän`är! Yekä bī haz uzanıparaḡ (THL: 32-33).
‘Nasıl güzel çimendir! Gel burada biraz uzanalım’

1.3.6 İlgili Durumu

Bu durum, ismin diğerk bir isimle olan ilişkisini ortaya koyar. İlgi durumu (Alm. Genitiv, Fr. genitif, İng.genetive) ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi olduğunu gösterir (Ergin, 2009: 229). İlgi durumu, her zaman ekli olarak ifade edilmeyebilir. Bu yüzden ismin bu durumu ekli ve eksiz olmak üzere ikiye ayrılır. İlgi durumu, ekli ya da eksiz olarak ad tamlamalarının ortaya çıkmasını sağlar. İlgi durumunun kullanılıp kullanılmamasına veya tamlayanın da bir ad tamlaması olup olmamasına göre ad tamlamaları belirtili, belirtisiz ya da zincirleme ad tamlaması olarak üçe ayrılır (Korkmaz, 2009: 270).

Ad tamlamaları, ilgi durumu ekleri ve iyelik eklerinin ilişkilendirilmesi sonucunda ortaya çıkar. İyelik ekleri eklendikleri adı, tamlayan eki almış başka bir ada bağlarlar. Ancak adın, tamlayan ekini yüzey yapıya taşıma zorunluluğu bulunmamaktadır. Tamlayan eki yüzey yapıdaysa belirtili ad tamlaması, derin yapıda bırakılmışsa belirtisiz ad tamlaması ortaya çıkar. İyelik öbeği şeklindeki ad tamlamaları hariç diğerk ad tamlamalarında, tamlananda yalnızca üçüncü kişi iyelik ekini alır. (Üstünova, 2012: 77-78).

Eski Türkçede ilgi durumu, ünlüyle biten sözcüklerde {+In}, ünlü ile biten sözcüklerde ise {+nIn} biçimindedir. İlgi durumu Eski Türkçede incelik-kalınlık uyumuna girerken düzlük- yuvarlaklık uyumuna girmemektedir (Tekin, 2000: 107).

Halaç Türkçesinde ilgi durumu, *öydülik hal* kavramıyla karşılanmaktadır. İlgi durumu ünlü ile biten sözcüklerde {+n}, ünsüzle biten sözcüklerde ise {+In} şeklindedir.

Gut gut şayalī, bo Mollā Nasrāddīn+in numurḥa+sī yō’arti (FTC: 11/4). ‘Gıt gıt diye öterlerken bu Molla Nasrettin’in yumurtası yoktu.’

Bu vāzi+ñ üst+ün+dā bī nāççā kūn kāştī (THL: 14). ‘Bu olayın üstünden birkaç gün geçti.’

Tülkü Hacıleylāk+iñ bel+ey hündü. Hacıleylāk kökgā ƙalƙtı (THL: 49-50). ‘Tilki, hacı leyleğin beline bindi. Hacı leylek göge kalktı.’

Amma Hacıleylāk+iñ yürāk+i kāsilmādi (THL: 71). ‘Ama hacı leyleğin yüreği yumuşamadı.’

Kördü yol+uñüst+ü+çä bī karınça turmuş (SŞK: 2). ‘Gördü ki yolun üstünde bir karınca durmuş.’

H.z.Süläyman onağı bildi ki, kârinça+ñ unda bī hişä+ki var (SŞK: 3). ‘Hz Süleyman anladı ki karıncanın ondan bir dileği var.’

Süläyman karınçañ bī şüşä+ñ iç+ey qoturdu, yaneydäq/ yanıyata bī buğda hattırdı (SŞK: 41-42). ‘Hz. Süleyman karıncayı bir şişenin içine koydurdu yanına da bir buğday attırdı.’

Köz+lär+im+iñ nuru’ru. / Tiz+lär+im+in zuru’ru. / Kälb+im+in kururu’ru. / Äzizvafaluğ dutsum (GBS: 20/3). ‘Gözlerimin nurudur. / Dizlerimin desteğidir. / Kalbimin gururudur. / Aziz vefalı dostum.’

Halaç Türkçesinde ilgi durumunun, belirtme durumu ile ifade edildiği de görülmektedir. Örneğin: *bābayī oyli* ‘Babanın oğlu’ *oyluy balasi* ‘Çocuğunun oğlu’, *Şāh Abbāsi gasr+i+ca* ‘Şah Abbas’ın sarayında(n)’ (Doerfer, 1988: 79-80).

Şah Abbās+ī gasr+ī’+ça äkki it vār-arti (FTC: 1/17). ‘Şah Abbas’ın sarayında iki tane köpek vardı.’

O qazyani kaldi aliya kördü ki bī dāna kölāmā qazyān gōmuş bogaz yan+ī ‘ciä (FTC: 111/7). ‘O kazanı geldi ki alsın. Baktı ki bu kazanın içine bir tane küçük kazan koymuş’

Boşuñ kodu tiz+iüstey, oldu hâmuş (TM: 1/59). ‘Başını koydu dizinin üstüne, sessizleşti.’

Tülkü hâyli yalvar yaqarätti, köz+lär+i yaşı`ñ töktü (THL: 69-70). ‘Tilki hayli yalvardı, gözlerinin yaşını döktü’

Doerfer, Halaç Türkçesinin bazı ağızlarında ilgi durumu ekinin {+üy} şeklinde belirtir. Ona göre ilgi durumu {+üy} ekinin, muhtemelen teklik ikinci şahıs üzerine gelen ilgi durumunda {+üyüy} > {+üy} şeklinde kısalma meydana geldiğini belirtmiştir (Doerfer, 1988: 79).

Oyl(u)+uy balası (Doerfer, 1988: 79) ‘Oğlanın çocuğu’

Nānā+n ūy oyli (Doerfer, 1988: 79). ‘Senin nenenin oğlu’

O hav+ūy īşiki (Doerfer: 1988: 79). ‘O ev(in) ışığı’

Sā haydī: “yo’varta kōzūm eyidā Mānon+uy gussa+sī+dā nā hoş olmışam (FTC: 101/87). ‘Padişah dedi ki: Gözden uzakta ben onun sinirinden hasta olmuşum.’

Türkçede isim tamlaması, isim+ [ilgi eki]+isim+[iyelik eki] olmasına karşın Halaç Türkçesinde belirtili ad tamlamalarında, ilgi durumu ekinin düşürülmesine sık rastlanılmaktadır. Bu durum Eski Türkçede de görülmektedir. Bu bakımdan ilgi durumu, yalın durum ile işaretlenmektedir. Halaç Türkçesinde de kimi örneklerde ilgi durumu yerine yalın duruma başvurulmaktadır (Gülsevin, 1990: 56).

Ērdilār gasr+ø eş(i)k+i+yä (FTC: 1/16). ‘Kale(nin) kapısına vardılar.’

Bo pādişā+ø ēş(i)k+i+’çä turan dūrānlar ha’ydılar ki, muna ha’ydılar ‘sān āyzuy vāyov içgār, pādişā hīdmätīyā (FTC: 39/5). ‘Bu padişahın kapısında duranlar ona dediler ki: Sen ağzını bağla ve gir padişahın hizmetine.’

Amma Hacīleylāk uzaq dümdüküñ tuṅgula+ø iç`+ey soḥmuş âşı pak yedi (THL: 18). ‘Ama hacı leylek uzun gagasını bardağ(ın) içine sokup yemeğin hepsini yedi.’

Bī kūn tezde Tülkü Hacīleylāk+ø yan`+ey kaldi (THL: 35). ‘Bir gün erkenden tilki, hacı leyleğ(in) yanına geldi.’

Bu *vāziñ+ø üst+ü+n+dā* bī nāççā kūn kāştı (THL: 14). Bu olayın üstünden bir kaç gün geçti.’

Qarınçañ Hz.Süläyman+ø huzur+ey kälittilär (SŞK: 50).
'Karıncayı Hz. Süleyman'(ın) huzuruna getirdiler.'

U vaht sän+ø ihtiyar yüzlük+üñ+ü mänä ver (SŞK: 97). 'O zaman sen(in) eski yüzüğünü bana ver.'

Bu dünyaça mal+ø häsrätiñ çekmäh siz. / Dunya+ø mal+ı+ñ bi-bir üsti tükmeyin siz. / Hälal tohumh äkdin haram häkmäh siz. / Allah bilir kim qazanur, kim yeyir. / Sarsağ ular bu dünyaça qam yeyir (GBS: 1/ 12). 'Bu dünyada mal(in) hasretini çekmeyin. / Dünya(nın) malını birbirine katmayın./ Helal ekip haram olmasın. / Allah bilir kim kazanır, kim yer. / Sarsak olanlar bu dünyada gam yer.'

Tarı hävi män tuş+um+ça varmuşam. / Yüräk+im+çe tarıñ öziñ bulmuşam. / Hişedikim män Allada almuşam. / Bu sözläri dác ışk hatmuş tilime,/Yürekimär mänüm to'fa elimä (GBS: 1/15). 'Tanrı evine düşümde varmışım. / Yüreğimde Tanrı'nın özünün bulmuşum. / İstedigimi ben Allah'tan almışım. / Bu sözleri işaret aşk atmış dilime. / Yüreğimdir benim Tufan ilime

Yüräk+ø söz+i+ñ haydum yazu ey qäläm, / Havul dutsum qara közüm ey qäläm (GBS: 24/1). 'Yüreğ(in) sözünü dedim yaz ey kalem, / Sadık dostum, kara gözüm ey kalem.'

İyelik ekleri eklendikleri adı, tamlayan eki almış zamire bağladığı durumda iyelik öbeği ortaya çıkar. İyelik ekleri ada bağlanırken, zamirin tamlayan eki alması zorunludur (Üstünoğlu, 2012: 76).

Hacıleylek un+uñ hoqqa+sı+nda boş himiş (THL: 44). 'Hacı leylek onun hilesini anlamış.

Bacıcan tağı yatmağum kalmor, yekä hünek män+imbel+im+ä, kökgä qalkdağ/qavzandağ, bī haz uçdağ,oçağlan kälimiz dalbadal yatamız (THL: 45-46). 'Kardeş, daha yatasım gelmiyor Gel çık

benim belime bin havaya kalkalım. Biraz uçalım sonra gelip ardından yatarız.’

Karınca, sän+iñ bu söz+lär+iñ+yi sınaştursam käräk (SŞK: 34).
‘Karınca senin bu sözlerini sinayacağım.’

Karınca, bu sözüñ deķ hidik oldu, temi sän+iñ âķl+ıy+ı sınaştursam käräk(SŞK: 73-74). ‘Karınca bu sözün doğru çıktı. Şimdi senin aklını sinayacağım’

Temi türkä varaķ, män+im cahı-cälal+ım+ı körü (SŞK: 109-110).
‘Şimdi kalk gidelim, benim yüksek mevkimini gör.’

Karınca, sän+iñ dost+uñ kim ve (sän+iñ) düşmän+iñ kim`är?
(SŞK: 144) ‘Karınca senin dostun, düşmanın kimdir?’

Karşı Baluķ sän+iñ äl+in var olta. / Tört yanıñdaķ bulağ olta, bağ olta. / Bizdä sörä sän+iñ boş+iñ sağ olta. / Dünya kaza- kädär hölüm yitimär./ Dünya vafasuzar kalsuz yätimär (GBS: 2/15).
‘Karşı köy senin elin var olsun. / Dört yanın da bulak olsun, bağ olsun. / Bizden sonra senin başın sağ olsun. / Dünya; kaza-keder, ölüm, yitimidir. / Dünya vefasızdır, çocuksuz yetimdir.’

Tatluğ olur meyäläriñ. / Darästança idäläriñ, /Zamıncaça hüzümläriñ, / Män+üm, hălác türkbaluķ+um (GBS: 26/17). ‘Tatlı olur (senin) meyvelerin. /Deristan’da iğdelerin, / Zamıncan’da üzümlerin, /Benim Halaç Türk köyüm.’

Köz+lär+iñ kara+su+nda, / Yaş ağur harasunda. / Olur mägär älçäkgä, / Adam öz balasundan (GBS: 27/33). ‘Gözlerinin karasından, / Yaş akar arasından. / Eğer vazgeçerse olur, / Adam öz yavrusundan.’

Halaç Türkçesinde de iyelik öbeği arasına sıfat girebilmektedir.

Mānim ihtiyar yüzlük+üm+ü bulu, vārā yovarum (SŞK: 156). ‘Benim eski yüzüğümü bul, ver gideyim.’

Halaç Türkçesinde iyelik öbeği şeklindeki ad tamlamalarında, tamlayanı düşmüş örnekler karşımıza çıkmaktadır.

Bacı, taqı k̄anāt+lār+im hâgrīyor, tüşākā bī haz tincāldim (THL: 60-61). ‘Bacı daha (benim) kanatlarım ağrıyor, in de biraz dinleneyim’

Kün+ü olmuştu kara, / Tüşündü buldu çara (HTM: 9-10). ‘(Onun) günü kara olmuştu, / Düşünüp buldu çare.’

Qol+lar+um tulqanur boynıya bi kün. / Yändä boş+um kuyum tiziñä Tālhab. / Häsrätdä, hicranda, can+um toğ omuş, / Hölgür vağam yüziñä Tālhab(GBS: 27/1). ‘(Benim) kollarım dolandır boynuna bir gün. / Yeniden (benim) başımı koyayım dizine Telhab. / Hasretten, hicrandan (benim) canım tak etmiş, / Öldür bakayım yüzüne Telhab.’

Halaç Türkçesinde iyelik öbeğinde, tamlayan ekinin düştüğü nadir de olsa görülür.

Biz+ø hāhiştimüz vār (FTC: 1/33). ‘Bizim isteğimiz var.’

Halaç Türkçesinde aynı zamanda iyelik öbeğinde, tamlanan ekinin de düştüğü örnek mevcuttur.

Bo biz+im māmlākāt+ø tā Halağestān mārū’f-ar (FTC: 117/4).

‘Bu, bizim memleket de Halacistan olarak bilinir.’

1.3.7 Eşitlik Durumu

Eşitlik durumu (Alm.Kasus Äquativus; Fr. äquatif; İng. equativecase), eklendiği adla cümlelerin başka bir ögesi arasında karşılaştırmada eşitlik ilişkisi kurar (Korkmaz, 2009:324). Eski Türkçede eşitlik durumu için {+çA} eki kullanılmaktadır. Eski

Türkçede işlek olan {+çA} eki, Eski Anadolu Türkçesinden günümüze kadar gelişiminde hem tonlu hem tonsuz biçimiyle {+CA} şeklini almıştır (Korkmaz, 2009:324). Ergin de eşitlik ekinin aslen {+çA} şeklinde olduğunu /c/'li şekillerin de Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi olduğunu belirterek günümüzde Türkiye Türkçesi haricinde diğer Türk lehçelerinde ekin yalnız /ç/'li şekilde olduğunu belirtir (Ergin, 2009: 239).

Halaç Türkçesinde diğer Türk lehçelerinin aksine eşitlik durumu {+çA} ekiyle değil sözcüğün sonundan gelen {-vara} ekiyle ifade edilir. Farsçadan alınan *vār*, ‘benzer, eşit’ anlamında bir sözcüktür (Doerfer 1977: 24). Bu ek, Farsçanın Halaç Türkçesine olan etkisini göstermektedir. Çünkü bir dildeki alıntılar ilk olarak sözcük düzeyinde kendini göstermektedir. Sözcük düzeyinde ödünçleme, diller arasındaki yakın ilişkilerde doğal bir süreçtir. Ödünçlemenin en zor olanı ek düzeyinde gerçekleşir. Bu bir dilin eklerinin ödünçlemeye direnç göstermesinden kaynaklanır. Eğer ek düzeyinde de ödünçleme başlamışsa ödünçleme yapan dilin, ödünçlenen dilin yoğun etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Halaç Türkçesi, Farsçanın yoğun etkisi altındadır.

[AD +[vāra]+ ... Fiil]

Metin örneklerinden elde edilen örnekler doğrultusunda eşitlik hali eki {-vara}’nın ek olarak değil ‘gibi’ edatı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bo kâsi 'kcâ fary etâr, kâsikîn yeñgi şey säninki tâ mäninki-vāra olur
(FTC: 61/32). ‘Bu kıyafette fark yaratıyor, Kıyafetin rengi değişince seninki de benimki gibi olur.’

Horoşka bānzätmiş, /Kuş vārâ uçarattı (TM: 1/46). ‘Horoza benzetmiş, /Kuş gibi uçuyordu.’

Sel vārâ közündä yaş, âkarattı (TM: 2/36). ‘Sel gibi gözünden yaş akıyordu.’

U top vārâ kâlktı yerindä (TM: 4/31). ‘O top gibi kalktı yerinden.’

Mänüm Dädäm küllättdi bağlar vara, / Kültürrättdi bulutluğ tağlar vara, / Söz-kālamu ağzuça yağlar vara, / Atu Āli Rāza, Abbas oğlutdu. /Cämraslarka u bi' havul yavğutdu(GBS: 1/76). 'Benim dedem gülerdi bağlar gibi, / Güldürüyordu bulutlu dağlar gibi, / Sözü kelamı ağızda yağ gibi, / Adı Ali Rıza, Abbas oğluydu./Cemrasiler de o bir hoş yakuttu.'

Ḳomru vara köynü bağça ḵalmata (GBS: 2/5). 'Kumru gibi gönlü bağda kalmasın.'

Hat' vara biz hār yanḵa aşarartuḵ (GBS: 2/42). 'At gibi her yana aşırıyorduk'

Mācnun vara tüṣām çölkä, / Bulbul vara kälīm tilkā(GBS: 23/6). 'Mecnun gibi düşeyim çöle, / Bülbül gibi geleyim dile.'

1.3.8 Vasıta Durumu

Vasıta durumu (Alm. Kasus Instrumentalis; Fr. casinstrumental; İng. instrumentalcas), adın belirttiği varlık veya nesnenin fiildeki oluş ve kılışta "vasıta" olarak kullanıldığı veya "birliktelik" ifade ettiği durumdur (Korkmaz, 2009:317). Eski Türkçenin vasıta durumu eki {+n}' dir. Eski Türkçede aynı zamanda vasıta hali görevinde kullanılan bir son çekim edatı olan "birle" de bulunmaktaydı. Birle "ile, birlikte", {+n} vasıta hali eki ile aynı görevde kullanılmaktaydı. Vasıta hali eki{+n} işlevini kaybedince birle onun yerine geçmiştir. A.Von Gabain, bu edatın etimolojisini şu şekilde ele almıştır: Birle (bir + i- l) "birleşmek, bir olmaktan ile beraber." Birle, şahıs zamiriyle kullanıldığında "ile" anlamında kullanılmıştır. Örneğin: Sizni birlä (sizinle). Kısaltmalı olarak yani ilgi ismi olmadan birle edatı, birlikte manasını verir. Örneğin: Birlä yana törçi äksiz ıdzun yök adzun. 'Birlikte, yeniden meydana gelmeden, (günahları), göndersin ve yok olsun' (Gabain, 2007: 93). Eski Türkçenin vasıta hali {+n}, Batı Türkçesinde işlevliğini kaybederek yalnızca sayılı örnekte kendini göstermektedir. Örneğin: yaz+1+n, kış+1+n, yaya+n, ansız+1+n vb. Örneklerdeki vasıta hali {+n}'nin önündeki ünlüler, ünsüz ile biten sözcüklerden sonra gelen yardımcı ünlülerden olup ünlü uyumuna göre

şekillenmiştir. Vasıta hali $\{+n\}$ 'nin kullanımdan düşmesi sonrasında “ile” edatının ekleşmesi sonucunda yeni vasıta hali eki $\{+lA\}$ olmuştur (Ergin, 2009:237-238). Bu ek “ile” edatının ekleşmiş şeklidir. “ $\{+(I)lA\}$ ” olabildiği gibi, ünlü ile biten kelimelerden sonra “ $\{+y(I)lA\}$ ” şeklinde de görülmektedir.

Doerfer'in *Halaç Grameri*'ne göre Halaç Türkçesinde vasıta durumu eki $\{+lAn\}$ 'dir. Son sesteki $/-n/$ sesi genellikle düşer ve böylece $\{+lAn\} > \{+lA\}$ şeklini alır (Doerfer, 1988: 92). Vasıta durumu eki $\{+lA\}$, Eski Türkçe $birlä > bilä > +lA$ kelimesinin kısalması olarak görünmektedir (Doerfer, 1977: 25). Ancak Doerfer'in vasıta durumunun kökeni konusunda görüşünde yanlışlık bulunmaktadır. Doerfer ‘ile’ edatını, köken olarak ‘bile’ edatıyla ilişkilendirmektedir. ET *birle* > EAT *bile* edatını *ile* edatının ekleşmesiyle meydana gelmemektedir. Batı Türkçesinin ilk metinlerinde, “birlikte, beraber” anlamında çok yaygın biçimde görülen ‘bile’ edatının kökenini, Eski Türkçe *birle* biçimine dayanmaktadır. *Birle*, Eski Türkçenin dört edatından biridir. Bu edatların diğerleri ise *teg*, *üçün* ve *üze*'dir. *Birle* hem vasıta hem de birliktelik işlevini yüklenir. Günümüzdeki “ile” edatı ile aynı işlevde olmakla birlikte yapıları farklıdır. Batı Türkçesinin oluştuğu süreçte bu arkaik *bile* (<*birle*) edatının yerini Oğuz sahasında yaygın olan *ile* edatına bırakmıştır (Öner, 2018: 11)

Eski Türkçe $bir+le > bile$ edatı “ile, beraber”

Eski Türkçe $il-e$: *ile* edatı

Bu açıklamalar doğrultusunda Halaç Türkçesinde vasıta durumunun görünüşü şu şekildedir:

$[AD + [lA(n)] + \dots \text{Fiil}]$

Bī ki'nī hazrāt-i päyyambār yōrmüş-arti āsha'b+la (FTC: 56/1).

‘Bir gün Hz. Peygamber ashâbıyla oturuyordu.’

Haydī “Mānūm bābam vāsyāt etmūş ki mān kōsa āda'm+la muamlay etmām, mān kōsa āda'm+la muamlay etmām (FTC: 58/40). ‘Dedi ki: Benim babam bana vasiyet etti. Ben köse adamla görüşmem. Ben köse adamla görüşmem.’

H.z.Sülâymân habar aldı: - Munu ne haber biliyoruñ? Qarınça haydı: -âqıl+la, boşarıq+la, qānaätim+lä (SŞK: 13-16). ‘H.z. Süleyman haber aldı: -Bunu nasıl biliyorsun? Karınca dedi ki: -Akılla, beceriyle, kanaatimle.’

Bî kün H.z.Sülâymân qoşunu+la yolda kaçärätti (SŞK: 1). ‘Bir gün H.z. Süleyman askerleriyle yoldan geçiyordu.’

Tülkü vaqtı häsrät+le, /Cavab verdi hormät+lä (HTM: 79-80). ‘Tilki baktı hasretle, /Cevap verdi hürmetle.’

Una häsrät+lä vaqtı,/Közlärindä bärq aqtı. (HTM: 98-99). ‘Ona hasretle baktı, / Gözlerinden (yaş) güç aktı.’

Bikün Tülkü+lä Hacıleyläk dost olmuştular (THL: 1) ‘Bir gün tilki ile Hacı leylek dost olmuştular.’

Hacıleyläk+lä Tülkü kök çimänçä uzandılar. Tülkü özün yupağda û`qa vurdu (THL: 34-35). ‘Hacı leylek ile tilki yeşil çimene uzandılar. Tilki kendisini yalandan uykuya verdi’

Qarda buzda yağışu’+la, / Särbänd, Kāşābuğdasu’+l,a / Mänüm, hālāc türk baluqum (GBS: 26/6). ‘Kardan buzdan yağışıyla, / Serbend, Keçe buğdayıyla, / Benim Halaç Türk şehrim.’

Doerfer, teklik ikinci kişi iyelik eki ile vasıta durumu ekinin ağızlardaki görünümü *el* ismi üzerinden vermiştir. Buna göre vasıta durumunun ağızlarda görünümü aşağıdaki gibidir (Doerfer, 1998: 93).

äl+în+län, äl +î+dän, äl+ î+lä, äl+ün+län, äl+în+län, äl+î+lä,
äl+ü+lä, äl+in+lä, äl+î+ne

Bāba'+ñ+la mǎn dost-artum, rāfiy-ärtüm, dost-artum, rāfiy-ärtüm bāba'ñla(FTC, 58/12). ‘Babanla ben dosttum, yoldaştım. Dosttum, yoldaştım babanla’

Haydi ki “bābacan, sānin bābañ mǎn+di+lä dost-arti, rāfiy-arti” (FTC: 58/56). ‘Dedi ki: Babacan, senin baban benle dosttu, yoldaştı.’

Doerfer, teklik üçüncü kişi iyelik eki ile vasıta durumu ekinin, ağızlardaki görünümüne de yer vermiştir. Yine iyelik üzerine gelen vasıta durumunu, *el* ismi üzerinden vermiştir. Buna göre vasıta durumunun ağızlarda görünümü aşağıdaki gibidir (Doerfer, 1998: 93).

äl+in+län, äl+i+län, äl+ın+ne, äl+i+lä

Hämmām suv+i'+la duōst tutmağ āsa'nd-ar (FTC: 62/12).

‘Hamam suyuyla dost kazanmak kolaydır.’

Bī kayaz yiräküm kǎn+i'+la yazdum (FTC: 64/17). ‘Bir mektup kalbimin kanıyla yazdım.’

Kādun bāba+sī'+la ta kerümläsür. bād hinär, kälir varur īez hävläriyā (FTC: 82/32). ‘Kayın babasıyla da görüşür, sonra gider gelir kendi evlerine.’

Eski Türkçenin “birlikte, beraber” anlamında kullanılan *birle* edatı Halaç Türkçesinde kısalarak *birle>bile* şeklini almıştır. Bu bakımdan Halaç Türkçesi, Eski Türkçenin bile edatını da muhafaza etmiştir. Bu edat hem vasıta hem de birliktelik işlevini yüklenir.

Vardum haydılar bī ħoro'si vār, o ħorosu hinäkāñ, o ħoros biläñtīez yetkärir İsfähān (FTC: 58/91). ‘Gittim dediler ki, bir horozu var. Bu horozu tırmanabilirsin. O horoz ile tez vardır İsfahan’a.’

1.3.9 İyelik Ekleri ile Durum Eklerinin Birlikte Görünümü

Türkçede isim çekiminde hal ekleri, iyelik eklerinden sonra gelmektedir. Halaç Türkçesinde, Eski Türkçede olduğu gibi teklik üçüncü kişi iyelik ekinden sonra ayrılma durumu eki gelmesi durumunda hâl ekinden önce zamir n'si kullanılır. Diğer hal eklerinden sonra ise nadir olarak yönelme ve belirtme durumundan önce zamir n'si kullanılır.

[AD -İYE(3) - (Zn) - [AYRILMA/ YÖNELME/ BELİRTME]]

Haydılar “Hob, sän+inäl+i+n+dä nä iş kälir? (FTC: 20/16) ‘Dediler ki: Peki, senin elinden ne iş gelir?’

Mänüm lälam bo säfhäläri o havul yer+lär+i+si+n+dä haşdı (FTC: 53/7). ‘Benim kardeşim bu sayfaları (kayıtları) o hoş yerlerinden açtı.’

Bī Tülkü karrumuştı/karrımıştı, /Şikâr+ı+n+da kalmuştı/ kalmıştı. (HTM: 1-2). ‘Bir tilki yaşılanmıştı, / Avından geri kalmıştı.’

Qan âqoru köz+ü+n+dä, / Nabar hüندی öz+ü+n+dä (HTM: 291-292). ‘Kan akıyor gözünden, / Nasıl çıktı özünden.’

U kal+lar+`äy (kal+lar+ı+ka) häsrätlä vaqrattı, / Sel vâra köz+ü+n+dä yaş, âqarattı (TM: 2/35-36). ‘O çocuklarına hasretle bakardı, / Sel gibi gözünden yaş akardı.’

U hişerätti ki, Hacıleyläk û`duduqäy boğz+u+n+da tutmuş boğuşa(THL: 36). O isterdi ki, hacı leylek uyuduğunda boğazından tutup boğsun.’

Yāğ yāğ üst+ü+n+ä tamayur, pätlä kūrüg käynayur(Tulu: 1/2). ‘Yağ yağ üstüne damla damla akar. Kıрма kuyru kaynar.’

Süläyman haydı: -Akıllıg olduquñu nerdä bildim? Qarınça haydı: boş+um+uñ yekälik+i+n+dä. Hz.Süläyman soruştu: -Boşarıqlıg olduquyu nerdä bildim? Qarınça haydı: -Äl-hadağ+ım+ıñfirzlik+i+n+dä (SŞK: 17-24). ‘Süleyman dedi ki: Akıllı

olduğunu nereden bileyim? Karınca dedi ki: Başımın büyüklüğünden.
Hz. Süleyman sordu: Becerikli olduğunu nerden bileyim? Karınca
dedi ki: Elimin ayağımın çevikliğinden.’

Doerfer’in Halaç Türkçesi metinlerinde, teklik üçüncü şahıs ekinden sonra zamir
n’sinin yanında /y/ sesinden de yararlanır. Bu kullanım daha yaygındır. Belirtme ve
yönelme durumu ekinden önce /y/ sesi eklenir.

*Bō’da keçä turdılar –u şāmk’ol....tēzdä k’oldi o çacällat kıyirdilär-u
vārdi* dukkan eş(i)k+i+y+ä (FTC: 31/69). ‘Burada gece kaldılar ve
gece olduğunda... Sabah erkenden cellâdı çağırdılar ve dükkânın
kapısına gitti.’

*Vardī bī tāy källä+si+y+ä. Haydī “Yovaram, kerām suv bulmam”
İbrahimi kōdī bo’da. Vardī kerdī o tāpā källäsiçä bī su’vī zulā’li.
İsmaili kōdī bō’da-yu ēzi vardī tāpā källä+si+y+ä* (FTC: 45/52-55).
Gidip bir dağ tepesine dedi ki: Gideyim, su bulamadığımı göreyim.
İbrahim’i orada bıraktı. Gidip gördü ki o tepenin başında bir miktar
su var. İsmail’i orada bıraktı ve kendi gitti tepenin başına.’

Aynı zamanda Cemrasi’nin kendi imla düzenlemesinde korpusta teklik üçüncü
kişi iyelik ekinden sonrası yönelme hali için –ey (٤); iyelik sonrası belirtme hali için –
iñ (٤) işaretini kullandığı tespit edilmiştir.

Yurtumu hot iççä bāyin yaqmuşam. / Kiliç yer’ey belimä şal vamuşam
(Tulu: 2/7-8). ‘Yurdumu od içinde bugün yakmışım. /Kılıç yerine
belime şal bağlamışım.’

*Tağda enmiş çay- çamurka varmuşam./ Tarı yer’ey(yer+i+kä), şäytan
eşkiñ (eşik+i+ni) çalmuşam* (Tulu: 2/17-18). ‘Dağdan inip, çay-
çamura batmışım. /Tanrı yerine şeytanın kapısını çalmışım.’

*İrādamu –varluğum yoqlamuşam. /Kaldıkiñ dağ hadağ ast’-ey
(ast+ı+ka) hatmuşam* (Tulu: 2/22-23.) ‘İrâdemi - varlığımı yok
etmişim (kaybetmişim). /Kalanı da ayak altına almışım.’

Öptü äliñ (äl+i+n+i) hadaқиñ (hadak+ı+nı), / Oçağ yüzüñ (yüz+ü+n+ü) –қulakiñ (kulak+ı+n+ı) (HTM: 92-93). ‘Öptü elini ayağını, / Sonra yüzünü kulağını.’

Kördülärtülküäğa, /Kädmışharқа-sey (harka+sı+ka) ğaba (HTM: 106-107). ‘Baktılar (ki) tilki ağa, / Giymiş sırtına aba.’

Hacıleylekşamtülküähv-ey (häv+i+kä) kaldi. Tülkübi қазан Mustafa bişirdi (THL: 5-6). ‘Hacı leylek akşam tilkinin evine geldi. Tilki bir kazan tavşan pişirdi.’

Tülkü fäķät tuñgula+(nı) äğz`ey (ağz+ı+ka) yapuşmuş düğüläri, yeyibildi (THL: 22). ‘Tilki ancak tabağın ağzına (kenarına) yapışmış buğdayları yiyebildi.’

Hacı leyläklä Tülkü kök çimänçä uzandılar. Tülkü öz+ü+ñ yupağda û`қа vurdu (THL: 34-35). ‘Hacı leylek ile tilki yeşil çimende uzandılar. Tilki kendini yalandan uykuya verdi.’

1.4. Aitlik Eki

Korkmaz, aitlik ekini aitlik zamirleri içerisinde ele almıştır. Buna göre {+ki} aitlik eki, şahıs ve işaret zamirleriyle kurulan ad tamlamalarında, tamlanan ögesinin kaldırılmasıyla aitlik zamirlerinin meydana gelmesini sağlar. Aitlik eki vasıtasıyla oluşan zamirler, bir varlığı ilgili bulunma veya ait olma anlamını ifade eder. Örneğin: benim kitabım >benimki, sesin kardeşin > seninki, onun arabası > onunki.

Aitlik eki, yer gösteren sözcüklerden sonra bulunma durumu eki ardından gelir. Ad çekim ekleriyle genişletilerek gösterme zamiri yaparlar. Örneğin: altındakini, yanındakilerden, üstekinden (Korkmaz, 2009: 430-432). Bu ek Eski Türkçe dönemi yazmalarında da çoklukla {+kı}, nadiren {+ki} şekliyle kullanılır. Bulunma hâinden sonra gelen şekiller daha çoktur. Örneğin: *aykı* ‘her ay’; *yirdäki* ‘yerdeki’ (Gabam, 2007: 47).

Aitlik eki, Halaç Türkçesinde {+kI} şeklindedir. Aitlik eki, bulunma durumu ekli sözcüklerde kullanılmıştır. Örneğin: *çimençeki* ‘çimendeki’, *bağçamçaku* ‘bahçemdeki’. Türkiye Türkçesinde ünlü uyumuna uymayan aitlik eki, bugünkü ve dünkü sözcükleri haricinde ünlü uyumuna uymazken Halaç Türkçesinde aitlik eki ünlü uyuma girmiştir.

[AD+{+kI} AD]

Türk Dilinin Uzak Lehçeleri eserinin Halaç Türkçesi bölümünde, aitlik ekinin bulunma durumu ekli sözcüklerde kullanıldığı ifade edilmiştir (Kirişçioğlu, 2018: 212). Cemrasi, *Her Kapıdan Tülkü Matalı* eserinin başındaki gramerde, bulunma durumu üzerine aitlik eki eklenmiş şekli olan {+çaķu}, {+çeki} eklerine yer verir. Örneğin: *yukķar+çaķu* ‘yukardaki’, *derya+çaķu* ‘deryadaki’, *ast+çaķu* ‘aşığıdaki’, *üst+çeki* ‘üstteki’, *hev+çeki* ‘evdeki’, *el+çeki* ‘eldeki’ vb (Cemrasi, 2014(a): 32).

Tämädüniñ aç köz(l)äri kur olta. / Ağzu+ça+ku tatluğ şärbät şur olta. / Bal yediki ağzu tola ķur olta. / Här tükülä bisaz bizlärkä vurdu. / Yüräkläri çekdi köktä ķopardu (GBS: 2/23). ‘Medeniyetin aç gözleri kör olsun. / Ağzındaki tatlı şerbet acı olsun. / Bal yediğı ağızı dolsun kuvetli olsun. / Her türküyle bir saziyla bizleri vurdu. / Yürekleri çekip kökten kopardı.’

Şam çağular hävdä taşķar hünnätdik. / Leylan+ça+ku suv vara ķeynerätdik. / Muşģanaça, bağlarça oynerätdik. /Nedä galdu künlärimiz çağumuz? / Talan oldu däşlärimiz, bağumuz (GBS: 2/ 82). ‘Gün batımı evden dışarı çıkardık. / Leylan’daki su gibi kaynıyorduk. / Muşģana’da bağlarda oynuyorduk. / Nerde kaldı günlerimiz, çağımız? / Talan oldu düşlerimiz, bağımız.’

Vâķtu kördü bu işlär väckä kälmez, /Bu kün+çä+ki fikirlär därd kätäymäz (TM: 28/ 3-4). ‘Bakıp anladı ki bu işler vechde gelmez, / Bu gündeki düşünceler dert edilmez.’

1.5. İç Ek {-di-}

İç ek (Alm. *İnfix*, Fr. *infixe*, İng. *infix*) kelime veya gövdesi içine eklenen ektir. Türkçede genel olarak iç ek bulunmamaktadır. Halaç Türkçesinde sadece kişi zamirlerinde görülen {-di-} içeki bulunmaktadır. Ama ekin anlamsal olarak herhangi bir işlevi ya da katkısı bulunmamaktadır. Bu özelliği ile Halaç Türkçesi çağdaş Türk lehçelerinden ayrılmaktadır. Doerfer'in grameri doğrultusunda {-di-} içeki, bulunma ve birliktelik hali eki alan şahıs zamirlerinde hal eklerinden önce gelmektedir. Doerfer, bu ekin Eski Türkçede de görüldüğünü ve bu özelliğin Halaç Türkçesinde de korunduğunu belirtir. Doerfer gramerinde {-di-} içekini, şahıs zamirlerin hal ekleri ile çekimi vasıtasıyla örneklendirir. Buna göre şahıs eklerinin hal ekleri ile çekimi sırasında {-di-} içekinin görünümü aşağıdaki gibidir (Doerfer, 1988: 103).

	ben	sen	o
Yalın	<i>män</i>	<i>sän</i>	<i>ō, bō</i>
İlgi	<i>mänüm</i>	<i>sänüñ</i>	<i>unuñ, munuñ</i>
Yönelme	<i>mäñä</i>	<i>säñä</i>	<i>uñä, muñä</i>
Belirtme	<i>mäni</i>	<i>säni</i>	<i>uni, mūni</i>
Bulunma	<i>mändi'çä</i>	<i>sändi'çä</i>	<i>ūndi'ça, mūndi'ça</i>
Ayrılma	<i>mändä</i>	<i>sändä</i>	<i>ūnda, mūnda</i>
Birliktelik	<i>mändi'lä</i>	<i>sändi'lä</i>	<i>ūnda'la, mūnda'la</i>

	biz	siz	onlar
Yalın	<i>biz</i>	<i>siz</i>	<i>ullar, bullar</i>
İlgi	<i>bizüm</i>	<i>sizüñ</i>	<i>ullaruñ, bullarıñ</i>
Yönelme	<i>bizkä</i>	<i>sizkä</i>	<i>ullarkä, bullar kä</i>
Belirtme	<i>bizi</i>	<i>sizi</i>	<i>ullari, bullari</i>
Bulunma	<i>bizdi'çä</i>	<i>sizdi'çä</i>	<i>ulla'rça, bulla'rça</i>
Ayrılma	<i>bizdä</i>	<i>sizdä</i>	<i>ullarda, bullarda</i>
Birliktelik	<i>bizdi'lä</i>	<i>sizdi'lä</i>	<i>ulla'rla, bulla'rla</i>

Cemrasi'nin gramerinde ise içek {-di-} konu anlatımında yer verilmemiştir. Buna karşın metin örneklerinde Cemrasi'de, Doerfer'de olduğu gibi şahıs zamirlerinin bulunma ve birliktelik durumu ekinde önce {-di-} içekine rastlanılmıştır. Bu bakımdan Cemrasi'nin örnekleri de Doerfer'in grameriyle aynı doğrultudadır.

Haydi ki “bābacan, sāniñ bābañ mән+di+lä dost-arti, räfiy-arti”
(FTC: 58/56). ‘Dedi ki: Babacan, senin baban benle dosttu, yoldaştı.’

Atıñ molla hayma, süztürmä қаşıñ. / Sән+di+çä ämäl yok, oynatma başıñ (TM: 14/21-22). ‘İsmi Molla deme, çatma kaşını. /Sende amel yok, oynatma başını.

Қалқулу umru мәnsiz+di+lä belorum. / Hayum, külüm, şadluқizça oynorum / Қızum-қızum алушorum, көнorum. / Vafasu yoғ қарrı, omaz ruzugzar. / Bu sözlärdäқ мәндä қалта yadugar (GBS: 1/23). ‘Kalan ömrü ben sizinle biliyorum. / Ayım, gülüm mutlulukla oynuyorum. / Kısım kısım alışıyorum, yanıyorum. / Vefası yok yaşlı, olmaz rüzgârdır.’

Bi `қızinlä bi ` kälinniñ bäsi var. / Kälin hayur: beyin meydan mән+di+ç(ä)+-är. / Қız дәқ hayur: haçulmaduқ қонçasам. / Fäsli baharbağıye reyhan mән+di+ç(ä)+ä r(GBS: 9/1) ‘Bir kızla bir gelinin bahsi var. / Gelin der ki: Bugün meydan bendedir. / Kız da der ki: Açılmamış goncayım. / İlkbahar bağına reyhan bendedir.’

Kälin hayur: ördäkim var, қазum var, / Tatluғ-şirin subätim var sazum var. / Қızläşiғäm yüz қız қädär nazum var. / Häya-iman, ädäb-ärkan mән+di+ç(ä)+-är (GBS: 9/2). ‘Gelin der ki: Ördëğim var, kazım var. / Tatlı şirin sohbetim var, sazım var. /Nazlıyım yüz kız kadar nazım var. / Haya-iman, edeb-erkan bendedir.’

U vaht sән ihtiyar yüzlüküñü mәнä ver. Borda holunғurқata mән+di+çä қалта. Bora мәnim mulkum`är. Sәniñ boda hökmetmä ihtiyarıñ yok`är (SŞK: 97-100). ‘O zaman sen eski yüzüğünü bana ver. Buradan döndürüleceksin bende kalsın. Burası benim mülkümdür.

Buradan döndürüleceksin bende kalsın. Senin burada hükmetme hakkın yoktur.’

2. BÖLÜM FİİL ÇEKİMİ (Alm. *Konjugation*, Fr. *conjugaison*, İng. *conjugation*).

2.1 Kişi ve Sayı Kategorisinin İfadesi

Kişi kategorisi, çekimli bir fiildeki şahıs ekleri vasıtasıyla fiildeki iş ya da oluşun kimler tarafından yapıldığını belirtir. Çekimli bir fiilde konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen şahısların tekliği ya da çokluğu fiilin sayı kategorisi hakkında da bilgi sunar. Yani çekimli bir fiildeki şahsın tekliği ya da çokluğu ile şahsın kaçınıcı kişi olduğu doğrultusunda fiillerin sayı kategorisi belirginleşmektedir. Bu bakımdan kişi ve sayı kategorileri arasında bir uyum söz konusudur. Fiildeki şahıs ekleri hem kişi hem de sayı kategorisi bilgisini verir. Halaç Türkçesinde de şahıs ekleri kökenlerine göre farklılık göstermektedir.

2.1.1 İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

İyelik kökenli şahıs ekleri, adından da anlaşılacağı üzere bu şahıs eklerinin kökeni iyelik ekleridir. İyelik ekleri üzerinden gelişim göstermişlerdir. Eski Türkçede iyelik kökenli şahıs ekleri şu şekildedir (Ergin, 2009: 283):

T1Ş	-m
T2Ş	-n
T3Ş	-ø
Ç1Ş	-mİz
Ç2Ş	-ñİz
Ç3Ş	-lAr

Halaç Türkçesinde görülen geçmiş zaman, şimdiki zaman , [-sAkäräk] şeklindeki gelecek zaman, {-A, -I} ekleriyle çekimlenen geniş zamanda, şart ve istek kiplerinin çekiminde kullanılan iyelik kökenli şahıs ekleri günümüzde şu şekildedir:

T1Ş	-m
T2Ş	-ñ
T3Ş	-ø
Ç1Ş	-(I)K
Ç2Ş	-(I)ñİz
Ç3Ş	-lAr

2.1.2 Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Zamir kökenli şahıs eklerinin kökeni, zamirlere dayanmaktadır. Diğer bir deyişle zamirlerin gramatikleşmesi sonucu ortaya çıkmışlardır. Eski Türkçe döneminde zamir kökenli şahıs ekleri, henüz gramatikleşmemişti. Buna göre Eski Türkçe geniş zaman çekimi şu şekildedir (Ergin, 2009: 283):

T1Ş	bilür men
T2Ş	bilür sen
T3Ş	bilür ol
Ç1Ş	bilür biz
Ç2Ş	bilür siz
Ç3Ş	bilürolar

Halaç Türkçesinde ise zamir kökenli şahıs ekleri gramatikalleşmiştir. Kiplerin çekiminde kullanılan iyelik kökenli şahıs ekleri günümüzde şu şekildedir:

T1Ş	-Am
T2Ş	-Añ
T3Ş	-Ar
Ç1Ş	-(A)K
Ç2Ş	-(A)yIz
Ç3Ş	-AllAr

Günümüzde Halaç Türkçesinde zamir kökenli şahıs ekleri, iyelik kökenli şahıs eklerine göre daha kısıtlı bir kullanıma sahiptir. Halaç Türkçesinde zamir kökenli şahıs ekleri duyulan geçmiş zaman, {-gIIIk} ekli gelecek zaman, geniş zaman ve {-mAk} ekiyle çekimlenen gereklilik kipinde görülmektedir.

2.1.3. Emir Kipinde Şahıs Ekleri

Halaç Türkçesinde emir çekiminin on farklı çekimi bulunmaktadır. Bu yüzden Doerfer, emir kipi çekimindeki şahıs eklerini bir tablo aracılığıyla gösterir. Bu tabloda da belli emir çekimlerinin belli şahıs eklerini aldığı ve şahıs eklerinin de emrin şiddetine göre kibar talep, nötr ve kuvvetli talep olmak üzere üçe ayrıldığı görülmektedir. Doerfer'in on tip emir çekimine gelen şahıs ekleri aşağıdaki tabloda gibidir (Doyerfer, 1988: 190).

	Tip 1/2/4/8/10			Tip 3/5/6/7/9		
	Kibar talep	Nötr	Kuvvetli talep	Kibar talep	Nötr	Kuvvetli talep
T1Ş	-(i)dAm		(i)dUm	-(d)Am		-(d)Um
T3Ş		-(i)tA			-tA	
Ç1Ş	-(i)dAk		-(i)dUk	-(d)Ak		-(d)Uk

Ç2Ş		-(i)dUñ, - (i)dUñiz			-Uñ	
Ç3Ş		- (i)tAlAr			- tAlAr	

Bu tabloda tip ile 10 farklı emir çekiminden hangisi olduğu anlaşılmalıdır. Bu on farklı emir çekiminin kibar talep, nört ve kuvvetli talep olmak üzere üç tür şahıs eki aldığı görülmektedir. Bu şahıs ekleri arasındaki fark ise anlambilimsel olarak belirginleşmektedir. Eğer emir çekimi kibar bir isteği ifade etmekteyse kibar talep olarak ele alınan şahıs eklerinden yararlanılır. Bu şahıs ekleri yalnızca T1Ş ve T2Ş çekiminde karşımıza çıkmaktadır. Kuvvetli talep ise kibar talebin karşıtı olup yine yalnızca T1Ş ve T2Ş çekiminde karşımıza çıkmaktadır. Nötr olarak ifade edilen şahıs ekleri ise T3Ş, Ç2Ş ve Ç3Ş çekiminde görülmektedir.

2.2 Kip ve Kiplik Kategorisi

Kip, konuşucunun cümledeki önermeyi sunuş biçimi, bu önerme karşısındaki tutumdur. Kipler vasıtasıyla konuşucu cümleye bildirme, gereklilik, istek, dilek, emir, olumsuzluk, soru, öğüt, uyarma, amaç, yeterlilik, olasılık, olanak, izin, yasaklama, şüphe, koşul gibi kiplik anlamlarını aktarabilir (Uzun 1998: 109).

Kip, kiplik işaretleyicisi olup bu iki kavram birbiriyle ilişkilidir. Kip, sunulan düşüncenin veya önermenin kiplik değerini belirlemektedir. Kiplik ise konuşurun önermeye dair tutumunu yansıtmaktadır. Kiplik anlamı, yalnızca kipler ile değil vurgu, bağlam, kiplik birimler, kiplik sözler gibi pek çok unsurla da sağlanmaktadır (Seçkin, 2014: 11). Daha soyut nitelik taşıyan kiplik anlamları, genellikle kipler vasıtasıyla dilde yer almaktadır. Bu nedenle kiplik anlambilimle, kip ise biçimbilimle ilgili kavramlardır. Türkçenin bütün kiplik anlamları gramatikleşmemiştir. Kiplik, dilbilgisel olarak bir karşılık bulursa kiptir. Bu bakımdan kiplik derin yapı ile ilgiliyken kip kavramı yüzey yapıyla ilişkilendirilebilir.

Dilaçar'a göre kip'in zamanla hiçbir ilgisi yoktur. Fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulamdır. Kip yalnız ruh durumunu, zaman ise sadece vakti anlatır. Kip, insandaki çeşitli ruh durumlarının türlü anlatım biçimleri ile ortaya konmasıdır. Ruh durumları sayısınca kip vardır

(Dilaçar, 1989: 107). Dilaçar'ın ruh durumları sayısınca kip olarak adlandırdığı aslında kiplik kavramıdır.

Korkmaz, kiplin zaman ile doğrudan ilişkisi olmadığını ancak bazı kiplerin, girdikleri çekim kalıpları içinde ayrıca zaman kavramını da taşıdığını belirtir. Kipler, zaman ekleri ile birleşmeden ortaya çıkamadıkları için, çekimli bir fiilin bir kalıbı içinde mi, yoksa bir niyet, bir tasarlama kalıbı içinde mi olduğu ancak zaman ve tasarlama ekleriyle belli olmaktadır. Bu nedenle zaman ile kip kavramı iç içe girmiştir. Bir başka deyişle kip, kendi varlığını ancak zaman ekleri ile ortaya koymaktadır. Bu durum kip ile zaman kavramlarının karıştırılmasına veya aynı kavram olarak ele alınmasına neden olmaktadır (Korkmaz, 2009: 569-570).

Kipler bildirme ve tasarlama olarak ikiye ayrılmıştır. Beş bildirme, dört tasarlama kipi olmak üzere dokuz tür kip belirlenmiştir.

2.2.1. Bildirme Kipleri

Fiilin olumlu veya olumsuz nitelikteki yapılışını belli bir zaman kavramıyla ifade eden kiplerdir (Korkmaz, 1992: 25). Eylemin gösterdiği iş, oluş, durumu yansız bir şekilde ifade eden ve bildirme cümlelerinde kullanılan kiptir (İmervd, 2011: 55).

2.2.1.2 Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Görülen geçmiş zaman kipi (Alm. Perfektum; Fr. perfectum; İng. simple past perfect), fiildeki oluş ve kılışın söylendiği andan önceki bir zamanda bitmiş, tamamlanmış olduğunu gösteren bir zamanı ifade eder. Bu zaman oluş ve kılışın bitmişliğine işaret eder. Konuşan bu bitmişliğe ya tanık olmuştur ya da bitmişlik konusunda kesin bilgisi bulunmaktadır (Korkmaz, 2009: 584).

Doerfer'in *Hälac Tili Gramarı*'nde görülen geçmiş zaman eki {-dU, -di} şeklindedir. Görülen geçmiş zaman çekimindeki şahıs ekleri iyelik kökenli olup şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir (Doerfer, 1988: 168).

T1Ş	-Du-m
-----	-------

T2Ş	-Du-ñ
T3Ş	-di-ø
Ç1Ş	-du-K
Ç2Ş	-d-ñIz
Ç3Ş	-di-lAr

Bu tabloya göre birinci ve ikinci şahıslarda görülen geçmiş zaman eki genelde yuvarlak ünlülü olup {-dU} şeklindedir. Üçüncü şahıslarda görülen geçmiş zaman eki düz ünlülü olup {-di} şeklindedir. Ayrıca ekin her zaman ünsüz benzeşmelerine uymadığı görülmektedir. Ancak ağızlarda ünsüz benzeşmesine uyan şekiller de görülür. Buna göre belirli geçmiş zaman çekimi aşağıdaki gibidir (Doerfer, 1988: 169).

	<i>yaz- “yaz-“</i>	<i>hay- “de-“</i>
T1Ş	<i>yaz-du-m</i>	<i>hay-tu-m</i>
T2Ş	<i>yaz-du-ñ</i>	<i>hay-tu-ñ</i>
T3Ş	<i>yaz-di-ø</i>	<i>hay-ti</i>
Ç1Ş	<i>yaz-du-ķ</i>	<i>hay-tu-ķ</i>
Ç2Ş	<i>yaz-du-ñiz</i>	<i>hay-ti-z</i>
Ç3Ş	<i>yaz-di-lar</i>	<i>hay-ti-lar</i>

Doerfer, görülen geçmiş zaman ekinin yanı sıra emir ekinden türemiş olduğunu belirttiği {-i'ti, -U'ti} şeklinde görülen geçmiş zaman ekine de yer vermiştir. Bu ekin örnekleri de şu şekildedir: *al-i'ti* “satın aldı.”, *kül-ü'ti* “güldü”, *kāl-i'di* “geldi.”, *ķiyri'tim* “aradım”, *yaz-u'tuķ* “kazdık”, *vaķ-i'ti* “baktı” (Doerfer, 1988: 169).

Cemrasi'nin gramerinde görülen geçmiş zaman, basit geçmiş zaman terimiyle karşılanmaktadır. Halaç Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki, {-DI} şeklindedir. Cemrasi'nin gramerinde Halaç Türkçesinde görülen geçmiş zaman ekinin ünlü ve ünsüz uyumuna girdiği gözükmemektedir (Cemrasi 2014 (c): 38).

	<i>öp- “öp-“</i>	<i>yaz- “yaz-“</i>
--	------------------	--------------------

T1Ş	<i>öp-tü-m</i>	<i>yaz-du-m</i>
T2Ş	<i>öp-tü-ñ /ñ</i>	<i>yaz-dı-ñ</i>
T3Ş	<i>öp-tü-ø</i>	<i>yaz-dı- ø</i>
Ç1Ş	<i>öp-tü-k</i>	<i>yaz-dı-k</i>
Ç2Ş	<i>öp-tü-ñiz / tiz</i>	<i>yaz-dı- ñiz / dız</i>
Ç3Ş	<i>öp-tü-lär</i>	<i>yaz-dı-lar</i>

Män hay-du-m yabul ye't-mä-dī-n. Şa Abbās hay-dī“ bullarğa *halat ver-dī-n, än`ām ver-dī-n, yovarta āzād* (FTC: 2/65-66). ‘Ben dedim kabul etmedin. Şah Abbas dedi ki: Bunlara şeref (cüppesini) ver, hediye verdin, özgür bırak.’

Män o-kün şikārda hadru o tāk tüş-dü-m, var-du-m beyāba`nça gal-du-m var-du-m b` otulқа meyman ol-du-m (FTC: 3/62). ‘Ben o gün avda ayrı düştüm. Gittim çölde kaldım. Gittim, bi otağa (çadıra) misafir oldum.’

Horos tur-du yıraқ`da, / Vaқ-tı una hadaқ`da (HTM: 35-36). ‘Horoz turdu uzakta, / Baktı ona ayakta.’

Tülkü boşuñ salla-dı,/Hökürtmälä hağla-dı (HTM: 43-44). Tilki başını salladı, / Hünkürerek ağladı.’

Hälal –häram bil-mä-di-m, /Tut-tu-m boşizi қir-di-m. /Tiliz aғzızda hi-di-m, /Қанızı iç-ti-m ye-di-m (HTM: 53-56). ‘Helal haram bilmedim, /Tuttum başınıza girdim. /Ağzınızdan çıktım, / Kanınızı içtim, yedim.’

Bī haz söhbät et-ti-lär, /Yolқа davam ver-di-lär./ Käl-di-lär baluқ ortas`äy, / Kīr-di-lär kitikburras`ey (HTM: 100-103). Biraz sohbet ettiler, / Yola devam ettiler./ Köy meydanına geldiler, / Horoz kümesine girdiler.

Hay-dı mändä çäk-ti-ñ äl, /Olmuşam män bädämäl (HTM: 250-251). ‘Dedi ki benden çektin el, / Olmuşum ben kötü kalpli.’

Bihämdu Allah yärim hoşar künüm hoş, / Ye-di-m yağluğ palav temi yerin boş (TM: 5/55-56). ‘Allah’a şükür olsun yerim hoştur, günüm hoş, / Yedim yağlı pilav şimdi yerin boş.’

Hudaya takätim yoğ`ar yığ-il-di-m. / Sänin dargahı yakäl-di-m tiğ-il-di-m. (TM: 8/39-40) ‘Allah’a takatim yoktur, yıkıldım. / Senin dergâhına gelip dikildim.’

Hıyal şadıñ özüyâ çara tap-tı-ñ?/Häriñ ällät-tu sän däğ şirä yap-tı-ñ (TM: 39/35-36). ‘Hayal dedin kendine çare buldun mu? / Eşin aldattı sen de şire yaptın.’

Qarınça, havul mehmanlık văr-di-ñ. Sende razı ol-du-m (SŞK: 93-94). ‘Karınca, güzel misafirlik ettin. Senden memnun oldum.’

Hacıleylek şam Tülkü häv`eykäl-di. Tülkü bî kazan Mustafa bışir-di. Mustafañ bî tabağça/sinikâ töktü surfa çakäl-it-ti. Ullar yemäk`kä boşla-dı-lar (THL: 7-8). ‘Hacı leylek akşam tilkinin evine geldi. Tilki bir kazan tavşan pişirdi. Tavşanı tabağa döküp sofraya getirdi. Onlar yemeğe başladı.’

Hız.Süleyman qarınçañ kötür-dü, şährkä käl-di-lär. Süleyman qarınçañ bî şüşäñ içeyköt-ur-du, yaney däğ/yanıya ta bî buğda hat-tır-dı. Şüşäñ ağzın bämbarık muşammala-t-tı, oçağlan kökdä has-tır-dı (SŞK: 39-43). ‘Hz. Süleyman karıncayı götürdü, şehre geldiler. Süleyman karıncayı bir şişenin içine koydurdu. Yanına da bir buğday attırdı. Şişenin ağzını da sıkıca kapattırdı. Sonra da şişenin ağzından astırdı.’

Qarınça Hız.Süleymanın ihtiyar yüzlükün bul-du, özey ver-di. Hız.Süleyman hat+la-n-dı, qarınça la hudahafız şa-dı, koşunu la hündü var-dı. Matal tamam ol-du (SŞK: 157-161). ‘Karınca, Hz Süleyman’ın eski yüzüğünü bulup kendisine verdi. Hz. Süleyman atına binip karıncayla vedalaştı. Ordusuyla çıkıp gitti. Masal bitti.’

Tokkuz hay qarınça beslä-di-ñ mäni. / Canında can ver-di-ñ tirgäl-di-ñ nänä. / Hürün sütin ver-di-ñ becär-di-ñ män. / Keçälär yat-ma-di-ñ hay ol-di-ñ nänä (GBS: 4/1). ‘Dokuz ay karnında besledin beni. /

Canından can verip büyüttün anne. / Ak sütünü verip besledin beni. /
Geceler yatmayıp ay oldun bana anne.'

U kündäki baluḡumdan köç et-di-m. / Hār yerçäki ḥälac baluḡluḡ kör-di-m. / Baruḡ-du-m undula halunda öp-di-m. / Hadurluḡ-hadurluḡ haray hadurluḡ, / Hamu dārdä olur savay hadurluḡ (GBS: 8/5).
'O gün köyümden göç ettim. / Her yerdeki Halaç köyünü gördüm. /
Barıştım onunla alnından öptüm. / Ayrılık ayrılık aman ayrılık, / Tüm dertlerden ayrı olur ayrılık.'

Kipin olumsuz çekimi, {-mA} olumsuzluk eki aracılığıyla gerçekleşir.

Ḳālbim tola yara`rı. / Hālal –hāranm bil-mä-di-m (HTM: 52-53).
'Kalbim dolu yaraydı. / Helal haram bilmedim.'

Ḳarrılıḡu ayna-ma-du-m. / Allah kārīmār hay-du-m (HTM: 57-58).
'Yaşlılığı anlamadım. / Allah kerimdir dedim.'

Ḳara künlār kör-dü-ñ häç tüz-mä-di-ñ sän, / Özgäkä häv sözüñ äs häç-ma-dı-ñ sän. (TM: 5/ 43-44) 'Kara günler gördün hiç vazgeçmedin sen, / Yabancıya evini, sözünü hiç açmadın sen.'

Sänä havul ibadät et-mä-di-m män. / İḥlasla ätaät et-mä-di-m män (TM: 30/59-60). 'Sana hakkıyla ibadet etmedim ben. / İhlâsla itaat etmedim ben.'

Hıyalıma hölüm tüş-mä-di härgiz. / Ḳıyamät fikirimä kaç-mä-di härgiz (TM: 30/77-78). 'Hayalime ölüm düşmedi asla. / Kıyamet aklımdan geçmedi asla.'

Rāhm etmädım una, ḡanıñ tök-tü-m. / Çirp-ti-m yerkä unu, ḡarıñ sök-tü-m (TM: 44/23-24). 'Merhamet etmedim ona kanını döktüm. / Vurdum yere onu, karnını söktüm.'

Amma Hacıleyläkiñ yüräki käs-il-mä-di (THL: 71). 'Ama hacı leyleğin yüreği yumuşamadı.'

Dunyaça yüzüm kül-mä-di. / Heç kim dārdimi bil-mä-di. / Dustlar ḡādrimi bil-mä-di. / Dustlarḡa daḡ sälam olta (GBS: 23/9). 'Dünyada

yüzüm gülmedi. / Hiç kimse derdimi bilmedi. / Dostlar kadrımı
bilmedi. / Dostlara da selam olsun.’

2.2.1.3 Duyulan Geçmiş Zaman Kipi

Duyulan geçmiş zaman kipi (Alm. Unbestimmte Vergangenheit; Fr. passä indeterminä; İng. past indefinite), fiilinanlattığı oluş veya kılışın, geçmişte gerçekleştiğini ve konuşanın bunu dolaylı olarak öğrendiğini ya da farkında olmadan gerçekleştiripbunu sonradan fark ettiği ifade eder. Duyulan geçmiş zaman kipi {-mİş} şeklinde olup köken bakımından {-mİş} sıfat-fiiline dayanmaktadır. (Korkmaz, 2009: 259-260).

Duyulan geçmiş zaman kipi, geçmişte yapılmış olan ve yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi ifade etmek için kullanılır. Görülen geçmiş zamanla duyulan geçmiş zaman arasındaki fark olayın görülen, idrak edilen-görülmeyen, idrak edilmeyen oluşudur. Bu yüzden de bu iki zamanı adlandırırken görülen geçmiş zaman {-DI} ve görülmeyen geçmiş zaman {-mİş} tabiri de kullanılmaktadır (Ergin, 2009: 300).

Doerfer, *Halaç Grameri*’nde duyulan geçmiş zaman kipi ekini {-mİş} olarak ele almıştır. Duyulan geçmiş zaman çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Buna göre duyulan geçmiş zamanın çekimi aşağıdaki gibidir (Doerfer, 1988: 176).

	<i>käl- “gel-“</i>
T1Ş	<i>käl-miş-äm</i>
T2Ş	<i>käl-miş-äy /-äñ</i>
T3Ş	<i>käl-miş-är (~ärü, ~ari)</i>
Ç1Ş	<i>käl-miş-äk</i>
Ç2Ş	<i>käl-miş- äyiz /-äñiz</i>
Ç3Ş	<i>käl-miş-ällär</i>

Bu çekimde dikkat çeken nokta teklik üçüncü şahıs çekimidir. Teklik üçüncü şahıs çekiminde, sıfır morfem yerine bildirme eki kullanılmaktadır. Halaç Türkçesinde duyulan geçmiş zamanda üçüncü şahıs çekiminde bildirme eki, Eski Türkçe er-yardımcı fiilinden gelişen {-Ar} eki kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde duyulan geçmiş zamanın üçüncü şahıs çekimi üzerine gelen bildirme eki, fiilin gösterdiği oluş ve

kılışa bir kesinlik, bir pekiştirme anlamı katmaktadır (Korkmaz, 2009: 727). Halaç Türkçesinde ise duyulan geçmiş zamanın üçüncü şahıs çekimindeki bildirme ekinin böyle bir işlevi bulunmamaktadır.

Dam ärniçä eyş-u işrät kur-muş`ar. / Bu dünya ählindä kafıl turmuş`ar (TM: 9/39-40). ‘Dam üstünde sofrayı kurmuş. / Bu dünya ehlinden gafil kalkmış.’

Mätäl etmä älkä forsät kälmiş`är. / Yekä uğul mägär ağzın biş-miş`är (TM: 46/ 13-14). ‘Dalga geçme ele fırsat gelmiş. / Akıllı oğul meğer ağzın pişmiş.’

Bîdä u Häzrätin yadey tüştü ki, karınçañ şüşäkä hattıķı vahtda yäti yıl kâç-miş`är (SŞK: 47). ‘Birden bu Hazretin aklına geldi ki, karıncayı şişeye attığı vakitten (beri) yedi yıl geçmiş’

Hatların öngüçä ârpa tağ vâra kalan-muş`ar (SŞK: 114). ‘Atların önünde arpa tağ gibi kalmış.’

Doerfer duyulan geçmiş zaman kipi ekinin genelde birinci ve ikinci şahıslarda yuvarlak ünlülü, üçüncü şahıslarda ise düz ünlülü olduğunu ifade etmiştir (Doerfer, 1988: 174). Buna göre birinci ve ikinci şahıslarda {-muş}, üçüncü şahıslarda ise {-miş} şeklindedir.

Doerfer’in *Halaç Grameri*’ne göre duyulan geçmiş zamanın olumsuz çekimi, Eski Türkçe ile benzerlik göstermektedir. Buna göre duyulan geçmiş zamanın olumsuzu {-mAdUk} şeklindedir. Doerfer’in vermiş olduğu örneklerde ekin /u,ü/ ünlüsünde düşme olduğu da görülmektedir. Örneğin,

Sizî kälmyzî `şi`tmädäm. ‘Sizin geldiğinizi işitmedim.’

Här kimdä ta habarlaşmışam durust cävāb işi`tmädäm (Doerfer, 1988: 177). ‘Herkesle haberleştim doğru cevabı duymadım.’

Halaç Türkçesinde görülen ve duyulan geçmiş zamanlar arasında olayın görülen ve görülmeyen şeklinde bir ayrım bulunmamaktadır. Bu yüzden de duyulan geçmiş zamanla çekimli bir cümle görülen zaman çekimi anlamı verebilmektedir.

Kērdi bāzār başıça bī kōr gāda yur-muş (Doerfer, 1988: 176). ‘Çarşı başında kör bir dilenci oturdu.’

Sāndān yer sa'tun al-mi's-am (Doerfer, 1988: 176). ‘Senden arazi aldım.’

Cemrasi'nin *HālācTili Gıramırı*'nde duyulan geçmiş zaman, Azerbaycan Türkçesindeki terimin benzeri olarak *negli keçmiş zaman* olarak adlandırılmaktadır. Cemrasi de negli keçmiş zaman ekini {-mİş} olarak vermiş ve çekimi de zamir kökenli şahıs ekleri ile yapılmıştır (Cemrasi, 2014(c): 50).

	<i>kāl-</i> ‘gel-‘	<i>ol-</i> ‘ol-‘
T1Ş	<i>kāl-miş-ām</i>	<i>ol-muş-am</i>
T2Ş	<i>kāl-miş-āñ</i>	<i>ol-muş-añ</i>
T3Ş	<i>kāl-miş-ø</i>	<i>ol-muş-ø</i>
Ç1Ş	<i>kāl-miş-āk</i>	<i>ol-muş-aķ</i>
Ç2Ş	<i>kāl-miş-āñiz</i>	<i>ol-muş-añiz</i>
Ç3Ş	<i>kāl-miş-āllār</i>	<i>ol-muş-allar</i>

Halaç Türkçesinde {-mİş}, geçmiş zaman eki işleviyle bitimli (çekimli) fiillerde de bütün şahıslarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Bitimli (çekimli) fiillerde {-mİş}'in olumsuz karşılığı, bitimsiz (çekimsiz) fiillerde olduğu gibi {-mAdIK} biçimiyle ifade edilmektedir.

Āgār hār bīsi tiāzter o mahalkā ierdi o oynuiätmiş, o teref ki hāya hālmış vāter-mädük kārāk munu arķasıya aliya (FTC: 75/ 34). ‘O bölgeye daha önce ulaşmış kişi bu oyunu yapmış olur, geride kalmış ve ulaşmamış olan diğer taraf bunları arkasına (sırtına) almalı.’

Mān sändä saru kāl-mädik-ām (FTC: 121-69). ‘Ben senden dolayı gelmemişim.’

Bī yerķā taķı var-madık-am mām (FTC: 122-4). ‘Bir yere daha gitmemişim ben.’

Movafiq kör-mädik u bu cahanı, / Körmüş zindan öz`ey u İsfahanı
(TM: 2/ 29-30). ‘Uygun görmemiş o bu cihanı, / Görmüş zindan
özüne o İsfahan’ı.’

Dunya`ça bībīrdā toda-maduk biz, / Boşumuz yastuqqa tok ko-maduk
biz (TM: 4/15-16). ‘Dünyada birbirimize doymamışız, / Başımızı
yastığa tok koymamışız.’

Mavlaḳ`ar er-mädik äsbī zadäl`ey, / Bī hây`artey-mädik, äsbī
ättil`ey(TM: 1/11-12). ‘Çoktandır hiçbir şey geçmemiş eline, / Bir
aydır hiç et değmemiş diline.

- *Ha ḳarınça, bu buğdañ üçdä bī siñ nây ye-mädik-äñ?* (SŞK: 55)
‘-A karınca, bu buğdayın üçte birini niçin yememişsin?’

U kün kaçtı, sabay/säbi Hz.Süläyman kaldi, kördü bī dana daḳ zorot
ḳal-madik (SŞK: 70-71). ‘O gün geçti. Ertesi sabah Hz. Süleyman
geldi. Gördü ki bir tane bile buğday kalmamış.’

Tüm bu veriler ışığında Cemrasi’nin duyulan geçmiş zaman çekimi, Doerfer’in çekimine göre farklılık göstermektedir. Halaç Türkçesinin duyulan geçmiş zaman çekimi, Azerbaycan Türkçesiyle benzerlik göstermektedir. Bu İran coğrafyasında Azerbaycan Türkçesiyle yakın temasta bulunmasından ileri gelmektedir.

Şā Abbās ḥānäsida al-mış-am (FTC: 2/10). ‘Şah Abbas’ın evinden
almışım.’

Vardı kerdī iç devrīş bī yerçā mäskän tut-mış-lar(FTC: 13/3). ‘Varıp
gördü (ki), üç derviş bu yerde mesken tutmuşlar.’

Haydı: ey mästan ḥoros, / Közläri märcan ḥoros, /Ḳarrı-mış-am tüş-
müş-äm. /Sizi säht inci-t-miş-äm (HTM: 45-48). ‘Dedi ki: Ey sarhoş
horoz, / Gözleri mercan horoz. /Yaşlanmışam düşmüşem. / Sizi çok
incitmişim.’

Dädäm âç`ar nänäm âç külfätim âç, / Müsibät hoḳlar`ey, ol-mış-am
amac (TM: 42/ 38-39). ‘Babam açtır, annem aç tüm ailem aç, /
Musibet oklarına olmuşum hedef.

Hâkîñ yolñ bul-muş-añ, /Temi mö`min ol-muş-añ. / Qarrı-muş-añ lalacan, / Boduya özüm kurban (HTM: 69-72). ‘Hakkın yolunu bulmuşsun, /Şimdi mümin olmuşsun. /Yaşlanmışsın birader, /Boyuna canım kurban.’

Kördü ki, Tülkü ağa,/ Kır-miş harķasey ğaba. / Kāliyor tāsbeh āliçā, / Bī şal va-muş beliçā (HTM: 25-28). ‘Kördü ki tilki ağa, / Sırtına bir aba giymiş. / Elinde bir tesbih (almış), / Beline bir şal bağlamış geliyor.’

Nabar o-muş temi işim, / Kanlar tök-müş bu tişim (HTM: 59-60). ‘Nasıl olmuş şimdi işim, / Kanlar dökmüş bu dişim.’

Közüm vallah`i dünyada toķ ol-muş, /Hölüm fikri māni işimdā hāt-muş, / Āllidā kaç-miş umurum ol-muş ātmış, /Mānim yaşıtlarum kābirçā yāt-muş (TM: 13/ 53-56). ‘Gözüm vallahi dünyaya doymuş, / Ölüm fikri beni işimden etmiş, / Elliden geçmiş yaşımlı olmuş altmış, / Benim yaşıtlarım kabirde yatmış (kabire girmiş).’

Bu yerçā yat-muş-allar, şāhu sultan, / Qālām kaşlar misal`i māhu sultan (TM: 33/23-24). ‘Bu yerde yatmışsultanların şahı,/ Kalem (gibi) kaşlar misali mahi sultan.’

Varusu boda sakit yat-muş-allar, / Qom-ķonşu lalasñ sal-muş-allar (TM: 33/35-36). ‘Hepsi burada sessizce yatmışlar, / Konu komşu kardeşini bırakmışlar.

Nābār munaķ bu zūlmātçā kal-muş-añ, / Qaraluğ mānzilkā sān alış-muş-añ(TM: 52/ 31-32). ‘Nasıl bu kadar zulmete kalmışsın, / Kötülük menziline sen alışmışsın.’

- *Hâķarınça, bodanā tur-muş-añ? Omaĝa mändā bī hişāķiñ/ dilāk var?* (SŞK: 5-6) ‘-A karınca burada niçin durmuşsun? Acaba benden bir dileğin mi var?’

Qarınça haydı: -Dünyaķa kālīp – varan Sülāymanları sānamaķķa kōrā boda tur-muş-am. Hz.Sülāyman haydı: - Dünyaķa nāççā Sülāyman kāl-miş var-muş?(SŞK: 7-10). ‘Karınca dedi ki: Dünyaya gelip giden

Süleymanları saymak için burada durmuşum. Hz. Süleyman dedi ki: -
Dünyaya kaç tane Süleyman gelmiş, gitmiş?’

*Karşu Baluḫ şeytan bizi allat-muş. / Mohibbāti yüräklärdä kavzat-
muş. / Bähtimizkä kara künlär yaz-tur-muş. / Yaltaḡlaru hat-muş
havullar canı, / Baruşluḫu beläş+tir-miş öz kanı* (GBS: 2/25). ‘Karşı
köy şeytan bizi aldatmış. / Muhabbeti yüreklerden kazımış. /
Bahtımıza kara günler yazdırmış. / Yaltakları atmış iyilerin canı, /
Barışı sömürmüş öz kanı.’

*Otcularla bu çaylarda kaç-miş-äk. / Dömdüklärin buz suvunda
iç-miş-äk. / Buḡdaluḫça buḡda häkmiş biç-miş-äk. / Çäpiş vara
oynaḫulu künlärim* (GBS: 2/111). ‘Çiftçilerle bu çaylardan geçmiştiz. /
Dömdüklerin buz (gibi) suyundan içmiştiz. /Buḡday tarlasında buḡday
ekip biçmiştiz. / Yavru keçi gibi oynayan günlerim.’

*Zülm eläyndä mavlaḫ cafa çäk-miş-äm. / Tirän-miş-äm zalim baḡrıñ
äz-miş-äm. / Kılayluḫum Tariḫa män et-mäş-äm. /Bäyin Yaltaḡlar
bizkä äfzäl o-muş. / Sarsaḡlar daḫ ullar sözi allan-muş* (GBS: 2/112).
‘Zulüm edildiğinde çok cefa çekmişim, /Direnmişim zalimin baḡrını
ezmişim. / Kulluḡumu Allah’a etmişim ben. / Bugün yaltaklar bize
dost olmuş. /Sarsaklar da onların sözüne aldanmış.’

*Bud tüşgülü el köç et-miş var-muş. / Hadurluḫ şärbtinnuş et-miş var-
muş. / Umrumuziñ küçü köç et-miş var-muş. / Keç-miş var-muş varup
kälmez yollarḫa, / Tozu ḫon-muş bu taşlarḫa ḫullarḫa* (GBS: 2/ 105).
‘Boy düşen il (devlet) göç edip gitmiş. /Ayrılık şerbetini içip gitmiş. /
Ömrümüzün gücü göç edip gitmiş. / Geçip gitmiş gidip gelmez
yollara. /Tozu kalmış bu daḡlarda kullara.’

*Har-Har säsi kälirtüşär ḫulaḫḫa. / Haçuḡ suvu kälir irär ḫarşuḫa. /
Cavanluḫu yitär-miş-äk bu yerçä* (GBS: 12/4). ‘Har-Har (Telhab’da
bir köyün adı) sesi gelir düşer kulaḡa. / Açı suyu gelir varır karşıya. /
Gençliği yitimiştiz bu yerde.’

2.2.1.4 Şimdiki Zaman Kipi

Şimdiki zaman kipi(Alm. Präsens, Gegenwart; Fr. present; İng. present tense), fiilin gösterdiği oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda başladığını ve sürmekte olduğunu göstermektedir (Korkmaz, 2009: 611).

Doerfer, *Halaç Grameri*’nde şimdiki zaman eki {-iyor} şeklindedir ve zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Gramerde şimdiki zaman için {-iyor} eki yanı sıra {-tür} ekinden de bahsedilmiştir. Örneğin: *kāl-tür-üm* ‘geliyorum’, *yaz-a-tur-um* ‘yazıyorum’ vb. Aynı durum Eski Anadolu Türkçesinde de görülmekteydi. Eski Anadolu Türkçesinde bazı birleşik fiil geniş zaman çekimi şimdiki zamanı ifade etmekteydi. Bunun için dur- yardımcı fiilinden faydalanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *baka duram* “bakıyorum”, *kana durur* “kanıyor” (Ergin, 2009: 296). Bu durum, günümüzde şimdiki zaman eki olarak {-yor} ekinin kullanılmasından önce karşımıza çıkmaktadır. Doerfer de gramerinde {-tür} ekine sadece *kāl-tür-üm* ‘geliyorum’, *yaz-a-tur-um* ‘yazıyorum’ örneklerinde yer vermiş, şimdiki zaman için yaygın olarak {-iyor} ekinin kullanıldığını belirtmiştir (Doerfer, 1988: 162). Bu bakımdan şimdiki zaman eki olarak {-tür} ekinin, eskisine göre {-iyor} ekinin kullanılmasıyla kullanımın sıklığının azaldığı söylenebilir.

Şimdiki zaman eki, *yorı-* fiilinin geniş zaman çekiminden ortaya çıkmıştır. Batı Türkçesinin başında *yorı-* fiili, geniş zaman ile bağlanmış asıl fiilin şimdiki zamanını ifade eden bir yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Örneğin: *gelüyor* “geliyor”, *gide yorır* “gidiyor” gibi. Eski Anadolu Türkçesinde birleşik fiil çekiminde kullanılan *yorır*, Osmanlı Türkçesinde hece düşmesi yoluyla ekleşmiş ve asıl fiil köklerine eklenen {-a, -e, -ı, -i, -u, -ü} zarf-fiil ekleri de yardımcı ses durumuna geldikten sonra şimdiki zaman eki {-yor} biçimini almıştır. Yardımcı ses konumuna gelen /-a, -e/ sesleri değişmiş diğerleri de /-ı, -i, -u, -ü/ ünlü uyumuna bağlanmıştır (Ergin, 2009: 296-297). Buna göre şimdiki zamanda yardımcı ses olan /-a, -e/ ortadan kalmıştır. Ancak Doerfer *Halaç Türkçesinde* /-a, -e/ seslerinin yardımcı ses olarak kullanıldığını düşündüğü örneklere yer vermiştir. Ona göre {-Ayör} ekini, birkaç örnekte tespit edebiliriz. Örneğin: *yaz-ayör>yazör* ‘yazıyor’, *kaz-ayör>kazör* ‘kazıyor’ gibi. {-Ayör} çekiminin olumsuzu da {-mAyör} > {-mör} şeklindedir (Doerfer, 1988: 164-165).

Doerfer, şimdiki zaman ekinin şahıslara göre şekillenişinde hem {-tür} hem de {-iyor} ekine yer vermiştir (Doerfer, 1988: 166).

	{-tür}	{-iyor}
T1Ş	{-türüm}	tam şekli: {-iyōrum} /-r-/ düşmesiyle: {-iyom } /-iy-/ düşmesiyle {-o’rum}
T2Ş	{-türū} , {-türūy}	tam şekli: {-iyōrun}, {-iyōrīy}, {-iyōruy} /-r-/ düşmesiyle: {-iyōn}, {-īyun}, {-iyün} /-iy-/ düşmesiyle: {-ōrīn}, {-oruy}
T3Ş	{-tür}	tam şekli: {-iyor}, {-iyūr}, {-īyur} /-i/ düşmesiyle: {-yōr} /-iy-/ düşmesiyle: {-ōr}
Ç1Ş	{-türük}	tam şekli: {-iyoruk}, {-iyoruh} /-r-/ düşmesiyle: {-iyok}, {-iyük}, {-iyuk}
Ç2Ş	{-türūyiz}	tam şekli: {-iyōrīz} /-r-/ düşmesiyle: {-yōyz}, {-iyoniz}, {-īyüniz}, {-iyiniz} /-iy/ düşmesiyle: {-ōrīz}
Ç3Ş	{-türülär}, {-tüllär}	tam şekli: {-iyollar}, {-iyüllär}, {-iyullar} /-iy-/ düşmesiyle: {-ollar}

Şimdiki zamanın, geniş zamanı ifade ettiği birkaç örnekte Halaç Türkçesinde mevcuttur. (Şimdiki Zaman > Geniş Zaman)

Yāğ yāğ üstünā tamayur, pātlā kūrug kâyna-yur (Tulu, 1/2). ‘Yağ yağ üstüne damla damla akar, kırma kuru kaynar.’

Irān'ça bī tāyifa Ḥalac... tirilik ietā-yul-lar (FTC: 67/3). ‘Halaçlar İran’da bir tayfa... İran’da yaşıyorlar.’

Bi kün var-o-m bu dünyada, / Kaḫkullarda sâlam olta. / Ḥatırāmı yar-yoldaşka, / haykullarkâ selām olta (GBS: 23/1). ‘Bir giderim bu dünyadan, / Kalanlara selam olsun. / Ḥatıramı yar yoldaşa, / Söyleyenlere selam olsun.’

Haçüḡ sözüm tatluḡ olur. / Ruhum var-or cismim galur. / ḤälâcTilçäyirimkalur. / Haykullarkâsâlam olta (GBS: 23/5). ‘Açı sözüm tatlı olur. / Ruhum gider, cismim kalır. / Halaç dili de yarım kalır. / Konuşanlara selam olsun.’

Şimdiki zaman, gelecek zaman işlevinde çok nadir de olsa kullanılabilir. (Şimdiki zaman > Gelecek Zaman) Bazı örneklerde eylemin ne zaman gerçekleşeceğini gösteren belirteçler olduğu için bu durumla karşılanabilir (Bosnalı, 2008: 815). Bosnalı alan araştırması sırasında gelecek zamanı ifade eden cümle örneklerini “Yarın kardeşimle yemek yiyeceğiz” , “İki yıl çinde bir ev alacak” ve “Bizsiz yemek yemeyecekler” cümlelerinin Halaç Türkçesi karşılıklarında tespit etmiştir. Bunlar;

Yarın kardeşimle yemek yiyeceğiz:*Sabayin, lalamla şam yeyirik./ Sabayi lalamla şam yeyiruk.*

İki yıl çinde bir ev alacak:*Äkī yıl dige sen bir ev alayın*

Bizsiz yemek yemeyecekler:*Bizsiz hekmek yemek* (Bosnalı, 2008: 816).

Cemrasi’nin *ḤälâcTiliGıramırı*’ne göre şimdiki zaman, *temiki zaman* kavramıyla karşılanmaktadır. Cemrasi’ye göre Halaç Türkçesinde şimdiki zaman ekleri {-o}, {-or}, {-Iyor} ve {-Iyür} şeklindedir (Cemrasi: 2014(c): 46). Buna göre Cemrasi’nin iki farklı ek olarak ele aldığı {-o} ve {-or} ekleri aslında {-or} ekindeki /-r/ sesinin düşmesiyle meydana gelmiştir. Bu açıdan iki farklı ek, olarak ele alınmaması gerekir. Böylece {-o} ve {-or} gösterimi yerine {-o(r)} gösterimi daha doğrudur. Halaç Türkçesinde son dönemde görülen şimdiki zaman ekleri olan {-iyor} ve {-iyür} ise Oğuz Türkçesinin etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Cemrasi şimdiki zaman eklerini ele aldıktan sonra örnek fiil çekimlerine de yer vermiştir (Cemrasi, 2014(c) 47).

	<i>puz- “boz-“</i>	<i>yaz- “yaz-“</i>
T1Ş	<i>puz-o(r)-m</i>	<i>yaz-o(r)-m</i>
T2Ş	<i>puz-o(r)-ñ</i>	<i>yaz-o®- ñ</i>
T3Ş	<i>puz-or-Ø</i>	<i>yaz-or- Ø</i>
Ç1Ş	<i>puz-o(r)-k̇ / puz-or-uḱ</i>	<i>yaz-o(r)- k̇</i>
Ç2Ş	<i>puz-o(r)-ñiz / yiz</i>	<i>yaz-o(r)- ñiz / yiz</i>
Ç3Ş	<i>puz-o(r)-lar /</i>	<i>yaz-o(r)-lar</i>

Sonel Bosnalı yapmış olduğu alan araştırmasında Halaç Türkçesinin şimdiki zaman ekinin {-yl(r)} olduğunu tespit etmiştir. Halaç Türkçesinde şimdiki zaman için {-yo(r)} ekinin de kullanıldığı bilinse de Bosnalı, yapmış olduğu alan araştırmasında {-yo(r)} ekine rastlamadığını belirtir. Sonu ünsüz ses ile biten fiillere şimdiki zaman eki eklendiğinde fiil kökü ile ek arasına /-A/ ya da /-I/ yardımcı ünlüsü girmektedir (Bosnalı, 2008: 815).

	<i>bil- “bil-“</i>	<i>yürü- “yürü-“</i>
T1Ş	<i>bil-iyor-um</i>	<i>yürü-yor-um</i>
T2Ş	<i>bil-iyor-uñ /iñ</i>	<i>yürü-yor-uñ /iñ</i>
T3Ş	<i>bil-iyor-Ø</i>	<i>yürü-yor-Ø</i>
Ç1Ş	<i>bil-iyor-uḱ</i>	<i>yürü-yor -uḱ</i>
Ç2Ş	<i>bil-iyor- uñiz /iz</i>	<i>yürü-yor -ñiz / iz</i>
Ç3Ş	<i>bil-iyor-lar</i>	<i>yürü-yor-lar</i>

Hem Doerfer’in hem de Cemrasi’nin gramerinde şimdiki zaman ekleri fiil kök ve gövdelerine eklenirken ünlü uyumuna uymaz. Zamir kökenli şahıs ekleri alarak çekime girer.

ŞaAbbās “yekā varah, Şa Abbās boda nā+-(i)ş+lä-yor? (FTC: 2/41).

‘Şah Abbas: Artık gidelim, Şah Abbas burada ne yapıyor?’

Bād kördim unī bī oylu vār kāl-iyor bī āḱi şahında yapışmış bī gol ta ot ḱoltuḱu’ça kāl-iyor (FTC: 3/23). ‘Sonra gördü ki bunun bir oğlu

var, geliyor. Bir kolundan keçinin boynuzuna yapışmış bi kolunda çimenle geliyor.’

Märdlär här-bîsi bo âtlarda bîsî hây-ur“ mäns ä’y-yor-um” (FTC: 77/7). ‘Mertlerden her biri, bu atlardan ben istiyorum, der .’

Şah Abbâsbî kü’nî varo ’r-tişâ’rçâ dârvîşlik lâbâsî’la, êrdi kêçâ bî hâllâçha, kördi kêçâ hâllâc hâllâcluḥ et-o-r (FTC: 116/1). ‘Şah Abbas bir gün gidiyordu dışarı dervişlik elbisesiyle. Gitti gece bir hallaça, gördü gece hallaç, hallaçlık ediyor.’

Haydî ki “Hob mân nâ sârguzâştî hayîdam, sân tāmām zādîbil-ō’r-uy”(FTC:121/4) ‘Dedi ki: Ben ne macerası anlatayım? Sen her şeyi biliyorsun.’

Vârdî vâzîrkâ haydî “vâ’zîr! munî cāvâbîn sândâ hişe’y-or-um (FTC: 129/11). ‘Gitti vezire dedi ki: Vezir! Bunun cevabını senden istiyorum.

Âliçâ tāmîrâsa. / Hel-or-u tâsbâh çäv(i)r-ur, /Közündâ yaşlar tük-or (HTM: 32-34). ‘Elinde demir asa. / Ağlıyor tesbihçeviyor, / Gözünden yaşlar döküyor.’

Taḫî tövba et-or-um, / Temî hâckâ var-or-um (HTM: 153-154). ‘Daha tövbe ediyorum, / Şimdi haca gidiyorum.

Hâglâ-yor tövbaât-or, / Hâc hay-yor tavaf et-o r(HTM: 185-186). ‘Ağlıyor tövbe ediyor, /Hac diyor tavaf ediyor.’

Munağ nâḫl et-üyor bî atluḡsair (TM: 1/1). ‘Böyle naklediyor bir ünlü şair.’

Vâḫtî kördü yüräk tur-mor pîril-(i)l-or, / Boḡarsaḫlar âçında hây ḫîril-(i)l-or (TM: 1/57-58). ‘Bakıp gördü ki yürek durmuyor çarpıyor, / Bağırsakları açından haykırıyor.’

Vâlakîn işlâriñ oḡş(a)-orYâzîdkâ (TM: 14/10). ‘Ancak işlerin benziyor Yezid’e.’

Tutoriñ kitiki, küclä hün-or-ıñ, /Halkıñ hüzürüça kamiñ al-or-ıñ. /Bu nä pis âdat`ar mälün imansuz, / Kör-or-ıñ kündä on kişi kabunsuz (TM: 16/9-12). ‘Kalkıyorsun tavuğu, güçle çıkarıyorsun, / Halkın huzurunda pusuda kalıyorsun. / Bu ne kötü adettir lanetli imansız, / Görüyorsun günde on kişi kıyafetsiz.’

Mürättäbközläriñdä yaş tök-or-ıñ, /Bäd bähıtlıklä nabar künlärçä koriñ (TM: 44/5-6). ‘Sıralanmış gözlerinden yaş döküyorsun, / Bedbahtlıkla nasıl günler geçiriyorsun?

Qarınçalar yerkä tökülğülü danı dana-dana hâlımıñ anbarlarça tökä-yor-lar/ tökä-yol-lar (SŞK: 115). ‘Karıncalar yere döküle darıyı tane tane toplayıp ambarlara döküyorlar.’

Neräq var-ıy-or-uñ ?ähdiñyä vafa eti. Bı yüzlük näsêr ki, unu tilkä käl-ıy-or-uñ (SŞK: 128-130). ‘Nereye gidiyorsun? Ahdında dur. Bu yüzük nedir ki onu (sürekli) dile getiriyorsun.

Hız.Süläyman äyildi ki, yüzlüküñ bulup kötürägä, vaqtı ki, bitäv/bitin/tamam yüzlükläriñ qasıça Süläyman yazılmañ, hamusu daq bı-bırkä bänz(ä)-or/aman-ıy-or(SŞK: 132). ‘Hz Süleyman yüzüğünü bulup götürmek için eğildi. Gördü ki, yüzüklerin hepsinin içinde Süleyman yazılmış, hepsi de birbirine benziyor.’

Lala, yüräkim bätär sıq-il-ıy-or, türkä varaq, kök çimänçä bı haz tolğanıparaq (THL: 26-28). ‘Kardeş yüreği beter daralıyor, dur inelim, çimende biraz kendimize gelelim/ toplanalım.’

Bacı, taqıqänätlärimhâğrı-yor, tüşäkübı hazıncäldim (THL: 60-61). ‘Kardeş, artık kanatlarım ağrıyor, in de biraz dinleneyim.’

Qalkulu umru män sizdilä bel-or-um. / Hayum, külüm, şadluqızça oyn-or-um. / Qızum-qızum aluşoru, kön-or-um. / Vafasuyog qarrı, omaz ruzugzar. / Bu sözlär daq mändä qalta yadugar (GBS: 1/23). ‘Kalan ömrü sizinle biliyorum. / Ayım, gülüm, şadlıkla oynuyorum. / Kısım kısım alışıyorum, yanıyorum. / Vefası yok yaşlı olmaz rüzgar, / Bu sözler de benden kalsın yadigar.

Qarşı Baluq Gıtkamarın göliçä, / Bolağ çoşur Yusuf Abad köziçä, / Yarpuz otu höz-or suvın yüziçä, / Narun kuşlar orda kälipkeç-or-lar, / Halvat-la-muş aqkarda suv iç-or-lar (GBS: 2/33). ‘Karşı köyün Gıtkamar gölünde, / Bulak çoşar Yusuf Abad’ın gözünde, / Yarpuz otu yüzer suyun üstünde, / Narin kuşlar oradan gelip geçiyorlar, / Gizlenmiş aktardan su içiyorlar.’

Hadırluğun ciğärimi dağl(a)-or-u, / Allav çäk-or körüminyä yüräkim. / Diläklärim kullanmakça täläs-or, / Sani körmäk käräkimär käräkim (GBS: 5/3). ‘Ayrılığın ciğärimi dağlıyor. / Allev çekiyor ziyaretine yüreğim. / Dileklerimi istemeye hevesleniyor, / Seni görmek gereğimdir gereğim.’

Märin kälbim iççär nänä bil-ıyo-ñ, / And olta kebläkä namaz kıl-ıyo-ñ (GBS: 10/3). ‘Benim kalbimin içini anne biliyorsun, / Yemin olsun kibleye namaz kılıyorsun.’

Därdimezi ayn(a)-or-ıñ, / Momlar vara häğl(ä)-or-ıñ (GBS: 13/35). ‘Derdimi anlıyorsun, / Mumlar gibi ağlıyorsun.’

Halaç Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuzunda, şimdiki zaman çekiminde fiile {-mA} olumsuzluk eki eklenir. Olumsuzluk eki çekim sırasında {-mA} > {-m}, şeklinde kısalabilir. Olumsuz çekim fiil köküne, olumsuzluk ekinin eklenmesinin ardından şimdiki zaman ve şahıs eklerinin eklenmesiyle çekimlenir.

Äşı’kç çäkär o yä’kägä, körär ki heyır bo kä’l-mä-yor (FTC: 6/6) ‘Kapıyı çeker ki o gelsin. Görür ki hayır, o gelmiyor.’

Haydi ki “muni bil-mi-yor-ız bo nä-r (FTC: 15/9). ‘Dedi ki: Biz bunu bilmiyoruz. Bu nedir?’

Mo’lla Nasrädin bī kūn vardī hotunha, kördü ki äşgä yol kä’l-m-o’r (FTC: 114/1). ‘Molla Nasreddin bir gün gitti oduna. Gördü ki, eşeği yolda yürümüyor.’

Bo nē’sä-r: hä’r-nä varor hāyasiya va’h-m-o-r (FTC: 135/1). ‘Bu nedir: Her ne nereye giderde gitsin arkasına bakmıyor.’

Mägär äs qorq-m-or-ıñ qähr'i hudada, / Näsä hişoruñ sän bu binavada (TM: 11/17-18). 'Meğer hiç kormuyorsun Allah'tan, / Ne istiyorsun sen bu zavallıdan.'

Keçälär qo-m-or-ıñ udigä mähluq, / Sänä bu härzälük bilmäm nä layuq (TM: 19/ 3-4). 'Geceleri uykuya koymuyorsun mahlûk, / Sana bu saçmalık, bilmem ne layık.'

Közüm suv içmäyöru sözlärindä, / Yağur mäkru şärarät közlärindä (TM: 14/7-8). 'Gözüm su içmiyor sözlerinden, / Yağar kötülük gözlerinden.'

Ullar ki özlärindä et-mä-yor-lar şärm, / Nəcür män etigäm ullarda azäm? (TM: 23/11-12) 'Onlar kendilerine üzölmüyorlar, / Ben onlara ne tür nasihat vereyim?'

Hölümdä qorq-m-or-um yoqar härasum, / Kıyamät dardı hoqluğ havasum (TM: 30/53-54). 'Ölümde kormuyorum yoktur hırsım, / Kıyamet derdi kof hevesim.'

Äcäb qon-tur-m-or-um, äs toz özümä, / Nänäm hävçä aç qälmuş, tü yüzümä (TM: 41/ 13-14). 'Acaba hiç toz kondurmuyor muyum kendime, / Annem aç kalmıştı tüh yüzüme.'

Bacıcan taqı yatmaqum käl-m-or, yekä hünäk mänim belimä, kökgä qalkdaq/kavzandaq (THL: 45-46). 'Kardeş artık yatmak istemiyorum, Haydi çık belime, göğə çıkalım.'

Sändä heşnä hisä-m-or-um, fäqät bizim näsildä harac alma (SŞK: 151). 'Senden hiçbir şey istemiyorum, fakat bizim nesilden haraç alma.'

Yüräkimiñ naziñ çekä bilmorum. / Qäläm yazor tiliñ, saziñ bil-m-or-um. / U hoqıyor artuq yaza bilmorum. / Yaräb öziñ yüräkimä kuvat văr. / nüzär eti qälämimä kudrät văr (GBS: 1/22). 'Yüreğimin nazını çekemiyorum. / Kalem yazıyor dilini, sazını bilmiyorum. / O okuyor artık yazamıyorum. / Yarabbi yüreğime kudret ver. / Nazar et kalemime kudret ver.'

2.2.1.5 Gelecek Zaman Kipi

Gelecek zaman kipi (Alm. Futur, Futurum; Fr. futur; İng. future), hemiz gerçekleşmemiş ancak gelecekteki bir zamanda kesinlikle gerçekleşecek olan eylemi anlatan kiptir (Korkmaz, 2009: 623).

Türkçede gelecek zaman üç şekilde ifade edilebilir. İlk yol şimdiki zamandır. Gelecek zaman kimi durumlarda gelecek zamanı ifade edebilir. Genelde bunun için şimdiki zaman ile gelecek zamanı ifade zaman zarfı birlikte kullanılır. Şimdiki zamanla ifade edilen gelecek zaman, şimdiki zamanla birleşmiş gelecek zamandır. İkincisi yol, geniş zaman kipi ile gelecek zaman ifade edilebilir. Ancak geniş zaman kipinin, ifade ettiği gelecek zamanda bir ihtimal söz konusudur. Yani eylemin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belirsizdir. Bu yüzden kimi zaman geniş zaman kipi, belirsiz gelecek zaman olarak adlandırılmaktadır. Bu durum Halaç Türkçesinde de görülmektedir. Asıl gelecek zaman eklerinin bildirdiği gelecek zamanda ise ihtimal değil, kesinlik vardır. Yani eylemin gerçekleşeceği kesindir (Ergin, 2009: 302). Bu yüzden de Halaç Türkçesinde asıl gelecek zaman, belirli gelecek zaman olarak adlandırılmaktadır.

Doerfer, *Halaç Grameri* adlı eserinde gelecek zamanı ayrı bir başlık olarak ele almamıştır. Bunun yerine gelecek zaman işlevinde kullanılan ekler olduğunda bu eklerin altında bilgi verilmiştir. İlk olarak Halaç Türkçesinde geniş zaman, gelecek zamanın ifadesinde kullanılır. (Doerfer: 1988: 161) Geniş zamanın ifade ettiği gelecek belirsiz, bir ihtimale bağlı gelecektir. Bunun yanı sıra {-GA} istek ekinin tam bir gelecek zaman eki olmayıp psikolojik geleceğe yönelik olarak kullanılmaktadır (Doerfer, 1988: 161) Bu bakımdan {-GA} gelecek zaman eki olmayıp anlamsal olarak gelecek zamanı ifade etmektedir. Bir diğer gelecek zaman eki {(y)AcAK}, Halaç Türkçesindeki Oğuz etkisini göstermektedir. Doerfer, Oğuz Türkçesinin gelecek zaman {(y)AcAK} ekinin, ödünçleme yoluyla Halaç Türkçesinde görüldüğünü belirtir (Doerfer, 1988: 147).

Halaç Türkçesinin gelecek zaman kipi çekimine dair ayrıntılı bilgi Sonel Bosnalı'nın "Halaç Türkçesinde Gelecek Zaman: Biçim, Değişke ve Kullanımı" adlı makalesinden elde edilmiştir. Bu makaleye göre Halaç Türkçesinde {-gUIUk}, {(y)AcAK} ve {gA} ekleri, gelecek zaman çekiminde kullanılır. Aslında {-gA} ekli çekim istek kipi çekimi olsa da Farsçanın etkisiyle gelecek zamanı da ifade ettiği görülür. Bu {-gA} ekli çekimde fiilin önüne *kārāk* 'gerek' kelimesi ya da şey- 'iste-'

fiili getirilir. Bu çekime genellikle gerçekleşmesi kesin olan eylemlerde değil eylemin gerçekleşmesinin kesin olmadığı eylemlerde başvurulur. Gelecekteki eylemin gerçekleşmesinin kesin olmadığı ifade etmek için ayrıca “inşallah” kelimesinden sonra geniş zaman çekimi veya bunun bir istekten ya da gereklilikten ibaret olduğunu belirtmek için tasarlama kipi kullanılmaktadır (Bosnalı, 2008: 810-812).

Cemrasi'nin *HälâcTılı Gıramırı*'nde gelecek zaman kipinin ifadesinde iki tür çekim bulunur. Birinci çekim, fiile şart eki {-sA} eklenir ve ardından da *käräk* sözcüğü getirilir. Bu çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Örneğin: *Ayıda baluğa varsam käräk* “Bayramda köye gideceğim.” Bu çekimin şahıslardaki çekimi aşağıdaki gibidir (Cemrasi, 2014(c): 53).

	<i>käl- “gel-“</i>
T1Ş	<i>käl-sä-m käräk</i>
T2Ş	<i>käl-sä-ñ käräk</i>
T3Ş	<i>käl-sä-ø käräk</i>
Ç1Ş	<i>käl-sä-k käräk</i>
Ç2Ş	<i>käl-sä-ñiz käräk</i>
Ç3Ş	<i>käl-sä-lär käräk</i>

Bu tür gelecek zaman çekiminde *käräk* sözcüğü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi kimi zaman ihmal edilebilmektedir. Örneğin: *sabāyi măn sänä körsätäm*. ‘Yarın sana göstereceğim’ (FTC: 144/40). Bu çekimin olumsuzluğu {-mA} ekiyle yapılır. *Ayıda baluğa varmasam käräk* “Bayramda köye gitmeyeceğim” (Cemrasi, 2014(c): 53).

İkinci çekim ise fiil köküne {-kuluğ, -gilik} ekinin eklenmesiyle ortaya çıkar. Bu çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Örneğin: *Ayıda baluğa varkulukam*. “Bayramda köye gideceğim.” Bu çekimin şahıslardaki çekimi ise aşağıdaki gibidir (Cemrasi, 2014(c): 54):

	<i>kāl- “gel-“</i>
T1Ş	<i>kāl-gilik-ām</i>
T2Ş	<i>kāl-gilik-āñ</i>
T3Ş	<i>kāl-gilik-är</i>
Ç1Ş	<i>kāl-gilik-äk</i>
Ç2Ş	<i>kāl-gilik-āñiz /-iz</i>
Ç3Ş	<i>kāl-gilik-ällär</i>

Bu ikinci çekimim olumsuzunda {-mA} olumsuzluk eki yerine *dağ* “değil” sözcüğü kullanılır. *Dağ* “değil” sözcüğü, {-kuluğ, -gilik} ekinin ardından gelir ve şahıs eki {-kuluğ, -gilik} ekine değil, *dağ* sözcüğüne eklenir. Örneğin: *Ayıda baluğğa varkuluğ dağam*. “Bayramda köye gitmeyeceğim.”

Hatu hat yānica vāy-ka-n, ham-räng öl-ma-ka, hām-hū ölur.(Tulu: 1/3) ‘Atı at(ın) yanına bağlayacaksın, aynı renkte olmayacak, aynı huyda olur.’

- *Ğarınça bu sözün hidik hüندی, temi boşarıkıñı/boşarıkıyı sına-ş-tır-sa-m kāräk* (SŞK: 62-63). ‘-Karınca bu sözün doğru çıktı, şimdi senin becerini sınacağım.’

- *Ğarınça, bu sözün dāğ hidik oldu, tāmi sāniñ āğlıyı(āğlıyi) sına-ş-tır-sa-m kāräk.* *Yova, hazırlanup, sābi çoşunumla sänä mehman kāl-gilik-ām* (SŞK: 73-75). ‘-Karınca, bu sözün de doğru çıktı, şimdi senin aklını sınacağım. Git, hazırlanıp sabah ordumla sana misafirliğe geleceğim.’

2.2.1.6 Geniş Zaman Kipi

Geniş zaman kipi (Alm. Aorist; Fr. aoristeatemporal; İng. aorist, timeless), zaman çizgisinde geçmişten başlayıp geleceğe kadar uzanan bir oluş veya kılışın ifadesinde kullanır. Bu yüzden geniş zamanın asıl fonksiyonu her zamanı ifade etmektir (Ergin, 2009: 291). Yani geniş zaman kipi, zaman üstü bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla genel yargılar, kanunlar, kurallar, hikmetler, veziceler ve atasözlerinin ifadesinde bu kipten faydalanılır (Korkmaz, 2009: 637).

Doerfer, Halaç Türkçesinde geniş zaman, genel bir kalıcı eğilimin oluşmasını ifade ettiğini belirtir. Halaç Türkçesinde geniş zaman kipi eki, {- (y)Ar, (y)Ur, -r} şeklindedir. Doerfer, bu eklerin hangi durumda hangi ekin nasıl kullanıldığını bir sistematığa dayandırmıştır.

Ünsüz ile biten tek heceli kelimelerde geniş zaman eki {-Ar, -Ur} şeklindedir. Örneğin: *al-ur* “alır”, *hay-ur* “der”, *kāl-ür* “gelir”, *ḳāl-ur* “kalır”, *yet-ür* “yeter” vb. Doerfer, ünsüz ile biten tek heceli kelimelerde {-Ar} ekinin de görüldüğünü belirtir. Bu durumun Oğuz etkisi ile ortaya çıkmış olabileceği görüşündedir. Örneğin: *al-ar* “alır”, *bil-är* “bilir”, *ver-är* “verir”, *hay-ar* “der”, *hat-ar* “atar”, *kör-är* “görür”, *höl-är* “ölür”, *tol-ar* “dolar” vb (Doerfer, 1988: 157).

Ünlü ile biten tek heceli kelimelerde geniş zaman eki {-yUr, -yAr} şeklindedir. Doerfer *ḳō-* “koy-”, *vā-* “bağla-”, *yē-* “ye-” ve *yū-* “yık-” fiillerinden {-yUr}, *sā-* “sağ-”, *tī-* “de-” fiillerinden sonra {-yAr}, *hū-* “in-”, *sī-* “kır-”, *yā-* “yağ-” fiillerinden sonra da hem {-yUr} hem de {-yAr} ekinin gelebileceğini belirtmiştir (Doerfer, 1988: 157).

Ünlü ile biten çok heceli kelimelerde geniş zaman eki {-yUr} şeklindedir. Örneğin *başla-yur* “başlar”. {-yUr} eki genellikle kısalma eğilimindedir. Buna göre {-yUr} > {-Ur} > {-r} şeklinde kısalır. Doerfer’in bu görüşü Zeynep Korkmaz’ın Eski Anadolu Türkçesindeki, {- (y)Ur} geniş zaman ekinin, dudak benzeşmesine uğraması sonucunda {- (I)r, (U)r, -r} biçimlerinin ortaya çıkmış olduğu ifadesiyle aynı doğrultudadır (Korkmaz, 2009: 638). Örneğin: *başla-yur* > *başla-ur* > *başla-r* (Doerfer, 1988: 156). Bunun yanı {-yAr} ekinin de geldiği görülmektedir. Örneğin: *hoḳi-yar* “okur” vb. Ünlü ile biten çok heceli kelimelerde geniş zaman eki {-yUr} aynı zamanda ettirgenlik, dönüşlülük ve işteşlik eki almış fiillerden sonra gelir. Örneğin:

Ettirgenlik: *uç-ḳur-ur* “uçurur”, *hirk-üt-ür* “ürkütür”, *ḳurḳ-it-ur* “korkutur”

Dönüşlülük: *haç-il-ur* “açılır”, *hol-un-ur* “dönülür”, *koır-il-ur* “üretir”

İşteşlik: *çalış-ur* “çalışır”, *hiy-iş-ur* “toplaşır”, *hat-uş-ur* “atışır”

Doerfer, ünsüz ile biten birden fazla heceli kelimelere gelen geniş zaman ekinin, tek heceli kelimelerde olduğu gibi {-Ar} şeklinde olduğunu belirtir. Örneğin: *yigin-ar* “yıkılır”. Arabul’un materyallerinde de çok heceli kelimelerde geniş zaman ekinin {-Ar, -Ur} şeklinde olduğunu ancak orta hecelerin kaybı ile ekin kısaltılmış olduğunu ifade eder. Örneğin: *ärü-t-ür* > *är-t-är* “eritir” vb (Doerfer, 1988: 158).

Geniş zaman Halaç Türkçesinde sürekli, daima geçerli bir eylemi anlatır.

Bī oyul’ar yirmi yāşarça kişi alur (FTC: 82/2). ‘Bir erkek yirmi yaşında bir eş alır.’

Geniş zamanın olumsuz çekiminde de Oğuz etkisini görmek mümkündür.

Haydi: ḥodā’yā! yā mănā mārg ver yā īnki mănüm Alī ḥātiriya ḳolum ātā şayī ki măn hecalāt çäk-mā-r-ām (FTC: 46/46). ‘Dedi ki: Allah’ım yabana ölüm ver ya da şimdi benim Ali’nin hatırına kolumu ver ki ben utanmıyorum.’

Geniş zaman, gelecek zamanın ifadesinde kullanır. Geniş zamanın ifade ettiği gelecek belirsiz, bir ihtimale bağlı gelecektir.

Kerdi eyza baluḳ īr-maz (FTC: 37/ 43). ‘Gördü, başka bir köye ulaşamayaak’

Hār nā şäyḳäy säyā vir-üm (FTC: 97/82). ‘Her ne istersen sana vereceğim.’

Sabāyi măn sänā körsätäm (FTC: 144/40). ‘Yarın sana göstereceğim’

Cemrasi *Hälac Tili Gıramırı*’nde geniş zamanı, gelecek zaman başlığı altında ele almıştır. Gelecek zaman, belirli ve belirsiz gelecek zaman olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Gelecekteki eylemin olacağından emin olunup olunmamasına göre belirli ve belirsiz ayrımı yapılmaktadır. Cemrasi’nin gramerinde geniş zaman, belirsiz gelecek zaman olarak ele alınmıştır. Geniş zaman çekiminin, karşıladıkları gelecek zamanda kesinlik ifade etmemesi, Cemrasi’nin belirsiz gelecek zaman görüşü ile ilişkilendirilebilir. Ergin geniş zamanın üç zamanı tür ifade ettiğini belirtir. Bunlar;

1) her zaman, 2) geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan zaman, 3) gelecek zamandır. Buna göre geniş zamanı diğer bildirme kiplerine göre bir ihtimale bağlı anlatıma sahiptir. Bu yüzden eylemin ifade ettiği iş ve oluş bir ihtimale bağlıdır. Bu durum geniş zamanın, gelecek zamanı ifade etmesinde de belirgin olarak ortaya çıkmaktadır (Ergin, 2009: 291-292). Bosnalı'ya göre de geniş zaman, gelecek zaman çekiminde yaygındır. Bu biçimin genellikle eylemin gelecekte gerçekleşip gerçekleşmeyeceği kesin olarak belli olmadığı durumlarda başvurulduğunu belirtir. (Bosnalı, 2008: 814). Bu durumda geniş zamanın, gelecek zaman çekiminde kullanılması Cemrasi ve Ergin'nin belirsiz gelecek zaman görüşünü desteklemektedir.

Halaç Türkçesinde geniş zaman çekimindeki şahıs ekleri zamir kökenlidir. Geniş zaman eki ile şahıs ekleri bir ara aşamadan geçirmiş şekli de bulunmaktadır. Buna göre geniş zamanın ekinin geçirdiği süreç ve örnek çekimi aşağıda verilmiştir (Doerfer, 1988: 153).

	<i>kāl- “gel-“</i>	<i>hişü- “iste-“</i>
T1Ş	<i>kāl-üm</i>	<i>hişä-ym</i>
T2Ş	<i>kāl-üy</i>	<i>hişä-y</i>
T3Ş	<i>kāl-ür</i>	<i>hişä-r</i>
Ç1Ş	<i>kāl-ümüz</i>	<i>hişä-ymiz</i>
Ç2Ş	<i>kāl-üyiz</i>	<i>hişä-yz</i>
Ç3Ş	<i>kāl-ülär</i>	<i>hişä-li</i>

Cemrasi'nin gramerinde de geniş zaman eki yukarıdaki şekille benzerdir. Buna göre geniş zaman eki, {-A, -I} şeklindedir. Bu çekim Azerbaycan Türkçesindeki istek ve emir kiplerinin çekimiyle benzerlik göstermektedir (Cemrasi, 2104 (c): 53).

	<i>käd- “git-“</i>	<i>yaz- “yaz-“</i>
T1Ş	<i>käd-ä-m</i>	<i>yaz-a-m</i>
T2Ş	<i>käd-ä-ñ</i>	<i>yaz-a-ñ</i>
T3Ş	<i>käd-ä-r</i>	<i>yaz-a-r</i>
Ç1Ş	<i>käd-ä-miz</i>	<i>yaz-a-mız</i>
Ç2Ş	<i>käd-ä-ñiz /-iz</i>	<i>yaz-a-ñiz /-iz</i>
Ç3Ş	<i>käd-ä-lär</i>	<i>yaz-a-lar</i>

Mollā Nasrāddīn bī kūn var-ur bāzārya. Kāzār bī āşgā al-ur. Kā-lūr yuo'laş äkki lāt hayadan kāl-ūr, bīsi āşgān afsārūn başundan hūy-ūr, āşgān kötür-ār var-ur, o bīşi āşgān afsārūn kâçir-ār ōz başına. Mun hartī'ça gā'l-ūr (FTC: 1/4). 'Molla Nasreddin bir gün pazara gider. Ve dolaşır bir eşek alır. Gelir yolda iki haydut gelir. Biri eşeğin yularını başından alır, eşeği götürür. Diğeri de eşeğin yularını kendine çeker. Molla bunun üzerine gelir.'

Mān yārum dārdindān kēcā kindiz āh-u zar ēt-ä-m (FTC: 10/ 22-23). 'Ben yarın derdinden gece gündüz ahuzar ederim.'

Bīsi haydī "mān hār nā ki til vār bil-i-m (FTC: 13/8). 'Birisi dedi ki: ben her ne dil varsa bilirim.'

Yolça havulluķ et-ä-m, / İş kör-ä-m kulluķ et-ä-m (HTM: 77-78). 'Yolda yoldaşlık ederim, / İş görürüm, kulluk ederim.'

Hacīleylāk āç qaldı oçağ öz-özey Haydı: - "Havul! Tülkü, äväziñ hīy-i-m" (THM: 11-12). 'Hacı leylek aç kaldı sonrasında kendi kendine dedi ki: İyi, tilki nefesini keserim.'

Tök-ä-ñ sän kânumu cana âmansuz, / Äliñ saķley mănä vurma kânsuz (TM: 6/1-2). 'Dökersin kanımı sen amansız, / Eline çek bana vurma kansız.'

Hayılbilmām ibadātiñ varısıñ, / Kāza et-ä-m beş vahtıñ nāmaziñ (TM: 29/45-46). 'Söyleyemem ibadetin tamamını, / Kaza ederim beş vakit namazı.'

U dām tülkü ûdusunda ûdandı, / Tişiçä kördüküñ toğru sanadı (TM: 42/ 62-63). 'O zaman tilki uykusundan uyandı, / Düşünde gördüğünü gerçek saydı.'

Äğār haydıķlarıñ hidik /toğru oluğa, hārñä hişegān sänä ver-im, yupağ oluğa, seni hōl-är-im (SŞK: 35). 'Eğer söylediklerin doğruysa her ne istersen sana veririm, yalansa seni öldürürüm.'

Vagmaķıñça min hikmāk var min māna, / Sän küldiki yüräk sözü til haç-ar. / U külgülü äriñiñçä nänä can, / Diläkläriñ qonçaları qul

ha-çar (GBS: 5/1). ‘Bakışında bin emek var bin mana, / Sen güldüğünde yürek dile gelir, / O gülen omuzunda anne, / Dileklerin gonçaları gül açar.’

Bilim hayur: Bu hicrandağ bit-il-ir. / Yüziñ külär ağzında gul säpil-ir. / Ärinläriñ kuy haçulta nänä can (GBS: 5/5). ‘Bilim der: Bu hicran da bitirilir. / Yüzün güler ağzından gül serpilir. / Omuzların bırak açılın Anne.’

”Bilim” hay-ur etmä feğan. / Yalvaru tarıka hār zaman. / Boş äymä şeytanğa heç zaman. / Rāfiqlärdäğ täzdi mändä (GBS: 22/5). ‘Bilim der etme fiğan. / Yalvar Allah’a her zaman. / Baş eğme şeytana hiçbir zaman. /Dostlar da geçti benden.’

İşkim dustğa äyan ol-ur, / Sözüüm halkğa bäyan ol-ur, / Közler yaşı ravan ol-ur, / Yar-yoldaşğa sälam olta (GBS: 23/3). ‘Aşkım dosta ayan olur, / Sözüm halka beyan olur, / Közünün yaşı revan olur, / Yar yoldaşa selam olsun.’

Haçüg sözüüm tatluğ ol-ur, / Ruhum var-or cismim gal-ur, /Hälac Tilçä yirim çal-ur, / Haykullarğa sälam olta (GBS: 23/5). ‘Açı sözüm tatlı olur, / Ruhum gider cismim kalır, / Halaç dili de yarım kalır, / Kalanlara selam olsun.’

Yol üstüçä tur-u-m, var-ma-m. / Sözdä-botamda äs qorq-ma-m. / Sän käl-mägä män avun-ma-m. / Yek baruşdağ üzmä mäni (GBS: 36/5). ‘Yol üstünde dururum, gitmem. /Sözden-laftan hiç korkmam. / Sen gelmeyince ben avunmam. / Tek barışalım üzme beni.’

Halaç Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu teklik / çokluk birinci ve ikinci şahıslar {-mA}, teklik / çokluk üçüncü şahıslarda ise {-mAz} eki ile kurulur. Buna göre örnek çekim aşağıdaki gibidir.

		<i>käl- “gel-“</i>	<i>yaz- “yaz-“</i>
T1Ş	{-mA-m}	<i>käl-mä-m</i>	<i>yaz-ma-m</i>

T2Ş	{-mA-ñ}	<i>käl-mä-ñ</i>	<i>yaz-ma-ñ</i>
T3Ş	{-mAz-ø}	<i>käl-mäz-ø</i>	<i>yaz-maz-ø</i>
Ç1Ş	{-mA-miz}	<i>käl-mä-miz</i>	<i>yaz-ma-miz</i>
Ç2Ş	{-mA-ñiz}	<i>käl-mä-ñiz</i>	<i>yaz-ma-ñiz</i>
Ç3Ş	{-mAzlAr}	<i>käl-mäz-lär</i>	<i>yaz-maz-lar</i>

Horoşka ta haydi “sän tä äysäsindä yov, män tä bō’da pasivanluḡ ettäm ki ḡō’-mar-am biäyä äziyät şayalar” (FTC: 36/25). ‘Horoza da dedi ki: Sen de ardından git, ben de burada bekçilik edeceğim ki seni rahatsız etmelerine izin vermem.’

Üç zād ḡā’yli ḡo’ş-ar, ḡadri bilin-mäz. / Yîemäk içmäk day-u pulḡa alun-maz. / Bîsi ḡāy işiḡi bîsi ḡara-yāz, / Bîsi cayilluḡ-ar varur, holun-maz (FTC: 66/1-4). ‘Üç şey hayli hoştur, kadri bilinmez. / Yemek, içmek değil ve parayla alınmaz. / Birisi ay ışığı, birisi kara yaz. / Birisi gençliktir gider bulunmaz.’

Kîşigililär hinälär taşyar, ammā käl-mäz-lär (FTC: 79/11). ‘Saklananlar, dışarı çıkarlar amma gelmezler.’

Bizim cinskä yaraş-maz. / Äsliḡa pişnamazluḡ, / Sāniñ şāniyā layuḡ (HTM: 245-247). ‘Bizim cinse yaraşmaz, / Aslında imamlık, / Senin şanına layık.’

Yadıma tüştü bī havul ḡakayät, / ḡoşum käl-di sänä etom ravayät. sözläri ḡidikär et-mä-ñ malamät, / Eşitgili ḡayır babas’ey rāhmät (TM: 1/3-6). ‘Hatırıma bir hoş hikâye geldi, / Keyiflendim size hikâye anlatıyorum, / Sözleri gerçektir ayıplamaz./ İştien söyler babasına rahmet.’

Hıyal etti bulun-maz, dārdey dārman, / Bu fikrkä ḡâlmuştu ḡäyran (TM: 1/65-66) ‘Hayal etti bulunmaz derdine derman, / Bu fikre kalmıştı hayran.’

Çätinlik tüḡünü rahat ḡaç-il-maz, / Älbättä riz aşḡi, mudam vāy-il-maz (TM: 2/7-8). ‘Zorluk düḡümü kolay açılmaz, / Elbette rızk aşḡı daima kapanmaz.’

U âdamlar ki dünya`ça iş+lä-mâz-lär, / Qarınlar`ey bî toq hikmâk ye-mâz-lär (TM: 2/17-18). ‘O adamlar ki dünyada çalışmazlar, / Karınlarına bir lokma ekmek yemezler.’

Häglämä çıķirmä, heyli etmä şivân, /Ki härgiz kimsäkä et-mä-m sitäm män (TM: 13/ 73-74). ‘Ağlama çığırma, çok ağıt etme / Ki ben asla kimseye etmem sitem.’

Mänä temi halaf etmâk yaraş-maz, / Halaf etgäm huda işimi haç-maz (TM: 13/ 69-70). ‘Bana şimdi muhalefet etmek yaraşmaz, / Muhalefet etsem Allah işimi açmaz.’

Hıyal eti halafum boşda aşmuş, / Sänä bil-mä-m nä zâräri toķunmuş (TM: 22/11-12). ‘Hayal et soyum baştan aşmış, / Sana bilmem ne zararı dokunmuş.’

Mäni adam heç vaht haya et-mâz-lär, / Ädâb âdabiñ härgiz köz+lä-mâz-lär (TM: 23/ 7-8). ‘İnsanlar hiçbir zaman hayâ etmezler, / Edepi adab asla gözlemezler.’

Mäni mäyus etmä sän rähmätindä, / Holun-ma-m heç kaçan,män itaätindä (TM: 29/ 21-22). ‘Beni ayrı koymarahmetinden, / Dönmem hiçbir zaman buyruğundan.’

Qarşu Baluķ yigit hikmâk yit-ir-mâz. / Umur keçâr yolñ bit-ir-mâz. / Yaltaķ adam umrñ boşķa er-tir-mâz (GBS: 2/18). ‘Karşı köy yigit ekmeği kaybetmez. / Ömür geçer yolunu kaybetmez. /Yaltak kişi ömrünü boşta geğermez.’

2.2.2 Tasarlama Kipleri

Tasarlama kipleri (Alm. Modus, Aussageweise; Fr. Modes subjonktifs; İng. mood), fiilin olumlu veya olumsuz nitelikteki gerçekleşmesini, tasarlanan dilek, istek, gereklilik veya emir kavramları içinde veren kiplerdir (Korkmaz, 1992: 146). Halaç Türkçesinin tasarlama kiplerinde yapısal olarak daralma mevcuttur. Yapısal olarak daralmaya maruz kalan tasarlama kiplerinin işlevselliği açısından da genişleme görülür. Bu bakımdan bir belirli bir tasarlama kipi, kendi kiplik anlamının yanında farklı tasarlama kiplerinin, kiplik anlamını da ifade edebilir.

Doerfer'in grameri çerçevesinde her bir tasarlama kipinin, ayrı bir biçimbirimle ifade edildiği görülmektedir. Ancak günümüzde Halaç Türkçesinde tasarlama kiplerinde yapısal anlamda bir daralma söz konusudur. Bu bağlamda tasarlama kiplerinin her birinin istek kipi biçimbirimine yaklaştığı görülmektedir. İstek, şart ve gereklilik kiplerinin çekiminde sadece istek kipi biçimbirimi kullanılmaktadır. Bu duruma bazı buyurma cümlelerinde de rastlanmaktadır. Birçok biçimbirimin yerini, tek bir biçimbirime bırakmasında Farsçanın etkisi vardır. Bu durumun alt yapısında Farsçanın "öznellik" kipi rol oynamaktadır. Farsçanın öznellik kipinin geniş bir kullanım alanı vardır. İstek, arzu, dilek, umut, rica, emir, olasılık, gereklik, zorunluluk, şart, şüphe, tahmin, niyet, dua, varsayım, öneri, korku, tereddüt, olumsuzluk gibi anlamları ifade eden bu kipin, ayrıca bazı durumlarda zaman, şart, amaç ve sonuç bildiren yan cümlelerde de kullanıldığı görülmektedir (Bosnalı, 2010: 70). Bu bakımdan Farsçanın sözvarlığının yanı sıra gramer yapısının da Halaç Türkçesine etki etmeye başladığı görülmektedir. Bu durumda Halaç Türkçesinin, Farsçanın yoğun etkisi altında kaldığını gösteren önemli bir kanıttır. Çünkü dil ilişkilerinde dil yapıları daha dirençli unsurlardır. Bu unsurlarda görülen değişiklikler, dil hayatının olumsuz yönde bir değişim gösterdiğini ortaya koymaktadır.

2.2.2.1 Şart kipi

Şart kipi (Alm.Konditional; Fr. conditionnel; İng. conditional), hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü ifade eder. Eski Türkçede şart eki {-sAr} şeklinde olup şahıs zamirleriyle çekimlenmektedir. Örneğin: *koy-sar-men*, *koy-sar-sen*. Batı Türkçesinde ise ekin /-r/ sesi düşmüş ve iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmeye başlamıştır (Ergin, 2009: 309). Bu bakımdan Batı Türkçesinde şart çekimi günümüzdeki şeklini almıştır. Halaç Türkçesinde de şart kipi, {-sA} ekiyle

çekilmekte ve iyelik kökenli şahıs eklerini almaktadır. Buna göre şart kipinin çekimi aşağıdaki gibidir (Cemrasi, 2014 (c) 57).

	<i>käl- “gel-“</i>
T1Ş	<i>käl-sä-m</i>
T2Ş	<i>käl-sä-ñ</i>
T3Ş	<i>käl-sä-ø</i>
Ç1Ş	<i>käl-sä-k</i>
Ç2Ş	<i>käl-sä- ñiz</i>
Ç3Ş	<i>käl-sä-lär</i>

Türkiye Türkçesi gramerlerinde şart kipi, dilek-şart kipi olarak adlandırılmaktadır. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*'nde şart kipi olarak adlandırmanın Batı kaynaklarında olduğunu, aslen bu kipin dilek-şart kipi olarak adlandırılması gerektiğini belirtir. Buna göre dilek-şart, bir oluş ve kılışı şarta veya dilek, istek ve niyete bağlayan tasarlama kipidir (Korkmaz, 2009: 676). Böylece bu kip hem şart hem de dilek işlevini yerini getirmektedir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Halaç Türkçesinde de {-sA} hem şart hem de dilek işlevinde kullanılabilir.

Kökçä yulduz olsatdum, / Bähtivar bi kız olsatdum, / Yar eşikdä kädiki,
/ Hävçä yalguz olsatdum (GBS: 28/29). ‘Gökde bir kız olsaydım, /
 Bahtiyar bir kız olsaydım, / Yar eşikten girdiğinde, / Evde yalnız
 olsaydım.’

Yüzlükçä kaç olsatdum, / Yarğa sertaş olsatdum, / Kızlär yurçulu
yerçä, / Mändäķ bitaş olsatdum (GBS: 28/30). ‘Yüzde kaç olsaydım, /
 Yâre sırdaş olsaydım, / Kızların oturduğu yerde, / Bende bir taş
 olsaydım.’

Şart kipinin, istek işlevinde olmasının yanı sıra istek kipinin de şart kipini ifade ettiği görülür. Bu bakımdan istek ve şart kipleri arasında bir nevi karşılıklı işlev alışverişi mevcuttur. Örneğin: *Äğär borça bizdilä kalıpağay hoşal olamız* ‘Eğer burada bizimle **kalırsan** memnun oluruz’ Bosnalı’ya göre şart kipi yerine istek kipi ekinin

kullanımı Farsça ve Halaç Türkçesi cümlelerin uyum içinde olduğu gösterir (Bosnalı: 2010: 77).

Şart kipinin zamandan tamamen bağımsız olduğunu belirten Doerfer, Halaç Türkçesinde üç tür koşul olduğunu belirtir (Doerfer, 1988: 177-178):

- 1) Gerçek (Realis): Öngörülen veya karşılanabilen koşul,
- 2) Tarafsız (Neutralis): Hakkında yorum yapılamayan koşul,
- 3) Gerçek Olmayan (Irrealis): Varsayılan koşul.

Doerfer'den elde edilen bilgilerden çıkarımla gerçek koşul cümleleri, birleşik kipli fiillerin şart çekimine karşılık gelir. Buna göre gerçek koşul cümlesi, [fiil kökü+ zaman eki + şart eki + şahıs eki] şeklinde ortaya çıkar. Örneğin:

Holunup tayi şāmāzsan yākiyān (FTC: 5/78) 'Artık gelmek istemezsen geri dön.' [şā-maz-sa-n şa-: fiil kökü, -maz: geniş zamanın olumsuzu, -sa: şart kipi eki, -n: teklik ikinci şahıs eki]

Gerçek olmayan (irrealis) koşul cümlesi ise bir varsayımı ifade eder. Gerçek olmayan koşul cümlesi, iki şekilde ortaya çıkar. Buna göre:

- 1) [fiil kökü + -miş (duyulan geçmiş zaman) + ol- fiili + şart eki + şahıs eki]
- 2) [ol- fiili + şart eki + er- fiili (i- fiili) + DI, DU (ol- fiilinin şart çekiminin hikayesi).]

Türkçedeki karmaşık fiil çekimi ile şart kipinin hikâyesi, Halaç Türkçesinin gerçek olmayan koşul cümlelerini ifade eden yapılarıdır. Korkmaz karmaşık fiilleri, bir yanı sıfat bir yanı yardımcı fiil olan yardımcı fiiller başlığında ele almıştır. Buna göre bu gruptaki birleşik fiiller, fiil kök ve gövdelerinden kurulan farklı zaman kalıbı içindeki sıfat-fiillerin, ol- yardımcı fiili ile birleşmelerinden oluşur. Karmaşık yapılardan biri olan öncelik görevindeki [-mİş ol-] yapısı, geçmiş zaman isim-fiilinin olumlu ya da olumsuz biçimleri ile kurulan ve birleşik fiilin içinde bulunduğu zamandan önce gerçekleşmiş olan bir oluşu gösterir (Korkmaz, 2009: 801). Doerfer, Halaç Türkçesinde [-mİş olsa] yapısının belirsiz geçmiş zamandaki koşula bağlı durumu ifade ettiğini belirtir (Doerfer, 1988: 178) Halaç Türkçesinde [-mİş olsa] yapısının olumsuzu da [-mAdlk olsa] şeklindedir.

Äyär bo puşuk bo äti yē-miş ol-sa kārāk-ärti bo äkki man oliya yā bī vaçaq man oliya (FTC: 124/9) ‘Eğer kedi eti yemiş olsaydı gerekirdi iki kişi ya da bir buçuk kişi olurdu.’

Mānzurum borī ki ä’gār o-çay lālamu hil-är-mädük uol-sa-m tīemi äkkimiz tā kulli zād eydisi-rtük (FTC: 103/180). ‘Niyetim budur ki eğer o zaman kardeşimi öldürmemiş olsaydım şimdi ikimiz de her şeyin sahibiydik.’

Cemrasi ise *Qarşu Baluqqa Sālam* adlı eserinin gramer bölümünde [-mİş olsa] yapısını zorunlu geçmiş zaman kavramıyla ele almıştır. Buna göre zorunlu geçmiş zaman, geçmişe dair gereklilik, şart, koşul, arzu vb. anlamı ifade eder. Bu yapı anlamca geçmişte bir nedenden ötürü gerçekleşmemiş bir eylemin, gerçekleşmesi durumunda günümüzde neyin farklı olacağını anlatır. Cemrasi [-mİş olsa] yapısının örnek çekimine yer vermiştir (Cemrasi, 2009: 39).

	<i>var- “git-“</i>	<i>kör- “gör-“</i>
T1Ş	<i>varmuş-olsa-m</i>	<i>körmüş-olsa-m</i>
T2Ş	<i>varmuş-olsa-ñ</i>	<i>körmüş-olsa-ñ</i>
T3Ş	<i>varmuş-olsa-ø</i>	<i>körmüş-olsa- ø</i>
Ç1Ş	<i>varmuş-olsa-ķ</i>	<i>körmüş-olsa-ķ</i>
Ç2Ş	<i>varmuş-olsa-yz</i>	<i>körmüş-olsa-yz</i>
Ç3Ş	<i>varmuş-olsa-lar</i>	<i>körmüş-olsa-lar</i>

Aslında gerçek olmayan (irrealis) koşul cümlesi, gerçekte var olmayan durumları ifade eder. Diğer bir deyişle bir kişinin yerinde olduğumuz durumda nasıl davranacağımızı ya da bir eylemin farklı seyrinde gerçekleşmesi durumunda olması gerekeni anlatır. Örneğin:

Mān olsa-r-tu-m bī kāşgūl tālā vērr-ärtim dārvişkā, Şā Abbās hiç nā vē’rmädik (FTC: 2/14). ‘Ben olsaydım, dervişe bir kese altın verirdim, Şah Abbas hiçbir şey vermedi.’

Ä’gār İsmail ökün gurbānluq olsa-r-ti kārākārti hār hāci varir bī oyullarında hilāriyalar (FTC: 45/146). ‘İsmail o gün kurban olsaydı, her hacı oğullarından birini öldürmek zorunda kalacaktı.’

Puş tey-sä-t-ti tavlanup yıķillätti. / Burunuñ tut-sa-t-ti-ñ canı hünnätti
(TM:1/27-28). ‘Puş(?) değseydi devrilip yıkılırdı. /Burnundan tutsaydın canı çıkardı.’

Nesä ollättı ķârâ bâhtim! ol-sa-t-tı, / Bu yerçä bī burra fârik
tur-sa-t-t ı(TM: 8/13-14). ‘Ne olurdu kara bahtım! Olsaydı, / Burada bir deste ferik dursaydı.’

Tarafsız (Neutral) koşul cümleleri ise bir koşula bağlı olmayı ifade eder. Tarafsız koşul cümleleri, basit şart kipi çekimiyle elde edilir. Örneğin:

Bāba, sän va ’r-sa-n varīn Gurcistān, mänä bī hämdäm al yitik (FTC: 30/12) ‘Baba gidersen Gürcistan’a git. Bana bir tandık al ve getir.’

Ķarınça, sänıñ bu sözlärıñyi/sözläriyi sınaştursam ķäräk. äğär
haydıķlarıñ hidik/toğru ol-u-ğa härnä hişegän sänä verim, yupağ
ol-u-ğa, säni hölärim (SŞK: 34-35). ‘Karınca senin sözlerini sınacağım. Eğer söylediklerin doğruysa her ne istersen vereceğim, yalan olursa seni öldüreceğim.’

Bī ħarman zorotu näççä vahtķa ħıvaya yeti bilıñ sän? Ķarınça
haydı:- Mänä toķunķulu olmağa bī kūnçä - Mänä toķunķulu ol-ma-ğa
bī kūnçä (SŞK: 64-66) ‘Bir harman buğdayı ne vakitte yuvaya taşıyabilirsin? Karınca dedi ki: Bana dokunan olmazsa bir günde.’

2.2.2.2 İstek Kipi

İstek kipi (Alm. Optativ, Fr. optatifİng. optative) tasarlanan hareketin istendiğini istendiğini gösterir ve dilek ifade eder (Ergin, 2009: 310). Eski Türkçede istek kipi eki {-GAy} şeklindedir. Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçerken ekin /g/ Eski ve Orta Türkçede gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik-dilek kipleri için {-gA} ekindeki /g/ sesi eriyip kaybolmuştur (Korkmaz, 2009: 649). Türkiye Türkçesindeki istek kipi eki {-A}, {-GA} ekine dayanmaktadır. Çünkü Oğuz Türkçesinde eklerdeki /G/ sesleri düşmüştür. Ancak Halaç Türkçesinin istek kipi eki {-GA} şeklindedir. Bu bakımdan Halaç Türkçesi, istek kipi eki açısından da Eski Türkçenin özelliğinin korumuştur. Doerfer’in gramerinde istek kipi şu şekildedir (Doyerfer, 1988:194-195):

<i>käl-</i> “gel-“	Olumlu	Olumsuz
T1Ş	<i>käl-yä-m</i>	<i>käl-mä-gä-m</i>
T2Ş	<i>käl-yä-y</i>	<i>käl-mä-gä-y</i>
T3Ş	<i>käl-yä-ø</i>	<i>käl-mä-gä-ø</i>
Ç1Ş	<i>käl-yä-k</i>	<i>käl-mä-gä-k</i>
Ç2Ş	<i>käl-yä-yz</i>	<i>käl-mä-gä-yz</i>
Ç3Ş	<i>käl-yä-lär</i>	<i>käl-mä-gä-lär</i>

Doerfer’in emir çekiminde yer verdiği *a’l-dum*, *kä’s-düm* ‘alayım, keseyim’ gibi ifadelerin altında istek kipinin anlamının yattığını, ancak *a’l-dam*, *kä’s-däm* örneklerinde ise ‘alayım mı, keseyim mi?’ gibi daha çok soru anlamının bulunduğu da belirtmektedir (Tulu, 2019: 4).

Doerfer’in emir kipinde olduğu gibi istek kipinde de on tür çekim tespit etmiştir. Bu on tür istek kipinin çekimi, emir çekimleriyle benzerlik göstermektedir. Doerfer on tür istek kipinin yalnızca teklik üçüncü çekimlerine yer verir. Ancak bu çekimlerin Almanca karşılıkları gelecek zaman anlamıyla verilmiştir. Bunun nedeni ise Halaç Türkçesinde istek kipi {-GA} eki, {-AcAK} ekini de karşılamasındandır (Doerfer 1988: 193-195). Bu bakımdan istek kipi, gelecek zamanı da ifade edebilir. Örneğin:

- 1) *al-i-ya* ‘wirdnehmen’ ‘gelecek’
- 2) *vāy-īr-ya* ‘wird binden’ ‘bağlayacak’
- 3) *höl-üp-ärgä* ‘wirdsterben’ ‘ölecek’
- 4) *tut-āl-ya* ‘wirdgreifen’ ‘tutacak’
- 5) *ēr-ä’käl-gä* ‘wirderreichen’ ‘başaracak’
- 6) *yä-käl-gä* ‘wirdkommen’ ‘gelecek’
- 7) *yat-uvar-ya* ‘wirdbringen’ ‘uyuyacak’
- 8) *yul-ār-ya* ‘wirdsitzen’ ‘oturacak’
- 9) *yet-ükäl-gä* ‘wirdbringen’ ‘getirecek’
- 10) *yē-pi-gä* ‘wird essen’ ‘yiyecek’

Ƙorƙɗum ki, yeti yildä sörä dāk yadey tüſ-mä-gä-m, âçında höl-üp-äg-äm. Unda saru män deƙ buğdañ üçdä-bîsiñ saƙladım (SŞK: 58-60).

‘Korktum ki yedi yık sonra da hatırına gelmeyeceğim, acımdan öleceğim. Ondan sonra ben de buğdayın üçte birini sakladım.’

Hatu hat yāniça vāy-ka-n, ham-rāng ol-ma-ka, hām-hū ōlur (Tulu, 1/3). ‘Atı at(ın) yanına bağlayacaksın, aynı renkte olmayacak aynı huyda olur.’

Kāl- ‘gel-‘ ve *var-* ‘git-‘ fiillerinin emir kipinde {ye-} önekiyle çekimi, istek kipinde de görülmektedir. Türkçenin önek bulundurmadağı göz önüne alınırsa bu durum Farsçadaki { be-} önekinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bunun yanı sıra yalnızca emir ve istek kiplerinde görülen bu çekimin bir pekiştirme fiilinden türemiş olabileceği görüşü de bulunmaktadır (Bosnalı, 2010: 74-75).

İstek kipinin çekiminde *şā-* fiilinden de yararlanılır. *Şā-* fiilinin **hişā-* ‘iste-‘ fiiline dayandığı düşünülmektedir. *Şā-* fiili istek kipinin çekiminde (yardımcı fiil) olarak kullanılır ve genellikle geniş ya da gelecek zaman çekimine girer. Örneğin: *şā’yimiz yākelyāk*. ‘Biz gitmek istiyoruz.’ (Doerfer, 1988: 195). Bosnalı’da istek bildiren cümlelerde *şā-* fiilini tespit etmiştir. Ona göre *şā-* fiili, kiplik işlevinde ‘iste-‘ anlamındayken aynı fiilin “sev-“ anlamı da bulunur. Örneğin: *Män kitab hoƙumaƙ(u/ı)/(ra) heylişäyom*. ‘Ben kitap okumayı çok severim.’ Burada *şā-* fiili “sev-“ anlamındadır. Aynı fiil *istemek* anlamında kullanıldığında kiplik işlevindedir. Bu durumda hem fiilin biçiminde hem de cümle yapısında değişim görülür. Cümlelerin bileşik yapıya dönüştüğü *şā-* fiiliyle ifade edilen istek cümlelerin temel cümlesi, yapılması istenen eylem ise yan cümle konumundadır. Örneğin: *Şäyom kitab hoƙu(ya)ğam* ‘Kitap okumak istiyorum’, *Nänäm şäyor bizdilä şehrkäyäkägä* ‘Annem bizimle şehre gelmek istiyor’ (Bosnalı, 2010: 73-74). Cemrasi’nin *ƘarşuBaluƙƙaSälam* adlı eserinin gramer bölümünde iste- fiilinin kiplik işlevinde kullanımına yer verilmiştir. Buna göre Cemrasi, Doerfer’in *şā-* fiilinin kökeni olarak gördüğü *hişā-* ‘iste-‘ fiilinden yararlanır. Bosnalı’nın ifade ettiğı gibi Cemrasi’nin gramerinde de *hişā-* ‘iste-‘ fiiliyle ifade edilen istek cümlelerin temel cümlesi, yapılması istenen eylem ise yan cümle konumundadır. Doerfer’in gramerinde *hişā-* fiili istek çekiminde genellikle geniş ya da gelecek zaman çekimine girerken Cemrasi’nin gramerinde geniş ve şimdiki zaman çekimine girer. Örneğin:

Hişom yuvaşam. ‘Gitmek istiyorum.’

Hişorum yuvaşam. ‘Gitmek istiyorum.’ (Cemrasi, 2009: 60-61).

Bu örnekler doğrultusunda *hişā-* fiilinin geniş ya da şimdiki zamanla çekimi anlam farkı oluşturmamaktadır. Aşağıdaki çekimlerde *gel-* fiilin çekiminde *hişā-* fiilinin geniş zaman çekimi, *yaz-* fiilinin çekiminde de *hişā-* fiilinin şimdiki zaman çekimine yer verilir. *Hişā-* fiili yardımcı fiil konumunda olup asıl fiil olan *kāl-* “gel-“ ve *yaz-* “yaz-” fiilleri de istek çekimine girmektedir.

	<i>kāl-</i> “gel-“	<i>yaz-</i> “yaz-“
T1Ş	<i>hişom-yākāgām</i>	<i>hişorum-yazıgām</i>
T2Ş	<i>hişoñ-yākāgāñ</i>	<i>hişoriñ-yazıgañ</i>
T3Ş	<i>hişor-yākāgā</i>	<i>hişori-yazıga</i>
Ç1Ş	<i>hişog-yākāgāk</i>	<i>hişoruğ-yazıgağ</i>
Ç2Ş	<i>hişoyz-yākāgāyz</i>	<i>hişoriz-yazıgayz</i>
Ç3Ş	<i>hişolar-yākāgālār</i>	<i>hişorlar-yazıgalar</i>

Cemrasi, istek kipini gramerinde gereklilik fiili başlığı altında ele alır. Buna göre gereklilik fiili eki { -(A)GA, -(I)GA } şeklindedir. Cemrasi’nin gereklilik fiili olarak ele aldığı çekim gereklilik, şüphe, koşul ve dilek gibi anlamların ifadesinde kullanılır (Cemrasi, 2014 (c): 55).

	<i>yaz-</i> “yaz-“	<i>kör-</i> “gör-“
T1Ş	<i>yaz-ıka-m</i>	<i>kör-ügä-m</i>
T2Ş	<i>yaz-ıka-ñ</i>	<i>kör-ügä-ñ</i>
T3Ş	<i>yaz-ıka-ø</i>	<i>kör-ügä-ø</i>
Ç1Ş	<i>yaz-ıka-k</i>	<i>kör-ügä-k</i>
Ç2Ş	<i>yaz-ıka-ñiz /-yz</i>	<i>kör-ügä-ñiz/-yz</i>
Ç3Ş	<i>yaz-ıka-lar</i>	<i>kör-ügä-lār</i>

Cemrasi’nin gereklilik fiili olarak nitelendirdiği istek kipi çekimi, bazı sözcüklerin yardımıyla gereklilik, şüphe, arzu ve varsayım gibi kiplik anlamlarını da ifade etmektedir. Örneğin:

- 1) *Kārāk ilnaz yekägä (Gereklilik) ‘İlnaz gelmeli.’*
- 2) *Şayäd ilnaz yekägä (Şüphe) ‘Şayed İlnaz gelirse.’*
- 3) *Kaşki Āli qābül oluqa (Arzu) ‘Keşke Ali kabul edilse.’*
- 4) *Bālki Āli qābül oluqa (Varsayım) ‘Belki Ali kabul edilir’ (Cemrasi, 2014(c): 56).*

Yukarıdaki örnekler aracılığıyla yapısal olarak 1. ve 2. cümle aynı fiil çekimine sahip olsa da aktardıkları anlam değerleri birbirinden farklıdır. Bu iki cümle arasındaki anlam farkı, *kārāk* ve *şayəd* sözcüklerinden meydana gelmektedir. Bu bakımdan dilde bir anlamın açığa çıkması sadece yapısal değil sözdizimsel ilişkiler de önemli rol oynamaktadır. Aynı şekilde 3. ve 4. cümlelerinin fiil çekimi aynı olsa da anlamsal değerleri farklılık gösterir. Bu iki cümle arasındaki anlam farkını da *kaşki* ve *belki* sözcüklerinden ileri gelir. Bu bakımdan bir cümlenin anlam değeri hem yapısal hem de sözdizimsel ilişkiler vasıtasıyla belirginlik kazanmaktadır. İstek çekimindeki bu anlam değeri farkı, Doerfer’in gramerinde de görülmektedir. Buna göre Halaç Türkçesinde şartlı istek cümlelerinde genellikle *ägär* sözcüğü kullanılır. Böylece istek kipi çekimi gelecekte bir koşulun yerine getirilmesi ya da getirilmemesini ifade eder (Dorfer, 1988:195).

Hob ä’ğär muni mänä kör-sä-t-mä-qañ män säbay kezüm heläräm
(FTC: 144/39). ‘Hayır, beni görmesine izin vermezsen yarın kendimi öldüreceğim.’

Äğär kızi bāgän-igä-lär (Cemrâsî 2011: 198). ‘Eğer kızı beğenirseler’

Halaç Türkçesinde istek kipi eki yerine ‘*inşâllah*’ sözcüğü de kullanılabilir. Bu çekimde de kişinin iradesinden ziyade planlanan ya da olması istenen durum ifade edilir. (Dorfer: 1988: 196). Bu durumda Halaç Türkçesinde istek çekiminin sadece yapısal özellikler aracılığıyla açıklanamaz olduğunu göstermektedir. Sözdizimsel ilişkiler, istek kiplik anlamının ortaya çıkmasında önemli rol oynamaktadır.

Şāh Abbās haydī: qulaq hasma bāba var-āḥ (FTC: 1/21) ‘Şah Abbas dedi ki: Baba kulak asma gidelim’

Bārām Gūr fārmān vērdi “vāzīr āğär bī nāfār män dālūmda yä-kāl-yä, hāmān şikār yeriya hilārim bilāsī. (FTC: 3/9) ‘Behram Gur ferman

verdi: Vezir eğer biri benden sonra gelirse, hemen ceylan yerine (onu) öldüreceğim.’

Muni yetdilär baylarğa-yu mumki'när hilär-igä-lär (FTC: 17/52).

‘Onu bağlara getirdiler ve onu öldürmeleri mümkündür.’

Korçdum ki, yeti yildä sörä dāk yadey tüş-mä-gäm, âçında hölüp-ägä-m. Unda saru män dāk buğdañ üçdä-bī siñ saqladım (SŞK: 58-60). ‘Korktum ki yedi yıl sonra da yadına düşmeyeceğim, açımdam öleceğim. Ondan sonra ben de buğdayın üçte birini sakladım.’

Hız.Süläyman äyildi ki, yüzlüküñ bulup kötür-ägä, vaqtı ki, bitäv/bitin/tamam yüzlükläriñ qaşıça Süläyman yazılmış, hamusu dağ bī-bīrkä bānzor/amanıyor (SŞK: 132). ‘Hz Süleyman eğildi ki yüzüğünü bulup götüre, baktı ki bütün yüzüklerin hepsine Süleyman yazılmış, hepsi de birbirine benziyor.’

2.2.2.3 Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi (Alm. Notwendigkeits form; Fr. necessitatif, İngneccesitative) bir oluşun, bir kılışın veya tasarlanan eylemin yapılması gerektiğini ifade eden kiptir. Bu kip Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru, Oğuz Türkçesine özgü yeni bir ek türü olarak çıkmıştır. Yapısı bakımından {-mA} fiilden isim türeten yapım eki ile {-IIg} sıfat-fiilinin kaynaşmasından meydana gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde kaynaşan bu ek, henüz kip işlevinde olmayıp sıfat-fiil eki işlevindedir (Korkmaz, 2009: 693). Eski Anadolu Türkçesi öncesinde gereklilik kipi, {-mAk, -mA} mastar ekleri {-sA} şart ve {-A} istek kipleri üzerine gerek kelimesinin getirilmesi ifade edilmiştir. Örneğin: *gelse gerek* “gelmeli”, *aşa gerek* “aşmalı”, *açsam gerek* “açmalıyım”, *yazam gerek* “yazmalıyım” (Ergin, 2009: 313)

Doerfer Halaç Türkçesinde Oğuz Türkçesinin etkisiyle kuzey ağızlarında gereklilik kipi ekinin {-mAlU(G)} şeklinde olduğunu belirtir. Aynı zamanda Halaç Türkçesinde gereklilik kipinin ifadesi için fiil köküne {-GUIUK} sıfat-fiilinin getirilip şahıslarla çekimi de gereklilik ifade eder. Ancak Oğuz Türkçesinin etkisiyle {-GUIUK} sıfat-fiili yerine fiil köküne getirilen {-mAk} isim-fiilinin, şahıs ekleriyle çekimi de gereklilik kipi anlamını verir (Doerfer, 1988: 179-180). Bu bakımdan Eski Anadolu Türkçesi sonrasında olduğu gibi gereklilik kipinin ifadesinde, isim ve sıfat-fiillerden yararlanıldığı görülmektedir. Doerfer’e göre gereklilik ifadesinde {-mAlU(G)} eki, Halaç Türkçesinin eki olmayıp Oğuz Türkçesinin etkisiyle ortaya çıkar. Doerfer Halaç Türkçesinde gereklilik kipini çekimini şu şekilde vermiştir (Doerfer, 1988:180).

	<i>käl- “gel-“</i>
T1K	<i>käl-mäk-äm</i>
T2K	<i>käl-mäk-äy</i>
T3K	<i>käl-mäk-är</i>
Ç1K	<i>käl-mäk-äk</i>
Ç2K	<i>käl-mäk-äyz</i>
Ç3K	<i>käl-mäk-ällär</i>

Gereklilik kipinin çekimi Halaç Türkçesinde, istek çekiminde *käräk* sözcüğünün kullanılmasıyla da sağlanabilmektedir. *Käräk* sözcüğünün tasarlama kiplerinin çekiminde kullanımı, daha öncede belirtildiği gibi Eski Anadolu Türkçesine öncesi döneme dayanır. Bu bakımdan Halaç Türkçesi gereklilik kipinde, Oğuz Türkçesi özelliklerini bünyesinde taşımaktadır. Oğuz Türkçesinde *käräk* sözcüğünün tasarlama kiplerinde kullanımı, Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde de görülmektedir. Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerinde *käräk* sözcüğü istek çekiminde yer alır. Doerfer Halaç Türkçesinde *käräk* sözcüğü aracılığıyla istek çekiminin bir zorunluluk anlamının taşıyıcısı olduğunu belirtir (Doerfer: 1988: 195). Doerfer’in bu görüşü günümüzdeki *käräk* sözcüğü aracılığıyla istek çekiminin, gereklilik kipinin işlevini yansıttığı görüşüyle aynı doğrultudadır.

Munakäräkbī havulluḡ ēt-yä-m(FTC: 3/76). ‘Ona bir hoşluk yapmalıyım.’

Cemrasi gramerinde, gereklilik kipi çekiminde Doerfer'in {-GUIUK} ve {-mAK} şekillerine yer vermemektedir. Gereklilik çekimi, {-IGA} ekli istek çekimine *käräk* sözcüğünün eklenmesiyle elde edilir. Bu çekim yukarıda belirtildiği gibi Doerfer'in gramerinde de yer alır. Cemrasi, bu gereklilik çekimini şart kipi başlığı altında ele almıştır. Ona göre bu çekim, geleceğe yönelik koşulsuz şart olarak değerlendirilir. Örneğin: *Yazıkam käräk*. 'Yazmalıyım.' Bu çekimin olumsuzu {-mA} ekiyle sağlanmaktadır. Gerekliliğin olumsuz çekimi, eylemin yapılmaması gerektiğini ya da bir zorunda olmama durumunu ifade eder. Örneğin: *Yazmaşam käräk* 'Yazmalıyım' (Cemrasi, 2014(c), 55-56). Bosnalı, gereklilik çekiminde *käräk* sözcüğü yerine Farsçadan ödünçlenmiş olan *bâyad* sözcüğünün de kullanılmaya başlanıldığını belirtir. Aynı zamanda gerekliliğin olumsuz çekiminde eylemin "yapılmasının gerekli (faydalı) olmadığını" ifade etmek için "*lazem*" ek eyleminin olumsuzu ile yapılır ve yine bu durumda istek kipi gerektirir. Örneğin: *Lazım dağ(kä) borça tularşam / kalıpaşam*. 'Burada durmam (kalmam) gerekmez' (Bosnalı, 2010: 75).

Oğuz Türkçesinin gereklilik eki olan {-mAll}, Cemrasi'nin *Karşu Baluqqa Sölam* adlı eserinin gramer bölümünde koşullu yükümlülüğü yerine getirme olarak adlandırılan gereklilik çekiminde karşımıza çıkar. Koşullu yükümlülüğün, gereklilik kipinin şart çekimiyle ifade edildiği görülmektedir. Bu çekim fiil köküne gereklilik kipi eki {-mAll, -mAlU} ardından şart kipi eki ve son olarak da iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesiyle çekimlenir. Örneğin: *Qablaru yumalusam*. 'Kapları yıkamalıysam.', *Baluqda gelmälisäm*. 'Köyden gelmeliysem.' Buna göre Halaç Türkçesinin koşullu yükümlülük çekimi örneği aşağıdaki gibidir (Cemrasi, 2009: 33).

	<i>käl-</i> "gel-"	<i>yu-</i> "yık-"
T1K	<i>käl-mäli-sä-m</i>	<i>yu-malu-sa-m</i>
T2K	<i>käl-mäli-sä-ñ</i>	<i>yu-malu-sa-ñ</i>
T3K	<i>käl-mäli-ri</i>	<i>yu-malu-ru</i>
Ç1K	<i>käl-mäli-sä-k</i>	<i>yu-malu-sa-ğ</i>
Ç2K	<i>käl-mäli-sä-yz</i>	<i>yu-malu-sa-yz</i>
Ç3K	<i>käl-mäli-lär</i>	<i>yu-malu-ğar-lar</i>

Gereklilik kipinin şart çekimi olan koşullu yükümlülük çekiminde, teklik ve çokluk üçüncü kişilerde basit gereklilik kipi çekimi vardır. Bu bakımdan Cemrasi'nin vermiş olduğu çekimde bir tutarlılık bulunmamaktadır.

Käräk tāk šāhsän män özüüm bo şikāru tut-ay-am (FTC: 3/ 11) ‘Ben bu avı şahsen tek avlamalıyım.’

Hayr ki “ käräk ki bō’da män yat-a-m, sän hayiyän lā’yla” (FTC: 30/80). ‘Dedi ki: Ben burada yatmalıyım, sen ninni söyle.’

Verim, bu şartlā ki, käräk yit-ir-mä-gä-ñ. Borda hündükäy händä özüümä holīgāñ (SŞK: 102-103). ‘Yitirmemen şartıyla veririm. Buradan çıktığında bana getiresin.’

Hacıleyläkdä mänä räfiķ hünmāz. Män käräk unu yäpi-gä-m (THL: 21-22). ‘Hacı leylek bana dost olmaz. Ben onu yemeliyim.’

2.2.2.4 Emir-İstek Kipi

Emir kipi (Alm. Imperativ; Fr. impératif; İng. imperative), yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eder (Korkmaz, 2009: 665). Tekin, Orhun Türkçesinde emir kipinin bir ya da daha çok kişiye verilmiş kesin bir buyruğu belirttiğini ve bu kipin, normal buyurma ve pekiştirmeli buyurma olmak üzere, iki türünün olduğunu ileri sürmektedir. Normal buyurma kipinin özel bir ekinin olmadığına işaret eden Tekin, bu kipin eylem kök ve gövdesiyle bir ve aynı olduğunu belirtmekte ve 2. çoğul kişi için {-(I)ñ} veya {(I)ñlAr} ve 3. kişi için {-zUn}, {-çun} eklerini vermektedir. Pekiştirmeli buyruğun ise {-gil} eki ile kurulduğunu ifade eder (Tekin, 2000: 180-182).

Eski Türkçenin {-gil} ekiyle emir çekimi, Doerfer’e göre Halaç Türkçesinde çocuk oyunlarında görülür. Örneğin: vur-i çekimi yerine vur-gil “vur”, tut-al çekimi yerine tut-gil “tut”, uç-i çekimi yerine uç-gil “uç”, töz-üp çekimi yerine töz-gil “koş” vb (Dorfer, 1988: 193). Bu çekimin yanı sıra Halaç Türkçesinin emir kipi çekimleri diğer Türk lehçelerinden farklılık gösterir. Doerfer *Halaç Grameri*’nde, emir kipi çekiminin on türü olduğunu belirtip bu on tür hakkında açıklamalara yer vermiştir. Doerfer’den elde edilen bilgiler ışığında emir kipinin türleri ve bu türler hakkındaki bilgiler şu şekildedir (Dorfer, 1988: 184-193).

- 1) {- (y) i} Fiil kök ya da gövdesine getirilen {- (y) i} ekinin şahıslara göre çekimiyle elde edilir. Bu emir şekli, genellikle tek heceli veya ettirgenlik eki almış fiillerde yaygındır. Örneğin: *al-i* “al”, *vēr-i* “ver” vb. Bu emir şeklinin teklik üçüncü şahıs çekiminde, kimi örneklerde emir ekinin düştüğü düşünülmektedir. Örneğin: **al-i-ta>alta* “alsın”, *ölç-i-ta* “ölçsün”, *kaz-i-ta* “kazsın” vb. Teklik ikinci şahıs çekiminde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kimi durumda sıfır morfemle ifade edilir. Örneğin: *kör-i>kör-ø* “gör”, *ver-i>ver-ø* “ver” vb. Doerfer, bu tip emir şeklinin {-A} morfemiyle de ifade edildiğine rastladığını belirtir. Örneğin: *vā'r-ä* “ver”, *al-a* “al”, *kör-ä* “gör” vb (Doyerfer, 1988: 185-186).
- 2) {-Ir} Bu tip emir kipi çekiminde emir eki {-Ir}, her zaman yüzey yapıda görünmez. Yani derin yapıda var olsa da yüzey yapıya çıkmaz. Ek yalnızca ettirgenlik eki almış fiil gövdelerinde yüzey yapıda kendini göstermektedir. Örneğin: *bak-üt-ir* “bak”, *koy-ur* “koy”, *vāy-ur* “bağla” vb. Bu tip emir çekimi, birinci tipteki gibi bazen sıfır morfemle ifade edilebilir (Doyerfer, 1988: 186).
- 3) {-Up(A)} Bu tip emir çekimi genellikle pasif ve dönüşlü yapılardan sonra görülür. Bu emir eki {- (I) p} zarf-fiili ile *är-* “ol-“ fiilinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Ip+är> {-Up(A)} Örneğin: *āy-il-up* “gel ”, *avun-up* “ağlamayı bırak”, *kap(u)ş-up* “güreş”, bir kaç örnekte doğrudan fiil köküne geldiği de görülmektedir. Örneğin: *kal-up* “kal”, *höl-üp* “öl”
- 4) {-Al} Bu tip emir çekimi üzerine ayrıntılı bir açıklama yapılamış sadece örnekler verilmiştir. Örneğin: *yūt-al* “yut”, *gavr-al* “kavra” *kād-äl* “giy”, *tut-äl* “tut” vb. Doerfer *tutal* çekiminin *tuta al >tut-al* şeklinde gelişim gösterdiğini belirtir (Doyerfer, 1988: 186-187).
- 5) {-Ak(ä)} nadiren de {-A'käl}. Bu tip emir çekimi {-A} zarf-fiili ile *käl-* “gel-“ fiilinin birleşmesinden meydana gelir. A+käl> {-A'käl}. Bu çekim belirli fiillerin çekiminde görülür. Bunlar: *ēr-* “var-“, *kīr-* “gir-“, *tūr-* “kalk”, *ēn-* “in-“, *hūn-* “çık-, yüksel-“ fiilleridir. Bu çekimde de kısaltmalar meydana

gelebilmektedir. Örneğin: *hār-a'kāl>hārāk* “kaldı-r, getir-”, *tüş-ä'kāl>tüşäk* “düş-”, *könäk* “yan-” vb (Doerfer, 1988: 187)

- 6) {yo-, yä-}. Bu tip emir çekimi {yo-, yä-} önekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Bu emir tipi çekimi yalnızca *var-* “git-“ ve *käl-* “gel-“ fiilinde görülür. Örneğin: *yo-va* “git-”, *yä-kä* “gel-” Doerfer bu iki fiilin çekiminin etimolojisinin şu şekilde olabileceğini belirtir:

**yo'riba'r* “yürüyü ver-“ > **yo'rvar* > **yo'vva* > *yo'va* > *yov*

**yo'rikäl* “yürüyü gel” > **yo'rkäl* > **yö'kkäl* > *yä'kkäl* > *yä'kä* > *yäk* (Doerfer, 1988: 187).

- 7) {-U'v(A)} ve {-U'vAr}. Bu tip emir çekiminde {-U'v(A)} eki daha bir resmi, {-U'vAr} ise daha yerel bir kullanıma sahiptir. Bu tür emir kipi de yalnızca iki fiilin çekiminde görülür. Örneğin: *yat-uv* “yat”, *yet-üv* “yetiş” Bu iki fiilin çekimin etimolojisi ise şu şekildedir:

yat-u bar > *yat-uv* “yat”, *yet-ü bar* > *yetüv* / *yetuv* “yetiş”

- 8) *tur-* “kalk-“ ve *yör-* “otur-“ fiilleri aracılığıyla emir çekimi. Örneğin: *tur-al* “kalk” ve *yör-al* “otur”, *alār* (ali tip 1) “al”.

a) *turuär* “durur” > *turār* (dissimiliert) > *tulār*

b) *turu al* > *tulār* (metatez)

- 9) Bu tip emir çekiminde *käli*, *kälit* “getir” fiilinden emir çekimini için faydalanılır. Örneğin: *yiti'kä* “getir” Bu çekimin etimolojisi Doerfer’e göre şu şekildedir (Doerfer, 1988: 187):

yetükäl- “ getir gel, buraya getir” ya da *yetü bar* “kurtulmak”

- 10) {-p(A), -pi} Bu tür emir çekimi bazı tek heceli ünlü ile biten fiillerden sonra görülür. Doerfer’e göre *yē-* “ye-“, *sī-* “kır-“, *yū-* “yık-“, *hū-* “in-” gibi fiiller bu tür emir çekimine maruz kalır. Bu çekimde {-p}eki daha işlekliktir (Doerfer, 1988: 187-188).

Bu on çekimin şahıs ekleri de diğer kip çekimlerinden farklılık göstermektedir. Bu yüzden Doerfer, bu şahıs eklerini bir tablo aracılığıyla gösterir. Bu tabloda da belli emir çekimlerinin belli şahıs eklerini aldığı ve şahıs eklerinin de emrin şiddetine göre

kuvvetli talep, nötr ve kuvvetli talep olmak üzere üçe ayrıldığı görülmektedir. Doerfer'in on tip emir çekimine gelen şahıs ekleri aşağıdaki tabloda gibidir (Doerfer, 1988: 190).

	Tip 1/2/4/8/10			Tip 3/5/6/7/9		
	Kuvvetli talep	Nötr	Kuvvetli talep	Kuvvetli talep	Nötr	Kuvvetli talep
T1Ş	-(i)dAm		(i)dUm	-(d)Am		-(d)Um
T3Ş		-(i)tA			-tA	
Ç1Ş	-(i)dAk		-(i)dUk	-(d)Ak		-(d)Uk
Ç2Ş		-(i)dUñ, -(i)dUñiz			-Uñ	
Ç3Ş		-(i)tAlAr			-tAlAr	

Sultan Tulu, emir kipi şahıs eklerinin doğrudan fiil köküne getirilmesini emir-istek kipi olarak adlandırır. Buna istek kipi ve emir kipinin birbirine semantik bakımdan yakın olması neden olmaktadır. Emir çekiminin teklik birinci şahıs eki { -dUm} ve {-dAm} arasında da ağız farklılıkları vardır /-A-/’lı şekiller, Doerfer’e göre daha nazik mesafeli şekillerdir. /-U-/’lu şekiller ise enerjiktir. Ancak bu tercih şiveye göre değişken olabilir. Örneğin: *a’ldun* ‘alınız’ v.b. *yä’kän* ‘gelin!’ v.b. *ali’dun* veya *ali’din* / *a’ldun* v.s. ‘alın!’ (Tulu, 2019: 4)

Al-da-ķ tez dästimazı, / Kıl-dä-k boda namazı (HTM: 232-233).

‘Alalım hemen abdesti, /Kılalım burada namazı.’

Yekän keflät udusundan udan-da-ķ. / Adıl omuş bel kulluķķa vayu-da-ķ. / Hăķķi bul-da-ķ aşuğlarķa karuş-da-ķ. / Munu bil-dä-k keçip varan umurar. / aħur körän yüzü ķara kumurar (GBS: 1/11).
‘Yıkan gaflet uykusundan uyanalım. / Adil olup kulluğa bel bağlayalım. / Hakkı bulup âşıklara karışalım. / Bunu bilelim geçip giden ömürdür, / Sonunda gören yüzü kara kumrudur.’

Ḳābir sīḳmāk kördü harḡun bādānim, / Sümüküm ḥortlandı puzuldu tānim. / Āmdikim sūt burnumdan kāl-dāmenüm. / Cansuz oldum yāndü canḡa eridim (GBS: 1/41). ‘Kabre sığmayı gördü yorgun bedenim, / Kemiğim hortlayıp bozuldu benim. / Emdiğim süt burnumdan gelsin benim. / Can verip yine de hayat buldum.’

Bu on çekimde dikkat çeken husus, bu çekimlerin sadece olumlu çekimde geçerli olmasıdır. Yani olumsuz çekimde bu on tür emir çekiminden herhangi birinden yararlanılmamaktadır. Bunun yerine olumsuz çekim için Türk dillerindeki şekillerin geçerli olduğu belirtilir (Doerfer, 1988: 188). Buna göre olumsuz çekim, fiil kökü veya gövdelerine {-mA} olumsuz ekinin ardından şahıs ekleri getirilir.

Tüm bu bilgiler ışığında emir kipinin on türünün örnek çekimi aşağıdaki gibidir (Doerfer, 1988: 191-132).

	Tip 1 vēr- “ver-“	Tip 2 bas- “bas-“	Tip 3 höl- “öl-“	Tip 4 tut- “tut-“	Tip 5 tür- “kalkmak”
T1Ş	<i>vēr-düm</i>	<i>bas-ī’r-</i> <i>(d)um</i>	<i>öl-ü’p-ärüm</i>	<i>tut-ā’l-</i> <i>(d)um</i>	<i>tür-ü’kāl-</i> <i>(d)üm</i>
T2Ş	<i>vēr-i’</i>	<i>bas-ī’r</i>	<i>höl-ü’p-(ä)</i>	<i>tut-āl</i>	<i>tür-ü’k(ä)</i>
T3Ş	<i>vē’r-tā</i>	<i>bas-ī’r-ta</i>	<i>höl-ü’p-ärtā</i>	<i>tut-ā’l-ta</i>	<i>tür-ü’kāl-tā</i>
Ç1Ş	<i>vē’r-dük</i>	<i>bas-ī’r-</i> <i>(d)uḡ</i>	<i>höl-ü’p-</i> <i>ärük</i>	<i>tut-ā’l-(d)uḡ</i>	<i>tür-ü’kāl-</i> <i>(d)ük</i>
Ç2Ş	<i>vē’r-dīz/dīn</i>	<i>bas-ī’r-(d)īz</i>	<i>höl-ü’pāy/-</i> <i>ü:pān/ü’pāñ</i>	<i>tut-ā’l-(d)īz</i>	<i>tür-ü’kā-y</i>
Ç3Ş	<i>vē’r-tālär</i>	<i>bas-ī’r-talar</i>	<i>höl-ü’p-</i> <i>ärtälär</i>	<i>ut-ā’l-talar</i>	<i>tür-ü’kāl-</i> <i>tälär</i>

	Tip 6 käl- “gel-“	Tip 7 yāt- “uyu-“	Tip 8 tur- “dur-“	Tip 9 kälüt- “getir-“	Tip 10 yē- “ye-“
T1Ş	<i>yā’-kāl-</i> <i>(d)üm</i>	<i>yāt-u’var-</i> <i>um</i>	<i>tul-ā’r-</i> <i>(d)um</i>	<i>yet-ü’kāl-</i> <i>(d)üm</i>	<i>yē’- pi-düm</i>
T2Ş	<i>yā’-k(ä)</i>	<i>yāt-u’v(a)</i>	<i>tul-ā’r</i>	<i>yet-ü’k(ä)</i>	<i>yē’- pi</i>
T3Ş	<i>yā’-kāl-tā</i>	<i>yāt-u’var-ta</i>	<i>tul-ā’r-ta</i>	<i>yet-ü’kāl-tā</i>	<i>yē’- pi-tā</i>
Ç1Ş	<i>yā’-kāl-</i> <i>(d)ük</i>	<i>yāt-u’var-uḡ</i>	<i>ul-ā’r-(d)uḡ</i>	<i>yet-ü’kāl-</i> <i>(d)ük</i>	<i>yē’- pi-dük</i>

Ç2Ş	<i>yä'-kä'y</i>	<i>yāt-u'va-y</i>	<i>tul-ā'r-(d)īz</i>	<i>yet-ü'kā:y</i>	<i>yē'-pi-dīz</i>
Ç3Ş	<i>yä'-kāl-tālär</i>	<i>yāt-u'var-talar</i>	<i>tul-ā'r-talar</i>	<i>yet-ü'kāl-tālär</i>	<i>yē'-pi-tālär</i>

Emir kipinde bir form daha vardır ki bu form Oğuz Türkçesi etkisiyle ortaya çıkmıştır. Örneğin: *yur-alum* “oturalım”, *rāz-ālim* “hadi koşalım” (Doerfer, 1988: 193).

Filiz Kırıl “Weiteres zum Imperativ im Chaladsch” makalesinde Halaç Türkçesinin emir çekimini yeniden sınıflandırmıştır. Ona göre Doerfer’in on tip emir çekiminden sadece ikisi gerçek anlamda emir çekimini yansıtan şekillerdir. Bu emir çekimi ise $\{-(y)I\}$ ve $\{-(U)p(A) / (U)pAr\}$ ’dır. Kırıl, Doerfer’in diğer emir çekimlerini de zarf-fiil çekimi çerçevesinde değerlendirmiştir. Bununla birlikte emir çekimleri dua ve istek ifadesinde de sıklıkla kullanılmaktadır (Bosnalı, 2016: 287)

Yarāb ruhumuzu dostakda azad eti ‘Yarab ruhumuzu kölelikten azad eyle.’

Allah mobarāk että ‘Allah mübarek etsin.’

Heyrliḡ olta ‘Hayırlı olsun.’

Ās nānālär bala dagıñ körmätä ‘Anneler asla evlat acısı görmesin’ (Cemrasi 2011: 199, 200).

Cemrasi’nin *Hälac Tili Gıramırı*’nde de Doerfer’in on tür emir kipine yer verilir. Bu on türün yanı sıra Halaç Türkçesinin Telhab ağzında görülen bir emir çekimine yer verilir. Bu tür emir kipinin çekimi fiil köküne $\{-Ay(i)\}$ ekinin ardından şahıs eklerinin eklenmesiyle gerçekleşir. Bazı durumlarda ekin ünlüsü $a > ä$ ünlüsüne döner. Cemrasi’nin Telhab ağzında var olduğunu belirttiği emir çekimi aşağıdaki gibidir (Cemrasi, 2014(c): 61). Buna göre Cemrasi’nin vermiş olduğu bu emir çekimi, aslen tam bir emir çekimi olmayıp daha çok emir-istek kipi çekimidir.

	<i>kavza-</i> “kaldır-“	<i>salla-</i> “salla-“
T1Ş	<i>ḡavz-ey-dim</i>	<i>sallay(i)-dim</i>
T2Ş	<i>ḡavz- ey</i>	<i>salla-yi</i>
T3Ş	<i>ḡavz-ey-tä</i>	<i>salla-yi`tä</i>
Ç1Ş	<i>ḡavz-ey-däk</i>	<i>sall-ayi-däk</i>
Ç2Ş	<i>ḡavz- ey-diñ</i>	<i>sall-ayi-dīz</i>

Ç3Ş	ķavz-ey-tālār	sall-ayi-tālār
-----	---------------	----------------

Şā Abbās haydī: “türkän var-aķ hoyrulukķa”, haydīlar, “nā’dā?” haydī”Şā Abbās hazānasīn çard-aķ.”haydīlar “Şā Abbās sänā pālāb vērmīş, biz tā ki varuķ sän var-ma. Sän ki onī hikmāki yemūşāñ, varmāķ biz, sän sän tā kārāk varmañ. Biz tā ki varuķ, sän varmayañ” bo haydī “türkän varaķ, fursat ganīmāt-ār, bizüm kārāk hunārimüz harķkā vēriyāk hunārümüzi, bo duvay hoķī-yaķ, ēşki haç-yaķ, hazanay çapov yetiyāk (FTC: 2/26-30). ‘Şah Abbas dedi ki: Kalk gidelim hırsızlığa. Dediler ki: Nereye? Dedi ki: Şah Abbas’ın hazinesini yağmayalım. Dediler ki: Şah Abbas, sana pirinç vermiş biz gidelim sen gelme. Sen onun ekmeğini yemişsin, biz gitmeliyiz, sen gelmemelisin. Biz gidelim sen gelme. Bu dedi ki: Kalk gidelim, fırsat iyidir. Bizim hünerimiz yağma etmek, hünerimizi göstermeliyiz. Bu duayı okuya, kapıyı aç hazineyi yağmalayalım.’

Pās koy mән yo-var-um onu yetikālīm (FTC: 7/45). ‘İzin ver ben gidip onu getireyim.’

Hāydī muna hāydī-yu o’ça bo hāydī ki, şā ta hāydī ki “kelāmā yiziñ ver mānim oyluma (FTC: 37/35) ‘ Dedi buna dedi ve o da buna dedi ki, Şah ta dedi ki: En küçük kızını benim oğluma ver.’

Haydī ki “he’yli hob puşukā hārāk yetik, mән çāk-dā-m, ker-dü-m” (FTC: 124/6). ‘ Dedi ki: Çok iyi kediyi buraya getir, ben tartıyım, (sen) bak.’

Haydī ki “ay bā’ba! a’yjuhānnās! ke’r-di-z bo mānüm āşgām o tāyda ō’rda tişmūş kālmūş (FTC: 131/11). ‘Dedi ki: Ay baba! Siz insanlar! Bakın bu benim eşim oradan dağdan düşüp gelmiş.’

Āçu işlāt-mā, toġu tārpat-mā, nīm-sīrīn bābāsīn ķurda hīpi-dī-n (Tulu 1/8). ‘Acı işletme, toku kıpıdartma, yarı tokun anasını ağlat!’

Taşı bäsär häglä-mä, /Käçmişindä inci-mä (HTM: 67-68). ‘Daha yeter ağlama, / Geçmişinden üzülmə.’

Mäkkä yırağ`âr tur-ma, / Tez ol hün-äk koluma (HTM: 83-84). ‘Mekke uzaktır durma, / Hızlı ol bin koluma.’

Azan ver-i ucada, /Qafil ol-ma hüdada (HTM: 230-231). ‘Ezan oku yüksekten, / Gafil olma Allah’tan.’

Bäbäm yov bizläri yadıñda hī-mä, / Hälal hikmäk ye-pi, haramda ye-mä (TM: 3/35-36). ‘Yavrum git bizleri aklından çıkarma, / Helal lokma ye, haram yeme.’

Tükändi taqätim, tut-al älimdä, / Habardâr ol-u sän dârd`i dilimdä (TM: 4/23-24) Tükendi takatim, tut elimden, / Haberdar ol sen gönül tasamdan.’

Haydı: közüyä män qurban häglä-mä,/ Tur-al sän yeriñ`çä,hârtumda kâlmä (TM: 5/3-4) ‘Dedi ki: Gözüne kurbanım ağlama, / Dur sen yerinde ardımdan gelme.’

Danuşup toğrusuñ hâztur-ma sözüñ, / Tâzip yov sän mänä biltirmä özüñ (TM: 14/11-12). ‘Konuşup doğrusunu değıştirme sözün, / Geçip git bana bildirme özünü.’

Süläyman haydı: - âkıllıg olduķuñu nerdä bil-di-m? Qarınça haydı:-boşumuñ yekälikindä/bidiklikindä (SŞK: 17-20). ‘Süleyman dedi ki: Akıllı olduķunu nereden biliyim? Karınca dedi ki: -Başımın büyüklüğünden.’

H.z.Süläyman qarınçañ bī harman zorotıñ üstüney saldı, färman verdi ki, una toķunķulu ol-ma-ta (SŞK: 67-68). ‘Hz. Süleyman karıncayı bir harman buğdayın üstüne bıraktı. Ferman verdi ki ona dokunan olmasın.’

U vaht sän ihtiyar yüzlüküñü mänä vār (SŞK: 97). ‘O zaman eski yüzüğünü bana ver.’

Vär mänim ihtiyar yüzlükümü yovar-du-m (SŞK: 126). ‘Benim eski yüzüğümü ver, gidiyim.’

Temi türkə var-aq, mänim cahı-cälalımı kör-ü (SŞK: 109-110). ‘Şimdi dur gidelim, benim cahı-celalımı gör.’

Nerəq varıyoruñ? ähdiñyä vafa eti (SŞK: 128-129). ‘Nereye gidiyorsun? Yeminine vefa et.’

- *Lala, yüräkim bätär sıkılıyor, türkə var-aq* (THL: 26). ‘-Kardeş yüreğim daralıyor, dur gidelim.’

- *Sän dostluqça bī vafa / vafasuz olduñ, temi cəzayı çäk-i! Oçaqlan Tülküñ yerkä yüktü* (THL: 72-74). ‘-Sen dostlukta vefasız oldun, şimdi cezanı çek! (diyip) sonra tilkiyi yere attı.

Ey Baluqum körpə kalıñ şad ol-ta. / Qarrularıñ äl-hadaqu sağ ol-ta. / Hoququulu kallarıñ ustad ol-ta. / Damaqu çağ hävləri abad ol-ta (GBS: 3/16). ‘Ey köyüm genç çocukların şad olsun./ Yaşlıların el ayağı dinç olsun. / Okuyan gençlerin üstat olsun. / Damağı tatlı, evleri huzurlu olsun.’

Baluq sän siz o-ma-ta, / Gul umrıñ puzul-ma-ta (GBS: 19/41) ‘Köy sensiz olmasın, / Gül ömrün bozulmasın.’

”Bilim” hayur et-mä feğan, / Yalvar-u tarıka hər zaman, / Boş äy-mä şeytanğa heç zaman, / Rəfiqlärdäq tüzdi mändä (GBS: 22/5). ‘Bilim der etme figan, / Yalvar Allah’a her zaman, / Baş eğme şeytana hiçbir zaman, /Dostlar da geçti benden.’

Bikün varom bu dünyada, / Qalkullarda sälam ol-ta, / Hätirämı yar-yoldaşqa, / Haykullarğa seläm ol-ta (GBS: 23/1). ‘Bir gün giderim bu dünyadan, / Kalanlara selam olsun, /Hatıramı yar yoldaşa, / Söyleyenlere selam olsun.’

Yüräk söziñ haydum yaz-u ey qäläm, / Havul dustum qara közüüm ey qäläm (GBS: 24/1). ‘Yüreğimin sözünü söyledim yaz ey kalem, /Hoş dostum kara gözlüm ey kalem.’

*Tur-ma eşik daluça, / Közüm kaldu haluça. / Varom nänämä hay-um, /
käl-im kal-um yanuç a* (GBS: 28/8). ‘Durma eşik dalında, / Gözüm
kaldı halinde. / Gideyim anneme deyim, / Gidiyim, kalayım yanında.’

2.3 Tasvir Fiilleri

Tasvir fiilleri (Alm. Deskriptivverb; Fr. verbedescriptif; İng. descriptivverb), iki ayrı fiilin bir araya gelmesinden meydana gelir. Tasvir fiillerindeki iki fiilden biri esas fiil konumundadır. Diğer fiil ise bir zarf-fiille ilişki kurarak yardımcı fiil konumuna gelmektedir. Bu durumda yardımcı fiil, asıl anlamını kaybetmektedir. Anlamca kaynaşmış olan ve tek bir oluş ve kılışı gösteren bu birleşiklerde, yardımcı fiilin görevi, esas fiildeki oluş ve kılışın biçimini, tarzını tasvir etmektir (Korkmaz, 2009: 811). Tasvir fiilleri kendi içinde yeterlilik, tezlik, süreklilik, yaklaşma ve uzaklaşma fiilleri olmak üzere beş gruba ayrılmaktadır. Halaç Türkçesinde tasvir fiillerinden yeterlilik fiili, tasvir fiili işlevindedir. Tezlik, süreklilik, yaklaşma ve uzaklaşma fiilleri ise emir kipi çekiminde görülmektedir. Ancak emir kipinde tasvir fiili işlevini yitirmişlerdir.

2.3.1 Yeterlilik Fiilleri

Türkçede yeterlilik fiili, fiilin karşıladığı işin, hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını belirtmek için kullanılan gramer şeklidir. Türkçede yeterlilik, birleşik fiil yapısı ile gerçekleştirilir. Birleşik fiil yapısında, yardımcı fiil asıl anlamını kaybetmiştir. Eski Türkçede yeterlilik, [u-] iktidar fiiliyle karşılanmakta iken günümüzde bu fiilin anlamı {-A, -I} zarf-fiil ekiyle bil- tasvir fiilinin birleşimiyle ifade edilir (Korkmaz, 1992: 172). Yeterlilik fiilinin olumsuzluğu, {-mA} olumsuz eki vasıtasıyla gerçekleşir. Yeterliliğin olumsuzluğu, imkânsızlık, yasaklama, başarısızlık gibi kiplik anlamlarını ifade eder.

Halaç Türkçesinde yeterlilik fiilleri, olasılık ve izin ifade eder. Doerfer, yeterliliği *potentialis* olarak ele almıştır. Yeterlilik, fiil kökü+ {-A bil-, I bil-} yeterlilik eki+ geniş zaman ya da şimdiki zaman eki +iyelik kökenli şahıs ekleri vasıtasıyla çekimlenir. Bazı durumlarda ekin ünlüsünde daralmalar görülmektedir. Böylece ä > e > i şeklini alır (Doerfer, 1988: 22). Örneğin:

Haydî “Munda bārāyî ki elm bî ayîr yîk-är, hat da bî bā-huş heyvān-ar, o yîki çāki-bi’lmiyor. (FTC: 55/16) ‘Dedi ki: Çünkü bilim ağır bir yükür, at da bir hayvandır, o yükü çekemiyor.

Cemrasi’nin gramerinde yeterliliğe yer verilmemiştir. Ancak Cemrasi’den elde edilen metinler aracılığıyla yeterliliğin Doerfer’in gramerindeki gibi [-A bil-, -I bil-] şeklinde olduğu görülmektedir.

Yeterliliğin ifadesinde de Farsçanın, Halaç Türkçesine etkisini görmek mümkündür. Bosnalı yapmış olduğu alan gezileri aracılığıyla Halaç Türkçesinde, Türkçenin yeterlilik biçimbirimiyle karşılaşmadığını bunun yerine Farsça yeterlilik yapılarının kullanıldığı belirtir. Buna göre Farsçada yeterlilik, olabilirlik ve izin ifade eden *tavānestan*(yapabilmek) yardımcı fiilin yanında *şodan* (olmak) yardımcı fiili ve *momkensıfatı*yla yapılan fiil kullanılmaktadır. Her üç yardımcı fiilden sonra gelen esas fiil, mastar ekinden arınmış kök olarak kalabildiği gibi istek kipinde de çekilir. Halaç Türkçesinde de Farsçaya benzer olarak yeterliliğin ifadesi için *emkanı var* deyimi, *ol-yardımcı fiili* ve *mümkün* sıfatı kullanılır. Bunlar, Farsçada kullanılan fiillerin aynısı veya kopyasıdır. Bu tür cümlelerde en sık *mümkün* sıfatıyla yapılan yardımcı fiilin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu sıfat, bazen er- (i- fiili) ile çekimlenir. *Mümküne(r) / olur / imkanı var* cümlesinden sonra gelen temel cümlenin fiili (kel-) istisnasız istek kipinde çekilmektedir. Örneğin: *Mümküner bizim yanımızkayekelgeñ?* ‘Bize gelebilir misin?’ (Bosnalı, 2010: 79). Bu bakımdan Halaç Türkçesinde istek kipinden yeterliliğin ifadesi için de yararlanıldığı görülmektedir.

Ä’gär şahsān mān ki şahsān sultān-î māmlākāt-ām, mānüm boşumda kāşdi mān ki hiç tut-a bil-mā-di-m, mān özüm muyassî’r-am mās`ū’lam (FTC: 3/6). ‘Eğer şahsen sultanlığın hükümdarı olarak benden kaçırıyorsa ve ben tutamıyorsam, (bu durumda) ben kendim suçlu ve sorumluyum.’

Tut-a'-bil-mä, talh oldi (FTC: 15/5). 'Yakalayamadı, kızdı.'

Biz tä çun sinnimüz muqtazî dāy-arti-vü sayır-ärtik dāfā-i ēzimüzdä et-ä bil-mä-di-k (FTC: 17/13). 'Bizim de seviye uygun değildi ve yaşıımız küçüktü. Bu yüzden kendimizi savunamadık.'

Hız.Sülāyman haydı: - Sān nāber/nācür qānaāt et-ä bi-liñ? (ŞŞK: 29-30) 'Hz. Süleyman dedi: - Sen nasıl kanaat edebildin?'

Mānim sözlārim hidik`är. İmtahan et-ä bi-liñ (ŞŞK: 37). 'Benim sözlerim doğrudur. İmtihan edebilirsin.'

Bī harman zorotu nāççā vahtқа luvaya yet-i bil-iñ sān? (ŞŞK: 64) 'Bir harman buğdayı ne zamanda yuvaya taşıyabilirsin?'

Hacileyläk här dāfā dümdükün̄ uzat`dukey bī haz düğü kötür-ä bil-lär-ti (THL: 9). 'Hacı leylek her defasında gagasını uzattığında biraz pirinç götürebiliyordu.'

Hacileyläk âçında sebigä/tezdekāta yat-ı bil-mä-di (THL: 13). Hacı leylek açlıktan sabaha kadar yatamadı.'

Hadurluq dārd`i vallah tüz-ä bil-mä-m, / Özümdä āl özām, sändä öz-ä bil-mä-m (TM: 4/11-12). 'Ayrılık derdine vallahi dayanabilmem, / Kendimden yabancıyım, senden ayrılamam.'

Qarşu Baluq yigit hikmāk yitirmāz, / Umur keçār yazoğ yoluñ bitirmāz, / Yaltaq adam umriñ boşqa ertirmāz. / Bizdāq Vallah yadda himüq sizlāri, / Körä bil-mä-di-k bağışledin̄ bizlāri (GBS: 2/18). 'Karşı köy yigit ekmek yitirmez, / Ömür geçer yazık yolunu bitirmez, / Yaltak adam ömrünü boşa geçirmez. / Bizde vallahi yâdda dışarı çıkardık sizleri /Göremedik bağışladın bizleri.'

Yüräkimiñ naziñ çek-ä bil-m-or-um. / Qālām yazor tiliñ, saziñ bilmorum. / U hoqıyır artuq yaz-a bil-m-or-um. / Yarāb öziñ yüräkimä kuvāt vār, / Nāzār eti qālāmimä kudrāt vār (GBS: 1/22). 'Yüreğimin nazını çekemiyorum. / Kalem yazıyor dilini, sazını bilmiyorum. / O okuyor artık yazamıyorum. / Yarabbim yüreğime kuvvet ver, / Nazar et kalemime kudret ver.'

Qara küniñ umru hazar hayular, / Sebe vâsal qonça haçar gul vara. / yur-u`bil-mâz nânâ yeri heç kişi, / Sän oğulsuz mân nânâ`sizlär vara (GBS: 5/4). ‘Kara günün ömrü azar derler, /Sabah vuslat gonca açar gül gibi. / Hiç kimse anne yerine geçemez, / Sen oğulsuz ben annesizler gibi.’

Keçälär tuşunda yat-u bil-m-or-um, / Bu tuşu meynimden hiy-i bil-m-or-um, / Hişorum amma mân tâz-ä bil-m-or-um. / hadurluq-hadurluq haray hadurluq, / hamu` dârdä olur savay hadurluq (GBS: 8/1). ‘Geceler düşünden yatamıyorum, / Bu düşü beynimden atamıyorum, / İstiyorum amma ben kaçamıyorum. / Ayrılık ayrılık aman ayrılık, / Tüm dertlerden olur ayrı ayrılık.’

2.3.2 Tezlik Fiilleri

Halaç Türkçesinde tezlik fiili, emir çekimine karşımıza çıkar. Tezlik fiilinin emir kipinde işlevini kaybettiği görülür. Tezlik fiilli, emir çekimi {yo-, yä-} önekleri vasıtasıyla gerçekleşen emir çekiminde karşımıza çıkar. Bu emir tipi çekimi yalnızca *var-* “git-“ ve *käl-* “gel-“ fiilinde görülür. Örneğin: *yova* “git”, fiilin çekiminin etimolojisi tezlik fiili örneğidir. Doerfer *yova* “git” fiilinin etimolojisini şu şekilde olabileceğini belirtir: **yo`riba`r* “yürüyü ver-“ *> *yo`rvar> \*yo`vva>yo`va>yov* (Doefer, 1988: 187). Ancak bu örneklerde tezlik fiili, emir kipini ifade ederek işlevini kaybetmiştir.

Bo pâdişâ eşki`çâ turan dürbânlar ha`ydîlar ki, muna ha`ydîlar `sân âyzuy yov içgâr, pâdişâ hîdmätîyâ (FTC: 39/5). ‘Bu padişahın kapısında turanlar ona dediler ki: Sen ağzını bağla ve gir padişahın hizmetine.’

Sâni mân bi nâvada hadru hattı, / Uğul yov ällärim qoynum`ça qaldı (TM: 3/29-30). ‘Seni ben torundan ayrı bıraktı, / Oğul git ellerim koynumda kaldı.’

Bâbâm yov bizlâri yadıñda hîmä, / Hälal hikmâk yepi, haramda yemä (TM: 3/35-36). ‘Yavrum git bizleri aklından çıkarma, / Helal lokma ye, haram yeme.’

Hāk yolu yov, tarıda sän şärmäti, / Älimdä mädräkiñ var`âr körseti
(TM: 28/ 21-22). ‘Hak yoluna git, sen Tanrı’dan utan, / Elimde
medreğin (?) vardır göster.’

Yova, hazırlanıp, sebi hoşunumla sänämehman kälğilikäm (SŞK:
75). ‘Git, hazırlanıp sabah ordumla sana misafirliğe geleceğim.’

2.3.3 Süreklilik Filleri

Halaç Türkçesinde süreklilik fiilleri de, Halaç Türkçesinde emir kipinin çekiminde karşımıza çıkmaktadır. Doerfer, bazı emir çekimlerinin etimolojisini vermiştir. Bu çekimlerin tasvir fiillerine dayandığı gözükmemektedir. Ancak bu emir çekimlerinde tasvir fiili işlevi ortadan kalkmıştır. Tasvir fiillerinden meydana gelen emir kipi ekleri şunlardır:

- a) {-Vk(ä)} nadiren de {-V’käl}: Bu tip emir çekimi eki, V zarf-fiili ile *käl*- “gel-“ fiilinin birleşmesinden meydana gelir. V+käl> {-V’käl}. Bu çekim belirli fiillerin çekiminde görülür. Bunlar: *ēr*- “var-“, *kīr*- “gir-“, *tūr*- “kalk”, *ēn*- “in-“, *hūn*- “çık-, yüksel-“ fiilleridir. Bu çekimde de kısaltmalar meydana gelebilmektedir. Örneğin: *hār-a’käl*>*hārāk* “kaldır, getir”, *tūş-ä’käl*>*tūşāk* “düş”, *könäk* “yan” vb (Doefer, 1988: 187)
- b) Süreklilik fiili, {-yo, -yä} önekleri vasıtasıyla gerçekleşen emir çekiminde de karşımıza çıkar. Bu emir tipi çekimi yalnızca *var*- “git-“ ve *käl*- “gel-“ fiilinde görülür. Kel- “gel-“ fiilinin çekiminin etimolojisi süreklilik fiiline dayanmaktadır.
**yo’rikäl* > **yo’rkäl* > *yö’kkäl* > *yä’kkäl* > *yä’kă* > *yāk* (Doefer, 1988: 187).
- c) *Käli*, *kälit* “getir” fiilinin emir çekiminin temeli de süreklilik fiiline dayanmaktadır. Örneğin: *yetik*, *yiti’kă* “getir” Bu çekimin etimolojisi

Doerfer'e göre şu şekildedir: *yetükāl-* “ getir gel, buraya getir” ya da *yetü bar* “kurtulmak” Buradaki *yetükāl-* “ getir gel emir çekiminin esası süreklilik tasvir fiiline dayanmaktadır (Doerfer, 1988: 187).

- d) Doerfer Halaç Grameri'nde şimdiki zaman için {-iyor} eki yanı sıra {-tür} ekinden de bahsetmiştir. Bu {-tür} eki ile şimdiki zaman çekimi de bir süreklilik fiili örneğini teşkil etmektedir. Örneğin: *kāl-ü-tür-üm* ‘geliyorum’, *yaz-a-tur-um* ‘yazıyorum’ vb. Aynı durum Eski Anadolu Türkçesinde de görülmekteydi (Ergin, 2009: 296).

Bārām Gūr fārmān vērdi “vā'zīr, ā'gārbī nāfār mān dālūmda yā-kāl-yā, hāmān şikār yeri-yā hilārim bilāsī (FTC: 3/9). ‘Behram Gur ferman verdi: Vezir eğer bir kişi benim ardımdan gelirse, hemen av yerine (onu) öldürürüm bilesin.’

Una rāfiḫ olu tūş-āk haraḫa, / Bu tezlik'lā etāñ sen muradḫa (TM: 42/60-61). ‘Ona yoldaş ol çık araya, / Sen bu hızla varırsın murada.’

Hacıleylek haydı: -Bacı, taḫı ḫānātlārim hāgrīyor, tūşākā bī haz tinc-āl-di-m (THL:59-61). ‘Hacı leylek dedi ki: -Kardeş, artık kanatlarım ağrıyor, inde biraz dinleneyim’

Türkiye Türkçesinde {-Ip} zarf-fiilleri ile yapılmış tasvirlerden fiillerinden farklı olarak Halaç Türkçesinde {-di} zarf-fiili bu görevi üstlenmektedir.

Hār gabūl şadi, yū'z tūmāni vīer-di, kāl-di (FTC: 89/5) ‘Herkes, yüz tümen verip geldi’

Tūlkü tirān-di tur-du, / U heylälā buyurdu:/ Ey mānim canum ḫoros, / közü māstanum ḫoros(HTM: 224-227). ‘Tilki direnip durdu, / O ağlayarak konuştu: / Ey benim canım horozum, / Gözü sarhoş horoz(um).

Ḳara bulut ḫalkḫ-du kāl-di havaḫa, / Biçinçiār holundular Baluḫḫa. /Dādām vaḡdu sel yetgili haḡaḫaḫa, / Haydu balam vay hāvimiz yīḫildi. / Duvar sindi sel otaḫḫa tīḫildi (GBS: 108). ‘Kara bulut kalkıp geldi havaya, / Ekinçiler döndüler köye. / Dedem baktı sel gelen ağaça, / Dedi yavrum vay evimiz yıkıldı. / Duvar dağıldı, sel doldu odaya.’

2.3.4 Uzaklaşma Fiilleri

Süreklilik fiillerinde olduğu gibi uzaklaşma fiilleri, Halaç Türkçesinde emir kipi çekiminde ekleşmiş olarak yer almaktadır. Ayrıca süreklilik fiillerinde olduğu gibi uzaklaşma fiillerinin emir çekiminde ekleşmiş şekli, tasvir fiili olarak kullanılmaz. Bu bakımdan tasvir fiili anlamını, emir çekiminde kaybetmiştir. Halaç Türkçesinde uzaklaşma tasvir fiilleri {-u'v(A)} ve {-u'vAr} şeklinde ekleşmiştir. Bu tür emir kipi de yalnızca iki fiilin çekiminde görülür. Örneğin: *yat-uv* “yat”, *yet-üv* “yetiş” Bu iki fiilin çekimin etimolojisi ise şu şekildedir:

yat-u bar >yat-uv “yat”,
yet-ü bar >yetüv / yetuv “ yetiş”

Bu tip emir kipi ekinde {-U'v(A)} eki daha bir resmi kullanıma, {-U'vAr} ise daha yerel bir kullanıma sahiptir (Doefer 1988: 187).

*Sänä män pul verim, alı bī päyten. / Mändilebī keçä yat-uv
 şälvarsuz* (TM: 6/11-12). ‘Sana para vereyim, al bir fistan. /Benle bir
 gece yat şalvarsız.’

2.3.5 Yarı Tasviri Fiiller

Türkçede tasvir fiillerin yanı sıra tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurulmuş olup tasvir fiili anlatımı taşımayan birleşiklere rastlanmaktadır. Örneğin: *çıkagelmek alıkoymak* vb. Aynı zamanda {-Ip}zarf-fiilleri ile yapılmış olup tasvir fiili anlatımı bağlamış olan birleşik fiillerimiz bulunmaktadır. Örneğin: *yapıp durmak sürüp gitmek apışıp kalmak* vb. Bunlar yarı tasvir fiili (verbe protodescriptif) olarak adlandırılmıştır. Eski Türkçede ve Osmanlı Türkçesinde birinci gruptakiler yaygınken günümüzde ikinci grup yani {-Ip}zarf-fiilleri ile yapılmış yarı tasviri yaygındır (Banguoğlu, 1995: 493-494).

Halaç Türkçesinde de tasvir fiillerin kullanım sıklığı azken yarı tasviri fiillerin daha işlek olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde {-Ip} zarf-fiilleri ile yapılmış yarı tasvirlerden farklı olarak Halaç Türkçesinde {-Ip}zarf-fiilin yanında {-di} zarf-fiili, yarı tasviri fiillerin oluşumunda yer alır.

Hudaya taķätim yoķ`ar yıķıldım,/ Säniñ dārgahıya käl-di-m tıķ-il-di-m (TM: 8/39-40). ‘Hudaya takatim yoktur yıkıldım, / Senin dergâhına gelip dikildim.’

Közlädi ķudruķu, tüz-di ketir-di, /Özüñ dāķ tülküde ilgär yertirdi (TM: 47/9-10). ‘Gözledi kuyruķunu kapıp getirdi, /Kendi de tilkiden önce geldi.’

Tiliz aģzızda hidim, / Ķanizi iç-ti-m ye-di-m (HTM: 55-56). ‘Dilinizi aģzınızdan çıkardım, / Kanınızı yiyip içtim.’

Tülkü hot+la-n-dı kön-di, / U asasey tirändi (HTM: 141-142). ‘Tilki yanıp tutuştu, / O esasına direndi.’

Tülkü vaķ-tı bällä-di, / Äkke közüñ hällädi (HTM: 248-249). ‘Tilki bakıp anladı, / İki gözünü elledi.’

Haydı yu çöktü yerķä ,/ Häģlä-di vaķ-tı kökkä (HTM: 277-278). ‘Dedi ve çöktü yere, / Ağlayıp baktı göģe.’

Hız.Süleymaniñ boşu ķarıştı/şuluķlandı, künlär käl-ip kăç-ti. Bī dā u Häzrätin yadey tüştü ki, ķarınçañ şüşäķä hattıķı vaķtda yeti yıl kăçmiş`är (SŞK: 45-47). ‘Hz. Süleyman’ın aklı karıştı, günler gelip geçti. Birden hazretin aklına geldi ki karıncayı şışeye attıģı zamandan beri yedi yıl geçmiştir.’

Bī kūn tezdä Tülkü Hacıleylek yan`ey käl-di hay-di: - Lala, yüräķim bätär siķiliyor, türkä varaķ (THL: 25-27). ‘Bir gün erkenden tilki, hacı leyleğin yanına gelip dedi ki: Kardeş yüreğim beter sıkılıyor, haydi gidelim.’

2.4 Soru Kategorisi

Halaç Türkçesinde soru anlamının elde edilmesi için herhangi bir ek bulunmamaktadır. Türkçenin çoģu lehçesinde olduģu gibi soru cümlelerinin ifadesinde soru edatından

yararlanılmamaktadır. Bunun yerine, soru cümlelerinin vurgu yoluyla ifade edilmesi tercih edilmektedir. Soru anlamı, cümlenin yüklemine son hecesinin vurgulu telaffuzu ile sağlanmaktadır. Bu durum Azerbaycan Türkçesinde de görülmektedir. Bu iki Türk lehçesinin soru ifadesini meydana getirmek için vurguya başvurmalarının nedeni Farsçanın etkisiyle açıklanabilir. Farsçada da soru için özel bir ek bulunmamaktadır. Farsça da vurgu yoluyla soru ifadesi anlatımı yolunu tercih eder. Farsçanın etkisi altında kalan bu iki Türk lehçesinde Farsçanın bu özelliğini bünyesine aldığı görülmektedir.

Haydu “ga’rrī nānā mēymān hūšāMĀŅ?” (FTC: 3/17) ‘Dedi: “Yaşlı anne misafir istemez mi?”’

B’oyulka haydu “hūšāYİN?” (FTC: 3/78) ‘Bu oğlana sordu: ‘Seviyor musun? / İstiyor musun?’

Bādān bo sabā’ylā oldī tirdi kāldi-yu haydīlar “ hā, sān hic nē’dā cirā’yl, bāsātī kōrmāDĪN?” (FTC: 12/6) ‘Sonra sabah oldu geldi ve dediler: “ Hey, sen hiçbir yerde ateş görmedin mi?’

Haydī “hā Mo’llā mā’gār gazyān ta toYAR?” (FTC: 111/10) ‘Dedi: Molla kazan doğurur mu?’

Omağa mende bī hişekiñ/ dilek VAR ? (SŞK: 6) ‘Acaba benden bir dileğin mi var?’

Körünüyor, yaşın hāyli’RĪ ? (SŞK: 140) ‘Görünüyor hayli yaşlı mısın?’

Halaç Türkçesinde vurgunun yanı sıra soru cümlesinin meydana gelmesinde *kim?* ‘kim?’, *necür?* ‘ne tür?’, *nātay?* ‘nasıl?’, *nese?* ‘ne?’, *kanı?* ‘hangi?’ *kaçan?* ‘ ne zaman?’ *neseke?* ‘niçin?’ vb soru kelimelerinden de istifa edilmektedir.

Haydī “hob horōs, siz bo nā ādāt-ār ki vārīz ?” (FTC: 36/27) ‘Dedi: “Güzel horoz, ne tür bir geleneğinizdir?’

Kis' ā'di "Mulla nā t̄azō'rī?" (FTC: 43/7) 'Karısı sordu: Molla niçin koşuyorsun?'

Bu cür etmāk ravarı kanı din`çā? (TM: 18/14) 'Böyle davranmak revahangi dinde?'

Kim alem`çe etmiş bu pis gunâhu? (TM: 20/10) 'Kim dünyada işlemişbu kötü günahı?'

Bī harman zorotu nāççā vahtka luvaya yesti biliñ sän? (SŞK: 64) 'Bir harman buğdayı ne kadar vakitte yuvana taşıyabilirsin?'

Bulları nerälärdä yigmişän? (SŞK: 135) 'Bunları nerelerden yığmışsın'

Bi uçsadum Qartal vara köklärä, / Qaruşsatdum tağdaşgulu sellärkä, / Hägläsättdim yurdan yıraç ellärkä. / Bi körsättdim hadurluğu kim hatdu? / Baluqumdan kim, kırildi kim kaldu? (GBS: 2/99). 'Bir uçsaydım kartal gibi göklere, / Karışsaydım taşkın sellere, / Ağlasaydım yurttan uzak yerlerde. / Bir görseydim ayrılığı kim attı? / Köyümden kim gitti, kim kaldı?'

Öz tilimi özgä sanur halkuma, / Kanu tillä sözüim haydum ey gäläm? (GBS: 24/7) 'Kendi dilimi yabancı sanan halkıma, / Hangi dille sözümü söyleyeyim ey kalem?'

2.5 Çatı Kategorisi

Çatı, fiil kök ya da gövdesinin sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğratmadan fiile bir gramer işlevi yüklemektir. Fiil çatısı (Alm. Diathesis; İng. voice), fiilin cümlede bir özneye ya da nesneye ihtiyacı olup olmadığını, özne ile nesnenin bir

varlıkta birleşip birleşmediğini ya da yapılan işin birden çok özne ile karşılıklı veya ortaklaşa olarak yapılıp yapılmadığını gösterir (Korkmaz, 2009: 538). Genellikle fiil kök ya da gövdelerine eklenen çatı ekleri, bazı gramerlerde fiilden fiil yapma ekleri olarak da ele alınmaktadır.

Halaç Türkçesinin fiil çatısı, hakkında bilgiler yalnızca Doerfer'in gramerinde yer almaktadır. Cemrasi'nin gramerinde ise ne fiil çatısına yer verilmiş ne bu ekler fiilden fiil yapma ekleri olarak ele alınmıştır. Halaç Türkçesinde çatı eklerinin görünümü aşağıdaki gibidir.

[fiil+ÇATI +ZAM/KİP+[ø]]

2.5.1 Etken Çatı

Etken çatı (Alm. Aktivum; Fr. voixactive; İng. activevoice), yüklem in işi doğrudan öznen tarafından yapıldığını ifade eden eksiz, yalın çatıdır (Korkmaz, 2009: 545). Halaç Türkçesinde de etken çatı, eksiz olarak ifade edilir.

Vardılar pul al-di-lar-u tēzdā tā bizdi'lā kāl-di-lār tā Komça tā (FTC: 47/7). 'Gittiler para aldılar sabahtan bizimle ta Kum'a geldiler'

Bollar yolka tiş-di-lār vār-di-lar vār-di-lar tā ker-di-lār bī šāhr yolay (FTC: 143/32). 'Bunlar yola çıktılar, Gittiler, gittiler ta gördüler bir şehrin yolunu.'

Horos tur-du yıraḡ'da, / Vak-tı una hadaḡ da (HTM: 43). 'Horoz durdu uzakta, / Baktı ona ayakta.'

Tülkü ol-muş pāşiman, / Tök-mä-sä u taķı ķan (HTM: 181-182).
‘Tilki perişan olmuş, /Dökmese o daha kan.’

*Yupağda sālam hay-du-lar. / Sözlārim ayna-ma-dul-ar. / Māni ķāribā
say-du-lar. / Tar kūnümçä tüz-di-lār mändä* (GBS: 22/4). ‘Yalandan
selam söylediler. / Sözlerimi anlamadılar. / Beni garip yerine
koydular. / Dar günümde kaçtılar benden.’

2.5.2 Edilgen Çatı

Etken fiillerden, {-(I)l, -(I)n} ekleri ile kurulan fiiller edilgendir. Edilgen çatı (Alm. Passiv; Fr. voixpassif; İng. Passivevoice) geçişli fiilleri, geçişsiz fiillere çevirir. Edilgen çatıda özne aktif değil pasiftir (Korkmaz, 2009: 547-548). Edilgen fiillerde işi yapan çoğu zaman bilinmediği ya da çıkılmak istenmediği için söylenmez. Edilgen yapı cümlede yüzey yapıda görülen kişi, gramerce kimse olarak adlandırılır. Eğer başkası kılıcı ise derin yapıda kalır ve mantıkça kimsedir. Normalde mantıkça kimseyi özne, gramerce kimseyi nesne olarak etken çatı ile ifade edilmektedir (Banguoğlu, 1995: 413). Halaç Türkçesinde de edilgen çatılı yapılar fiil köklerine {- (I)l, -(I)n} eklerinin getirilmesiyle ortaya çıkmaktadır.

{-(I)l}

*Va’rdi haydī ki “ äy ķo’n, bī ħurda kōd ver, verdim zūnunka, zūnun
māā gōza vertā, gōzay verdim, usta Şaban ħiptā häyritā, verdim
āyacunkā häyritā”, hayr “mānim ķurduĥim ķir-ıl-müş tikirtälär* (FTC: 50/17). ‘Gidip dedi ki: Ay koyun sen biraz gübre ver, Zünun’a vereceğim. Zünun bana pamuk vermeli, onları bırakacağım. Usta Şaban onları sürüp tüküremeli, Ayacun’a vereceğim. Benim kuyruğum kırılmış dikmelidir.’

*Ollar ħezyān oldīlar tōküldilār yerķā, tulki ķarni bānd oldi şilāĥaķa-u
rudāsi tōk-ül-di taşyar* (FTC: 52/ 33). ‘Onlar atlادılar yere yuvarlandılar. Tilkinin karnı dikenli bir çalıya yapıştı ve bağırsakları dışarı döküldü.’

Bo muni yetdi hammām-u bānā şadi bo kâş-il-miş istiyā tuz u filfildä säpmäkkä, bo tuz u filfildä säpmäkkä (FTC: 58/132). ‘O bunu hamama götürdü ve kesilmiş tuzu ve karabiberi üstüne serpmeye başladı, o tuz ve karabiberi sermeye (başladı).’

Tut-ul-muş-am dar hadağ’ey varmuşam, / Koma koma dārlar’da has-ul-muş-am (Tulu: 2/37-38). ‘Yakalanmışım dar ağacına gitmişim. / Küme küme darlarda asılmışım.’

Tört sef tüz-ül-müş-är-ti, / Közlär süz-ül-müş-är-ti (HTM: 281-282). ‘Dört taraf dizilmişti, / Gözler süzülmüştü.’

Her yanğa neyzä, hoğ has-ıl-miş (SŞK: 118). ‘Her yana mızrak, ok asılmış’

Yaz keçäsi kerezçä suv şar-ul-lır, / Har-har çayın haçuğ suvu har-ul-lır, / Karaluğça berin közü par-ul-lır, / Har-har çayu heyriñ olta ağurıñ, / Yerdä kökgä homar-homar vağurıñ (GBS: 2/57). ‘Yaz gecesi Keraz’de su şırıldar, / Har-har çayının aç suyu harıldar, / Karanlıkta perinin gözü parıldar, / Har-har çayı, hayrın olsun akışın, / Yerden göge süzgün-süzgün bakışın.

{-(I)n}

Üç zād häyli hoş-ar gadri bil-in-mäz, / Yämäk içmāk day-u pulğa al-un-maz. / Bīsi häy işiği bīsi qara-yāz, / bīsi cayilluq-ar varur, hol-u-n-maz (FTC: 66/1-4). ‘Üç şey hayli hoştur kadri bilinmez, / Yemek, imek değil ve parayla alınmaz. / Birisi ay ışığı, birisi kara yaz. / Birisi gençliktir, gider bulunmaz.’

Kitik horosuñ säsi, / Çolğa-la-n-dı här yanğa (HTM: 172-173). ‘Tavuğun sesi, / Yayıldı her yana.’

Bu alām alām`i āsbab ol-un-muş,/ Bu dünya`ça āli boş âç al-un-muş (TM: 2/19-20). ‘Bu dünya, sebepler dünyası (olarak) kurulmuş, / Bu dünyada eli boş a kalınmış.’

Hz.S l yman turdu arına la vardı, kördü boda, buda b  yana taya-la-n-mış, arpa b  yana, aran b  yana, d g  b  yana (SşK: 111-112). ‘Hz. Süleyman durdu karıncayla gitti ve gördü ki burada buday bir yanda yıılmış arpa bir yanda, pirin bir yanda.’

B  haz da avzanmada s r  Hacıleylek soruştu: - Bacı, temi n ber k r-s -n-iyor? (THL: 54-55). ‘Biraz daha yükseldikten sonra hacı leylek sordu: Kardeş, şimdi nasıl görünüyor?’

Namaz  st  iş hoau hot+la-n-ur, / Y r k k n r şeytan yolu vayulur, / K yin h gler, k zl r yaşda toluur. / Yek namazu hadru işg  sat’mara, / Dunya t şin  namazlara at’mara (GBS: 1/6). ‘Namaz üstünde aşk ocaı yanar, / Yürek yanar şeytanın yolu balanır, / Gönül alar, gözler yaşla dolar. / Tek namazı başka aşka satmayız, / Dünya d ş n  namazlara katmayız.’

Bu d rm m nd  ta-ul-duı, / Hau azum tat-la-n-duı / B d  k l p şad-la-n-duı, / Yadlasatdum bilim s ni (GBS: 48/3) ‘Bu dert benden benden daılınca, / Acı azım tatlanınca, / Birde gülüp mutlu olunca, / Yad etseydim bilim seni.’

2.5.3 Ettirgen atı

Ettirgen atı (Alm. Fakitiv, Kausativum; Fr. causatifvoix, factitif; İng. causative, facitativevoice), yapma etme bildiren geişli fiiller ile olma bildiren geişsiz fiilleri; yapma ve yaptırma ve ettirme bildiren geişli fiillere eviren bir atı türüdür (Korkmaz, 2009: 555). Ettirgen yapılı atıda özne konumunda kimse, dorudan doruya kılıcı olmayıp bir başkasına yaptırmaktadır. Ettirgen yapıda, cümle ierisinde yer alsın ya da almasın iki kişi bulunur. Biri gramerce kimse yani işi yaptıran dieri ise mantıka kimse yani eylemi yapandır. İşi yaptıran gramerce kimse üst kimse, işi yapan mantıka kimse de alt kimse olarak da adlandırılmaktadır (Banguolu: 1995: 417). Alt ya da üst kimse olarak adlandırılması, derin ve yüzey yapı kavramlarıyla aynı dorultudur.

Ƙarıncañ Hz.Sülāyman huzurey kāl-it-ti-lār (SŞK: 50). ‘Karıncayı Hz. Süleyman’(ın) huzuruna getirdiler.’

Bu örnek üzerinden Hz Süleyman işi yaptıran olarak gramerce kimse olup yüzey yapıda yer almaktadır. Ancak işi yapan yani karıncayı Hz. Süleyman’ın huzuruna getirenlerin kim olduğu derin yapıda kalmıştır. İş yapanlar, metnin bağlamından anlaşılması mümkün olduğundan geri planda kalmıştır. Metnin bağlamının sunduğu bilgilerden dolayı işi yapanın derin yapıda bırakılması dildeki en az yasa çabasıyla açıklanabilir.

Halaç Türkçesinde ettirgenlik işaretleyicileri varyantlı bir görünüme sahiptir.
[fiil+[-t/-Ur/-tUr/-zUr /-KAr, -KUr / +ZAM/KİP+ø]]

Bu eklerin hepsinin işlevi aynıdır. Ettirgen çatı cümleinin öznesi genellikle işi yapan değil yaptırandır. Bir eylem vasıtalı olarak ikinci bir özneye yaptırılmaktadır (Korkmaz, 2009: 555).

{-t}: Ünlü harfle biten fiil köklerine gelen ettirgen çatı ekidir.

Mān bī kin yīlķ ot+la-t-ar-tu-m (FTC: 48/1).‘Ben bir gün sürüyü otlatırdım.’

Holindīlar gāldilār, vardīlar bāy darasi gerisi turdīlar u hirāḥda nāy kōrse-t-di-lār (FTC: 52/27) ‘Geri döndüler, geldiler, gittiler, bahçenin gerisinde durdular ve uzaktan bir şeyler gösterdiler.’

Kāldikdā yīkīn yīk-lā-tdi āşgāsi yīķildī yōlça (FTC: 60/4). ‘Geldiğinde yükünü yükledi ve eşek yolda yıkıldı.’

Fāhimiçā şirīñ tatın tamuşam, / Müdiriñ ağzunda ķapmuş utmuşam, / gadadaķ bi müdiri alla-t-muş-am, / Hemirimiz varar hayup purtmuşam / (GBS: 2/100). ‘Fehim’inde şirin tadını tatmışım, /

Müdrikin ağzından kapıp çalmışım /Nankör bir müdriki aldatmışım /
Emriniz olur deyip kaçmışım.”

Ölkä'çä män gölläri kurru-t-muş-am./ Taş-turpağı āḳḳar'қа tol-dar-muş-am (Tulu: 2/28-29). ‘Ülkede ben gölleri kurutmuşum. / Taşı-toprağı arka doldurmuşum.’

Şüşäñ ağzıñ bäm bärk muşammala-t-tı, oçağlan kökdä has-tır-dı (SSK: 42-43). ‘Şişenin ağzını da sıkıca kapattırdı, sonra da şişenin ağzından (havaya) astırdı.’

*Cuḟçularıñ malla-malla közläri,/ Häsän ağañ şirin şirin sözläri, /
Häläci haydum hoḳı-t-alar özläri, / Biltälärki adam varor at ḳalur, /
Havul-pisdä ağuzça bi'tat ḳalur* (GBS: 2/60). ‘Çiftçilerin melül melül gözleri, / ‘Hasan Ağa’nın şirin şirin sözleri, / Halaç’a dedim okutsunlar kendilerini, / Bildiler ki adam giderse at kalır, / İyide kötüde ağızda bir tat kalır.’

Mü`äzzin säsländikey köz haçarattı, /Horosḳa bänzä-t-miş, ḳuş vârä uçarattı (TM: 1/45-46). ‘Müezzin seslenince gözünü açardı,/ Horoza benzemiş, kuş gibi uçardı.

Noğard zähmät çäktiñ mäni бүдү-t-ti-ñ, / Hunavalar yediñ bu bodḳa kälü-t-ti-ñ. / Közüм häğlägili vaḥt, öpärättiñ (TM: 3/13-15). ‘Çok zahmet çekip beni büyüttü, / Huvanalar (?) yedin bu boya getirdin, / Ağladığım zaman öperdin.’

Bu dünya ḥeylisiñ alla-t-tı lala, / Väli aḥırça taşın hattı lala (TM: 52: 13-14) ‘Bu dünya çoğunu aldattı kardeş, / Veli sonunda taşını attı kardeş.’

Ḳarşu Baluḳ şeytan bizi alla-t-muş,/ Mohibbäti yüräklärdä ḳavza-t-muş, / Bäh̄timizkā ḳara künlär yaz-tur-muş, / Yaltağlaru hatmuş havullar canı, / baruşluḳu beläş-tir-miş öz ḳanı (GBS: 2/25). ‘Karşı köy şeytan bizi aldatmış, / Muhabbeti yüreklerden kazımış, /

Bahtımıza kara günler yazdırmış, / Yaltakları atmış iyilerin canı, /
Barışı sömürmüş öz kanı.’

{-Dir}: Ünsüz harfle biten fiil köklerine gelen ettirgen çatı ekidir. Banguoğlu gramerinde bu ettirgenlik ekinin, {-ti} ve {-ir} ettirgen fiil eklerinin üst üste gelmesinden oluştuğunu belirtir. Bununla birlikte eski birleşenler yalın tabanların ses durumlarına bağlı olarak ettirgen çatı eski varlığını korumuştur (Banguoğlu: 1995: 418). Bu durum Halaç Türkçesinde de görülmektedir.

Bānā şadi muni şārçā kāz-tür-yali, kerdi ki bālki bīsī munī satun alīya
ki hilārmāyā (FTC: 31/72) ‘Buna şehri gezdirmeye başladı. Baktı ki
belki birisi bunu satın alır ki öldürmeye.’

*Tag- taş’ça şāytanī haz-tur-muş-am./ Tağda enmiş çay- çamurka
varmuşam* (Tulu: 2/16-17) .‘Dağda taşta şeytanı (yoldan) azdırmışım.
Dağdan inip çay-çamura varmışım’.

*Bārākātī ölkā’dā kalḡ-tur-muş-am. / Türk halkıma maḡul yapma
yapmuşam* (Tulu: 2/34-35). ‘Bereketi ülkeden kaldırmışım. /Türk
halkıma çok yalan söylemişim.

Vaḡtī ora boraḡa, /Köz kāz-tir-di burraḡa (HTM: 289-290). ‘Baktı
oraya buraya, / Göz gezdirdi buraya.’

*Yüzüyā küldüm, özüñ yit-ir-diñ. / Nābī munaḡ ḡaş u közüñsüz-tür-di-
ñ*(TM: 15/15-16) ‘Yüzüne güldüm, kendini kaybettin. / Nebi böylece
kaş ve gözünü süzdürdün.’

*Ācāb ḡon-tur-m-or-um, ās toz özümā, /Nānām hävçā âç ḡâlmuş, tü
yüzümā* (TM:41/13-14) Acaba hiç toz kondurmuyorum kendime, /
Annem aç kalmıştı tüh yüzüme.’

*Sülāyman ḡarınḡañ bī şüşāñ içey ḡo-tur-du, yaney dāḡ/ yanıya ta bī
buḡda hat-tır-di. Şüşāñ aḡzıñ bām bārḡ muşammalattı, oḡaḡlan kökdā
has-tır-di* (SŞK: 41-43).‘Süleyman karıncayı bir şişenin içine

koydurdu. Yanına da bir buğday attırdı. Şişenin ağzını da sıkıca kapattırdı, sonra da şişenin ağzından (havaya) astırdı.’

Bu Baluğça baruş-tur-mağ varatdu. / Suvsuzlarğa suvtağutmağ varatdu. / İnsanlarğa havul vağmağ varatdu. / Yadlaru heyir u insanlar noldular? / havulluğun yoluñ bizkâ haydular (GBS: 2/35). ‘Bu köyde barıştırmak vardı. / Susuzlara su dağıtmak vardı. /İnsanlara hoş bakmak vardı / Yâdları hayır o insanlar ne oldular? / Güzelliğin yolunu bize anlattılar.’

Muştağam hălâciñ tili, / Varsatdum baluğy eli,/ Hârdâm ârâb hatu beli, /Hön-dür-sâ-t-di-m “Bilim” sâni (GBS: 48/4). ‘Aşığım Halaç diline, / Gitseydim şehrin iline, /Her dem Arab atının beline bindirseydim “Bilim” seni.’

{-Ir}: Halaç Türkçesinde bu ettirgen çatı eki yukarıda gösterilen iki ettirgen çatı ekine göre oldukça kısıtlı bir kullanıma sahiptir. *bat-ur-* ‘batır-’, *biş-ur-* ‘pişir-’, *bit-ir-* ‘bitir-’, *haz-ur-* ‘azdır-’, *kop-ur-* ‘kopar-’, *yit-ür-* ‘yitir-’,

Vurdî tâ munî hil-âr-di, vurdî tâ munî hil-âr-di (FTC: 58/139).‘Vurup da bunu öldürdü, vurup da bunu öldürdü.’

Bî kayaz yiraäküm kânîla yazdum, / Gevärcin buynîda mân onu hasdum. / Gevärçinin uç-ur-t-ur-du-m hävâka, / Közim yûol-u iözüm ieşükçâ kaldum (FTC: 64/17-20). ‘Yüreğimin kanıyla bir mektup yazdım, /Güvercinin boynuna ben onu astım. /Güvercinin uçurttum havaya, / Gözüm yolda kendim kapıda kaldım.’

Yılķın sîrîsilan yât-ir-miş hâla dâna hârtica kâzir (Tulu: 1/7).‘Yılkıyı sürüsüyle yitirmiş, (bir) ala tanenin ardında gezer.’

Tülkü îşîñ bit-ir-di, /Ahürâtiñ yitirdi (HTM: 309-310). ‘Tilki işini bitirdi, /Ahretini yitirdi.’

Hacileyläk şam tülkü häv`ey kaldi. Tülkü bī ʔazan Mustafa biş-ir-di.
(THL: 5-6). ‘Hacı leylek akşam tilkinin evine geldi. Tilki bi kazan tavşan bişirdi.’

Bī kūn Hacileyläk sūtâşı biş-ir-miş Tülküñ Meymançuluḡka ʔeḡ-ir-di (THL: 15). ‘Bir gün hacı leylek sütaşı pişirip tilkiyi misafirlige çağırdı.’

Doerfer’in {-Xr} ettirgen çatı eki ile ifade edildiğini belirttiği bazı fiiller Halaç Türkçesinde günümüzde {-tXr} ettirgen çatı ekiyle de ifade edildiği tespit edilmiştir.

Danuşup toḡrusuñ haz-tur-ma sözüñ, / Tezip yov sän mänä bil-tir-mä özüñ (TM: 14/ 11-12). ‘Söyleyip doğrusunu değiştirme sözün, / Kaçıp git sen bana bildirme kendini.’

{-KAr, -KUr}: Halaç Türkçesinde Eski Uygur ve Karahanlı dönemlerinde görülen ettirgenlik eki korunmuştur. {-(K)Ar} ettirgen çatı eki, genellikle {-Ar} şeklinde görülmektedir. Bu ettirgenlik eki, Halaç Türkçesinde günümüzde de korunmaktadır.

Vardum haydılar bī ʔoro`si vār, o ʔorosu hinäkāñ, o ʔoros bilāñ tēz yet-kār-ir İsfāhān (FTC: 58/91). ‘Gittim dediler ki, bir horozu var. Bu horozu tırmanabilirsin. O horoz ile tez vardır İsfahan’a’

Höl-är-mäk olmuş işim, / ʔanlar tökmüş bu tişim (HTM: 252-253). ‘Öldürmek olmuş işim, / kanlar dökmüş bu dişim.’

Özüñ uç-ʔur-du, oldu halı bārḡām, / Ācāl öngüçä turmuştı mücässām (TM: 10/21-22). ‘Kendini uçurdu halı karışık oldu. / Ecel önünde (sadece) cismi kalmıştı.’

Allah sāniñ dārgahiña şukr olta. / Sanḡa kālmāz nemātiñä şukr olta. / Calaliñya, şovkātiñyā şukr olta. / Māni nārdä kätidin neräg yet-gār-di-ñ, / Nāhavul dunyaḡa māni ertirdiñ (GBS: 1/17). ‘Allah(ım) senin dergâhına şükürler olsun. / Sana (çok) gelmez olan nimetine şükürler olsun. / Celaline, şefkatine şükürler olsun. / Beni nerden alıp nereye getirdin, / Ne hoş dünyaya beni erdirdin.’

Qurban olum tatluğ Hälac tiliñä, /Tamarzusam Baluķıñä, eliñä, / Keçä kündüz yalvarum män yeliñä, / Baluķ kalı mäñdä selam yet-gär-i, / Ullarda bi mänä habar yet-gär-i (GBS: 2/8). ‘Kurban olayım tatlı Halaç diline, / Hasretim köyüne iline, / Geçe gündüz yalvarırım ben yeline, / Köy git benden selam gönder, / Onlardan bana bir haber gönder.’

2.5.4 Dönüşlü Çatı

Dönüşlü çatıda (Alm. Reflexiv; Fr. voixräflächie; İng. reflexive) özne, hem işi yapan hem de o işten etkilendir. Edilgen çatılı yapılarda ise özne konumunda olan ad öbeği, sözde özne olup işi yapan değil etkilenenidir. {-(I)l, -(I)n} ekleri hem dönüşlülük hem de edilgen çatılı fiiller meydana getirdiğinden ayrımı yapmak için cümleinin öznesine bakılır. Öznesi etkilenici olan çatılar edilgen, öznesi yapıcı olan yapılar ise dönüşlü çatıdadır (Korkmaz, 2009: 550)

Halaç Türkçesinde de dönüşlü ve edilgen çatı ekleri aynıdır. Bu bakımdan Doerfer, dönüşlü ve edilgen çatı arasındaki farkın, anlamsal olarak ortaya çıktığını belirtir. Burada da yapısal bakış açısı yetersiz kalmaktadır. Etken ve edilgen çatı arasındaki fark hem anlamsal hem de sözdizimsel veriler ışığında belirginleşir. Bu bakımdan bu gibi örneklerde yapısal dilbilgisi yetersiz kalırken işlevsel dilbilgisine bu noktada çözüm olabilmektedir.

{-(I)l}

Hiy-il-di-lar munī dovriya haydılar “käräk sän bo baluķda hinäkäyay, yovayäy” (FTC: 45/2). ‘Toplandılar onun etrafında (ve) dediler ki: Sen bu köyü terk etmelisin, (köyden) gitmelisin.’

Käldikdä yīkīn yīklätđi äşgäsi yīķ-il-di yölça (FTC: 60/4). ‘Geldiğinde yükünü yükletti eşeği yıkıldı. yolda’

Şā äkki aşu y    , ker r kezl ri ha- l-d  (FTC: 101/121). ‘Şah iki kaşık yer ve bakar ki gözleri aılır.’

Hudaya ta tim yo`ar yı- l-dim, /S ni  d rgahıya k ldim ti- l-dim (TM: 8/39-40). ‘Allah’a takatim yoktur, yıkıldım. /Senin dergahına gelip dikildim.’

*Fizz   alam ke  matal hayduı, /  laf  ama  ollaruma hatduı,
/  laflarda n n m yuma sarduı, / M n holunsam bid  bala
kal olsam, / B  gul hasam unda s r  puz-ul-sa-m* (GBS: 2/ 40).
‘Fizze halam gece masal anlatınca, / Pamuk yorganını kollarıma attıında, / pamuklardan annem yumuşak sardıında, / Ben dönsem bir de küçük  ocuk olsam,/ Bir g l asam ondan sonra bozulsam (solsam).’

{-(I)n}:Sa köyünde dönüşlülük eki olarak {-(I)n} eki daha fazla kullanılır.

M lik C mşid b   k muna vurar, bo yı- n-ar, hin r taşyar (FTC: 144/57). ‘Malik, Cemşit’e bir tokat atar. Bu yıkılır (ve) dışarı çıkar.’

H m a luyda h m t  aşuyluda yı- n-ar (Doerfer,1988: 92).‘Hem açlıktan hem de  şıklıktan yıkılır.’

*V zir f rm n v r di, guş n h ndi hat+la-n-d -lar, necc  yüz hatluy
h ndil r şik r a* (FTC: 3/2). ‘Vezir ferman verdi, ordu çıkıp atlandı, birkaç yüz atlı indi ava.’

*  na bo cur şohluy  tort lar, oyul k bo g z ki dürtü-u g z k t ydi
yerk -u h lni  iz- n-di* (FTC:142/3). ‘Ona bu tür şaka yapıyordular.  ocuk bu kızı d rtt  ve alnı çizildi.’

H .S l yman hat-la-n-d , arın a la  udahaf zlaş dı (S K: 158-159).
‘Hz. Süleyman atına binip karınca ile vedalaş tı.’

Hac leyl k   da-n-m ş soruşt : - Bac  nes   toru  ? (THL: 39-40)
‘Hacı leylek uyanıp sordu: -Kardeş ne yapıyorsun?’

*Bu dünyada yalğuzluğu aynadum, / Munag bili udumuşdum
uda-n-du-m, / Yüräkimdä aqam qanqa boda-n-du-m, / Här iş kördüm
sänä umud vayudum, / Häglädim män küldüm köynümü vayudum*
(GBS: 1/3). ‘Bu dünyada yalnızlığı anladım, / Bunu bilip uyumuştum
uyandım, / Yüreğimden akan kana boyandım, / her işi görüp sana
umut bağladım, / Ağladım ben gülüp gönlümü bağladım.’

Bazı dönüşlü çatılarda, dönüşlülük ekinin kök ve gövde ile kaynaştığı görülür. Bu durum Halaç Türkçesinde de mevcuttur. (Aldan-, inan-, kazan-, uyan-, düşün-, davran-vb.)

*Yekän keflät udusunda udan-da-k, / Adil omuş bel kulluqqa vayudaq,
/häqqi buldaq aşuqlarqa qarışdaq, / Munu bildäk keçip varan umurar,
/ Ahur körän yüzü kara kumurar* (GBS: 1/11). ‘Yıkan gaflet
uykusundan uyandık, / Adil olup kulluğa bel bağladık, / Hakkı bulduk
aşıklara karıştık, / Bunu bildik geçip giden ömürdür. / Sonunda gören
yüzü kara kumrudur.

*Zülm äleñdä mavlaq cafa çekmişäm, / Tirän-miş-äm zalim bağrıñ
äzmişäm, / Kılayluğum Tariqa män etmeşäm, / Beyin Yaltaqlar bizkä
äfzäl omuş, / Sarsağlarda ullar sözi allan-muş* (GBS: 2/112). ‘Zülüm
ettiğinde çok cefa çekmişim, / Direnmişim zalimin bağrını ezmişim, /
Kulluğumu ben Tanrı’ya etmişim, / Bugün yaltaklar bize dost olmuş, /
Sarsaklar da onlar sözü aldatmış.’

Mäni hatma älkä taqı allan-ma-m, / Yavan, çi sözlärkä taqı inan-ma-m
(TM: 39/ 29-30). Beni atma ele daha aldanmam, /Yavan çiğ sözlere
daha inanmam

Bacı, taqı qanätlärim häğrıyor, tüşäkä bī haz tincäl-di-m (THL: 60-
61). ‘Kardeş daha (benim) kanatlarım ağrıyor, inde biraz dinleneyim’

Tülkü iş`ey inän-di-lär, / Tövbas`ey bāyän-di-lär (HTM: 193-194)
(Fiilin kendi anlamsal özelliği ile) ‘Tilkinin işine inandılar, /
Tövbelerini beğendiler.’

2.5.5 İşteş Çatı

İşteş çatı (Alm. ResiprokesMedium; Fr. voixréciproque; İng. reciprocalmiddle) eylemin, en az iki kişi tarafından karşılıklı ya da birlikte yapıldığını ifade eden çatıdır. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere işteş çatının iki işlevi vardır. Birincisi bir eylemin birden fazla kişi tarafından karşılıklı yapıldığını göstermesidir (anlaş-, atış-, bakış-, boğuş-, bölüş-, selamlaş-, sözleş-, tanış-,). İkincisi ise bir işin, bir eylemin birden fazla kişi veya özne tarafından toplu olarak hep birlikte yapıldığını gösterir (ağlaş-, cıvıldaş-, gülüş-, koşuş-, ötüş- vb) (Korkmaz, 2009: 553).

Doerfer, Halaç Türkçesinde işteş çatının iki işlevi olduğunu belirtir. İlki bir işlevi bir işi karşılıklı yapma iken diğer de bir işi birliği ile yapmadır Bu bakımdan Halaç Türkçesi diğer Türk lehçelerinden farklılık göstermemektedir.

Karşılıklı yapma işlevinde:

Bānā şadılar sōbāt-lā-ş+yali vā gazā yā eyş-u-nūş etmahķa (FTC: 33/32). ‘Bunlar sohbet etmeye ve içmeye başladılar.’

Kāp-iş-dī-lar, holāsa Zāryama Edhāmi vurdī yerķā (FTC: 56/11). ‘Kapıştırdılar, sonuçta Zeryam, Ethem’i yere vurdu.’

Bullar ābdıy-u gar-iş-dī-lar biribirkā (FTC: 56/28). ‘Bunlar birbirine yoğurtla giriştiler.’

Bī kūn şāhasīda bī yuş uçdī, /Şāha tāprāndi bi ķulķa çalışdī, / Ķazildī şāhāda gul tişdi yerķā, /Tāmām guşlar o bī gu’sla toy-iş-dī (FTC: 66/17-20). ‘Bir gün (gül) dalından bir kuş uçu, / Daldan atladı, bi güle takıldı, / Daldan yükseldi gül düştü yere, / Tüm serçeler, bu serçe ile savaştı.’

Vāzir kāldi tāşyar, ārā bārā vurdī, ķarri vā dunyā kermiş ādamlarda habar-la-ş-dī (FTC: 98/8). ‘Vezir dışarı çıktı oraya buraya gidip yaşlı ve tecrübeli adamlarla haberleşti.’

ĶarşuBaluķ ayudyovuķ-la-ş-duk+ı, / Ķiz-kālinlārçinçinpaçıñalduğı, / Kūnbulutdayerķā kōz ķaşhatduğı, / Biz huşatduķ göl boğzuçaturratduķ, / Hatcularıñ yay toğmaķıñaluratduķ (GBS: 2/52).

‘Karşı köy bayram yaklaştığında, / Kızlar gelinler pullu paçın
aldığında, / Güneş yerden göğe göz attığında, / Biz koşardık göl
kıyısında dururduk, / Atcılarının yayını tokmağını alırdık.’

Bir işi birliği ile yapma işlevi Halaç Türkçesinde yalnızca birkaç fiilde görülür.
hiyiş- ‘bir araya gelmek’, bazı durumlarda da *çänäläş-* ‘karşılıklı konuş-, sohbet et-’
piççilläş- ‘fısıldaş-’

*Hiy-iş-tir-di qodî cēki-çä-u bo İsfahān rindlāri kerdilār ki bo acāb
āşgā-ri* (FTC: 51/18). ‘Bir araya getirip cebine koydu ve bu İsfahan
dolandırıcıları onun acayip bir eşek olduğunu gördüler.’

Günümüzde dönüşlü çatıda olduğu gibi aldığı işteş çatı ekiyle kaynamış olan ve kök
biçimleri kullanımdan düşmüş olan fiillerde mevcuttur. Barış-, bitir-, kavuş-, konuş-,
savaş- gibi fiillerdeki *{-(I)ş}* ekleri aslında birer işteşlik ekidir (Korkmaz, 2009: 555).
Bu gibi örnekler Halaç Türkçesinde de mevcuttur.

Boşunda uçtu aklı u fārikiñ, /Yap-uş-tu yerkā ta kördü u tülküñ (TM:
10/28-29). ‘Başından uçtu aklı o ferihin, / Yapıştı yere de gördü o
tilkiyi.’

Közü qaraldı halı vur-uş-tu, / Yüräki qavzandu rāngi uştu (TM: 37/7-8)
‘Gözü karardı hali kötüleşti, / Yüreği kabardı rengi kaçtı.’

*Hacıleylek ākşam Tülkü häv`ey kaldi. Tülkü bī qazan Mustafa
biş-ir-di* (THL: 5-6). ‘Hacı leylek akşam evine geldi. Tilki bir kazan
tavşan pişirdi.’

*Yekā bizdāq häq hayuphäq dan-uş-daq, / İnsan oldaq insanlarqa
qar-uş-daq, / Häq yoluçayazoğ äldä yap-uş-daq, /
Qar`şämäräkbaruşluk`la yaşıdaq* (GBS: 1/9). ‘Haydi, bizde hak diyip
hak söyleyelim, / İnsan olalım insanlara karışalım, / Hak yoluna yazık
elden yapışalım, / Sinirlenmeyip barışla yaşayalım.’

Bu örneklerin yanı sıra Halaç Türkçesinde *{-(I)ş}* işteş çatı ekinin, kök biçimleri
kullanılan fiil köklerinde işlevsiz kaldığı örnekler tespit edilmiştir.

Hız.Sülâymân sor-uş-tu: -boşarıklık olduğuydu neredâ bildim? Karınca haydı - âl- hadakımıñ firzlikindâ (SŞK: 21-24) ‘Hz Süleyman sordu: - Becerikli olduğunu nerden bileyim? Karınca dedi ki: -Elimin ayağımın çevikliğinden.’

Bî haz dağ kavzanmada söre Hacıylelâk sor-uş-tu: - Bacı, tâmi nâber körsaniyor? (THL: 54-55) ‘Biraz daha yükseldikten sonra hacı leylek sordu: Kardeş, şimdi nasıl görünüyor?’

Karınca bu sözün hidik hündü, temi boşarıkiñi sına-ş-tır-sa-m kârâk (SŞK: 62-63). ‘Karınca bu sözün doğru çıktı. Şimdi becerini sınamalıyım.

2.5.6 Çoklu Çatı

Halaç Türkçesinde çoklu çatı görünümü mevcuttur. Çoklu ile kastedilen çatı eklerinin üst üste gelebilme durumudur.

Bo mehman şadi bollari hävinä-yu bî dâna kızyânî kâldi hayasdan hasdi-yu bî dâna şâm al-üş-tir-di munin astiça, bollarya şâm bişirya (FTC: 12/10). ‘Bu onların evine misafir oldu ve bir tane kazanı getirip ağaca astı ve bir tane ateş yaktı (kazanın altına) ki onlara akşam yemeği pişirsin.’

Bî kayaz yiraäküm kânîla yazdum, / Gevärçin buynîda mân onu hasdum. / Gevärçinin uç-ur-t-ur-du-m hävâka, / Közim yûol-u iözüm ieşükçâ kâldum (FTC: 64/17-20). ‘Yüreğimin kanıyla bir mektup yazdım, / Güvercinin boynuna ben onu astım. / Güvercini uçurttum havaya, /Gözüm yolda kendim kapıda kaldım.’

Qarınca bu sözün hidik hündü, Tami boşarığını sina-ş-tır-sa-m kâräk (ŞŞK: 62-63). ‘Karınca bu sözün doğru çıktı. Şimdi becerini sinamalıyım.’

Män bolları Süläymanların yer-yurtunda yiğ-iş-tir-miş-äm (ŞŞK: 138). ‘Ben bunları Süleymanların yurdundan biriktirmişim.’

Tolqa-n-tur-du közüñ âkturdu yaşıñ,/ Qurruq turpaq üstä kodu başıñ(TM: 37/ 5-6). ‘Dolanırdı gözünden akıttırdıyaş, / Kuru toprak üstüne koydu başını.’

2.6 Ek Fiil

Ek fiil (Alm. VerbumSubstantivum, Kopula; Fr. verbesubstanif, verbecopula; İng. substantiveverb, predicativeverb, copula), Eski Türkçede er- “olmak” yardımcı fiilinin er->ir- >i- değişimi ile ekleşmiş olan biçimdir. Bu fiilin tek başına anlamı yoktur. Ek fiilin dildeki görevi, ad soylu kelimeleri fiil durumuna getirmek ve basit zamanlı kiplerden birleşik zamanlı kipler oluşturmaktır (Korkmaz, 2009: 702).

Eski Türkçede yardımcı fiil olarak kullanılan er- fiilinin, Batı Türkçesinde /-r/’ si düşmüş ve e-i değişimi ile i- şeklini almıştır. Er- fiili, Eski Türkçede geniş zamanda yardımcı fiil olarak bildirme fiili görevinde kullanılır. Halaç Türkçesinde de Eski Türkçenin er- bildirme fiili, bildirme eki olarak kullanılmaktadır (Ergin, 2009: 316). Halaç Türkçesinde ek fiil *är-* şeklinde olsa da *äri-* biçimi de bulunmaktadır.

2.6.1 Ek-Fiilin Kipleri

Halaç Türkçesinde ek fiilin, isimlerde dört çekimi bulunur. Bunlar:

- 1 Bilinen geçmiş zaman (ärti) (Ali’rtim)
- 2 Duyulan geçmiş zaman (ärmiş) (Ali’rmış)
3. Geniş zaman (är / äri) (Ali’r)
4. Şart kipi (ärsäm) (Ali’rsäm)

2.6.1.2 Geniş Zaman Kipi

İsimlerde ek fiilin geniş zaman çekimi, Eski Türkçedeki gibi er- yardımcı fiili ile geniş zaman gösteren {-Ur} ekinin birbiriyle kaynaşmasından ve fiilin kaçınıcı şahıs olduğunu bildiren men, sen zamirlerinin ek haline gelmesiyle ifade edilir. (Korkmaz, 2000:703).

Eski Türkçede ek fiilin geniş zamanın üçüncü şahıs çekiminde de er- fiili kullanılmaktadır. Batı Türkçesinde ek fiilin geniş zamanın üçüncü şahıs çekiminde kullanılan tur- yardımcı fiili, geniş zaman çekiminde Eski Türkçede daha sonradan ortaya çıkan bir şekildir (Ergin, 2009: 316). Halaç Türkçesinde ek fiilin geniş zamanın üçüncü şahıs çekiminde tur- yardımcı fiilinden ortaya çıkan {-Dİr} bildirme eki kullanılmamaktadır. Bunun yerine Eski Türkçe er- yardımcı fiilinden gelişen {-Ar} bildirme eki kullanılmaktadır.

Halaç Türkçesinde ek fiilin geniş zaman kipi ekleri, ünlü ve ünsüzle biten sözcüklere göre iki gruba ayrılarak gösterilmiştir (Doerfer, 1988: 200).

	Ünlülerden Sonra	Ünsüzlerden Sonra
T1Ş	{+rsAm , +yAm}	+Am
T2Ş	{+rsAñ , +yAñ}	+Añ
T3Ş	+ri, +Ari, +ArU, +r	+Ar, +Ari, +ArU
Ç1Ş	+rsAk, +yAk	+Ak
Ç2Ş	+rsAñiz, +yAñiz	+Añiz
Ç3Ş	+llAr, +AllAr, +yilAr	+AllAr

Halaç Türkçesinde bildirme eki, şart cümlelerinde şart eki işlevinde de görev almaktadır.

Yimilmiş muşyuy ä`gär boş`-ar, ha`çma. (FTC: 62/18) ‘Sıkılmış yumruğun eğer boşsa açma.

Bollar haydilar “yä`käy holunup-araq, bo büzüm törtümüzdən bîmiz Şah Abbās-ar (FTC: 1/20). ‘Bunlar dediler ki: Haydi dönelim, Bizim dördümüzden birisi Şah Abbas’dır.’

Bo fārmānī ki vērmüşām bo fārmān o fārmān-ar (FTC: 3/10). ‘Bu fermanı vermişim ki bu ferman o fermandır.’

Haydī “vallā balam bilmōm, mēyman-ar, kālmüşar, meymān habī-bi hoda, nāy işi varkim-är?”(FTC: 3/20) ‘Dedi ki: Valla yavrum bilmiyorum, misafirdir, gelmiştir. Tanrı misafiridir. Ne işi var kimdir?’

O ça bo ta haydī “bo mānüm galyanum bārāyī havul-ar (FTC: 5/58). ‘O da buna dedi: ‘Bu benim nargilem için iyidir.’

Bāyibān haydī “sözüy hay! Mān fälä’k-ām (FTC: 104/28). ‘Bahçıvan dedi ki: Sözüünü söyle! Ben feleğim.’

Bayibān haydī “bullar yer-yizi adamlarīni-ar” (FTC: 104/30). ‘Bahçıvan dedi ki: “Bunlar yeryüzü adamlarıdır.’

Haydī: “mānüm atum ta Rahmündā’z-ar” (FTC, 143/31). ‘Dedi ki: Benim adım da Rahmündaz’dır.

Mān haydüm ki “ nā ’ni ma’n-ām (FTC: 151/20). ‘Ben dedim ki: Anne benim.’

Mäkkä yırak-ar turma, / Tez ol hünäk koluma (HTM: 83-84). ‘Mekke uzaktır durma / Tez ol çık koluma.’

Pāşiman-am işimdä, / Bizar-am kaçmışimdä (HTM: 271-272). ‘Pişmanım işimden, / Yorgunum geçmişimden.’

Sözləri hidik’-är etmäñ malamät (TM: 1/5). ‘Sözleri doğrudur melâmet etmez’

Älbät ki yaratan ruzi räsan'ar (TM: 2/15) 'Elbet ki yaratan rızık verendir.'

Nebär keşeng çimän'är (THL: 32). 'Ne güzel çimendir'

Äy lala, män näber tüşäkälim, nărăk tüşäkälim? Aman'-ar pīs kün+üm'-är, mäni enä endäri (THL: 63-66). 'Ay kardeş ben nasıl ineyim, nereye ineyim? Aman kötü günümdür, beni aşağı indir.'

Mänim sözlärim hidik'-är (SŞK: 37). 'Benim sözlerim doğrudur.'

Ķördü Ķarınça u Ķördüğü vara, sag-salamät'-är (SŞK: 53). 'Gördü ki karınca önceden gördüğü gibi sağ selamettir.'

U vaht sän ihtiyar yüzlükünü mänä ver. Borda holungurĶata mändiĶä Ķalta, bora mänim mulkum'är. Sänin boda hökm etmä ihtiyarin' yok'-är (SŞK: 97-100). 'O zaman sen eski yüzüğünü bana ver. Buradan döndürüleceksin bende kalsın. Burası benim mülkümdür. Buradan döndürüleceksin bende kalsın. Senin burada hükmetme hakkın yoktur.'

Vär ĶorĶma män amanät saĶlamaĶça ĶaĶĶak-am (SŞK: 105). 'Ver bana korkma ben emaneti saklamakta sadığım.'

Ķördü bu adam dak tola yüzlük'-är (SŞK: 123). 'Adam gördü ki dama kadar yüzükle doludur.'

Ķarınça, bu yüzlükläriñ kullusu Süläyman ât+ey'-ri (SŞK: 134). 'Karınca, bu yüzüklerin hepsi Süleyman'ın adınadır.'

Ķarınça sänin dostuñ kim vä düşmäniñ kim'-är? (SŞK: 144) 'Karınca senin dostun ve düşmanın kimdir?'

TatluĶ tili äsär+liĶ-är, / Söz kâlamu hikmät+liĶ-är, / Cörgäti var Ķeyrät+liĶ-är, / Mänüm dädäm-mänüm dädäm (GBS: 6/6). 'Tatlı dili

tesirlidir,/ Sözü kelimı hikmetlidir, / Cüreti var gayretlidir, / Benim dedem, benim dedem.'

Gulıstança gul-aķ biz, / Hoķuġan bulbul-aķ biz (GBS: 19/16).
'Gülistanda gülüz biz, / Okuyan bülbülüz biz.'

Dunya işi kül-mä+liġ-är, / Kaş kapaġu sür-mä+liġ-är, / Dilbär yüzü kör-mä+liġ-är, / Gulda ya bulbulda yazdum (GBS: 21/6). 'Dünya işi gülmeliktir, / Kirpikleri sürmeliktir, / Dilber yüzü görmeliktir,/ Gülden bülbülden haber aldım.'

Äziz-äm sänä taġlar, / Kar yaġur sänä taġlar, / Tutsatdum yar äлиндä, / Hünsätdim sänä taġlar (GBS: 28/15). 'Azizim sana daġlar, / Kar yaġıyor sana daġlar, / Tutsaydım yar elinden sana daġlar,/ Çıksaydım sana daġlar.'

"Bilim" hayur: bular sözü, / Keçä-kündüz yommam közü, / Telhab'ça män haçdum közü, / Mänüm, hălâc türk baluķ-um (GBS: 26/35) 'Bilim der ki bunlar sözü, / Geçe gündüz yummam gözümü, / Telhab'da açtım gözümü, / Benim Halaç Türk şehrim.'

Ķurban-am u közlärkä, /Şirin-şirin sözlärkä, / Me(h)man yekä bizlärkä, / Hălâcläriñ maralu (GBS: 35/3). 'Kurbanım o gözlere, / Şirin şirin sözlere, / Misafir gel bizlere, / Halaçların maralı.'

2.6.1.3 Görülen Geçmiş Zaman Kipi

İsimlerde ek fiilin görülen geçmiş zaman kipi çekimi, {+(A)rtI,+(A)tDI} biçimindedir (Kirişcioġlu, 2018: 222).

Şah Abbāsī gasrī'ca äkki it vār-ar-ti. (FTC: 1/17) 'Şah Abbas'ın sarayında iki tane köpek vardı.'

Bī garri kişi vār-arti. Munun kelāmāk bī oyli vār-ar-ti (FTC, 5/1-5).

‘Yaşlı bir adam vardı. Bunun kel bir oğlu vardı.’

Bī kinī Molla Nasrāddīn bī oyli vār-ar-ti, bō kissi mōyasī-r-ti (FTC,

24/1). ‘Bir gün Molla Nasrettin’in bir oğlu vardı, bu oğlu bekârdı.’

Ou’rda ki qalbī qara’-r-ti ā’ti nāñg (FTC: 68/29). ‘Oradan ki kalbi kara, adı utançtı.’

Sūra’ti tiligrāf Ārdābildā kālmi’ş-ārti bilāmā, kidāym o’da jāndā’r-ar-ti. arz olta, mān, şāmi’ş-ārti Ārdābil, olla’r-ta intiyāl vermi’ş-ārtılār mārız istiyā (FTC: 69/1-2). ‘Erbil’den benim için bir telgraf gelmişti. Kayınpederim orada jandarmaydı. Arz olsun, beni Erbil’e çağırıştı. Onlar sınır bölgesine tayin edilmiştiler.’

Āğār dowlāt bī kömā’kī bilāmizkā etsā, bī cārā amīyi bulsa hamrālīk etsā hā’yli havu’l-arti, bā’li (FTC: 70/3). ‘Eğer devlet bize bir yardım etse, bi önlem alsa, destek çıksa iyiydi.’

İsrahānluyar bī kü’nī şodilār Mollāy maylū şayiyalar, ina in Mollā mashāra-r-ti(FTC: 115/1). ‘İsfahanlılar bir gün Molla Nasreddin’i yenmek istediler. İşte Molla Nasreddin maskaraydı.’

Salafciyanda holunduḡ varduḡ Zuvaryan, beş nāfār-ār-ti-k (FTC: 123/8). ‘Salafciyan’dan döndük. Zavaryan’a gittik. Beş kişiydik.’

Haydīm “vallā biz yātmuş-artik, biz ḡabarumuz yoḡ-ar-ti” (FTC: 149/17). ‘Dedim ki: Vallahi biz yamıştık. Bizim haberimiz yoktu.’

Bī kūn nāhā-ar-ti. bi’di bī yük yüklā’tim yovardum gār yeziç-arti. Yovardum İstehānḡō tayribān bī sāat var-ar-ti ki mān tā ki ierdim İstehān (FTC: 151/4-5). ‘Bir gün öğlendi. Büyük bir yük yükleyip gittim kar vardı. İsfihan’a gittim. Takriben bir saat vardı ki ben de vardım İsfihan’a.’

Hız. Süläyman bi ählikäf adam-ar-tı (SŞK: 57). ‘Hız Süleyman ehlikeyif bir adamdı.’

Hız.Süläymanda saru här nâ lazım-ar-tı, hazırladılar (SŞK: 78). ‘Hız. Süleyman için her ne lazımsa hazırladılar.’

Hız.Süläyman borda dağ kâçtı bî payağa kîrdi kördü bu dam lälcavahiratla tola-r ı(SŞK: 121). ‘Hız. Süleyman buradan da geçti bir dama girdi. Gördü ki bu dam mücevheratla doluydu.’

Bu Baluğça baruşturmağ var-at-du, /Suvsuzlarğa suvğağutmağ var-at-du, / İnsanlarğa havul vağmağ var-at-du, / Yadları heyir u insanlar noldular? / havulluğun yoluñ bizkâ haydular (GBS: 2/35) ‘Bu köyde barıştırmak vardı, / Susuzlara su dağıtmak vardı, /İnsanlara hoş bakmak vardı, / Yâdları hayır o insanlar ne oldular? / Güzelliğın yolunu bize anlattılar.’

2.6.1.4 Duyulan Geçmiş Zaman Kipi

Ek fiilin öğrenilen zaman çekimi, {+(A)mIş} (<ermiş) biçimindedir (Doerfer, 1988: 201).

Sicya’n o gâccämä’n-u cäurbâğa’-miş (FTC: 68/12). ‘Fareler, kertenkeleler ve kurbağalarmış’.

Bî kin Mollâ Nasrâddîni yetmiş-ärtilär bî hävkä. älbättä kiş-ä-müş.
Bo hävçä tä yîeti îeşiki vār-a-müş (FTC: 125/1-3). ‘Bir gün Molla Nasrettin’i bir eve götürmüşlerdi. Elbette kıışmış. Bu evde yedi kapı varmış.’

2.6.1.5 Şart Kipi

Halaç Türkçesinde isimlerde ek fiilin şart kipi çekimi {+(A)rsA} biçimindedir. Bazı örneklerde ek fiilin şart kipi çekimi, ek fiilin geniş zaman çekimini ifade eder. Doerfer bu şekilde kullanıma, ifadenin daha kibar bir şekilde olması gerektiğinde başvurulduğunu belirtir. Örneğın: *mân Ali-rsâm* ‘Ben Ali’ysem’ şeklinde olmalıyken ‘Ben Ali’yim’ anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca bazı ağızlarında ek fiilin şart

birinci şahıs çekiminde -rsām> -sām şeklinde kısaltmalar mevcut. Burada ek fiilin geniş zaman çekimini ifade etmektedir. Örneğin: *hāvcārsām* ‘Evdeyim’ yerine *hāvcāsām* şeklinde kullanımlarda bulunur (Doerfer, 1977: 28).

Haydilar “biz hoyrī’-r-sa-ķ” haydī “mān tā hoyrī’-r-sa-m (FTC: 1/5-6) ‘Dediler biz hırsızız. Dedi ben de hırsızım’

Mān tēmi āgār pādiša-r-sa-m. Beyin bo oyul šiām avāz yetyām. hamān tēmi šōm bo oyulķa avāz etiyām, nā bā-avāz yāttim (FTC: 3/65). ‘Ben şimdi eğer padişahsam. Bugün bu oğlanı ödüllendirmek istiyorum, Hemen şimdi bu oğlanı ödüllendireyim. Ne ödül vereyim’

Mān Ali-yi Muhammādi’rsām. yāşum ālī biēş-ār. İşim hākūm biçum-ar. Ķarasu halhī-rsam (FTC: 128/12-15) ‘Ben Muhammed Ali’yim. Yaşım elli beştir. İşim ekim biçimdir. Karasu halkıyım.

2.6.2 Ek-Fiilde Olumsuzluk

Halaç Türkçesinde isimlerde ek-fiilin olumsuzu, dāğ>daķ “değil” kelimesi aracılığıyla gerçekleşir (Kirişcioğlu, 2018, 222). Halaç Türkçesinde daķ yanı sıra ağızlarda day sözcüğü de bulunmaktadır. Olumsuzluk anlamı için ek fiilin sonuna *dak* ya da *day* sözcüğü ilave edilmektedir.

Şah Abbās haydī “sāh hāzināsī vurmāh mīna asān īş dāy (FTC: 1/9). ‘Şah Abbas dedi: “Şah hazinesi çalmak bu kadar kolay iş değildir.”

Yitük day hārtīca kā’zmāy bulunmaz (FTC: 66/10). ‘Kayıp değil, ardında gezme bulunmaz.’

Haydum “ahī bo dānīsaķlar buō ‘da yēr dāy, sāni hidmatiya orda hindim vardim Mavjān (FTC: 72/4). ‘Dedim ki: Bu konuşmaların yeri burası değil. Seni hizmetin için oradan inip Mavcan’a gittim.’

Haydî “mân cämîyâtdä vahtı ki bâna-yî dävâ oliya gorhan day-am”
(FTC: 121/84). ‘Dedi ki: Ben cemiyetten bana sataşan olduğunda korkan değilim’

Hayr “sân tä çopan oli mām yanum..yānu’mca, mân sāndi vara nāmārd day-am, mân mār-d-em (FTC: 145/18). ‘Der ki: Sen de çoban ol benim yanımda. Ben senin gibi alçak değilim, merdim.’

Baluğ mānüm sözlārim haz`dağ-ar, / Kān yūrākım bu dunyaça toğ`dağ-ar, / Yūrāk dārdiñ bilgililār haccuğar, / Boşda keçān künlār-kā tanuş yoğar (GBS: 3/5). ‘Köy benim sözlerim az değildir, / Kan yüreğim bu dünyadan doymak yoktur, / Yürek derdini bilenler hacıdır, / Baştan geçen günlere tanış yoktur.’

Doerfer, Halaç Türkçesinin gramerinde varlık ya da yokluk bildiren var ve yok sözcüklerinin ek fiille çekimlenmiş şeklini, varoluşsal ek fiil başlığı ile ayrıca ele almıştır. Doerfer’in grameri doğrultusunda var sözcüğünün ek fiille çekimlenmiş şekli, varoluşsal ek fiil olarak adlandırılmıştır (Doerfer, 1988: 202).

Şāh Abbāsī gasrî’ça ä kki it vār-ar-ti (FTC: 1/17). ‘Şah Abbas’ın kasrında iki köpek vardı.’

Şāh Abbāsīn äkki dāna tīlāsi vār-ar-ti, bī bidiktār ār-ti, bī hūttitar (FTC: 13/13) ‘Şah Abbas’ın iki tane köpeği vardı. Biri daha yaşlı, diğeri gençti.’

Kōsa haydî “mānüm bāba’mça bī ašpāz vār-ar-ti. Yēti nāfār içiçä misgārlik yetār, sāsi birbirkā ērmāz-ār-ti” (FTC: 58/29) ‘Köse dedi ki: Benim babamın bir mutfağı vardı, yedi kişi (mutfanın) içinde bakırcılık yapar, sesleri birbirine gelmezdi.’

Biz dāğ ettik bī tātbir, /Var-ar yovuğça bī pīr (HTM:132-133). ‘Biz de bir tetbir aldık, / Yakında vardır bir pir.’

Nä baba var nä nänä nä bāradār, / Beyün olmuş mänä ovzä`i mähşār
(TM: 8/33-34). ‘Ne baba var ne anne ne kardeş, / Bugün olmuş bana mahşer.’

Hudavāndiñ işey sän kılmā diḳḳāt, / Unuñ hār işiçä var näççä hikmät
(TM: 25/15-16) ‘Allah’ın işine sen akıl erdirme, / Onun her işinde var kaç hikmet.’

Bizim baluḳ`ça yüz dānā ānik var, / Şahadät mätläb`ey maḳul kömāk
var (TM: 27/ 31-32) ‘Bizim köyde yüz tane enik var, / Şahadet dileğine makul yardım var.’

Üç oḡlum bī bacum, bī balduzum var, / Äkke balla saruḡ tälliḡ ḳızim
var (TM: 42/48-49). ‘Üç oḡlum, bir bacım, bir baldızım var, / İki sarı saçlı kızım var.’

Hâ ḳarınça, boda nä turmuşañ? Omaḡa mändä bī hişäkiñ/ diläk var?
(SŞK: 5-6) ‘-A karınca burada niçin durmuşsun? Acaba benden bir dileğin mi var?’

Doerfer’in ‘var’ ve ‘yok’ sözcüklerinin varoluşsal ek fiil olarak ele almasının yanı sıra Halaç Türkçesine özgü bir farklılıktan da söz etmektedir. Buna göre Halaç Türkçesi *hat vārum* şeklinde bir ifade iyelik ekivar eylemine eklenir. Aynız zamanda Halaç Türkçesinde *hat+um var* şeklinde de kullanım vardır. Bu iki ifade arasında anlambilimsel bir farklılık bulunmaktadır. *Hat var+um* çekimi belirsiz bir mülkiyet anlamı diğer bir deyişle sahip olmayı ifade eder. Bu ifade Türkiye Türkçesinde ‘Benim atım’ şeklindedir. Doerfer bu ifadelerin varoluşsal bir durumu gösterdiği görüşündedir. Buna karşın *Hat+um var* çekimi ise gerçek bir mülkiyet anlamı taşımaktadır. Böylece kesin bilgiye bağlı bir mülkiyet bilgisi verilmektedir (Doerfer, 1988: 202).

Masalların ya da hikâyelerin giriş kısmında da mülkiyet anlamının değil varoluşsal anlamının taşıyıcısı konumundadır. Örneğin: *bī vā`rarti bī yō`ḳarti* ‘Bir varmış bir yokmuş’(Doerfer, 1988: 203).

Bī şışäk (v)ārti-yu bī gōsa`la-(v)arti-yu bī açgi (FTC: 52/1). ‘Bir kuzu, bir danayla bir eşek vardı.’

Bî'-kûn äkki oyul-(v)amişlär (FTC: 130/1). 'Bir gün iki oğlan varmış.'

Bî dāna nāccār-arti, äkki dāna oyly vār-arti, bî dāna puşiki (FTC: 141: 1). 'Bir tane marangoz vardı. İki tane oğlu vardı. Bir tane kedisi (vardı).'

Doerfer, Halaç Türkçesinde yoksözcüğünün ek fiille çekimlenmiş halini de varoluşsal ek-eylemin olumsuz çekimi olarak ele alınmıştır (Doerfer, 1988: 202).

Munda bihtär zād yōḳ (FTC: 2/31). 'Bundan daha iyi şey yok.'

Mānim gūnam mavlaḳ`ar, / Yüräk kāsılān yōḳ`ar (HTM: 61-62).

'Benim günahım çoktur, / Önemseyen yoktur.'

Mō`min olmuş bu kişi, / Bizdilä yōḳ`âr işi (HTM: 183-184). 'Mümin olmuş bu kişi, / Bizimle yoktur işi.'

Közümün yaşü yōḳ ta yōḳ`ar ahum, / Bizim yerçä yağış yağmaz dumansuz (TM: 6/5-6). 'Gözümün yaşı da (yok) yoktur ahım, / Bizim yerde yağmur yağmaz dumansız.'

Yüzün vâra çimānçä gul bulunmaz, / Boduñ vâra çinar yōḳ bağ içiçä (TM: 7/5-6). 'Yüzün gibi çimende gül bulunmaz, / Boyun gibi çinar yok bağ içinde.'

Ātñ molla hayma, süztürme ḳaşıñ, / Sendiçe emel yōḳ, oynatma başıñ (TM: 14/21-22). 'Adına molla deme, süzdürme kaşını, / Sende amel yok, oynatma başını.'

Haydñ var`ar mānim ädābçä ḳusurum, / Ki äslān yōḳ mānim huzurum (TM: 23/1-2) 'Dedin vardır benim edepte kusurum, / Ki aslen yok benim huzurum.'

Bora mānim mulkum`âr. Sāniñ boda hökm etmä ihtiyarñ yōḳ`âr (SŞK: 99-100). 'Burası benim mülkümdür. Senin burada hükmetme hakkın yoktur'

Munda sörä siziñ näsilçä harac yoq`âr. Mänim ihtiyar yüzlükümü bulu, verä yovarum (SŞK: 155-156). ‘Bundan sonra sizin nesile haraç yoktur. Benim eski yüzüğümü bul, ver gideyim.’

Şähryar hayur: gul konçasu händanar, / Ziyndäganluq bi qaraluq ziydanar, / Bu ziydaniñ eşiklerñ haçan yoğ, / Bu darluqda qortulqulu purtan yoğ (GBS: 2/78). ‘Şehriyar der: Gül goncası handandır, / Zindanlık bir karanlık zindandır, / Bu zindanın eşiklerini açan yok, / Bu darlıktan kurtulan kaçan yok.’

2.6.4 Birleşik Kipli Fiiller

Basit kipli fiillerde tek kip eki bulunduğu halde, birleşik kipli fiillerin (Alm. Zusammengesetztes Tempora; Fr. tempscomposé; İng. compound tense) çekimli biçimlerinde iki kip eki bulunur. Birleşik zamanlı kip olarak birleşik kipli fiillerde, iki ayrı zaman söz konusu değildir. Bunlardan ilki, çekimli fiildeki kişinin tutum ve davranışı ile ilgili olan şekil ve tarz eki niteliğindedir. Zaman bildirme işlevi ise i- ek fiilinden sonra gelen ek üzerindedir. Yani basit zamanlı kipli fiille gibi birleşik kipli fiillerde de tek zaman ögesi vardır. O da i- ek fiilinden sonra gelen ekle belirtilir. Birleşik zamanlı fiillerde i- ek fiili geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart kipi eki alabilmektedir. Birleşik zamanlı fiiller kendi içinde üç gruba ayrılır. Birincisi hikâye birleşik kipleri, ikincisi rivayet birleşik kipleri ve üçüncüsü şart birleşik kipleridir.

Halaç Türkçesinde birleşik zamanlı kipler mevcut olmakla birlikte kullanımı sınırlıdır. Bildirme kiplerinin hikâye ve rivayet zaman çekimi varken şart birleşik zaman çekimi bulunmamaktadır. Tasarlama kiplerinden de sadece şart kipinin hikâye birleşik zaman çekimi mevcuttur.

2.6.4.1 Duyulan Geçmiş Zaman Kipinin Hikâyesi

Doerfer, duyulan geçmiş zamanın hikâyesinin belirtilen zamana kadar etkili olan ancak şuan reddedilen bir durumu ifade ettiğini belirtir. Duyulan geçmiş zamanın hikâyesini eki {-mişarti} şeklindedir. Ancak kimi ağızlarda *är-* ‘ol-’ ek fiilinin çekimde düştüğü de görülmektedir. Buna göre duyulan geçmiş zamanın iki türlü örnek çekimi aşağıdaki gibidir (Doerfer, 1988: 180).

T1Ş	<i>kāl-miṣ-ār-tü-m</i>	<i>hāy-muṣ-du-m</i>
T2Ş	<i>kāl-miṣ-ār-tü-ñ</i>	<i>hāy-muṣ-du-ñ</i>
T3Ş	<i>kāl-miṣ-ār-ti-ø</i>	<i>hāy-muṣ-du-ø</i>
Ç1Ş	<i>kāl-miṣ-ār-tü-k</i>	<i>hāy-muṣ-du-ḵ</i>
Ç2Ş	<i>kāl-miṣ-ār-tü-ñiz</i>	<i>hāy-muṣ-d-iz</i>
Ç3Ş	<i>kāl-miṣ-ār-tü-lär</i>	<i>hāy-muṣ-du-lar</i>

Ana zamanın genel zaman ifade ettiği metinlerde, bir geçmiş zaman anlatımında bu birleşik zamanlı kipe başvurulur (Doerfer, 1988: 181)

Käldi, käldi ērdibī nāfār, ṣikār tırka kāl-miṣärti (FTC: 49/30).

“Gezindi, gezindi bir adamla karşılaştı. Ceylan avlayan (bir adam) gelmişti.”

Belirli geçmiş zamanın, geçmişini anlatmak için duyulan geçmiş zamanın hikâyesine başvurulur.

Mānim iḥ oylum hil-ār-müṣärtin çün cāvānärtin bilā rahmetdim (FTC: 144: 163). ‘Benim üç oğlumu öldürmüştün çünkü cahildin bu yüzden affettim.’

Bu birleşik kipin koşul cümlelerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Ä`ğär kälmiṣartīy biläyā häymiṣartum ‘Eğer gelirsen sana söyledim.’ (Doerfer, 1988: 181).

Cemrasi’nin gramerinde ise *uzak geçmiş* kavramıyla ele alınan duyulan geçmiş zamanın hikâyesi, geçmiş dönemdeki istikrarlı durumu ifade eder. Cemrasi’nin gramerinde duyulan geçmiş zamanın hikâyesi ekini {-mİṣArti, -mUṣArti, -mİṣDI} şeklinde ele alınır. Doerfer’in gramerin de olduğu gibi Cemrasi’de de bu birleşik çekiminde ek fiilin kullanımdan düşmüş olduğu çekimde mevcuttur. Buna göre Cemrasi de bu birleşik kip çekimini aşağıdaki gibi vermiştir (Cemrasi, 2014(c): 51).

T1Ş	<i>kel-miṣ-ār-ti-m</i>	<i>kāl-miṣ-ti-m</i>
T2Ş	<i>kāl-miṣ-ār-ti-ñ</i>	<i>kāl-miṣ-ti-ñ</i>
T3Ş	<i>kāl-miṣ-ār-ti-ø</i>	<i>kāl-miṣ-ti-ø</i>
Ç1Ş	<i>kāl-miṣ-ār-ti-k</i>	<i>kāl-miṣ-ti-k</i>
Ç2Ş	<i>kāl-miṣ-ār-ti-ñiz /-iz</i>	<i>kāl-miṣ-ti-ñiz /-iz</i>

Ç3Ş	<i>kāl-miṣ-ār-ti-lār</i>	<i>kāl-miṣ-ti-lār</i>
-----	--------------------------	-----------------------

Duyulan geçmiş zaman kipinin hikayesinin olumsuzu ise {-mAdlk erti} şeklindedir (Doerfer, 1988: 180).

Kāldi, kāldi ērdi bī nāfār, ṣikār, bī ṣikār tūrkā kālī-miṣ-ār-ti (FTC: 49/30). ‘Gezindi, gezindi bir adamla karşılaştı. Ceylan avlayan (bir adam) gelmişti.’

Mīr-i Dāmād āyā hin-mis-ar-ti hatha, cōvlān verdi vardī ilyār (FTC: 55/7). ‘Mir Damad ata binmişti, hızlı sürüp ilerledi.’

Tulki tāplikkā kirmāz-ār-ti, biptā [bi buta] sipirgā vā-miṣ-ar-ti (Tulu: 1/6). ‘Tilki deliğe girmez idi, (kuyruğuna) bir süpürge bağlamıştı.’

Bī tūlkū ḡarri-miṣ-ar-ti, / Ṣikārında ḡal-miṣ-ar-ti (HTM: 1-2). ‘Bir tilki yaşlanmıştı, / Ava çıkmaktan geri kalmıştı.’

Kūnū ol-muṣ-tu ḡara, / Tūṣūndū buldu ḡara. / Bī tāsbāh aldı āl`ey, ṣal vayudu u bel`ey. / Hadaḡ`ey kāddi givā, boş`ey ḡolḡadı ḡifā (HTM: 9-14). ‘Günü berbat olmuştu, / Düşündü buldu çare buldu. / Bir tespih aldı eline, / Şal bağladı o beline. / Ayağına giydi çarık, / Başına doladı sarık.’

Tört sāf tūz-ül-mūṣ-ār-ti, / Közlār sūz-ül-mūṣ-ār-ti (HTM: 281-282). ‘Dört saf dizilmişti, / Gözler süzölmüştü.’

Hıyal etti bulunmaz, dārdey dārman, / Bu fikrkā piḡimiṣ ḡāl-muṣ-tu hāyran (TM: 1/66). ‘Hayal etti bulunmaz derdine derman, / Bu fikre kalmıştı hayran.’

Nātāy sār ṣivā-i dini unuttuñ? / Bu māzlūm nesā et-miṣ-ti tuttuñ? (TM: 14/ 15-16) ‘Nasıl sen dinini unuttun? / Bu mazlum ne etmişti tuttuñ?’

Bī kūn Tūlkūlā Hacīleylāk dost ol-muṣ-tu-lar (THL: 1). ‘Bir gün tilki ile hacı leylek dost olmuştular.’

U beş-alta dana düğü kötür-mädik-ät-ti ki, Tülkü mustafañ pak yalgamış tamam şadı (THL:10). ‘O beş altı tane pirinç götürmemişti ki, tilki tavşanın tamamını bitirmişti.’

U hişerätti ki, Hacıleyläk û`dudukey boğzunda tutmuş boğuşa. Hacıleyläkiñ tazda û`su yät-miş-ti (THL: 36-37). ‘O istiyordu ki hacı leylek uyuyunca boğazından tutup boğsun. Hacı leylek hemen uykuya dalmıştı.’

2.6.4.2 Şimdiki Zaman Kipinin Hikâyesi {-(I)yordu}

Şimdiki zamanın hikâyesi ile karşılanan ve içinde bulunulan zamanda sürmekte olan bir oluş ve kılışı geçmişte aktararak anlatan birleşik kiptir (Korkmaz, 2009:739). Bu birleşik kip çekiminde şimdiki zaman eki, eylemin geçmişte sürekli olduğunu gösterme görevindedir.

Doerfer, şimdiki zamanın hikâyesinde ekin yör-arti>{- o`rti, -o`rti} şeklinde kısaltmaya gittiğini belirtir. Geçmişte olan fakat şuanda devam etmeyen ya da değişiklik göstermiş olan bir eylemi ifade etmede bu birleşik kipe başvurulur. Bu bakımdan genel Türkçeyle aynı işlevde ele alındığı görülmektedir. Aynı zamanda koşul cümlelerinde de bu birleşik kip çekimi yer almaktadır. (Doerfer, 1988: 183). Koşul cümlelerinde şimdiki zaman hikâyesi, şart kipinin hikâyesi anlamında bir işleve sahiptir.

Biz älbättä dâr sinn-i yâ tört bēş yāşa-y(o)r-ti-k ki bizüm b̄bamüz kēcä tärmandä kall-ärti, hülärdilär (FTC: 17/2). ‘Biz dört ya da beş yaşındayken bizim babamız, gece değirmenden dönerken öldürdüler.’

Äğär kīçim ol-u-yar-ti nā`tān kūn bilām āri-o`rti? (FTC: 138/6)
‘Eğer gücüm olsaydı, güneş beni neden eritir ki?’

Şāh Abbās bī kü`ni var-o`r-ti şā`rcä dārvīslik läbāsī`la, ērdi kēcä bī hällāçha, kōrdi kēcä hällāc hällācluh etor (FTC: 116/1). ‘Şah Abbas bir gün gidiyordu şehre dervişlik elbisesiyle, giiti gece bir halaçı gördü. Gece hallaç, hallaçlık ediyor.’

Hayr “ä`gär kīcim ol-u-yar-t(i) nā`tān bīerilär üstümca káz-o`r-ti? (FTC: 138: 10) ‘Diyor ki: Eğer gücüm olsaydı, neden kurtlar neden üstümde geziyordu?’

Bo kindä kälärarti cängäl içiyä. Hayaçlarda gaz-o`r-tiyet-o`r-ti kursi (FTC: 142/2). ‘Bu her gün ormanın içine gelirdi. Ağaçlardan kesiyordu, kürsi yapıyordu.’

Baluğ boşça bī horos, / Hāşā-lā-y(o)r-āt-ti şin- hos (HTM: 23/24). ‘Köyün girişinde bir horoz, / Eşeliyordu yem.’

Kitikler oyne-yr-āt-ti,/oyne-yr-är-ti,/ Horosu boyle-yr-āt-ti./boyle-yr-är-ti (HTM: 104-105) ‘Tavuklar oynuyordu, / Horoza bakıyordu.’

Tülkü bī mahana hağre-yr-är-ti ki, Hacıleyläki yepigä (THL: 24). ‘Tilki bir bahane arıyordu ki, hacı leyleği yesin.’

2.6.4.3 Geniş Zaman Kipinin Hikâyesi {-ArtI, -mAzI}

Geçmişten geleceğe uzanmış geniş bir zaman kesitinde gerçekleşeceğini bildiren bir oluş ve kılışı, geçmiş zamana aktararak bildiren birleşik kiptir. Basit zamanlı geniş zaman kipinin çekiminde olduğu gibi birleşik kipli geniş zaman çekiminin de olumsuz {-mAz} ekiyle kurulur.

Doerfer, geniş zamanın hikâyesinin ekini {-ArtI}, olumsuz çekimini ise {-mAzArtI} şeklinde ele almıştır. Bu birleşik zaman çekimi, geçmiş zamanda sürekli hale gelen ancak günümüzde gerçekleşmeyen eylemlerin ifadesinde yer alır.

Mü`azzin säsländikey köz haç-ar-at-tı, /Horoşka bānzätmiş, kuş vâra uç-ar-at-tı (TM: 1/45-46). ‘Müezzin ezanı okuduğunda uyanırdı, / Horoza benzemiş kuş gibi uçardı.’

Közüm häğlägili vaht,öp-är-ät-ti-ñ, / Turrattıñ māmäkiñ ağzıma täp-är-ät-ti-ñ (TM: 3/15-16). ‘Gözüm ağladığında öperdin, / Kalkardın memeni ağzıma verirdin.’

Bir koşula bağlı olsa da gerçekte gerçekleşmemiş şart cümlelerinin ifadesinde de bu birleşik kip çekiminden yararlanılır.

Haydi ki bā`li bī horcīnum var-arti, ortada äkki et-är-är-ti-m, et-är-är-ti-m äkki torba (FTC: 14/8) ‘Dedi ki: Evet bir sırt çantam vardı. İki parçaya ayırırdım, iki sırt çantası olurdu.’

Cemrasi gramerinde geniş zamanın hikâyesini, *davamluğ keçmiş zaman* terimiyle ele alır. Halaç Türkçesinde *davamluğ keçmiş*, geçmişte devamlılık gösteren eylemlerin anlatımında kullanılır. Cemrasi, bu birleşik kip çekiminin iki şekilde meydana geldiğini belirtir (Cemrasi, 2014(c): 49-50).

T1Ş	<i>et-är-ät-ti-m</i>	<i>yaz-ar-at-tu-m</i>
T2Ş	<i>et-är-ät-ti-ñ</i>	<i>yaz-ar-at-y-ti-ñ</i>
T3Ş	<i>et-är-ät-ti-ø</i>	<i>yaz-ar-at-ti-ø</i>
Ç1Ş	<i>et-är-ät-ti-k</i>	<i>yaz-ar-at-tu-ķ</i>
Ç2Ş	<i>et-är-ät-ti-ñiz /-iz</i>	<i>yaz-ar-at-ti-ñiz /-tiz</i>
Ç3Ş	<i>et-är-ät-ti-lär</i>	<i>yaz-ar-at-ti-lar</i>

T1Ş	<i>et-är-är-ti-m</i>	<i>yaz-ar-ar-tu-m</i>
T2Ş	<i>et-är-är-ti-ñ</i>	<i>yaz-ar-ar-tu-y</i>
T3Ş	<i>et-är-är-ti-ø</i>	<i>yaz-ar-ar-ti-ø</i>
Ç1Ş	<i>et-är-är-ti-k</i>	<i>yaz-ar-ar-tu-ķ</i>
Ç2Ş	<i>et-är-är-ti-ñiz /-iz</i>	<i>yaz-ar-ar-ti-ñiz /-tiz</i>
Ç3Ş	<i>et-är-är-ti-lär</i>	<i>yaz-ar-ar-ti-lar</i>

Haydî “hob män üç çirây ker(ä)-är-ti-m, gâr içi yatdum hissîdîm. (FTC: 12/15). ‘Dedi ki: Şey ben üç ışık görürdüm, kar içine yatıp ısındım.’

Bo är sōbātlār et-är-ar-ti, hay-(ı)r-ar-ti “män äfsār-ärtîm, älbättä äfsār-i vazīfä, bād ki hîdmätüm tāmām oldî, kâldüm rāh-î āhānçä dāhul oldîm (FTC: 17/45). ‘Bu adam konuşurdu, derdi ki: Ben bir subayım, elbette geçici bir subaydım. Hizmetim bitince gelip demir yoluna girdim.’

Hägl`ey hägl`ey var-(a)r-at-tı, /var-(a)r-ar-tı, / Ağzıça dua hay-(a)r-at-tı /hay-ır-ar-tı (HTM: 17-18). ‘Ağlaya ağlaya bakardı, / Ağzında dua söylerdi.’

Qahda asta vaķ-ar-at-tı, /Ağzında suv aķ-ar-at-tı. (HTM: 216-217). ‘Arada aşağı bakardı, /Ağzından su akardı.

Qallarında bîsi, açam hay-ır-a't-tı, / Bu yüz man kustağa, kâmkâ bat-ar-ar-tı(TM: 1/25-26). ‘Çocuklarından biri açım derdi, / Bu yüz bin kedere, gama batardı.’

Älindä ta hadaḡ`ey öp-är-et-ti, / Dalıça közündä suv säp-är-et-ti./ hay-ır-at-tı: mänim âvârâ yârum, / Āmanar varma äy biçârâ yârum (TM: 4/5-8) ‘Elinden ayağına kadar öperdi, / Ardından gözünden yaş akıttı. / Diyordu: Benim avare yârim, / Amandır gitme ey biçare yârim.’

Tüş-är-et-ti yadey, yar u yoldaş, / Tök-är-et-ti közlärindä müdam yaş (TM: 42/ 7-8). ‘Düşerdi yâdına yar yoldaşı, /Dökerdi gözlerinden daima yaş.’

Bî kün Hz.Süläyman hoşunu la yolda kaç-är-ät-ti (SŞK: 1). ‘Bir gün Hz. Süleyman askerleriyle yoldan geçerdi.’

Künlär kälip kaç-är-ät-ti. Tülkü bî mahana haḡreyrärti ki, Hacıleyläki yepigä (THL: 23-24). ‘Günler gelip geçiyordu. Tilki bir bahane arıyordu ki hacı leyleği yesin.’

Ayud öngü boşlarça pay var-(a)r-ar-tı, / Nışanlıḡ giz asda-asda vaḡ-ar-ar-tı, / Ayudluḡn külä-külä al-ar-tı / (GBS: 2/13). ‘Bayram öncesinde kurbanlardan pay alırdı, / Nişanlı kız yavaş yavaş bakardı,/ Bayramlığını güle güle alırdı.’

Mohämmäd Han havul äzan verdiki, / Baluḡ içiyä säs täpädä tüşdiki, / Aşuḡ Räsul çügür säsiñ hidiki, / Yadıñçarki nâbär tez-tez var-(a)r-a-du-m, / Kuşlar vara pâr haçmuş uç-ar-a-du-m (GBS:2/19). ‘Muhammed Han hoş ezan verince, / Köy içinde ses tepeden düşünce, / Âşık Resul’ün çögürün (iri gövdeli, kısa saplı bir tür halk sazı) sesi çıkartınca,/ Yanına nasıl çabuk çabuk giderdim, / Kuşlar gibi kanat açıp uçardım.’

Kälin bacu çayça käsik yuduḡı, /Kab-kaçakıñ gilişginlä hovduḡı, / Gulafşanıñ suvu bidä aḡduḡı, / Hat vara biz här yanğa aş-ar-ar-uḡ, / Allah nâ huş biz kâmsiz yaşa-r-ar-tu-ḡ (GBS: 2/42) . ‘Gelin bacı çayda çamaşır yıkadığında, / Kap kaçağı kille ovduğunda, / Gulafşan’ın suyu

birden aktığında, / At gibi biz her (bir) yana kaçırdık. / Allah ne hoş biz kedersiz yaşardık.’

Çaştıda ilgär varup körüm var-at-du, / Çaştıda sörä harmanlar tol-ar-at-du, / Koç oğullar öz sävdikiñ bul-a(r)-t-du, / Kışıldadık kol çulgamuş leylimkä, / Hädicä äbäm hokı-r-at-dı kızlärkä (GBS: 2/56). ‘Öğleden önce gidip gelme vardı, / Öğleden sonra harmanlar dolardı, / Koç oğullar kendi sevdiğini bulurdu, / Kızlar da kol açmış leylime (dans türü), / Hatice Ebem (şarkı) söylüyordu kızlara.’

Körpä bi kallatdum köziñ öngiçä, / Hemde oyn(a)-er-ät-di-m tiziñ üstiçä, / Behiştı kör-(ä)r-ät-di-m narun yüziñä, / Köñümä havul sän nur oldıñ nänä (GBS: 4/5). ‘Körpe bir çocuktum gözünün önünde, / Hem dem oynuyordum dizinin üstünde, / Cenneti görürdüm narin yüzünde, / Gönlüme hoş nur oldun anne.’

”Bilim” hayur män sözümçä turmuşam. / Yüräkimä kolm-zincir vurmuşam. / U künläri tuşum iççä bulmuşam. / Bızamanlar yaş(a)-er-ät-di-k bu yerçä (GBS: 12/6). ‘Bilim der ki ben sözümde durmuşum. / Yüreğime, koluma zincir vurmuşum. / O günleri düşümde bulmuşum. / Bir zamanlar yaşıyorduk bu yerde.’

OLUMSUZ:

Tulki täplikkä kir-mäz-är-ti, biptä (bi buta) sipirgä vāmiş-artı. ‘Tilki deliğe girmez idi, (kuyruğuna) bir süpürge bağlamıştı.’ (Tulu: 1/6)

Tüş-mäz-är-ti av äl`ey, / Täy-mäz-ät-tı ät til`ey. / Hafta hafta qaldı aç, / tolqannartı hac-u vaç. / Avқа bat-maz-är-tı tişi, / Tärsä källätti işi (HTM: 3-8). ‘Düşmezdi av eline, / Değmezdi et diline. / Haftalarca kaldı aç, / Dolanırdı aç biilaç. / Ava değmezdi dişi, / Ters gitti işi.’

Varrattı här kuça här bī mähhläkä, / Ol-maz-at-tı çara källätti hävkä. (TM: 1/35-36) ‘Giderdi her sokağa bir mahalleye, / Çare olmazdı gelirdi eve.

Öziñdä artuq sän şam ye-mäz`-ät-ti-ñ, / Āç qalsañ dardıñyi bil-tir-mäz`-ät-ti-ñ (TM: 5/49-50). ‘Kendiliğinden artık akşam yemeği yemezdin, / Aç kalsan derdini söylemezdin.’

Lala bohlla vağ-maz-at-du lalağa, / Adaş hāncār vur-maz-at-du adaşğa, / Bilgililär var-maz-at-du kırağğa, / Blmāzäklär tüş-māz-ät-di harağa (GBS: 3/11). ‘Kardeş nefretle bakmazdı kardeşe, / Adaş bıçak çekmezdi adaşa, / Bilgililer gitmezdi yabana, / Bilmeyenler ayrı düşmezlerdi.

2.6.4.4 Şart Kipinin Hikâyesi {-sAttI}

Gerçekleşmesi şarta bağlı olan bir oluş ve kılışı, geçmişe aktararak anlatan birleşik kiptir. Şart eki {-sA}, kendi başına bir yargı bildirmediği için onun hikâyesi de yargı bildirmez. Şart kipinin hikâyesi, cümle içinde yargı bildiren asıl fiilin zarfı durumundadır. Bu durumda bu birleşik kip, varsayıma dayandırılan ve gerçekleşmemiş olan bir şartı ifade eder. Şart kipinin hikâyesinde, şartlı fiilin veya cümledeki esas fiilin bir olumsuzluk eki alması durumunda ise cümledeki esas fiilin olumsuz biçimi, şartın hikâyesindeki olumsuzluk anlamını ortadan kaldırdığı için cümle olumlu bir anlam kazanır. Şartlı birleşikteki gerçekleşmemişlik durumu da ortadan kalkar (Korkmaz, 2009: 746).

Mān ol-sa-ar-tu-m bī kāşgūl tāla vērrārtim dāvrişkā, Şā Abbās hiç nā vērmādik (FTC: 2/14). ‘Ben olsaydım bir kese altın verirdim devrişe, Şah Abbas hiçbir şey vermemiş.

Äğār İsmail ökün kıurbanlık ol-sa-r-ti kārākārti hār hāci varir bī oyullarında hilāriyalar (FTC: 45/146). ‘Eğer İsmail o gün kurban olsaydı her hacının oğullarından öldürmesi gerekirdi.’

Äğār tāmi vetende sarı hōl-se-t-ti-m,/ Kıom-u kıonşuda sarı can vār-se-t-ti-m(TM: 37/23-24). ‘Eğer şimdi vatandan ayrı ölseydim, / Konu komşudan ayrı can verseydim.’

Karşu Baluķ Hürün günäy banasu,/ Kıomrularıñ hoķumaķu dallaruça balasu, / Kıuzularıñ hürünāri āççilāriñ kıarasu, / bir var-sa-t-du-m Pirāk-piriz yalları, / Hoķu-sa-t-du-m Kıonçularıñ halları (GBS: 2/30). ‘Karşı köy beyaz güney binası, / Kumruların ötüşü arkalarında yavrusu, / Kuzuların beyazları keçilerin karası, /

Bir gitseydim Pirek'in Piriz'in yollarına, / Sorsaydım çobanların hallerini.'

Bir`hün-sä-t-di-m TäväKälliñ banası, / Bī vağ-sa-t-du-m turpaqısı taşusı, / Bī kör-sä-t-di-m näsä kälmiş boşusı, / Mändäq uniñ qarula hägliğätdim, / Buzlaqulu yüräk(l)äri dağliğätdim (GBS: 2/80). 'Bir çıksaydım Tevekel'in binasına, / Bir baksaydım toprağına taşına, / Bir görseydim ne gelmiş başına, / Ben de onun karıyla ağlardım, / Donan yürekleri dağlardım.'

Bī uç-sa-du-m Qarkal vara köklärkä, / gar-uş-sa-t-du-m tağdaşgulu sellärkä, / häglä-sä-t-di-m yurda yıraç ellärkä, / Bī kör-sä-t-di-mhadurluğu kim hatdu? / Baluqumdan kim qırıldı kim qaldı? (GBS: 2/99) 'Bir uçsaydım kartal gibi göklere / Karışsaydım taşkın sellere / Ağlasaydım yurttan uzak yerlerde / Bir görseydim ayrılığı kim attı? /Köyümden kim gitti, kim kaldı?'

2.6.4.5 Duyulan Geçmiş Zamanın Kipinin Rivayeti

Geçmiş zaman eki {-mİş} ile rivayet eki {-Ar-mİş} ya da {-Amİş}'in arka arkaya eklenmesi ile oluşturulur. Duyulan geçmiş zamanın rivayetinde, önce gelen {-mİş} eki duyulan geçmiş zamanı gösterirken ikinci {-mİş}ekinde açık bir zaman kavramı yoktur (Korkmaz, 2009:754). İkinci {-mİş} eki, bir nakil, bir sonradan farkına varış ifade eder. Yani zaman eki değil, anlatma eki durumundadır. Asıl fiil kipinin gösterdiği hareketi rivayet eder (Ergin, 2009:323). Kısıtlı bir kullanıma sahip olan bu kipe yalnızca Doerfer'in gramerinde yer verilmiştir. Bu birleşik kip Cemrasi'nin ne gramerinde ne de metin örneklerinde yer almaktadır.

Holnir bābasī sorāyiya, bābasī sorāyiya, bābasī sāfärdä käl-miş-ä-miş (FTC: 30/11) 'Döner ki babasına sorsun, babasına sorsun, babası seferden gelmiş (gelmişmiş).'

Bo tīert kin-āmiş, bo şikāri tirkä kälī-miş-ä-miş (FTC: 49/31). 'O dört gün boyunca bu avı takip etmiş (etmişmiş).'

2.6.4.6 Geniş Zaman Kipinin Rivayeti

Geniş zamanın rivayeti, geniş bir zaman kesiminde gerçekleşen oluş ve kılışı duyuma dayanarak anlatır (Korkmaz, 2009: 761). Geniş zamanın rivayeti Halaç Türkçesinde {-I}r-Amiş} şeklindedir. Halaç Türkçesinde rivayete dayalı bir anlatı başlatmak için bu birleşik kip çekimine başvurulur.

Bī kişimiş, bī kīz vārīmīş. muni bī eyzā baluḡça hārka vērir. Bī kin varr-amīş nēsiyā, kerimisiyā (FTC: 59/1-3). ‘Bir kadının bir kız varmış. Bu kız bir yabancı köydeki adama verir. Bir gün (kızını) ziyarete gitmiş.’

Geçmiş zamanda birbirini izleyen iki eylemin ifadesinde zarflar aracılığıyla biten eylemi anlatır.

Kālir hasār ēşkindān ki kirār iççār, bī sārzādā ki kālirāmūş bīdān kōrār gīzi (FTC: 7/27). ‘Gelir hisar kapısından ki girer içeri. Bir hizmetçi birden görür kız.’

Bir koşulun gerçekleşmesi durumunda gelecekte bir eylemin gerçekleşeceğini anlatan cümlelerde görülebilmektedir.

Vērrāmīş yērmişam (Doerfer, 1988: 183) ‘Eğer verirse ben yerim’

2.7 Fiilimsilerin Çekimi

Fiilimsiler, fiil kök ve gövdelerinden türedikleri halde, fiil çekimine girmeden yargı ifade etmeyen fiillerdir. Bu bakımdan bitmemiş fiil olarak da nitelendirilmektedir. Bunlar aslında ad gibi kullanılarak ad, sıfat ve zarf görevi yüklenmiş fiil şekilleridir. Bu nedenle her türlü isim çekimi eki alabilirler (Korkmaz; 2009: 863)

2.7.1 İsim Fiiller

Cemrasi’nin gramerinde isim-fiiller (Alm. Infinitivum, Infinitiv; Fr. infinitif; İng. infinitive), bir görevi veya işi yapan sözcük olarak tanımlanmıştır. Ardından da Halaç Türkçesinin isim-fiil ekleri {-mA, -mAk, -dIK, -gI, -yI} belirtilmiş ancak ayrıntılı bilgi verilmemiştir (Cemrasi, 2014(c): 43). Bu nedenle bu konuda Doerfer’in grameri yol gösterici olmuştur.

2.7.1.1 {-mA}: Yapıca bir ünlüden ibaret ad çekimiyle genişletilmiş {-mAk} hareket adındaki son ses /-k/ sesinin ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmasından oluşmuştur (Korkmaz, 2009: 882). Bu isim-fiil eki fiillere gelerek iş kalıcı ya da geçici iş isimleri yaparlar.

Mänüm hiyla-ma+m käl-mör (FTC: 25/13). ‘Benim ağlamam gelmiyor.’

Härküm öna-ma bälädär onaur (FTC: 82/16). ‘Dans bilen herkes oynuyor.’

Kerär bī hävdä çaldu ona-ma sasi kälüyor (FTC: 95/1). ‘Görür (Anlar) ki evden çalgı (ve) dans sesi geliyor.’

Hāzan yeli yarpaqları tökdiki, / Bulut tağda Baluḡḡa sürüldiki, / Mirzä Yunus havul āzan verdiki, / Titirä-t-mä tüşärät-di yüräkgä, / Hağaçlarda tariḡa boş äy-mäk+ge (GBS: 2/27). ‘Sonbahar yapraklarını dökünce, / Bulut dağdan köye sürülünce, / Mirza Yunus hoş ezan verince, / Ürperme gelirdi yüreğe, / Ağaçlar da Tanrıya baş eğmeye (başlardı):’

Ḳarşu Baluḡ Tälḡabiñ şur çüşmäsi, / Havul etär nasazıñ öysür-mä+si, / Undan içgiliñ yadı tüşär mäsäsi, / Yayluḡ iççä sağun içän künlärim, / Maşḡ suvundan kıkav içän künlärim (GBS: 2/11). ‘Karşı köy Telhab’ın acı çeşmesi, / Hoş eder perişanın öksürmesi, / Ondan içenin aklına düşer mezesi, / Deri kabın içinden ayran içtiğim günlerim, / Meşḡ suyundan kıkav (?) içtiğim günlerim.’

2.7.1.2 {-mAK}: Fiildeki soyut oluş ve kılışları adlandıran, onları ad durumuna getiren ektir. {-mAK} isim-fiilini, {-mA} isim-fiilinden ayıran en önemli özellik bunların ad olarak da fiildeki hareketi devam ettirmeleridir. (Korkmaz, 2009: 864).

Näyş kör-mäk+är+tī+n (FTC: 14/7) ‘Ne iş görmekteydin?’

Haydī Şāḡ Abbas ḡāzanasi vur-maḡ+i ämr-u muşkil-idi, ä’gär ki īş älīzdä käl-mäyä Şāḡ Abbās ḡazanasun vurī-bilmeyz (FTC: 20/10).

‘Dedi ki: Şah Abbas’ın hazinesini yağmalamak zordur, eğer ki (bu) iş elinizden gelmezse Şah Abbas’ın hazinesini yağmalayamazsınız.’

Maşyul oldılar eyş-u işrät-u kidän-u maclis ārāstā et-māk+kā (FTC: 56/12). ‘Meşgul oldular yiyip içmeyle ve düğün meclisini hazır etmekle’

Kerdi hār zowy-u şowla vā kilä kilä vardī dāmka vā boşladī āzān hāy-mağ+ka (FTC: 103/27). ‘Gördü adam zevk ve sefayla gülerек dama çıktı ve ezan okumaya başladı.’

Mavlağ tövba etmişäm, / Häglä-māk olmuş peşäm (HTM: 273-274). ‘Çok tövde etmişim, / Ağlamak olmuş huyum.

Höl-är-māk olmuş işim, / kanlar tökmüş bu tişim (HTM: 252-253). ‘Öldürmek olmuş işim, / Kanlar dökmüş bu dişim.’

Mänä temi halaf et-māk yaraşmaz, /Halaf etgäm huda işimi haçmaz (TM: 13/69-70). ‘Bana şimdi isyan etmek yakışmaz, / İsyan etsem Allah işimi yoluna koymaz.

Uğul turma dağâr, tur-mağ zamanı, / Yeyip şukr eti heyi zolcälallı (TM: 46/9-10). ‘Oğul durma değil, durmak zamanı, / Yiyip şükret, an Allah’ı.

- *Tişimçä (û`sumça) sāni kördüm, unda saru sāni kollac-la-mağ hişädim. Hacıleyläk unuñ hoqqasında boş himiş haydı: - Bacıcan tağı Yat-mağ+um kälmor, yekä hünäk mänim belimä, kökgä kalkdağ/kavzandağ, bī haz uçdağ, oçağlan kälimiz dalbadal yatamız* (THL: 43-48). ‘Düşümde seni gördüm. Ondan sonra seni kucaklamak istedim. Hacı leylek, onun hilesini anlayıp dedi ki: - Kardeş daha yatmak (içimden) gelmiyor. Haydi, çık benim belime, göğe çıkalım. Biraz uçtuktan sonra geliriz, sonrasında yatarız. ‘

Dünyağa kälip – varan Süläymanları sän+a-mağ+ka körä boda turmuşam (SSK: 8). ‘Dünyaya gelip giden Süleymanları saymak için burada durmuşum.’

Ver, qorqma, män amanät saqla-maq+ça qoççaqqam (SŞK: 105). ‘Ver bana ben emaneti saklamakta sadığım.’

Qarınça zorotu luvasey yet-mäk+ä boşladı (SŞK: 69). ‘Karınca buğdayı yuvasına taşımaya başladı.’

Män bilimäm, bil’-mäk+im+çä qal’lmuşam, / Hişä-mäk-+i, yüräkimä hat’muşam, / Şähriyarda maqul ilham al’muşam, / Yaşa’muşam tatluğ şirin sözülä, / Danuş’muşam tuşumça män özümlä (GBS: 1/1). ‘Ben bilimin bilmemle kalmışım, / İstemeği yüreğime atmışım, / Şehriyar’dan çok fazla ilham almışım, / Yaşamışım tatlı şirin sözle, / Konuşmuşum düşümde ben özümle.’

Doqsanqa erdiki keçmädi sözüüm, / Kalu külfät taqu çekmädi nazum, / Hölümü ettim män özümä lazum, / Män häglädim yalvar-maq+ça erişdim (GBS: 13/31). ‘Doksan yaşına varıca geçmedi sözüüm, / Evlat da çekmedi külfetimi nazımı, / Ben özüme hölümü gerek gördüm, / Ben ağladım yalvarmaya başladım.’

Yar mäni incit-mäk+dä, / Bilmorum qästiñ näsär? / Varma varma narun yar, / Mäni salma narun yar (GBS: 29/6). ‘Yar beni incitmekte, / Bilmiyorum kastın nedir?/ Gitme gitme narin yar, / Beni bırakma narin yar.’

Doerfer {-mA} ve {-mAk} isim-fiil eklerinin bir oyun adında eşit olarak kullanıldığını belirtir.

Oyinla’ri ki Halaçlar içi’çä rä’sm-är: top täz-mä ya da top täz-mäk (FTC: 76/0). ‘Halaçlar arasında top koşturma ya da top koşturmak yaygın oyundur.’

2.7.1.3 {-dIK}: Bu sıfat-fiil eki iyelik ekli biçimleri bazen hareket ismi bildirir (Kirişcioğlu, 2018: 228). Doerfer, {-dIK} Halaç Türkçesinde hem sıfat-fiil hem de isim fonksiyonunda olduğunu belirtir (Doerfer, 1988: 129). Ancak verilen örnekler ya sıfat-fiil ya da zarf-fiil işlevindedir. Bu bakımdan da gramerin daha sonraki bölümlerinde {-dIK} isim-fiil işlevi yerine sıfat-fiil eki işlevine geçiş yaptığı belirtilir (Doerfer, 1988: 129). Günümüzde de Cemrasi’nin gramerinde de {-dIK} isim-fiil eki olarak gösterilse

de örneği verilmemiştir (Cemrasi, 2014(c): 43). Aslında {-dik} sıfat-fiilinin, isim-fiil olarak ele alındığı örnekler, sıfat-fiiller aracılığıyla ortaya çıkan sıfat tamlamalarında tamlamadaki ismin, cümlemin yüzey yapısında yer almadığı durumdur. Yani {-dik} sıfat-fiiliyle oluşan adlaşmış sıfatlardır. Doerfer'in {-dik} isim-fiiline dair vermiş olduğu örnekler ya sıfat ya da zaman zarfı görevindedir.

Bu isim-fiil ekinden sonra da iyelik eki gelebilir (Doerfer, 1988: 129). Bu durumda sıfat-fiil görevindedir. Örneğin:

Kāl-dük+üm kin(i) ‘Geldiğim gün’

Hin-dik+im hat ‘Bindiğim at’

Tikīš tikānūy tik-dik+itūn ‘Dikiş dikenin diktiği elbise’

Hikmāk yapıyilī yap-tik+i hikmāk ‘Ekmek yapanın yaptığı ekmek’

(Doerfer, 1988: 129)

Bo galā i’nadīebī-āmiş ki çeşmäisti’çä Şānāzār yaz-dik+i hoquyur
(FTC: 100/42). ‘ Bu kale, ona iblismiş ki çeşmenin üstünde Şanazar’ın yazdıklarını okur /okuyor.’

Bu isim-fiil ekinden sonra da iyelik eki üzerine bulunma ya da ayrılma durumu eki gelebilir. Bu durumda ise zarf-fiil görevindedir.

Tikīš tikānūy tik-dik+i tūn ‘Dikiş dikenin diktiği elbise’

Hikmāk yapıyilī yap-tik+i hikmāk ‘Ekmek yapanın yaptığı ekmek’

(Doerfer, 1988: 129)

Bo galā i’na dīebī-āmiş ki çeşmä isti’çä Şānāzār yaz-dik+i hoquyur
(FTC: 100/42). ‘ Bu kale, ona iblismiş ki çeşmenin üstünde Şanazar’ın yazdıklarını okur /okuyor.’

Bu isim-fiil ekinden sonra da iyelik eki üzerine bulunma ya da ayrılma durumu eki gelebilir. Bu durumda ise zarf-fiil görevindedir.

Mān bura kāl-dik+im+çä o varmişārti (Doerfer, 1988: 129) .‘Ben buraya geldiğimde o gitmişti’

Kāl-dik+im+dä bī sovyatluk biläyā kälitüm (Doerfer, 1988: 129)
‘Geldiğimde bir hediye ile geleceğim’

Var-duḡ+in+da hār bīvāzanḡa hār fayīrkā k'ērdi bo kūḡā'ḡā-u ḡiyābā'nḡa bī ḡāngā bollarḡa verdi-u vardi (FTC: 21/54). 'Giderken sokakta gördüğü her dul, her fakiri gördüğünde onlara bir avuç verip gitti.'

Çayı ic-dük+ta ḡaḡu istikām içicā ḡōma (FTC: 90/12) 'Çay içerken ḡaḡı bardaḡa koyma'

Hāylar "māḡār hoyrī kāl-dük+dā inayda kālūr ki hadaḡi sas ietigā? (FTC: 91/9). 'Derler ki: Meḡer hırsız geldiğinde ayaḡının bir ses çıkarması için mi geliyor?

Bēḡ saat ḡāmda var-duḡ+ta bī kāl yākāltā bō'ra. (FTC: 105/40) 'Akḡam beḡ saat olduğunda bir ḡocuk buraya gelsin.'

2.7.1.4{-gI, -yI} : ḡoḡunlukla yapım eki olarak kullanılan {-gI, -yI}, Doerfer'in gramerinde isim-fiil eki olarak ele alınmıştır. Bu isim-fiil eki, anlamsal olarak Türkçenin {-Iḡ} isim-fiiliyle denklik gösterir.

ic-gū+y 'iḡiḡin', *ye-gū+y* 'yiḡiḡin', *var-yu+si* 'gidiḡi', *yur-yu+si* 'oturuḡu' *var-yī+z* 'gidiḡiniz', *iḡ-gī+z* 'iḡisiniz' *yat-yi+lari* 'yatıḡları' *tir-gi+lāri* 'kalkıḡları' (Doefer, 1988: 125).

{-gI, -yI} isim-fiilinin ardından Harrab aḡzında {-ḡA} eki getirilmesiyle zarf-fiil işlevini kazanır (Doefer, 1988: 125).

Tā bāba nānā ḡabar ol-yu+ḡa tā oyul helār (FTC: 101/18). 'Anne baba fark edene kadar oḡul ölür.'

Tā ō'ra er-gi'-cā tā ḡaḡtta soy olmi'ḡari (FTC: 99/42). 'Oraya vardıḡında öğleden sonra olmuştu.'

Bohi'zūm u hunduvānalaratod-yu+ḡa tā yēpigām (FTC: 88/1). 'Bu üzüm ve kavunlardan doyuncaya kadar yemek isterim.'

O kāl-gū-ḡā tā buodatular (Doefer, 1988: 125). 'O gelene kadar burada kal.'

Sānvar-yu+ḡa tā māntābuoda turum (Doefer, 1988:125). 'Sen gidinceye kadar ben de burada kalacağım.'

Halaç Türkçesinde [-gI olmata] yapısı ikinci ve üçüncü kişilerde bir kişinin başarılı olmaması dileğini ifade eder. [-gI olmata]' yapısının Türkiye Türkçesinde karşılığı 'Gidişin olsun da dönüşün olmasın.' ifadesinde kendini gösterir. Türkiye Türkçesinde bu yapı bir dileği ifade etmekten ziyade bir beddua niteliği taşır.

T2K: *käl-gü-y olmata* 'Senin gelişin olmasın'

T3K: *käl-gü-si olmata* 'Onun gelişi olmasın'

Ç2K: *käl-gī-z olmata* 'Sizin gelişiniz olmasın'

Ç3K: *käl-gi-läri olmata* 'Onların gelişleri olmasın' (Doerfer, 1988: 125)

2.8.2 Sıfat-Fiiller

Fiil çekimine girmeyip aldığı ekler aracılığıyla fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir (Korkmaz, 1992: 132). Sıfat-fiiler (Alm. Partizip, ParticipiumFr. participe, İng. participle) hareket bildiriminin yanında zaman ifadesi de taşırlar ve hareketin hangi zamana ait olduğunu gösterir (Ergin, 2009:333)

Doerfer, Halaç Türkçesinde sözlü dilde sıfat-fiilerden kaçınıldığını belirtir. Bunun yerine dilsel ifadelerin daha basit bir ifade düzeyi ile yani kısa ana cümleler ile tercih edildiği tespit etmiştir. Örneğin '*Oraya uçan güvercin bana ait.*' yerine '*Bakın! Bir güvercin uçuyor. O benim.*' (Doerfer, 1988: 130). Doerfer'in sıfat-fiiller hakkında bu tespitinin yanı sıra sıfat-fiil ekini alan fiiller, adlaşmış sıfat görevinde olabilmektedir. Bu bakımdan sıfat-fiillerin nitelendirdiği isimle bir sıfat öbeği oluşturur. Ancak bu sıfat öbeğinde sıfatın nitelediği isim kimi zaman derin yapıda kalarak yüzey yapıda yer almamaktadır.

2.8.2.1 {-(K)An}: Geniş zaman ifade eden sıfat-fiil ekidir. Bu sıfat-fiil eki Eski Türkçede {-ğan, -gen} şeklindedir (Ergin, 2009: 334). {-(K)An}'lı sıfat-fiilerin kullanımı sınırlıdır (Kirişcioğlu, 2018: 225).

Bo pādiṣā ēṣki 'çā tur-an dūrbānlar ha'ydiḷar ki, muna ha'ydiḷar 'sān āyzuy vāyov iḡgār, pādiṣā hūdmātiyā (FTC: 39/5). 'Bu padişahın kapısında turanlar ona dediler ki: Sen ağzını bağla ve gir padişahın hizmetine.'

Näsü cävāb verdi ki 'män şärkâ käl-ân day'am, män şärlä işim yok, män bo'da hodāvānd dārgāsiya ibādat etōrum' (FTC: 40/35). 'Nasuh cevap verdi: Ben şehre gelecek değilim, benim şehirle işim yok. Ben burda Allah'ın dergahında ibadet ediyorum.'

Bābam söz sat-an-ar, hār sezi yüz tümānkä satar, pulsuz dānuşmaz (FTC: 99/14). 'Babam söz satandır. Her sözü yüz tumana satar, parasız konuşmaz.'

Āşkākā hīn-ānhārtīn kärmāz (Tulu: 1/1). 'Eşeğe binen ardını görmez.'

Mānim günam mavlaḡ'ar, / Yüräk kās-il-ân yoḡ'ar (HTM: 61-62). 'Benim günahım çoktur, / Önemseyen yoktur.'

Kör-ân sa`at tâḡuldu, āl - hadaḡı, / Çäkildi ḡorḡusunda, dil- damaḡı (TM: 10/11-12). 'Eli ayağı saati dördüğünde dolaştı, / Korkusundan dili damağı kurudu.'

Sözün ahır daḡ çakti irtidad`ḡa, / Yāḡin-ân kafār olduñ sän bu īrad`ḡa (TM: 25/ 9-10). 'Sözünün sonunda da din değiştirmeye geldi, / Yakınan kâfir oldun sen bu konuda.'

Väsiyät etigām heḡkim yaz-an yoḡ, / Höldük`i bī nāfār ḡābrim ḡaz-an yoḡ (TM 37/ 21-22). 'Vasiyet edeyim yazan yok, / Öldüğümde kabrimi kazan bir kişi yok.'

Dünyaḡa kälip var-an Sülāymanları sänamaḡḡa körä boda turmuşam (SŞK: 8). 'Dünyaya gelip giden Süleymanları saymak için burada durmuşum'

Yek-āñ ḡāflāt udusunda udandaḡ, / Adıl omuş bel ḡullaḡḡa vayudaḡ, / Hāḡḡi buldaḡ aşuḡlarḡa ḡaruşdaḡ, / Munu bildäk keḡip var-an umurar, / Ahur kör-āñ yüzü ḡara kumruar (GBS: 1/11). 'Yıkan gaflet uykusundan uyanalım, / Adil olup kulluḡa bel bağlayalım, / Hakkı bulalım âşıklara karışalım, / Bunu bilelim geḡip giden ömürdür, / Sonunda gören yüzü kara kumrudur.'

Bu dünyada yalguzluğu aynadum, / Munaḡ bili udumuşdum udandum, / Yüräkimdä aḡ-an ḡanḡa bodandum, / Hār iş kördüm sänä umud

vayudum, / häğlädim män küldüm köynüm vayudum (GBS: 1/3). ‘Bu dünyada yalnızlığı anladım, / Böyle bil uyumuştum uyandım, / Yüreğimden akan kanda boyandım, / Her işi görüp sana umut bağladım, / Ağladım ben, güldüm gönlümü bağladım.’

Ğanu çalda-tağda keç-än künläriñ? / Ruzaluğ’ça buğda biç-än künläriñ, / Ąlkä kälmez keşdi vardu künläriñ, / ğaruşdiñ sän hotda külkä ğarruluğ (GBS: 8/3). ‘Hani dağda taşta geçen günlerin, / Ruzuluk’ta buğday biçen günlerin, / Ele gelmez gelip geçti günlerin, / Yaşılık sen ateşe güle karıştın.’

Ğurban ağı-an közinä, / Ĥomar vağı-an közinä, / Händä sürmä çäkmişäñ, / Hävlär yıg-an közinä, / varma varma narun yar, / meni salma narun yar (GBS: 29/5). ‘Kurban akan gözüne, / Süzgün bakan gözüne, / Yandan sürme çekmişsin, / Evler yıkan gözüne, / Gitme gitme narin yar.

2.8.2.2 {-AKAn}: Doerfer bu sıfat-fiilin sadece Harrab ağzında tespit edildiğini belirtir (Doerfer, 1988: 140). Cemrasi gramerinde de sıfat-fiil eki olarak ele almıştır.

Bī kūn baluğça bī Şānāzār ātluy oyluy vār-amış ki ĥä’yli ğorğ-ağa’n-amış. Baluğ ĥalyi vā ĥättā biyābānuy heyvanī ta bill-ämış ki Şānāzār ğorğ-ağan ādam-ar (FTC: 100/1-2). ‘Bir gün (bir) köyde Şenazar adlı bir oğlan varmış ki hayli korkunçmuş. Köy halkı ve hatta bozkır hayvanları da bellemiş ki Şenazar korkunç adamdır.’

Hār ĥoş-hāl vā kil-ākān fālākdā ĥadrindī vā holindī (FTC: 104/41). ‘Adam veda etti ve gelen kaderden ayrıldı ve geri döndü.’

2.8.2.3 {-mİş}: Geçmiş zaman bildiren sıfat-fiil ekidir. Doerfer {-mİş} ekinini, bildirme eki olarak yayginken sıfat-fiil eki olarak daha az kullanıma sahip olduğunu belirtir (Doerfer, 1988: 145).

Vāzir kaldi tāşyar, ārā bārā vurdī, ğarrī vā dunyā ker-miş ādamlarda ĥabarlaşdı (FTC: 98/8). ‘Vezir dışarı geldi, Oraya buraya gitti. Yaşlı ve deneyimli (dünya görmüş) insanlara sordu’,

Män torba başi haçdum vā kās-il-miş başu hīdüm (FTC: 103/108).
‘Ben torbanın ağzını açtım ve kesilmiş başı çıkardım.’

Bo ta bī nāfār matalī ki fālāk hārtiça varr-amış: fālāk hartīça. kinī kinī kinlārī kinī kinlārī bī hārī vār-artī. O bād-baht-ī fālāk vur-miş-lar-da (FTC: 104/1). ‘Burda bir adam masali ki felek ardına gidermiş: Felek ardına. Günlerden bir gün bir adam vardı. O (adam) bedbaht, felek vurmuşlardandı (feleğin silesini yemişlerdendi).’

Taқи бәссәр һәғләмә, / Kāç-miş+i+n+dä incimä (HTM: 67-68).
‘Daha yeter ağlama, / Geçmişinden incinme.’

Navasī nāgmäy`i naķusķa bānzār, / Kānatıñ çätr et-miş tavusķa bānzār (TM: 9/33-34). ‘Torunun sesi nakışa benzer, / Kanadını gölgelik etmiş tavusa (kuşuna) benzer.’

Qarşu Baluķ Gıtkamarıñ göliçä, / Bolağ çoşur Yusuf Abad köziçä, / Yarpuz otu hözor suvıñ yüziçä, / Narun kuşlar orda kälip keçorlar, / Halvat-la-muş aķķarda suv içorlar (GBS: 2/33). ‘Karşı köyün Gıtkamar gölünde, / Bulak çoşar Yusuf Abad’ın gözünde, / Yarpuz otu yüzer suyun üstünde, / Narin kuşlar oradan gelip geçiyorlar, / Gizlenmiş aktardan su içiyorlar.’

2.8.2.4 {-mAdIK}: Bu sıfat-fiil eki, {-mİş} sıfat-fiil ekinin olumsuzu için kullanılmaktadır (Kirişcioğlu, 2018: 226).

Yaräb öziñ ölkämiz abad eti, / Ruhumu dostaķda azat eti, / Tola qossa yüräkläri şad eti, / Äs nänälär bala dağıñ körmätä, / Diläkläri er-mädik+lär hölmätä (GBS: 1/7). ‘Yarabbim ülkemizi özgür kıl, / Ruhumu esirlikten azat et, / Keder dolan yürekleri şad et, / Anneler hiç bala dağını görmesin, / Dileklerine ermemişler ölmesin.’

Qarşu Baluķ bağurķarañ uşduğı, / Ot dibiñdä tavuşķanlar purtduğı, / Bağçaların kızıl gulu haşduğı, / Bizdädäķ bir mömkün oldu yad eti, / Haçul-maduķ yüräkläri şad eti (GBS: 2/7). ‘Karşı köyde keklığın (bağurķara) uçtuğı, / Ot dibinde tavşanlar kaçtığı, / Bahçelerin kızıl gülü açtığı, / bize de bir mümkün ol yâd et, / Açılmamış yürekleri şad et.’

Bi kızinlä bir kelinniñ bäsi var, / Kälın hayur: beyin meydan mändiçär. / Kızdäğ hayur: haçul-maduğ konçasam, / Fäsli bahar bağıye reyhan mändiçär (GBS: 9/1). ‘Bir kızla bir gelinin bahsi var, / Gelin der: Bugün meydan bendedir. / Kız da der: Açılmamış goncayım, / İlkbahar bağına reyhan bendedir.’

2.8.2.5 {-DIK}: Geçmiş zaman ifade eden sıfat-fiil ekidir. Bu ekin dikkat çeken bir özelliği iyelik eki olarak kullanılmasıdır. Diğer sıfat-fiil ekleri de iyelik eki almış olsa da bu {-DIK} sıfat-fiilinde iyelik eki, bir bakıma kaynaşmış durumda bulunur (Ergin, 2009: 335). Bu bakımdan da Cemrasi’nin gramerinde bu sıfat-fiil eki iyelik ekli {-DIKI} şekli verilmiştir (Cemrasi, 2014(c): 35). Orhun Türkçesinde iyelik eki almadan kullanılan {-DIK} sıfat-fiili daha sonraki dönemlerde iyelik eki olarak kullanılmıştır (Doğan, 2016: 725). Halaç Türkçesinde de bu sıfat-fiil ekinin iyelik eki almış şekilleri yaygındır.

Doerfer ise gramerinde bu sıfat-fiil ekinin ilk olarak isim-fiil işlevinde olduğunu daha sonradan da sıfat-fiil işlevine geçtiğini belirtir (Doerfer, 1988: 129).

Hız.Süläyman soruştu:- boşarıqlıg ol-duğ+uy+u nerdä bildim?
Qarınça haydı: - äl- hadağımıñ firzlikindä (SŞK: 21-24). ‘Hz Süleyman sordu: - Becerikli olduğunu nerden bileyim? Karınca dedi ki: -Elimin yağımın çevikliğinden.’

Bı dā u Häzrätin yadey tüştü ki, qarınçañ şüşäkä hat-tıqı vahtda yeti yıl kächmiş`är (SŞK: 47). ‘Birden Hazretin aklına geldi ki karıncayı şişeye attığı zamandan beri yedi yıl geçmiş.’

Hız.Süläyman şüşäñ ägzin haçtı. kördü qarınça u kör-düg-ü vâra, sağ-salamät`är (SŞK: 51-52). ‘Hz. Süleyman şişenin ağzını açtı. Gördü (ki) karınca, bıraktığı (gördüğü) gibi sağ salimdir.’

Köz tikmiş yollarğa çäkär intizar, /Ye-dik-im yegülük olta zähri mar
(TM: 41/7-8). ‘Göz dikmiş yollara çeker intizar, /Yediğim yemek
olsun zehir (yılan zehri).’

Tarı hävi män tuşumça varmuşam, / Yüräkimçä tariñ öziñ bulmuşam, /
Hişä-dik+im män Allada almuşam, / Bu sözläri dâc ışk hatmuş tilimä,
/ Yüräkimär mänüm to’fa elimä (GBS: 1/15). ‘Tanrı’nın evine ben
düşümde varmışım, / Yüreğimde Tanrı’nın özünü bulmuşum,
/İstedigimi ben Allah’tan almışım, / Bu sözleri işaret, aşk atmış
dilime, / Yüreğimdir benim Tufan ilime.’

Artuķ sözüüm mänä haz kälir, / Sözlärimçä yüräkimä kām kälir, /
Danuş-duğ+ı, közlerimä nam kälir, / Sözlärimä, haçuğ şirin katorum,
/ yadlarğa män keçmiş künlär hatorum(GBS: 1/2). ‘Artık sözüm bana
az gelir, / Sözlerimden yüreğime gem gelir, /Söylediği gözlerime ad
verir, /Sözlerime biraz tat katıyorum, / Yâdlara ben geçmiş günleri
atıyorum.’

Käbir sıkmäk kördü hargun bädänim, / Sümüküm hortlandı puzuldu
tänim / Äm-dik+im süt burnumdan kældä menüm, /Cansuz oldum
yändä canğa eridim (GBS: 13/41). ‘Kabre sığmayı gördü yorgun
bedenim, / Kemiğim hortlanıp bozuldu tenim. / Emdiğim süt
burnumdan gelsin benim, / Can verip yine de hayat buldum.’

2.8.2.6 {-KIII}:Halaç Türkçesinin önemli özelliklerinden biri de Eski Türkçenin
{+gII} sıfat-fiilini koruyor olmasıdır. Eski Türkçe {-gII} ekinin Halaç Türkçesindeki
karşılığı {-KIII} şeklindedir (Ölmez, 1995: 19). Bu sıfat-fiil eki, Doerfer tarafından
sadece Harab ağzında tespit edilmiştir (Dorer, 1988: 140). Cemrasi’nin gramerinde
de yer alan bu sıfat-fiil eki geniş zaman ifade eder. Bu sıfat-fiili eki, anlamsal olarak {-
(y)An} sıfat-fiiliyle aynı işlevdedir.

Män ker-gili taķi bo kaçälkä itina şamaz (FTC: 5/84) ‘Beni gören
artık kel kafayı umursamaz.’

Sa’tun al-gili kældi yerī şohm vuriya, siyir hadaķi bı töplükkä vardi
(FTC: 98/35). Satın alan geldi ki tarlayı sürsün. Sığrın ayağı bi çukura
girdi.’

Äyri giliç rast olmaz, konä duşman duōst olmaz. Ker-ün-gili tāy hirāķ olmaz (FTC: 62/25-26). ‘Eğri kılıç düzelmez. Eski düşman dost olmaz. Görünen dağ uzak olmaz.’

Va’hti ki arķasiya hindilār, gāzī ħabar alur o hiñ-gili+dä (FTC: 80/20). ‘Baktı ki sırtına çıktılar, Savcı, sorar o çıkanda kim?’

Tez-gili tezdi vardı, / Purttu canıñ ħutardı (HTM: 303-304). ‘Kaçan kaçıp gitti, /Kaçıp canını kurtardı.’

Ĥunavalar yediñ bu bodķa kelüttiñ./ Közüm häğlä-gili vaĥt, öpärättiñ (TM: 3/14-15). ‘Huvanalar (?) yedin bu boya getirdin. / Gözüm ağladığım vaki öperdin.’

Yüzümä vaķ-ķulu+lar, hirgännetti, / Bu nikbät ällärimdä, ħirkinnetti (TM 3/19-20). ‘Yüzüme bakanlar iğrenirdi, / Bu güçsüz ellerimde ħirkindi.’

Sizkā länät olta ey höl-gülü+lär,/ Mäni hatdıñiz bālaķa tünmätünlär./ Bu haģaĥ häk-gili+ñ babasey länet, /Kälüttü başıma bī munağ mänät. (TM 36/13-16). ‘Size lanet olsun ey ölenler, / Beni attınız belaya tamamen. /Bu ağacı ekenin babasına lanet, / Getirdi başıma bir böyle menet.

Hölürüm közlärimi vāķ-(ķ)ulu yoķ, / Nä bī häğlä-gili+m, oğşa-ķulu+m yoķ. / Nä bacum var, nä lalam nädäķ nänäm / Nä oğlum, nä dostum nä dāķ dādām. / Hölorum mäni bī yād et-gili yoķ, / boşumu tizi üstey āl-ķulu yoķ (TM: 37/13-18). ‘Ölüyorum gözlerime bakan yok, / ne bir ağlayanım, (başımı) okşayanım yok. / Ne bacım var ne kardeşim ne de ninem, / ne oğlum ne dostum ne de dedem./ Ölüyorum beni bir yād eden yok, / Başımı tizinin üstüne alan yok.’

Hız.Süläyman’ ħarınçañ bī ħarman zorotıñ üstüney saldı, färman verdi ki, una toķun-ķulu omata/olmata. (SŞK: 67-68). ‘Hz. Süleyman karıncayı bir harman buğdayın içine bırakıp ferman verdi ki karıncaya dokunan olmasın.

Ey bu dünyanın tört ällä tut-ķulu+lar, / Ĥalkın malıñ öz malı ħat-ķulu+lar, / Keşik yemiş aşukar yat-ķulu+lar, / Bikün sizi äcäl

berisi boğar, / Munu bildiñ hıساب künü yovuğar (GBS: 1/16). ‘Ey bu dünyayı dört elle tutanlar, / Halkın malını öz malına katanlar, / Keşik(Keşkek?) yiyip aşikâr yatanlar, / Bir gün ecel perisi sizi boğar, / Bildiğin hesap günü yakındır.’

Qal-ķulu ömrü män sizdilä belorum, / Hayum, külüm, şadlukizça oynorum, / Kızum-ķızum aluşorum könorum, / Vafasu yoğ ķarrı, omaz ruzugzar, / bu sözlärdäķ mändä ķalta yadugar (GBS: 1/23). ‘Kalan ömrü ben sizinle biliyorum, / Ayım, gülüm mutlulukla oynuyorum, / kısım kısım alışıyorum, yanıyorum. / Vefası yok yaşlı, olmaz rüzgârdır.’

Qarşu Baluķ kurkerezin yarpuzu, / Hürün yolça bostanların ķarpuzu, / Korra’yalça yemliklärin şaķķuzu, / Haladaķ var aģozumça tat verir, / U keç-gili künlärimi yad verir (GBS: 2/44). ‘Karşı köy Kurkerez’in yarpuz otu, / Ak yolda bostanların karpuzu, Korrayal’da yemliklerin (bitki adı) sakızı, / Hala da ağzıma tadı gelir, / O geçen günlerimi hatırlatır.’

2.8.2.7 {-gIIIk}:Doerfer’in sıfat-fiil olarak ele almış olduğu eke, Halaç Türkçesinde gereklilik kipi çekiminde başvurulmaktadır. Bu ekin kısıtlı bir kullanımı kısıtlı olmakla beraber sıfat-fiil eki kullanımı mevcuttur. *Hin-yilik tavä* ‘binmelik deve’ Bu sıfat-fiil eki de sadece Doerfer tarafından Harrah ağzında tespit edilmiştir (Doerfer, 1988: 142).

Ö’kün kälinkä bābasī vā nānāsi cāhāz hār nā vier-gülük+är kälitür vierür (FTC: 83/5). O gün gelinin babası ve annesi ne çeyiz verecekse getirip verir.’

Bī kidän hār nāççä kün ki uolīya kārāk kindä äkki vā’dä ku’lli ba’luķ halyiya yiē-gülük vā iç-gülük kidän eydisi tārāfīdä vierlü’p-ärgä (FTC:86/22). ‘Bir düğünün kaç gün sürdüğü önemli değil. Günde iki kez tüm köy halkına yiyecek ve içecek düğün sahibi tarafından verilir.’

Män särgüzāştım bī towr-ar ki hay-ma+yuluḥ day (FTC: 121/6). ‘Benim maceram bir devirdir ki söylemelik değil.’

2.8.2.8 {-mAlI(K)}: Bu sıfat-fiilin Oğuz Türkçesinden ödünç alındığı düşünülmektedir. Doerfer'e göre anlamsal olarak {-GIIK} sıfat-fiiline eş değerdir. Doerfer 'in örneğinde ekin /-ğ/ sesi düşmüştür. Gökdağ bu sıfat-fiilin gelecek zaman ifade ettiğini de belirtir (Kirişcioğlu, 2018: 226). Cemrasi sıfat-fiilin örneklerini sadece 'Hacı Tülkü Matalı' eserinin gramer bölümü yer verir. Cemrasi'nin örnekleri de Gökdağ'ın düşüncelerini doğrular niteliktedir. Örneğin: yä-meliğ 'verilecek', vaḡ-maluğ 'bakılacak' (HTM: 21). Hem Cemrasi hem de Doerfer'den alınan metin örneklerinde ise bu sıfat-fiil ekine sadece birkaç örnekte yer verilmektedir.

Tik-mäli ursuya yöylari (FTC: 113/7) 'Dikecek ayakkabısı yok'

Säv-mäliğ Häläcestan (GBS: 25) 'Sevilecek Halacistan'

Sözümü kül-mäli ettim zärafät, / sunuñ dävriçä yazdum näsihät

(TM: 53/5-6). 'Sözümü gülünecek ettim zarafet, / Şunun devrinde yazdım nasihat.'

2.8.2.9 {-gIr, -yIr}: Halaç Türkçesinin bu sıfat-fiilinin anlamsal karşılığı Türkiye Türkesinde {-AsI} şeklindedir. Sadece Doerfer'in gramerinde yer alan bu sıfat-fiil eki belli ifadelerin anlatımında başvurulmaktadır. Bu ifadeler şu şekildedir:

a) Lanet anlatan ifadelerde: *Zälil olyur* 'hor görülesi', *Kūr olyur* 'Kör olası', *Cuvān helgūr* 'Genç ölesi', *Ḳara saḡ varyur* 'Kara saçın kalmasın', *Kezläri hirgängür* 'Gözleri kör olası', *Yizi Ḳara olyur* 'Yüzü kararsın', *Yürti yuf olyur* 'Yurdu yerle bir olsun.' Bazen kişi ettiği bedduadan pişman olur. Bu durumda da sözcüğü olumsuz ekiyle tersine çevirir. Örneğin: *Kōr olmayur* 'Kör olmaya', *Bābasi kinmägür* 'Babası yanmaya', *Yüyiçi yetmägür* 'Ceset yıkayıcı taşınmaya'

b) İnsanlar için nimet verilmesini dileyen ifadelerde : *Pīr olyur* 'Pir olası', *Canı saḡ olyur* 'Canı sağ olası', *Tirri olyur* 'Sağ olası', *Umri uzanyur* 'Ömrü uzun olası', *Tīnc olyur* 'Dinç olası'

c) Hayvan davranışı nedeniyle hayvan küfürleri ve öfke ifadesi: *Haram olyur* 'Haram olası' *Matum tutyur* 'Matem tutası', *Mīras helgūr* 'Mirasçı ölesi', *Bīri yēgūr* 'Kurt yiyesi', *Sayat olyur* 'İsraf olası', *Eydisüz Ḳalyur* 'Sahipsiz kalası'

d) Hayvanlar ya da daha iyisi için bereket ifadeleri: *Bārākāt şayur* ‘Bereketli olsun’, *Bārākāt yetgür* ‘Allah razı olsun’

e) Kişinin sinirlendiği durumda: *Çamuri vurulyur* ‘Çamuru dövülesi’, *Harrağa çäkilgür* ‘Çamura batası’, *Kili vurulyur* ‘Külleri kalası’

f) Anlamı kuvvetlendirici ‘ay’ ifadesi eklenebilir. Örneğin: *Ay yātīm kalyur* ‘Ay yetim kalası’, *Ay mātum tutyur* ‘Ay matem tutası’, *Ay cuvan marg olyur* ‘Ay erken ölesi’ (Doerfer, 1988: 143-145).

2.8.3 Zarf-Fiiller

Zarf-fiiller (Alm. Konverbum, Konverb, Gerundif, Gerundium; Fr. gerondif, converbe; İng. gerund), Fiilden türeyip şahıs ve zaman ifade etmeyen ve zarf olarak görev alansözcüklerdir (Korkmaz, 1992: 178). Cemrasi’nin gramerinde zarf-fiil, *ķäydlik fäli* kavramı ile karşılanır. Durum ve zaman anlatan olarak ikiye ayrılır. Doerfer gramerinde Halaç Türkçesinde sıfat-fiillerde olduğu gibi sözlü dilde, zarf-fiillerin kullanımından büyük ölçüde kaçınıldığını belirtir. Zarf-fiil kullanımı yerine basit cümle yapısına başvurulmaktadır. *Män kil-di+m ieşikdä kälдим.* ‘Gülüp kapıdan içeriye girdim’ cümlesi iki ayrı basit cümle ile ifade edilmiştir ‘Ben güldüm içeriye girdim’ Bu cümle yapısında ilk ‘gül-‘ ile ‘içei gir-‘ fiili arasında zaman çizgisinde bir ardışıklık söz komusudur. Örneğin: *Habarlaşdum unu buldum* ‘Haberleşip onu buldum’ (Doerfer, 1988: 130).

2.8.3.1 {-DI}: Ardışık gerçekleşen iki eylemin ifadesinde kullanılır. İlk eylemin ardından diğer eylem zaman geçmeden gerçekleşir. Bu zarf-fiil, görülen geçmiş zamanın teklik üçüncü şahıs çekimiyle benzerlik göstermektedir.

Bo ķurduķin tişilä ķaz-dī-yu käl-di haydī ki “nä’nä bo mänim ķurduķum tikīr!” (FTC: 50/3) ‘Bu kuyruğunu dişiyle ısırdı (kopardı), ve gelip dedi ki: Anne, bu benim kuyruğumu dik.’

Tulki ķirdi hinkä, o yerčä ķurduķisīn čak-di-u hel-di (FTC: 50/25).
‘Tilki ine girdi, orada kuyruğunu çekip (yırtıp) öldü.’

Verdi dāmkā vardi, vardi-yu var-di ēr-di bi cāngālkā (FTC: 5/19).
‘Mücadele etti, koştu koştu ve gidip vardı bir ormana.’

Hār gabūl şadi, yū’z tūmāni vīer-di, kāl-di (FTC: 89/5) ‘Herkes, yüz tümen verip geldi’

Bī dāna şikarlarda vurdum, bīsi tāz-di var-di (FTC: 73/13).
‘Ceylanlardan birini vurdum, diğeri kaçıp gitti.’

Eyil-di öptü nenesi, hadağın, /öptü memül ätti (TM: 3/1-2). ‘Eğilip öptü annesinin ayağını, / Öpüp memnun etti.’

Hudaya taķātim yoķ`ar yīkildim, /Sāniñ dārgahıya kāl-di-m tiķ-il-di-m (TM: 8/39-40). ‘Hudaya takatim yoktur yıkıldım, / Senin dergâhına gelip dikildim.’

Közlādi ķudruķu, tez-di kātirdi, /Özüñ dāķ tūlkūdā ilgār yetirdi (TM : 47/9/10). ‘Gözledi kuyruğunu kapıp getirdi, /Kendi de tilkiden önce geldi.’

Tiliz aģzizda hidim, / Ķanizi iķ-ti-m ye-di-m (HTM: 55-56). ‘Dilinizi aģzınızdan çıkardım, / Kanınızı yiyip içtim.’

Tūlkü hot+la-n-dı kön-di, /U asasey tirāndi (HTM: 141-142). ‘Tilki yanıp tutuştu, / O esasına direndi.’

Tūlkü tirān-di tur-du, / U heylālā buyurdu:/ Ey mānim canum ĥoros, / közü māstanum ĥoros (HTM: 224-227). ‘Tilki direnip durdu, / O ağlayarak konuştu: / Ey benim canım horozum, / Gözü sarhoş horoz(um).’

Tūlkü vaķ-tı bāllā-di, / Ākke közüñ hāllādi (HTM: 248-249). ‘Tilki bakıp anladı, / İki gözünü elledi.’

Haydı yu ķöktü yerkā,/ Hāğlā-di vaķ-tı kökkā (HTM: 277-278). ‘Dedi ve ķöktü yere, / Ağlayıp baktı göğē.

Bī kūn tezdā Tūlkü Hacıleylāk yan`ey kāl-di hay-di: - Lala, yūrākim bātār siķiliyor, tūrkā varaķ (THL: 25-27). ‘Bir gün erkenden tilki,

hacı leyleğin yanına gelip dedi ki: Kardeş yüreğim beter sıkılıyor,
haydi gidelim.’

*Qara bulut kalk-du käl-di havaqa, / Biçinçi(l)är holundular Baluqqa,
/Dädäm vağdu sel yetgili hağaçaqa, / Haydu balam vay hävimiz yığıldı,
/ Duvar sindi sel otaqqa tığıldı (GBS: 2/89). ‘Kara bulut kalkıp geldi
havaya, / Ekinciler döndüler köye, / Dedem baktı sel gelen ağaca, /
Dedi yavrum vay evimiz yıkıldı, / Duvar dağıldı, sel doldu odaya.’*

2.8.3.2 {-DIKI}: Sıfat-fiil eki {-DIK} üzerine teklik 3. kişi iyelik eki {+I} eklenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Halaç Türkçesinde bu biçim, Türkiye Türkçesindeki “{-(y)IncA, -(y)UncA}” işlevini yerine getiren bir zarf-fiil ekidir (Doğan, 2016: 732). Bu bakımdan zaman anlamı taşıyan zarf-fiildir.

*Anağ säslän-diki, säs tüştü taq`qa, / Yetişdi nalası yerdä- asıman`qa
(TM: 33-9-10). ‘Ona seslenince ses düştü dağa, / Feryadı yerden göğe
ulaştı.’*

*Qarşu Baluq ildirimlär vur-duğı, / Sellär suvlar çaylarıñça ağ-duğı, /
Qızlär una dingä turmuş vağ-duğı, / Selam olta hürün säqqälärizkä /
Mänümtä bir atum kältä tilizkä (GBS: 2/6). ‘Karşı köyü yıldırımlar
vurunca, / Seller sular çaylarında akınca, / Kızlar ona ayağa kalkıp
bakınca, / Selam olsun aksakallarınıza, / Benim de adım gelsin
dilinize.’*

*Häzan yeli yarpaqları tök-diki, / Bulut tağda Baluqqa sür-ül-diki, /
Mirzä Yunus havul äzan ver-diki, / Titirätmä tüşärätđi yüräkgä, /
hağaçlardağ tarıqa boş äymäkgä (GBS: 2/27). ‘Sonbahar yapraklarını
dökünce / Bulut dağdan köye sürülünce / Mirza Yunus hoş ezan
verince / Ürperme gelirdi yüreğe, / Ağaçlar da Tanrıya baş eğmeye
(başlardı).’*

*Vağmañınça min hikmät var min mäna, / Sän kül-diki yüräk sözü til
haçar, / Ü külgülü äriññä nänä can, / Diläkläriñ qonçaları gul
haçar (GBS: 5/1). ‘Bakışında bin hikmet, bin mana var, / Sen gülünce*

yürek dile gelir, / O gülen omzunda anne can, / Dileklerin goncası gül açar.’

Bahar fäsli käl-diki, / Kızlär şirîn gül-diki, /Nişanluğın kör-diki, /Yaşamağdan toğ omam (GBS: 15/5). ‘Bahar mevsimi gelince, / Kızlar şirince gülünce, / Nişanlımı görünce, / Yaşamaktan doyamam.’

Bu derd mende tağul-duğı, / Haçug ağzum tatlan-duğı, /Bī değ külüb şadlan-duğı, / Yadlasatdum Bilim seni (GBS: 48/3). ‘Bu dert benden dağılınca, / Acılı ağzım tatlanınca, / Birden gülüp şad olunca / Zikretseydim Bilim seni.’

Doğança er-diki keçmädi sözüm, / Kalu külfät tağu çekmädi nazum, / Hölümü ettim män özümä lazum, / Män häglädim yalvarmağğa erişdim (GBS: 13/31). ‘Doksan yaşına varınca geçmedi sözüm, / Evlat da çekmedi külfetimi nazımı, / Ben özüme hölümü gerek gördüm, / Ben ağlayıp yalvarmaya başladım.’

2.8.3.3 {-DIKDA}: Sıfat-fiil eki {-DIK} ile Halaç Türkçesinin ayrılma durumu eki {+DA} ile genişlemesinden oluşmuş olan {-DIKDA} biçimi, Halaç Türkçesinde {-(y)IncA} işlevinde kullanılan zarf-fiil eki durumundadır. Eski Türkçede {-dIKdA} sıfat-fiili, iyelik eksik kullanılır. Halaç Türkçesinde de {-DIKDA} biçimi Eski Türkçede olduğu gibi iyelik eklerini almamış şekilleri yaygındır. (Doğan, 2016: 731-732). Türkiye Türkçesinde de bulunan zarf fiil zaman işlevindedir. Ancak Türkiye Türkçesinde bu zarf-fiil eki ardından *sonra* edatı ile kaynaymış durumdadır. Zaman açısından asıl fiildeki hareketin kendinden sonra gerçekleştiğini bildirir. (Korkmaz, 2009: 1030). Bu kullanım Halaç Türkçesinde tespit edilmiştir. Bu bakımdan *sonra* edatı ile bu zarf-fiil bir öncelik sonralık sırasını ortaya koymaktadır.

Mavlağ uç-duğda sörä habar aldı: - Bacıcan, yer näber körsäniyor? (THL: 51-52). ‘Çokça uçtuktan sonra sordu: -Kardeş yer nasıl görünüyor?’

Holun-duğda häğa kaldi bī büstāni vār arti bī kalak aldı (FTC: 58/93). ‘Dönünce ağa geldi, bir bostanı vardı, bir kavun aldı.’

Häkım haydī “közī dāvāsī buldum, tīemidä soy çāyī iç-dük-taşaşuķı istikām içiçä ķūoma (FTC: 90/12). ‘Hekim dedi ki: Gözünüze deva (çare) buldum. Bundan sonra çay içtiğinizde kaşığı bardağın içine koymayın.’

Bāş saat şāmda var-duhta bī kāl yekelte bōrā (FTC, 105/40), ‘Akşam saat beş olduğunda bir çocuk buraya gelmelidir’.

Ķaza kāl-diktä ķuş damı körmāz, / Közün kor etār âķibāti körmāz (TM: 47/7-8). ‘Kaza gelince kuş damı görmez, / Gözünü kör eder akıbeti görmez.’

2.8.3.4 {-mİş}: Halaç Türkçesinde {-mİş,} eki aynı zamanda zarf-fiil işlevindedir. Türkiye Türkçesindeki {-(y)Ip,} zarf-fiili eki ilevindedir. Bu ek Doerfer’in gramerinde de zarf-fiil işlevinde ele alınmıştır. {-mİş} eki ile kurulan sıfat-fiillerin, çekimli fiil önünde zarf görevi ile kullanıldığı görülür (Korkmaz, 2009: 934)

Kördüm bī geşeñk ķız uōda tur-miş mănā vaķayor (FTC: 103/185). ‘Gördüm bir güzel kız orada durup bana bakıyor.’

Tağ- taş’ça şāytanı hazturmuşam. / Tağda en-miş çay- çamurķa varmuşam (Tulu: 2/16-17) ‘Dağda taşta şeytanı (yoldan) azdırmışım. / Dağdan inip çay-çamura gitmişim’.

Gulu ver-miş yer’ey tikān ālmuşam (Tulu: 2/ 30). ‘Gülü verip yerine diken almışım’

Bu helädä ķorķtular. / Mat-u mābhüt ķaldılar, / Dingā tur-muş vaķtılar (HTM: 117-119). ‘Bu durumdan korktular. / Şaşıp kaldılar, / Ayağa kalkıp baktılar.’

Balalarey vaķ-muş, tüştülār öngey, / Tökār`ätti közyaş, kalıñ hātākey (TM: 2/39-40). ‘Yavrulama bakıp düştüler önlerine (yola), / Gözyaşı dökerdi, kalın eteğine.’

Hız.Sülâymân haydı: - dünyağa nâççâ sülâymân kâl-miş var-mış?
Qarınça haydı: - sândilâ yetmiş sülâymân (SŞK: 9-12). ‘Hız.
Süleyman dedi ki: Dünyada kaç tane Süleyman gelip gitmiş? Karınca
dedi: Seninle yetmiş Süleyman.’

Mehmanlar mâzâliğ aşda ye-miş todular (SŞK: 91). ‘Misafirler
mezelik aş yiyip doydular.’

Bu vâziñ üstündä bî nâççâ kün kâştı. Bî kün Hacıleyläk sûtâşı
bişir-miş Tülküñ Meymançuluqka çekirdi. Hacıläyläk âşı bî
tuñgula`ka tök-miş surfağa qodu Tülkü fâkât tuñgula âğz`ey yapuşmuş
dügülâri, yeyibildi. Amma Hacıleyläk uzaq dümdüküñ tuñgula iç`ey
sohmuş âşı pak yedi (THL: 14-16). ‘Bu olayın üstünden bir kaç gün
geçti. Bir gün hacı leylek süt aş pişirip tilkiyi misafirlige çağırđı. Hacı
leylek yemeğ i bir tabağa döküp sofraya koydu.’

Hacıleyläk u`da-n-miş soruştu: - Bacı nâse etoruñ? (THL: 39-40)
‘Hacı leylek uyanıp sordu: -Kardeş ne yapıyorsun?’

Bud tüşgülü el köç et-miş varmuş, / Hadurluq şärbtin nuş et-miş
varmuş, / Umrumuziñ kücü köç et-miş varmuş, / Keç-miş varmuş
varup kâlmâz yollarğa, / Tozu qonmuş bu taşlarğa gullarğa (GBS: 2/
105). ‘Boy düşen il (devlet) göç edip gitmiş, /Ayrılık şerbetini içip
gitmiş, / Ömrümüzün gücü göç edip gitmiş / Geçip gitmiş gidip
gelmez yollara, /Tozu kalmış bu dağlarda, kullara.’

Qızlär saçın hördiki, / Çin-çin paçın kediki, / Mändäk vağ-
muşkördüki, / Yaşamaqda toğ omam (GBS: 15/3), ‘Kızlar saçını
ördüğünde, / Pullu pulluelbise giydiğ iinde, /Ben de bakıp görünc e,
Yaşamaya doyamam.’

2.8.3.5 {-mAdIK} Zarf-fiil teşkil eden {-mİş}: zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı, Halaç Türkçesinde {-mAdIK} ile anlatılmıştır. Zarf-fiil eki{-mAdIK}, {-mAdAn} işlevinde kullanılmıştır.

Hâç yarpaqça yazul-maduğ küç hayma, / Munu bili canum közüm äy kalem. (GBS: 24/11), ‘Hiç kâğıda yazılmadan zor deme, / Bunu bil, canım-gözüm ey kalem.’

Doerfer’in *Halaç Grameri*’nde {-mA} isim-fiilinin farklı formlarına yer vermiştir. Aslında {-mA} isim-fiilinden türemiş olan diğer bu biçimler zarf-fiil görevindedir. Bu bakımdan Doerfer de bu diğer biçimleri yarı zarf-fiil olarak nitelendirmiştir. {-mA} isim-fiilinden türemiş olan şekiller {-mA+IA(n)}, {-mAçA}, {-mAdA} soy (ra), mAdA sey(rä) ‘-tıktan sonra’ ve {-mAdA} ilyär ‘-madan önce’dir. Bu biçimler yarı zarf-fiil olarak nitelendirilir. Cümlelerin anlamsal özellikleri de bu morphemlerin zarf-fiil işlevinde olduğunu ortaya koymaktadır.

2.8.3.6 {-mA+IA(n)}: Eylemin tarzını ifade eden zarf-fiil ekidir.

Ō kil-mä’lä kaldi ēşikdä (Doerfer, 1988: 125). ‘Kapıdan gülerek çıktı.’

Ō hiyla-ma’la bizdä ħudō-hōfiz şedi (Doerfer, 1988: 125). ‘Bize ağlayarak veda etti.’

Ō hiyla-ma’la mänä haydi dādäy helmiş (Doerfer, 1988: 125-126). ‘O ağlayarak bana dedi ki baban ölmüş.’

Uotilar çal-mala yetilär hammamķa vä çal-mala kältilär (FTC: 82/29). ‘Müziyenler (müzik) çalarak hamama geldiler ve (müzik) çalarak geri döndüler.’

2.8.3.7 {-mAçA}: Eylemi zaman yönünden belirginleştiren zarf-fiil ekidir.

Gönçi käl-mäçä verim eydisya (FTC: 40/ 24). ‘Çoban geldiğinde (koyunları) sahibine veriyim.’

Var-maça gulamlar bī boşgāb tūla talā ullarķa verrärtilär (FTC: 103/6). ‘Onlar yürürken hizmetkârlar onlara altın bir tabak uzattılar.’

Molla bī kin vardi hotunķa biyābānça hōtun ħazdi, kālī-mäçä āşgāsi kaldi (FTC: 132/1). ‘Molla bir gün oduna gitti. Ormandan odun kesti. (Geri) gelirken eşeği kayboldu.’

2.8.3.8 [-mAdA soy(ra), mAdA sey(rä)] ‘-tıktan sonra’ / [-mAdA ilyär] ‘-madan önce’: Cümlelerin asıl eylemi ile arasında öncelik sonralık anlamı ortaya koyan zarf-fiil ekidir

Kidäyi häviyâ kâli-mädä seyrâ şâb-i säyyum dāmād salām şayimiz (FTC: 28/21). ‘Damat evine geldikten sonra, üçüncü akşam damadın selamı yaparız.

Dieb kâz-mädä soy kälür ki taķi yovarya häviçä yatuvarya, kerär iēşük bākinmiş vä bī ādamī-zād hārtiça yātmış (FTC: 100/43). ‘(İblis) evine uyuyabilmek için etrafta dolaştıktan sonra gelir. Görür ki kapı kapanmış ve adamın biri ardına yatmış.’

Ullar kūşü-mädä soy kārāk yovarya bilälärī buliya (FTC: 79/6). ‘Onlar saklandıktan sonra (dışarı) çık ve onları bul.’

İşüt-mädä soy āhīr āmu ķizi hatķa hindi, mān tā īeza hatķa hindüm, hārtida yūolķa tişdüm (FTC: 103/89). ‘Tartışmadan sonra sonunda kuzen ata bindi. Ben de kendi atıma bindim. Ardından yola çıktım.’

Tülkü Hacıleyläkiñ beley hündü. Hacıleyläk kökgä ķalktı. Mavlaķ uç-tuķda sörä ħabar aldı: -Bacıcan, yer näber körsānıyor? (THL: 49-52). ‘Tilki, hacı leyleğin beline çıktı. hacı leylek göge kalktı. Epeyce uçtuktan sonra sordu: -Kardeş yer (aşağı) nasıl görünüyor?’

Bunun yanında [-mAdA soy(ra), mAdA sey(rä)] şekli, daha önce de bahsedildiği gibi [-tıktan sonra]şekli ile de Halaç Türkçesinde yer bulmuştur.

TülküHacıleyläkiñbeleyhündü. Hacıleyläkkökgäķalktı. Mavlaķ uç-tuķdasöräħabar aldı: -Bacıcan, yer näberkörsānıyor? (THL: 49-52) ‘Tilki, hacı leyleğin beline çıktı. Hacı leylek göge kalktı. Epeyce uçtuktan sonra sordu: -Kardeş yer (aşağı) nasıl görünüyor?’

2.8.3.9 {-(y)A, -(y)I}: Aynı zarf-fiil ekinin art arda kullanılması ile ortaya çıkar. Eylemin tarzını bildiren bu tekrar anlamın kuvvetlenmesini sağlamaktadır.

Hül-ā hül-ā kaldi bīsi haydu “kuor-āy mār sāhābī bilälärilä-ri, sāhābī bilälärilä kāliyōru (FTC: 2/37). ‘(Köpek) havlaya havlaya geldi. Birisi

dedi ki: Kör müsünüz Allah onlarla birlikte, efendisi onlarla birlikte geliyor.’

Tâz-ä tâz-ä kâldi-yu haydîlar “bâ’ba nâtây tâzäyyin?” (FTC: 5/119)

‘Kaça kaça gelip sordular: Baba niçin kaçıyorsun?’

Kerdi hâr zowy-u şowla vâ kil-ä kil-ä vardi dāmķa vâ boşladî äzân hāymaķķa (FTC: 103/27). ‘Gördü adam zevk ve sefayla gülerek dama çıktı ve ezan okumaya başladı.’

Bāyan etti halîñ, can hün-ä hün-ä, /Bu nehvlä hayırttı kön-ä kön-ä (TM: 42: 31-32). ‘Beyan etti halını canı çıka çıka, /Bu yolla söylüyordu yana yana.’

Hız.Sülāyman vaķ-a vaķ-a haydı: - Ķarınça, sänä Sülāyman ihtiyarı, dövlät nâ lazım, özüñ âna bî Sülāymañ. Ver mänim ihtiyar yüzlükümü yovardum (SŞK: 124-126). ‘Hz. Süleyman bakarak dedi ki: - Karınca sana Süleyman ihtiyarı ne de devlet lazım, kendin ona bir Süleymansın. Ver benim eski yüzüğümü gideyim.’

Camalina vurulmuşam, / Vaĵu hayma män harmuşam / Avvalda sâni bulmuşam / Cavalanda bil-ä bil-ä / Canum alu külä-külä (GBS: 37/2). ‘Cemaline vurulmuşum, / Bakma deme ben hastalanmışım, / Evvelden seni bulmuşum, / Gençlikte bile bile, / Canımı al güle güle.

SONUÇ

Günümüzde İran'da yaşayan Halaçlar, Tahran'ın 160 km. güneybatısında Save, Kum, Erak ve Tefriş illeri arasında yer alan bölgede yaşamaktadır. Yaklaşık elli bin nüfusa sahip olan Halaçlar arasında Halaç Türkçesi, yalnızca sözlü dil konumundadır. Halaç Türkçesi yazı dili olarak kullanılmamakta onun yerine İran'da üst dil konumunda Farsça tercih edilmektedir. Farsçanın yoğun baskısı altında kalan Halaç Türkçesi, her geçen gün itibar kaybetmektedir. UNESCO'nun dil canlılık seviyesine göre Halaç Türkçesi, savunmasız diller konumundadır. Bu konumdaki dil, genç kuşağın çoğu tarafından konuşulmamakta ya da sınırlı işlev alanına sahiptir. Bu da Halaç Türkçesini dil ölümüne sürükleyen en önemli husustur. Dil ölümü sonucunda ise dilin konuşuru kalmamaktadır. Halaç Türkçesinin dil ölümüne sürüklenmesi, bu Türk lehçesinin ölümünü engellemeye yönelik çalışmaların önemini arttırmaktadır. İlk olarak dili ölüme sürükleyen süreçlerinin önüne geçecek önlemler ele alınmalıdır. Bu doğrultuda Halaç Türkçesi için yazı dilinin oluşturulması, Halaç Türkçesinin gelecek kuşaklara sağlıklı şekilde aktarılması, dilin konuşulduğu toplum içinde sosyal ve kültürel işlevlerinin artırılması vb. birkaç husus önlem olarak ele alınabilir.

Çalışmada Halaç Türkçesinin çekim morfolojisi Sonel Bosnalı, Mehmet Ölmez, Gürer Gülsevin ve Sultan Tulu gibi araştırmacıların çalışmaları doğrultusunda ele alınmıştır. Genel olarak ise Halaç Türkçesinin çekim morfolojisi, Doerfer ile

Cemrasi'nin çalışmaları ve metinleri karşıtlığında ele alınmıştır. Bu karşıtlığa dair gözlemler bulunmaktadır. Buna göre:

1) Cemrasi'nin gramer ve eserlerinde, Halaç Türkçesinin dil varlığını korumaya yönelik çabalar olduğu görülmektedir. Cemrasi, Farsçanın yoğun etkisi altında kalan Halaç Türkçesini yaşatmaya ve gelecek kuşaklara aktarmaya çalışan bir nder olarak nitelendirilebilir.

2) Dile yönelik tutum değerlendirilirse, Doerfer dönemi asli özelliklerin korunmasıyla birlikte Farsçanın etkisinin başladığı dönem olup Oğuz etkisini oldukça kısıtlıdır. Doerfer'in ğrencisi SonelBosnalı'nın çalışmalarında ise Farsça etkisinin arttığı ve dilbilgisel yapılar da değişimlerin başladığı açıkça görülmektedir. Cemrasi'nin grameri, Halaç Türkçesinin olan durumundan oldukça farklı bir yapı sergiler. Zaman kayması, tek biçimbirimin birçok işleve sahip olması, istek kipinin diğer kipleri karşılaması gibi durumlar yansıtılmamıştır. Bunun yanı sıra Doerfer'in dönemine göre Farsçanın etkisinin eskine göre oldukça yoğunlaştığı görülmektedir.

3) Cemrasi'nin gramerinde, Farsçanın etkisinin gramer yapılarında azaltılmaya çalışılmaktadır. Bunun tersine Oğuz etkisi de daha yoğun şekilde görülmektedir. Cemrasi'nin gramer yapıları, Halaç Türkçesini bir standarda oturtmaya çalışır. Bu bakımdan Cemrasi'nin grameri, Halaç Türklerinin tümünün kullanmış olduğu dil şeklini ortaya koymayabilir. Çünkü Cemrasi'nin gramerinde zaman kayması, tek biçimbirimin birçok işleve sahip olması, istek kipinin diğer kipleri karşılaması gibi durumlar ele alınmamıştır. Bu yüzden bu gramer, Halaç Türklerinin dil durumlarını gerçekte olduğu gibi aktarmayabilir. Cemrasi, dilde her durumda olandan ziyade olması gereken şekilleri aktarmış olabilir. Cemrasi'nin yalnızca kendi ağız özelliklerinin yansıtımış olması da buna neden olabilir. Bunun netleşmesi alan çalışmalarına bağlıdır. Bu doğrultuda Doerfer'in ğrencilerinin yapmış olduğu alan araştırmaları düşüncelerimizi destekler niteliktedir. Bu araştırmalar, Cemrasi'nin gramerinden farklı bir görünüm sergilenmektedir. Özelikle Bosnalı'nın çalışmalarında, Halaç Türkçesinde yoğunlaşan Farsça etkisini görmek mümkündür. Ancak Cemrasi'nin gramerinde Farsça etkisi, Bosnalı'nın çalışmalarına göre oldukça kısıtlıdır.

4) Cemrasi'nin gramerinde Halaç Türkçesini, Farsçanın etkisinden kurtarıp yesi olduğu Oğuz grubu Türk lehçelerine yaklaştırma çabası dikkati çekmektedir.

Günümüzde Cemrasi'nin grameri ile Doerfer'in öğrencilerinin çalışmalarındaki bu farklılıklar bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

5) Dilbilimsel bakış açısıyla baktığımızda Halaç Türkçesindeki yapısal düzeydeki daralma, işlevsel düzeyin genişlemesine sebep olmuştur. Bir biçimbirimin, sadece belli bir işlevi göstermesinin mümkün olmadığı görülmektedir. Bu durumda yapısal yerine işlevsel bakış açısı, Halaç Türkçesi gibi yapısal özelliklerinde değişimlerin yaşandığı dil ya da lehçelerde daha güvenilir sonuçlar verecektir. Halaç Türkçesi gibi özellikle yapısal özellikleri sınırlanmış fakat sınırlı biçimlerin işlevlerinin artmış olduğu dillerde sadece yapısal özelliklerinin göz önünde bulundurulması, dilin işlevlerin geri planda kalmasına neden olmaktadır. Halaç Türkçesinde bu durum tasarlama kiplerinde açıkça görülmektedir.

6) Özellikle isim çekiminde durum eklerinde, fiil çekimde ise bildirme kiplerinde karşılıklı işlev alışverişi dikkati çekerken tasarlama kiplerinde tek bir biçimbirimin işlevselliğinin arttığı görülmüştür.

Halaç Türkçesinin isim çekimine dair önemli hususlar şu şekildedir:

1) Üçüncü kişi iyelik eki, Eski Türkçede {+i, +si} şeklindedir. Doerfer'in grameri çerçevesinde Halaç Türkçesinin teklik üçüncü kişi iyelik eki, Eski Türkçeye benzerlik göstermektedir. Teklik üçüncü kişi eki, Eski Türkçede olduğu gibi ince sıradan olup {+(s)i} şeklindedir. Çokluk üçüncü kişi iyelik eki {+lAri} şeklindedir. Bunun yerine çokluk üçüncü kişi ekinin, teklik üçüncü kişi iyelik ekiyle karşılandığı örneklerde bulunmaktadır. Ancak Cemrasi'de teklik ve çokluk üçüncü kişi iyelik eki ünlü uyumuna girmiştir. Bunda Oğuz Türkçesinin etkisi olduğu düşünülebilir.

2) Doerfer'in gramerinde belirtme durumu eki, ünsüzle biten bir sözcüğe eklendiğinde {+i} şeklinde iken ünlüyle biten sözcüklerden sonra da {+yi} > {+y} şeklindedir. Buna göre ünsüzle biten isimlerden sonra gelen {+i} eki tek şekilli olup ünlü uyumuna girmemektedir. Ancak Cemrasi'nin gramerinde belirtme durumu eki, Güney Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde olduğu gibi belirtme durumu eki, ünsüzle biten sözcüklerden sonra {+I} şeklinde iken ünlüyle biten sözcüklerde {+ñ} şeklindedir. Bu bakımdan Oğuz Türkçesine yaklaşan Halaç Türkçesi, ünlüyle biten sözcüklerde belirtme durumu ekinin {+ñ} olmasıyla halen Eski Türkçenin özelliğini bünyesinde

barındırmaktadır. Bunun yanı sıra Halaç Türkçesinde belirtme durumun yüzey yapıda sıfır morfemle ifade edildiği örnekler de mevcuttur.

3) Halaç Türkçesinde yönelme durumu eki, Eski Türkçedeki gibi {+KA} şeklindedir. İyelik eki almış sözcüklerde ise yönelme durumu eki, birinci ve ikinci kişi iyelik ekinden sonra yönelme durumu eki {+A} iken üçüncü kişi iyelik ekinden sonra da {+yA} şeklindedir. Cemrasi'nin metinlerinde teklik üçüncü kişi iyelik ekini ve yönelme durumu ekini (۷) 'ey işaretini kullandığı görülmektedir.

4) Halaç Türkçesinde bulunma durumu eki {+DA} değil {çA}'dır. Doerfer'in metin örneklerinde ekin {-cA}'lı şekilleri de bulunur.

5) Halaç Türkçesinde de ayrılma durumu eki, Eski Türkçenin ilk dönemlerinde olduğu gibi {+DA} şeklindedir. Yani bulunma durumu eki {+DA}, Halaç Türkçesinde ayrılma durumu görevinde kullanılır.

6) İlgi durumu ünlü ile biten sözcüklerde {+n}, ünsüzle biten sözcüklerde ise {+In, +Un} şeklindedir. Halaç Türkçesinde belirtili ad tamlamalarında, ilgi durumu ekinin düşürülmesine sık rastlanılmaktadır. Bu durum Eski Türkçede de görülmektedir. Bu bakımdan ilgi durumu, yalın durum ile işaretlenmektedir.

Halaç Türkçesinde iyelik öbeği şeklindeki ad tamlamalarında tamlayanı düşmüş örnekler karşımıza çıktığı gibi iyelik öbeğinde, tamlayan ekinin düştüğü örnekler de mevcuttur.

7) Halaç Türkçesinde diğer Türk lehçelerinin aksine eşitlik durumu {+çA} ekiyle değil sözcüğün sonundan gelen {-vara} ekiyle ifade edilir. Bu ek, Farsçanın Halaç Türkçesine olan etkisini göstermektedir. Çünkü bir dildeki alıntılar ilk olarak sözcük düzeyinde kendini göstermektedir. Sözcük düzeyinde ödünçleme, diller arasındaki yakın ilişkiler sonucunda doğal bir süreçtir. Ödünçlemenin en zor olanı ek düzeyinde olanıdır. Çünkü bir dilin ekleri, ödünçlemeye oldukça direnç gösterir. Eğer ek düzeyinde de ödünçleme başlamışsa ödünçleme yapan dilin, ödünçlenen dilin yoğun etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Cemrasi'nin metin örneklerinden elde edilen örnekler doğrultusunda eşitlik hali eki {-vara}'nın ek olarak değil 'gibi' edatı olarak kullanıldığı görülmektedir.

8) Halaç Türkçesinde vasıta durumunu eki {-IA(n)} şeklindedir.

9) Halaç Türkçesinde Eski Türkçede olduğu gibi teklik üçüncü kişi iyelik ekinden sonra ayrılma durumu eki gelmesi durumunda hâl ekinden önce zamir n'si (nazal ne mi Eski Türkçede) kullanılır. Diğer hal eklerinden sonra ise nadir olarak yönelme ve belirtme durumundan önce zamir n'si kullanılır. Bu bakımdan Halaç Türkçesi, hâl çekiminde teklik üçüncü kişi iyelik işaretleyicisinden sonra /-n-/ (zamir n'si) kullanan lehçelerdendir. Doerfer'in Halaç Türkçesi metinlerinde teklik üçüncü şahıs ekinden sonra zamir n'sinin yanında /y/ sesinden de yararlanır. Bu kullanım daha yaygındır. Belirtme ve yönelme durumu ekinden önce /y/ sesi eklenir. Cemrasi kendi imla düzenlemesinde, teklik üçüncü kişi iyelik ekinden iyelik sonrası yönelme hali için –ey (ئى); iyelik sonrası belirtme hali için – in (اشكىن) işaretini kullanmıştır.

10) Aitlik eki Halaç Türkçesinde {+KI, +KU} şeklindedir. Aitlik eki, bulunma durumu ekli sözcüklerde kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde ünlü uyumuna uymayan aitlik eki, Halaç Türkçesinde ünlü uyuma girmiştir.

11) Halaç Türkçesinde sadece kişi zamirlerinde görülen {-di-} içeki bulunmaktadır. Ama ekin anlamsal olarak herhangi bir işlevi ya da katkısı bulunmamaktadır. Bu özelliği ile Halaç Türkçesi çağdaş Türk lehçelerinden ayrılmaktadır. Doerfer'in grameri doğrultusunda {-di-} içeki, bulunma ve birliktelik hali eki alan şahıs zamirlerinde hal eklerinden önce gelmektedir. Doerfer, bu ekin Eski Türkçede de görüldüğünü ve bu özelliğin Halaç Türkçesinde korunduğunu belirtir.

Halaç Türkçesinin fiil çekimine dair önemli hususlar şu şekildedir:

1) Doerfer'in gramerinde, duyulan geçmiş zamanın teklik üçüncü şahıs çekiminde {-Ar} eki kullanılır. Cemrasi'nin gramerinde ise duyulan geçmiş zamanın teklik üçüncü şahıs çekiminde {-Ar} bildirme eki kullanılmaktadır. Buna göre duyulan geçmiş zamanın teklik üçüncü şahıs çekimdeki {-Ar} bildirme eki, fiile kesinlik ya da olasılığı güçlü bir ihtimal olan kiplik anlamı katar.

Bildirme ekinin yanı sıra duyulan geçmiş zamanın olumsuz Eski Türkçedeki gibi {-mAdUk} şeklindedir.

2) Şimdiki zaman çekiminde Doerfer'in gramerinde {-tur} eki, {-(y)or} ekinin yanı sıra şimdiki zaman eki olarak ele alınmıştır. Doerfer'e göre {-tur} eki, baka turur süreklilik fiil yapısından ortaya çıkmıştır. Bu çekim Eski Anadolu Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır.

Şimdiki zamanın, kimi örneklerde geniş zamanı ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca zaman zarfları ile gelecek zamanı da ifade edebildiği tespit edilmiştir.

3) Gelecek zamanda çekiminde çeşitlilik mevcuttur. Birinci çekim Azerbaycan Türkçesinin çekimiyle aynıdır. Buna göre {-sA kārāk} şeklindedir. İkinci çekim ise Eski Türkçenin {-gIIIK} ekinden ortaya çıkan {-kuluḡ, -gilik} ekleri vasıtasıyla gerçekleşir. Oğuz Türkçesinin etkisiyle de {-(y)AcAK} ekiyle de gelecek zaman çekimi mevcuttur.

4) Geniş zamanın olumsuz çekiminde teklik /çokluk birinci ve ikinci şahısların olumsuz çekiminde {-mA}, teklik /çokluk üçüncü şahıslarda ise {-mAz} şeklindedir.

5) Halaç Türkçesinde, Güney Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi soru edatı bulunmaz. Bunun yerine soru cümleleri vurgu vasıtasıyla ortaya çıkar. Vurgu, cümledeki fiilin son hecesindedir. Aynı zamanda soru sıfatı ya da zamiri aracılığıyla da soru cümleleri ortaya çıkar.

6) Tasarlama kiplerinde, bir yandan yapısal daralma mevcutken diğer yandan da işlevsel genişlemenin ortaya çıktığı görülmektedir. İstek kipinin, neredeyse tüm tasarlama kiplerini ifade ettiği görülmektedir. Bu durumda Farsça önemli rol oynar.

7) Şart kipi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi hem şart hem de bir dileği ifade eder. Şart kipinin, istek kipini ifade ettiği gibi istek kipinin de şart kipini anlattığı görülmektedir. Bu bakımdan Halaç Türkçesinde, bildirme kiplerinde olduğu gibi tasarlama kiplerinde de karşılıklı işlev alışverişi mevcuttur.

8) İstek kipi eki {-GA}, Eski Türkçenin {-GAy} ekine dayanmaktadır. İstek kipi, gelecek zamanı ifade edebilir. Doerfer, emir kipinde olduğu gibi istek kipinde de on tür çekime yer verir. Ancak Doerfer'in vermiş olduğu çekim örnekleri gelecek zamanı ifade etmektedir. Halaç Türkçesinde, Farsçanın etkisiyle istek kipi çekiminde şä- "iste-" fiilinden yararlanılır. Şäyom ketob ho Ḳu(ya)ḡam 'İstiyorum kitap okuyam' (Kitap okumak istiyorum.)

9)Gereklilik kipi eki, Halaç Türkçesinde çeşitlilik gösterir. Doerfer, Oğuz Türkçesinin etkisiyle kuzey ağızlarında gereklilik kipi ekinin {-mAlU(G)} şeklinde olduğunu belirtir. Aynı zamanda Halaç Türkçesinde gereklilik kipinin ifadesi için fiil köküne {-GUIUK} sıfat-fiilinin getirilip şahıslarla çekimi de gereklilik ifade eder. Ancak Oğuz Türkçesinin etkisiyle {-GUIUK} sıfat-fiili yerine fiil köküne getirilen {-mAk} isim-fiilinin şahıs ekleriyle çekimi de gereklilik kipi anlamını verir. Bu bakımdan Doerfer'e göre gereklilik ifadesinde {-mAlU(G)} eki, Halaç Türkçesinin eki olmayıp Oğuz Türkçesinin etkisiyle ortaya çıkar. Halaç Türkçesinde kârak sözcüğü aracılığıyla istek çekiminin bir zorunluluk anlamının taşıyıcısı olduğunu belirtir.

Cemrasi gramerinde gereklilik kipi çekiminde Doerfer'in {-GUIUK} ve {-mAK} şekillerine yer vermemektedir. Gereklilik çekimi, {-IGA, -UGA} ekli istek çekimine kârak sözcüğünün eklenmesiyle elde edilir. Bu çekim yukarıda belirtildiği gibi Doerfer'in gramerinde de yer alır. Oğuz Türkçesinin gereklilik kipi eki, Cemrasi'nin gramerinde şart çekiminde yer alır. Koşullu yükümlülük olarak adlandırılan gereklilik kipinin şart çekiminde teklik ve çokluk üçüncü kişilerde basit gereklilik kipi çekimi vardır. Bu bakımdan Cemrasi'nin vermiş olduğu çekimde bir tutarlılık bulunmamaktadır

10) Doerfer'de on tür emir kipi çekimine yer verilmiştir. Cemrasi de Doerfer'in gramerinde yer alan bilgileri aktarır. Emir kipinde değinilmesi gereken hususlar şunlardır: Eski Türkçenin {-gIl} emir eki, Halaç Türkçesinde çocuk oyunlarında yer alır. Bu emir çekiminin yanı sıra Halaç Türkçesinde emir kipinde dikkati çeken diğer bir husus, tasvir fiillerinin kısalıp işlevini kaybetmesidir.

Örneğin yat-u bar >yatu 'yat', yet-ü bar >yetüv 'yetiş' vb.

11) Tasvir fiillerinde yalnızca yeterlilik fiili kendi işlevindedir. Diğer tasvir fiilleri emir çekiminde kısalmış ve tasvir fiili işlevini kaybetmiştir.

12) Halaç Türkçesinde ek fiili, Eski Türkçenin er- "ol-" fiilinden çıkmıştır. Halaç Türkçesinde ek fiilin iki görevi bulunur. Birincisi isim soylu sözcükleri cümlede yüklemleştirmek, ikincisi de birleşik kipli zaman çekimlerinin ortaya çıkmasını sağlamaktır.

13) Doerfer, var/ yok sözcüklerinin ek fiille çekimini, varoluşsal ek fiil başlığı altında ele almıştır. Doerfer'in 'var' ve 'yok' sözcüklerini varoluşsal ek fiil olarak ele almasının yanı sıra Halaç Türkçesine özgü bir farklılıktan da söz etmektedir. Buna göre Halaç Türkçesi *hat va:rum şeklinde bir ifade* iyelik eki *var* eylemine eklenir. Bunu yanı sıra Halaç Türkçesinde *hat+um var* şeklinde de kullanım vardır. Bu iki ifade arasında anlambilimsel bir farklılık bulunmaktadır. *Hat var+um* çekimi, belirsiz bir mülkiyet anlamı diğer bir deyişle sahip olmayı ifade eder. Bu ifade Türkiye Türkçesinde 'Benim atım' şeklindedir. Doerfer bu ifadelerin varoluşsal bir durumu gösterdiği görüşündedir. Buna karşın *Hat+um var* çekimi ise gerçek bir mülkiyet anlamı taşımaktadır. Böylece kesin bilgiye bağlı bir mülkiyet bilgisi verilmektedir.

14) Halaç Türkçesinde ek fiilin şart kipi çekimi, ek fiilin geniş zaman çekimini ifade eder. Doerfer, bu şekilde kullanımın ifadenin daha kibar bir şekilde olması gerektiğinde başvurulduğunu belirtir. Örneğin: *män Ali-rsäm* 'Ben Ali isem' şeklinde olmalıyken "Ben Ali'yim" anlamında kullanılmaktadır.

15) Halaç Türkçesinde {-GU} isim-fiili, anlamca Türkiye Türkçesindeki {-Iş, -Uş} isim-fiiline denk gelmektedir. Halaç Türkçesinde [-GU olmata] yapısı ikinci ve üçüncü kişilerde bir kişinin başarılı olmaması dileğini ifade eder. [-GU olmata]' yapısının Türkiye Türkçesinde karşılığı 'Gidişin olsun da dönüşün olmasın.' ifadesinde kendini gösterir. Türkiye Türkçesinde bu yapı bir dileği ifade etmekten ziyade bir beddua niteliği taşımaktadır.

16) Doerfer, {-dIK, -dUK} sıfat-fiilinin, Halaç Türkçesinde ilk olarak isim-fiil işlevinde olduğunu daha sonradan sıfat-fiili işlevi kazandığını belirtir. Doerfer'in {-dIK, -dUK} sıfat-fiilini, isim-fiil olarak ele aldığı örnekler aslında sıfat-fiiller aracılığıyla ortaya çıkan sıfat tamlamalarında, tamlamadaki ismin cümlelerin yüzey yapısında yer almadığı durumdur. Yani {-dIK, -dUK} sıfat-fiiliyle oluşan adlaşmış sıfatlardır. Doerfer'in {-dIK, -dUK} isim-fiiline dair vermiş olduğu örnekler ya adlaşmış sıfat ya da zaman zarfı görevindedir.

17) Duyulan geçmiş zaman çekiminde de olduğu gibi {-mIş, -mUş} sıfat-fiilin de olumsuzu {-mAdUK} şeklindedir.

18) Halaç Türkçesinin önemli özelliklerinden biri de Eski Türkçenin {+gII} sıfat-fiilini koruyor olmasıdır. Eski Türkçe {-gII} ekinin Halaç Türkçesindeki karşılığı {-KIII, -KUIU} şeklindedir. Bu sıfat-fiil eki, anlamsal olarak {-(y)An} sıfat-fiiliyle aynı işlevdedir.

19) Halaç Türkçesinin {-gIr, -yIr} sıfat-fiilinin anlamsal karşılığı Türkiye Türkçesinde {-AsI} şeklindedir. Sadece Doerfer'in gramerinde yer alan bu sıfat-fiil eki lanet, dua, öfke vb gibi belli ifadelerin anlatımında başvurulmaktadır.

20) Halaç Türkçesinin {-DI} zarf-fiili, ardışık gerçekleşen iki eylemin ifadesinde kullanılır. Doerfer'e göre bu zarf-fiil ekini almış sözcükler, görülen geçmiş zamanın teklik üçüncü şahıs çekimiyle benzerlik gösterdiğinden kimi zaman ayırt etmek güçtür.

21) Halaç Türkçesinde sıfat-fiillerden türemiş zarf-fiil ekleri mevcuttur. {-dIK, -dUK} sıfat-fiil ekinin teklik üçüncü şahıs iyelik eki {+I} ile birleşmesi sonucunda oluşmuştur. Halaç Türkçesinde bu biçim Türkiye Türkçesindeki "{-(y)IncA, -(y)UncA}" işlevindedir. Bir diğer sıfat-fiilden türeyen zarf-fiil eki ise, {-dIK, -dUK} sıfat-fiil ekinin ile Halaç Türkçesinin ayrılma durumu eki {+dA} ile genişlemesinden oluşmuş olan {-dIKdA, -dUKdA} biçimi, Halaç Türkçesinde {-(y)IncA} işlevindedir.

22) Halaç Türkçesinde {-mİş, -mUş} sıfat-fiili aynı zamanda zarf-fiil işlevine de sahiptir. Sıfat-fiilde olduğu gibi bu zarf-fiilin de olumsuzu {-mAdUK} şeklindedir.

23) Halaç Türkçesinde isim-fiillerden türemiş zarf-fiiller de mevcuttur. Bu bakımdan Doerfer, {-mA} isim-fiilinden türemiş olan şekiller {-mA+lA(n)}, {-mAçA}, [-mAdA soy(ra), mAdA sey(rä)] ‘tıktan sonra’ ve [-mAdA ilyär] ‘-madan önce’ yapılarını, yarı zarf-fiil olarak nitelendirilir.

SÖZLÜK

A

afsar	yular
amac	hedef
āsan	kolay
ast	aşağı
aşpāz	mutfak
ayud	bayram
azem	nasihat, hediye

B

balduz	baldız
bayiban	bahçıvan
bazar	pazar
bedemel	kötü kalpli
behişt	cennet
berhem	karışık
beri	peri
bes	bahis
beyaban	bozkır, çöl
bälāştir-	sömür-
bāmbārk	sımsıkı
bāradār	kardeş
bārhām	karışık
biçinçi	ekinci
bieri	kurt
bihtār	daha iyi
bineva	zavallı
biyyalam	yalan
bizar	yorgun
boş	baş
boşarıķ	beceri
botam	laf, söz
burra	kümes, deste

C

cahi celal	yüksek mevki
cavanluķ	gençlik
cörgāt	cüret
cur	tür
çāk	tokat
cāngāl	orman
çāpiş	yavru keçi
çay	zaman
çetr	gölgelik
çolķa-	dola-
çolķalan-	yayı-

çopan	çoban
çügür	bir çeşit çalgı aleti
D	
dalbadal	sonra
daniş-	konuş-
daruk-	özle-
dädä	baba
däş	döş
destimaz	abdest
dust / efzäl	dost
E / Ä	
el	il, devlet
enam	hediye
er-	var-, ulaş-
eşik	kapı
eyzä	özge, yabancı
äl çek-	vazgeç-
äsärlig	tesirli
äşgä	eşek
ätaät	itaat
F	
fırzlık	çeviklik
forset	fırsat
G	
gaba	aba
gadadağ	nankör
gasr	saray
gevärçin	güvercin
gäda	dilenci
gılayluk	kulluk
givä	çarık
gosa	dana
gossa	gam, keder
goza	pamuk
gul	gül
H / Ĥ	
hadurluk	ayrılık
hakayät	hikaye
halaf çek-	muhafezet et-
halun	alın
hanä	ev, hane
hargun	yorgun
häşälä-	eşele-
häv	ev
havul	hoş

heç kim	hiç kimse
hergiz	asla
herzelik	saçmalık
hıyıl-	toplan-
hi-	çık-
hidik	doğru, gerçek
hikmāk	ekmek
hinduvana	kavun, karpuz
hircān-	iğren-
hişāk / dilāk	istek, dilek
hişe-	iste-
hoçaķ	ocak
hoķı-	oku-
hoķı-	oku-
h̄orcın	çanta
horos	horoz
hotun	odun
hoyruluķ	hırsızlık
hunduvāna	kavun, karpuz
hün-	çık-
hürün	ak, beyaz
İ	
iez	kendi, öz
idā	iğde
ildirim	yıldırım
istikam	bardak
işlä-	çalış-
K / K	
ķabun	kıyafet
kaççak	sadık
ķadun	kadın
ķal	çocuk, evlat
kalak	kavun
kamiñ al-	pusuda kal-
ķānī	hangi
ķarrı-	yaşlan-
kaşki	keşke
ķaşuķ	kaşık
ķavzan-	Yüksel-
kayaz	mektup
ķeflāt	gaflet
kelāmāk	kel
ķeşeng	güzel
ķeyne-	kayna-
ķeyrāt	gayret

käşgöl	kese
kişi	kadın
kiyir-	çağır-
kom-konşu	konu komşu
komru	kumru
konça	gonca
konçu	çoban
koşun	ordu
kök	yeşil
kömäk	Yardım
kön-	yan-
kuça	sokak
kudruk	kuyruk
kustağ	keder, dert
küden	eğlence, düğün

L

lala	kardeş
layla	ninni
läba	elbise
luva	yuva

M

mahana	bahane
mavlağ	çok
mebhut	şaşkın
mehman	misafir
mestan	sarhoş
mählä	mahalle
mälün	lanetli
mästan	sarhoş
mätäl et-	dalga geç-
movafık	uygun
muamlay et-	görüş-
munağ	bu kadar, böylece
mustafa	tavşan
muşyu	yumruk
mücessem	cisim
müdam	daima

N

nabar	nasıl
nağus	nakış
nänä	anne
näccar	marangoz
nähär	yemek
nävä	torun
nemät	nimet

neyzä
neyze
nuş et-

O

oğşa-
omağa
otak

P

palav
palçuğ
pasivanluğ
payuzçağ
perestar
peşe
pālab
pāyten
pāyyambār
pul
purt-
puşuk
puzul-

R

rāfiy
rudä

S

sabay / säbi
sağun
sakit
sana-
sarı
sehd
sertaş
särguzäşt
sovyatluk
subät / söhbät
sud
suv
sümük

Ş

şam
şamçağı
şärmät-
şikar
şohluk
şovkät

mızrak
mızrak
iç-, keyiflen-

benze-
acaba
oda

pilav
kil
bekçilik
ilkbahar
kul, hizmetçi
alışkanlık
pirinç
fistan
peygamber
para
kaç-
kedi
bozul-

yoldaş
bağırsak

sabah
ayran
sessiz
say-
ayrı
çok
sırdaş
macera
hediye
sohbet
yarar, kazanç
su
kemik

akşam
günbatımı
utan-
av
şaka
şefkat

şur	acı, eksi
T	
taķı	daha
tamarzu	hasret
taşķar	dışarı
tayalan-	yıķıl-
tayifa	tayfa
teles-	heveslen-
temi	şimdi
tämädün	medeniyet
tämir	demir
täplik	delik,çukur
täz-	vazgeç-
tincäl-	dinlen-
tiş	düş, rüya
titirätmä	titreme
turpaķ	toprak
tügün	düğüm
tügün	düğüm
tülkü	tilki
türke	dur
tüzül-	dizil-
U	
udu	uyku
V	
vaht	vakit
var-	git-, ulaş-
varusu	hepsi
vay-	bağla-
väsal	vuslat, kavuşma
väsyät	vasiyet
Y	
yalğuzluķ	yalnızlık
yavğut	yakut
yekelik	büyüklük
yeñk	renk
yitük	kayıp
yupaķ	yalan
yur-	Otur-
Z	
zad	şey
Zolcelal	Allah
zorot / buğda	buğday
zowy	zevk

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, Yaşar (1999) *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*, Beşir Yayınevi, İstanbul.
- AKDEMİR, Yılmaz; İSİ, Hasan (2017) “Çekim Ekinden Yapım Ekine “{+CA}” ,*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 48, Sayfa: 14-28.
- AKSAN, Doğan (2006) *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- AKSAN, Doğan (2009) *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.
- ARIKAN, İbrahim (2011) “ Çuvaş Türkçesinde Dilbilgiselleşen Bir Fiil: tar-“, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı: 2, Sayfa: 36-62, Ankara.
- ATALAY, Besim (1985) *Divan-ı Lügati't-Türk Tercümesi I II, III, IV* Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- AYDIN, Hasene (2012) “Dilde Sıfır Birim Ve Sıfır Biçimbirimin Kullanımı” *Turkish Studies*, Cilt: 7, Sayı: 2, Sayfa: 169-181.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995) *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- BARUTCU, F. Sema (1989) “Altayca Kelime Başı /p/” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, Cilt:2, Sayfa: 1-40.
- BAŞAR, Umut (2016) “Yok Olma Tehlikesi Karşısında Halaç Türkçesi ve Ali Asgar Cemrasi’nin Çalışmaları”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2148-130X, 5(8).
- BAUER, Laurie (2004) “ The Function of Word-Formationan the Inflection-Derivation Distinction”, *Wordsand TheirPlaces*, A Festschriftfor J. Lachlan Mackenzie, Vrije Universiteit, 283-292.
- BAYRAV, Süheyla (1998) *Yapısal Dilbilimi*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- BLOOMFIELD, Leonard (1935) *Language*, AllenandUnwin, London.
- BOOJI, Geert (2000) “Inflectionan Derivation”, *Morphology An International Handbook on Inflectionand Word Formation*, Bölüm 1, Sayfa 360-369, Berlin
- BOSNALI, Sonel (2008) “Halaç Türkçesinde Gelecek Zaman: Biçim, Değişke ve Kullanım”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Sayfa: 809-822, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BOSNALI, Sonel. (2010). “Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış”, *Bilig*, Sayı 53, Sayfa 67-88.

BOSNALI, Sonel (2016) “The Khalaj People and Their Language”, *Tehlikedeki Türk Dilleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayfa: 271-292, Astana: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

BOZKURT, Fuat (2002) *Türklerin Dili*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

CEMRASÎ, Ali Asgar (2009) *Karşu Balukka Sâlam*, Endişe-yi Nov Yayınları, Tahran.

CEMRÂSÎ, Ali Asgar (2011) “Hälâc Türkläriçä Küdän Mârasımı vâ Qâdim Türk İnânlâriniyn Hizi”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21.Yüzyıl Konulu 3.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 1*, Sayfa : 97-208, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara.

CEMRASÎ, Ali Asgar (2014a) *Tülkü Matalı*, Tekderah Yayınları, Tahran.

CEMRASÎ, Ali Asgar (2014b) *Hacı Tülkü Matalı*, Tahran.

CEMRASÎ, Ali Asgar (2014c) *Helec Tili Gramuri*, Tahran.

CEMRASÎ, Ali Asgar (2015a) (çev.) *H. Süleyman'la Karınça Hikayeti (Süleyman Şah ve Karışka)* Azerbaycan ve Halaç Türkçesinde Nağl, Tahran.

CEMRASÎ, Ali Asgar (2015b) *Tülkü ve Hacı lăylăk*, Azerbaycan ve Halaç Türkçesinde Nağl, Tahran.

CRYSTAL, David (2015) *Dillerin Katli*, Profil Yayıncılık, İstanbul.

DEMİRCİ, Kerim (2007) “Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine”, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, Sayfa 126-139.

DEMİRCİ, Kerim (2008) “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”. *Bilig*. 45: 131-146.

DEMİRCİ, Kerim (2015) *Türkoloji İçin Dilbilim: Konular, Kavramlar, Teoriler*, Anı Yayıncılık.

DİLAÇAR, Agop (1989) “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Sayı: 19, Sayfa: 83-145.

DOERFER, Gerhard (1971) *Khalaj Materials*, Bloomington.

DOERFER, Gerhard; TEZCAN, Semih (1973) “Eski Türkçe ile Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk”, *Türk Dili Araştırmaları Belleten*, Sayı: 21, Sayfa: 1-12.

DOERFER, Gerhard (1977) “Khalaj and It’s Relation to the Other Turkish Languages”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayfa 17-33, Ankara.

DOERFER, Gerhard; TEZCAN, Semih (1980) *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Budapest.

DOERFER, Gerhard (1987) “İran’da Türkler” *Türk Dili*, TDK Yayınları Sayı: 431, s. 241-251.

DOERFER, Gerhard (1988) *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

DOERFER, Gerhard (1998) “Turkic Languages of Iran” (L. Johanson; E. A. Csato) *Turkic Languages* (273-282), London and New York.

DOERFER, Gerhard; TEZCAN, Semih (1994) *Folklore- Texte der Chaladsch*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag

DOERFER, Gerhard (1996) “İran’daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, Ankara.

DOERFER, Gerhard (Çev: Sultan Tulu) (2008) “İran’daki Türk Dilleri”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Sayfa: 99-110.

DOĞAN, Nuh (2017) “Türkçede İstem Değiştirimi I: Ettirgenleştirme” . *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6/ 14, Sayfa: 193-214.

EBADİ, Gheis Ayaz (2010) “Türkiye ile Azerbaycan Türkçesinin İran’daki Durumu ve Farsça ile İlişkileri” *III. Uluslar arası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, s.265-269

EKER, Süer (2011) *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004) *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Kadar Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERDEM, Melek (2009) *Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı: Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Standart Türleri Esasında*, Grafiker Yayınları, Ankara.

ERDEM, Mevlüt (2014) “Çekim ve Türetim Morfolojisi ve Sözlüklere Yansıması”, *Turcology and Linguistics*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Sayfa: 141-149, Ankara.

ERDEM, Mevlüt (2016) “Türkçede Türetkenlik ve Türetkenliği Ölçme Yöntemleri” *Türk Bilig*, Sayı: 32, Sayfa: 169-180.

ERGENE, Oğuz (2015) “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme Olanakları (Sözlüksel Olmayan Ad Tabanlarından Ad, Eylem Ve Eylemsi Yapımı)” *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat Ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:3, Sayı:6 Sayfa:236-265.

ERGİN, Muharrem (2009) *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım-Yayım-Tanıtım, İstanbul.

GÜLSEVİN, Gürer (1990) “Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihi İlgi Düzeni”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, Cilt 38, Sayı: 1990, Sayfa 55-64.

GÖKÇE, Faruk (2013) *Gramerişme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2013), “İran Türkleri”, *Yeni Türkiye*, 2203-2214.

GÖKNEL, Yüksel (2013) *Türk Dilinde Mantıksal, Anlamsal Ve Sözel Diziler*, Vivatinell Bilim-Kültür Yayınları, İstanbul.

GURBANOV, A. M. (1977) (Çev: Gülzade JABAROVA) “XX Yüzyılın Dil Bilimi Akımları ve Ferdinand De Saussure” *Umumi Dilcilik*, Bakü. <http://www.ege-edebiyat.org>

HA, İljo (1998) *Türkçede ve Korecede Biçim -Sözdizimsel Görünümler Üzerine Bir Karşılaştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

HEYET, Cevat (Çev. Mürsel ÖZTÜRK) (2008) *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri*, TDK, Ankara.

HİRİK, Erkan (2017) “Türkiye Türkçesinde Eşzamanlılık”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum.

İMER. Kamile; Kocaman, Ahmet; ÖZSOY, Ayşe Sumru (2011) *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

KARAAĞAÇ, Günay (2012) *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

KARABULUT, Ferhat (2009) “Dünya Dilbilimi Tarihi İçinde Divan-ü Lügati’t Türk’ün Önemi ve Yeri”, *Turkish Studies*, Vol: 4/ 3.

KARAHAN, Leyla (2004) *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara

KIRAN, Zeynel; KIRAN, Ayşe (2013) *Dilbilime Giriş (Dilbilgisinden Dilbilime)*, Şeçkin Yayıncılık.

KONUKÇU, Enver (1997) “Halaç” Türkiye Diyanet Vakfı İslamiyet Ansiklopedisi, Cilt 15, Sayfa 228-229.

KORKMAZ, Zeynep (1992) *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2009) *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.

KOTLU, Emine (2007) *Yapısalcı Ve Post-Yapısalcı Sosyal Teoride Dil (Sosyal Teoride Bir Model Olarak Dil)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

KÖPRÜLÜ, Fuat (1948) “Halaç” *İslam Ansiklopedisi* V/1, Sayfa: 109-116.

KÜLEBİ, Oya (1997) “Dilbilim ve Dil Felsefesinde Dönüm Noktası: Noam Chomsky” *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8, Sayfa76-81.

LİPKA, Leonhard (1992) *An Outline of English Lexicology: Structure, Word Semanticand Word-Formation*, Tübingen: Niemeyer

MEHMET, Gülsün (2007) *Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

MİNORSKY, V. (1940) “The Turkish Dialect of the Khalaj”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, V. 10/2: 417-439.

MÜLDÜR, Fatih (2016) “Noam Chomsky’de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı” *Kaygı*, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Sayı:27, Sayfa:59-74.

ORUCOV, Äli Heydär (2006) *Azərbaycan Türkçesinin İzahlı Lüğəti I-IV*, Bakı.

ÖLMEZ, Mehmet (1995) “ Halaçlar ve Halaçça”, *Çağdaş Türk Dili*, 84, s.15-22.

ÖNER, Mustafa (2006) “Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 1,Sayfa 60-76, Ankara.

ÖNER, Mustafa (2018) “Türkçede Eş Sesli Son Çekim Edatı Bile ve Kuvvetlendirme Edatı Bile” *Dil Araştırmaları*, Sayfa: 7-21.

ÖZKAN, Abdurrahman (2011) “Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Hâl Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler”, *Turkish Studies*, Sayı 6/1, Sayfa: 512-522

ÖZSOY, Ayşe Sumru (1997) “Chomsky’nin Sözdizim Kuramına Bir Bakış”, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*.

ÖZSOY, Ayşe Sumru; BALCI, Ayla; TURAN, Deniz (2011) *Genel Dilbilim I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

RİFAT, Mehmet (1998) XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

SARI, İsa (2015) “Türkçede Ekleşme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözcükleşme” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

SAUSSURE, Ferdinand de (1998), (Çev: Berke Vardar) *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual, İstanbul.

TEKİN, Talat (1995) *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 13, T.C. Kültür Bakanlığı, Simurg Dağıtım.

TEKİN, Talat (2000) *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9, Ankara.

TOKLU, Osman (2007) *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.

TULU, Sultan (2012) “Sekiz Halaçça Atasözü”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 1(1), Sayfa25-32.

TULU, Sultan (2013) “Ali Asgar Cemrasi’den Halaçça Bir Kaside: Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum”, *Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

TULU, Sultan (2019) “Halaççada Emir Kipi Tipleri” www.academia.edu

TUNA, Osman Nedim “Altay Dilleri Teorisi”, *Türk Dilleri El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın: 121, Cilt 2, Ankara.

UZUN, Engin Nadir (1998) *Dilbilgisinin Temel Kavramları: Türkçe Üzerine Tartışmalar*, Türk Dilleri Araştırmaları

UZUN, Engin (2000) *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

UZUN, Engin Nadir (2006) *Biçimbilim Temel Kavramlar*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul.

VARDAR, Berke (2002) *Açıklamalı Dilbilim Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.

VON GABAIN, Annemarie (Çev: Mehmet AKALIN) (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

VÖRÖS, Gabar (2002) “Halaç Dilinde Oğuzca Unsurlar” *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türk Yayınları, Ankara.

YILMAZ, Özlem Deniz (2012) “Türkçe Kelime Çekimi Ulamları Dizgesi Üzerine: Ad Çekimi Ulamları” , *Dil Araştırmaları*, Sayı: 10, Sayfa 123-13

ZEYNALOV, Ferhat (2007) “Türk Diyalektlerinin Tasnifi Ve “Halaç Dili Grubu” Meselesi, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VII, Sayı 1, Sayfa: 207-217, İzmir.

TATALAR SÖZÜ (METİN -1)

(1)

mən biliməm, bil` məkimçə qal` muşam
 hişəməki, yürəkimə hat` muşam
 şəhriyərda məqul ilham ul` muşam
 yaşa` muşam tatluğ şirin sözülə
 danuş` muşam tuşumçə mən özümle

(2)

artuq həyqam sözü mənə həz` kəlir
 sözlərim` çə yürəkimə qəm` kəlir
 danuşduğı, közlərimə nəm` kəlir
 sözlərimə, haçuğ şirin qətorum
 yadlarqə mən keçmiş künlər hətorum

(3)

bu dünyəçə yalğuzluqu aynadum
 munağ bili udumuşdum udandum
 yürəkimdə aqan qanqə bodandum
 hər iş kördüm sənə umud vayudum
 həğlədim mən küldüm köynüm vayudum

(4)

köynüm, közüm bu dünyəçə toğ oldu
 möhibbətım insanlarqə artuq oldu
 səni bildim pəxillikim yoğ oldu
 işqıyn erdi ağıbətçə daduma
 səndə savay, heç kim tüşməz yaduma

(5)

məndəq işqıyn şərabunda iç` mişəm
 merəbanlar merəbaniyn səç` mişəm
 səndə savay hər zətdə ələk` mişəm
 azad yaşar yürək səndə toğ omaz
 səndə savay dadqə ergili əs omaz

(6)

namaz üstçə işq həçağı hotlanur
 yürək kənər şeytan yolu vayulur
 köyin həğlər, közlər yaşda toluğur
 yek namazu hədrü işgə sat` maraq
 dünya tüşıyn namazlarqə qat` maraq

(7)

Yarəb öziyn eti mənə inayət
 Yürəkimdə puzulmata bu ayət
 Keçmiş künlər oldu mənə hekayət
 buyru qossa damağumu almata
 luva hatmuş yürəkimçə qalmata

(8)

yarəb öziyn ölkəmiz abad eti
 ruhumuzu dostaqda azat eti
 tola qossa yürəkləri şad eti
 əs nənələr bala dağıyn körmətə
 diləkləri ermədiklər hölmətə

(9)

yekə bizdəq həq hayup həq danuşdaq
 insan oldaq insanlarqa qaruşdaq
 həq yoluça yazoğ əldə yapuşdaq
 qar` şəməmək baruşluq` la yaşıdaq
 yar` şəməmək haçuğluq` la qaşıdaq

(10)

yürəklərdə bildiyn həqqiyn qudrətiyn
 qədriyn bildiyn bəzletgiliyn nemətiyn
 siməyn əs siz insanluğıyn hormətiyn
 yürəkiziyn yoluyn haçmayn şeytanqa
 əyilipəyn təzim etdiyn Allahqa

(11)

yekəyn qeflət udusunda udandaq
 adil omuş bel qulluqqa vayudaq
 həqqi buldaq aşuğlarqa qaruşdaq
 munu bildək keçip varan umurar
 axur körəyn yüzü qara kumurar

(12)

bu dunyaça mal həsrətiyn çekməyn siz
 dünya malıyn bi-bir üsti tükməyn siz
 həlal toxum həkdiyn həram həkməyn siz
 Allah bilir kim qazanur kim yeyir
 sarsağ ular bu dunyaça qəm yeyir

(13)

ruzugariyn sən işləri zarıma
qəm yükləriyn öz bağıryna vayıma
yekke şişmə eziyn bidik sayıma
havul bili sən u yalğuz allan`yu
unda omaz haduruqayn yoliyn`yu

(14)

toğru yuva tərsələr`kə qaruşma
əyriləriyn sən işləri çaluşma
hitik hayu söziyn yupağ danuşma
bəlkə sənə taqu əman omadu
baruşmaqqa taqu zaman omadu

(15)

Tarı həvi mən tuşumça varmuşam
yürəkimçə tarıyn öziyn bulmuşam
hişədikim mən Allada almuşam
bu sözləri dəc işq hatmuş tilimə
yürəkimər mənüm to`fa elimə

(16)

ey bu dünyayn tört`əllə tutqulular
xalqıyn malıyn öz malı qatqulular
Keşik yemiş aşukar yatqulular
bikün sizi acəl berisi boğar
munu bildiyn hesab künu yovuğar

(17)

Allah səniyn dərğahinya şukr olta
sanqa kəlməz nemətiynə şukr olta
calalıynya,şovkətiynə şukr olta
məni nərde kətədiyn nərəğ yetgərdiyn
nəhavul dunyaqa məni ertirdiyn

(18)

kimbilir`ki taqu nəşə olunsa?
qanu çiçək suluqsa ya gullansa?
bu aç beriyn qarnu qaçan toğlansa?
tuğru yovayın qulluq etdiyn Baluqqa
qəm o qossayın verdiyn aqan suvlarqa

(19)

xoş` halları həq eşikiyn çalqulıyn
işləriçə həqqi yadqa hadqulıyn
bu dunyaça atu havul qalqulıyn

bizdəq oxşuq hağaçlarqa yarpaqqa
bikün bizdəq qaruşumuz turpaqqa

(20)

Qurunu kötürdüm qodum boşuma
yalvardum xalıqqa səx yoldaşuma
buz suvu qatmağa hissi aşuma
tözüm vərə yarəb yazoğ bəndəynəm
biliyom ki eşkiynçə şərməndəynəm

(21)

asta-asta sözlər kəldi tilimə
vurğun oldum yovuqlaşdum elimə
töşündüm mən, ayar kəldi əlimə
köndərgili bildim işqiyn özürü
aşoqlarıyn yurəkinyən sözürü

(22)

yurəkimiyn nazıyn çəkə bilmorum
qələm yazor tiliyn, saziyn bilmorum
u hoqıyır artuq yazə bilmorum
yarəb öziyn yurəkimə qüvət vər
nəzər eti qələmimə qüdrət vər

(23)

qalqulu umru mən sizdilə belorum
hayum, külüm, şadluqizçə oynorum
qızum-qızum aluşorum könorum
vafasu yoğ qarri, omaz ruzugzar
bu sözlərdəq məndə qalta yadugar

(METİN-2)

(1)

Qarşu Baluq Baluqqa sən qarşussayn
bizdə hıraq Dounaqa sən qonşussayn
Yarğeyibçə yatqulların qaşusayn
Qarşu üstündə uzaq vağdaq yollarqa
qomru uçar hendə qonar gullarqa

(2)

yoqqarınça Hürün Güney, Gıtkamar
quzayınça Dam-Dam, Rəkin, qarakamar
kün` çaların Eyir, Pirək, Taxt kamar
kün` batarın Məkinəri, Qarşuru
bu qəribdə xəbar almayn naşuru

(3)

Qarşu Baluq səniyn tağıyn taşlarıyn
məxməldə bəzənmiş taşıyn boşlarıyn
yeməliğər Purşuk, pətlə aşlarıyn
yulduzlar keçələr köz-qaş etələr
nişanlığlar bi-birisi erələr

(4)

yoqqarınça varar hürün taşlarıyn
safasu var, uca tağlar boşlarıyn
öziyn narun qara teliyn qaşlarıyn

yaz künləri Bağurqarayn uşduğı
narun olur u numurtqa toğduğı

(5)

Qarsu Baluq canom qurban Baluqqa
qəribələriyn kələylər boş vurmaqqa
qomru vara yuluqular gullarqa
nənələriyn közü yolça qalmata
qomru vara köynü bağça qalmata

(6)

Qarşu Baluq ildirimlər vurduğı
sellər suvlar çaylarıynça ağduğı
qizlər una dingə turmuş vağduğı
səlam olta hürün səqqələrizkə

(7)

Qarşu Baluq bağurqarayn uşduğı
ot dibiyndə tavuşqanlar purtduğı
bağçalarıyn qızıl gulu haşduğı
bizdədəq bi mömkün oldu yad eti
haçulmaduq yürekləri şad eti

(8)

qurban olum tatluğ Xələc tiliynə
tamarzusam Baluqiynə, eliyne
keçə kündüz yalvarom mən yeliynə
Baluq kalı məndə səlam yetgəri
ullarda bi mənə xəbar yetgəri

(9)

kökərciklər yələkləriyn haçalar
dam-duvarda burra-burra uçalar
yulduz vara Baluq üstçə qaçalar
mən bu dünyayn havulunda yıraqam
mavlaqar mən Baluqumda uzaqam

(10)

uca tağlar bi-birisiyn körələr
vağmaqula Alla` ğuvasum verilər
canu sağluq bi-birisi hişilər
şair ular bi-birisiyn körüğe
sazla sözlə lapurt almuş verigə

(11)

Qarşu Baluq Təlxabiyn şur çüşməsi
havul etər nasaziyn öysürməsi
unda içgiliyn yadı tüşər məzəsi
Yayluq iççə sağun içən künlərim
Maşk suvunda kıkav içən künlərim

(12)

ayıd öngü buğçalarıyn biçdiki
həsərət gulu qar astunda hindiki
hürün bulut peytənləriyn siqdiki
bizdədəq bi yad etgili sağ olta
dərdlərimiz quy hayulta dağ olta

(13)

ayud öngü boşlarça pay varrantı
nışanlığ qiz asda-asda vağarantı
ayudluqıyn külə-külə allartı
qorqarartuq pay boşunda tüşəkğa
yağluq astça məcməgə körsənigə

(14)

باسموس بحيم او دانا
Qarşu Baluq kün esiyni dağlita
yüziyn kültə çüşmələriyn hağlita
körpə kallar bi`qavda gul bağlita

yel kəldiki hitikəltə bu yanqa
mənümtə bi yatmuş bəxtim udanqa

(15)

Qarşu Baluq səniyn əliyn var olta
tört yanıyndaq bulağ olta bağ olta
bizdə söre səniyn boşıyn sağ olta
dunya qaza-qədar hölüm yitimər
dunya vafasuzar kalsuz yitimər

(16)

Qarşu Baluq yolum səndə holundu
mohibbətiyn yürəkimə calandu
havullarıyn uşdu kökgə hazaldu
bilməzətdim hölüm-yitim varamuş
haduruluq-yetimçilik varamuş

(17)

həsərətəm u tatluğ-tatluğ, sözlərkə
namərdlərəkə əyilmədik, düzlərkə
tamarzusam xuş vağqulu közlərkə
hitiklərəkə beyin əyri körüllər
una vağmuş küynəriçə külüllər

(18)

Qarşu Baluq yigit hikmək yitirməz
umur keçər yazoğ yoluyn bitirməz
yaltaq adam umrıyn boşqa ertirməz

bizdəq Vallah yadda himüq sizləri
Körə bilmədik bağuşlediyn bizləri

(19)

Mohəmməd Xan havul əzan verdiki
Baluq içiye səs təpədə tüşdiki
Aşuğ Rəsul çügür səsiyn hidiki
yadıncarkı nəbər tez-tez varradum
quşlar vara pər haçmuş uçaradum

(20)

Qarşu Baluq mohərrəm hayu olduğı
Hüseyn İmam qiliçiyin oynatduğı
Hac Abulfəzl hor yere hoquduğı
Qolam Rəza firiz tolganturratdu
Məşə Yasın səndəlləri qorratdu

(21)

Küdənlərçə bəylər anar hatduğı
Baluq içiye çavuş səsi tulduğı
hat üstüçə narun kəliyn yurduğı
qalmuş şirin udu vara yadumça
əsər qomuş yadomça hər zadumça

(22)

Qarşu Baluq Dam-Dam yalıyn çalusu
 Piriz tağıyn varaku bozputasu
 Xuman yoluyn quzqulağı buğdasu
 bi sinəma parda`suru Kōzümçə
 tək yormuşam səyr etorum özümçə

(23)

təmədüniyn aç közəri kur olta
 ağzuçaku tatluğ şərbət şur olta
 bal yediki ağzu tola qur olta
 hər tükülə bisaz bizlərkə vurdu
 yürekləri çekdi köktə qopardu

(24)

Qarşu Baluq Gavan yoluyn banasu
 çavuşlarıyn kəleyr havul sedasu
 ziyarətqa varqularıyn qadasu
 tüşəkəltə aç yupağçu közəri
 allandıq biz təmədüniyn sözəri

(25)

Qarşu Baluq şeytan bizi allatmuş
 mohibbəti yüreklərdə qavzatmış
 bəxtimizkə qara künlər yazturmuş
 Yaltağları hatmış havullar canı
 baruşluqu beləştirmiş öz qanı

(26)

Şəhriyar hayur:hitik adam qan hatmaz
 havul insan beley xəncəri vamaz
 amma yazoğ kur tutduqıyn salmaz
 behiştemiz cəhənəmkə körəri
 zihəccəməz mohrrəmkə körəri

(27)

xəzan yeli yarpaqları tökdiki
 bulut tağda Baluqqa sürüldiki
 Mirzə Yunus havul azan verdiki

titirətmə tüşərətədi yürəkə
 hağaçlarda q tarıqa boş əyməkgə

(28)

Qarşu Baluq səniyn boşıyn sağ olta
 oğullarıyn hoçaqları çağ olta
 birçək uzaq qızlar Hürünbəxt olta
 əzəb-əzəb oğullarıyn cəvlanta
 dünya bizkə küdən olta sazlantə

(29)

Çay Banasu,suvin ağta qalmata
 tələ taşlar ravənginyə tolmata
 bağçalarıyn puzulmata solmata

Məçidingə İmamzada yuralta
 unıyn atu "Səlebne Heydər"olta

(30)

Qarşu Baluq Hürün günəy banasu
 qomrularıyn hoqumaqu dallarıça balasu
 quzularıyn hürünəri əççiləriyn qarasu
 bivarsatdum Pirək-piriz yalları
 hoqusatdum Qonçularıyn halları

(31)

tamaşaru körpə taşqar hündiki
 qarayazça ildirim səsləndiki
 qonçu tezdə yilğiləri sürdiki
 Quş Qəyəsi Təkənəri yatağı
 Məkinələ Qızıl Çüşmə hadağı

(32)

Qarşu Baluq qonçu dəmlir çayusıyn
havul bilir yiğiləriyn sanusıyn
əççə toğar alur qoyını balasıyn
eşikəri çalar muştuluq hayur
Xalmayn verir yeri numurtqa alur

(33)

Qarşu Baluq Gıtkamariyn göliçə
bolağ coşur Yusuf Abad köziçə
yarpuz otu həzör suviyn yüziçə
narun quşlar orda kəlip keçorlar
xalvatlamuş aqqarda suv içorlar

(34)

Biçin üstü buğda biçən hoğraqlar
hayın sənki birçək taror tarğaqlar
Bağurqarayın hörküt gülü oğlaqlar
Biçinçilər avduqlarıyn içorlar
çurtda söre buğdalarıyn biçorlar

(35)

Bu Baluqça baruşturmaq varatdu
suvşuzlarqa suvtağutmaq varatdu
insanlarqa havul vağmaq varatdu
yadları xeyir u insanlar noldular?
havulluqiyn yoluyn bizkə haydular

(36)

بولونماز

Kitiklärkə kündüz dana tökdiki
oynamaqça gildir ciziğ çekdiki
(h)uşaqları ciziğ iççə həkdiki
nəbər kallar oynamaqda toğ omaz
u künləriyn tayu taqu bulunmaz

(37)

Qarşu Baluq xarman üstü olduğı
Mirzəbdrof yavqu yeri yurduğı
Pakarları xarmanlarqa tulduğı
rəyətlər buğdasıyn dəclerətdi
pakarlardağ buğda qəfisterətdi

(38)

Qarşu Baluq Təlxab küni batduğı
körpə kallar şamıyn yemiş yatduğı
hay bulutda hinmiş közqaş hatduğı
bizdədəq bi sən ullaqqa qessə hayu
matallarqa maqul qəm o qossa hayu

(39)

Qarşu Baluq payuz çağı olduğı
Ruğiyə xalam qızıl palçuğ hovduğı
dalan iççə tunur çekmiş qorduğı
bidəq hayu unıyn əley var olta
qəbri işiq tört bi`yanu gul olta

(40)

Fizzə xalam keçə matal hayduğı
kalaf xamayn qollaruma hatduğı
kalaflarda nənəm yumqaq sarduğı
mən holunsam bidəq bala kal olsam
bi gul haçsam unda söre puzulsam

(41)

Əbəmnənçə avduğ-şirə meyl etdik
söre turup təkənəkə seyr etdik
qamuşlarda narum süpürgə yığdik
mənümtə bi`qamuş iççə sözüm var
havasumça bi`narunqa közüm var

(42)

Kəlin bacu çayça kəsik yuduğı
qab-qacaqiyn gilişginlə hovduğı
Gulafşanıyn suvu bidə ağduğı
hat`vara biz hər yanqa aşarartuq
Allah nə xuş biz qəmsiz yaşarartuq

(43)

Qarşu Baluq küdan çağı olduğı
Kəlin əley Cəm Xinəsiyn vurduğı
bəy kəliynkə damda anar hatduğı
mənümtə o qizləriynçə közüm var
aşşuqlarıyn sazlaruça sözüm var

(44)

**Qarşu Baluq kurkerezeyn yarpuzu
Hürün yolça bostanlarıyn qarpuzu
Korra`yalça yemlikləriyn saqquzu
haladaq var ağozumça tat verir
u keçgili künlərimi yad verir**

(45)

Ruzaluqça ağuzlar vayullatdu
oboştaca monacat hayullatdu
qarru-cavan məcidlərkə tullatdu
dayrratdu məcidləriyn çayusu
nəməziyn camayəti kallarıyn boğuşmasu

(46)

**Məş Canəli Təkənəkə varradu
əşgəəri hat vara çapturratdu
qirği vara bana boşıyn allatdu
holunduği hayuratdum harməğayn
hayuratdu sağul bəbəm piroğayn**

(47)

qış keçəsi yorqaluqa varduği
qar kurtuku yol-yolağu vaduği
Vic kürgəklə çiriğ yolu haşduği
tülkü həvdə fərikimi qavzadu
xanum nənəm turdu qaşıyn qamadu

(48)

**Qarşu Baluq cinliğ bağıyn bağçasu
bağçalarıyn hiri-xorda alçasu
Kəlinləriyn tüzməəri tağçasu
hey tüzülər közlərimiyn rəfiçə
xeymə vuror yadlarımıyn səfiçə**

(49)

KəlbHacəli xarmança çan sürətdi
hey ennətdi küləşiyn kürerətdi
Pirəkçə bi`qonçıyn iti hörrətdi
bidə kördiyn əşgə hadaq saqladu
tağqa vağdu qulaqlarıyn qavzadu

(50)

ayud öngü qızıl palçuğ əzələr
Koşk həvləriyn duvarlarıyn çirpələr
naqquş vurmuş tüzmələriyn tüzələr
qiz-kəlinyn nəndisilə xinəsi
havaslanur nənəsi,qadun əbəsi

(51)

**Qarşu Baluq ayud yovuq`laşduği
qiz-kəliynlər çin çin paçıyn alduği
kün bulutda yerkə köz qaş hatduği
biz xuşatduq göl boğzuça turratduq
Hatcularıyn yay toğmağıyn aluratduq**

(52)

**Qarşu Baluq Kulçarşənbə olduği
burra-burra xalq xarmanqa tulduği
Körpü astunda keçmiş hotda aşduği
yavaş-yavaş bağlarqa ağaratduq
tüzüllədik mav astunda varratduq**

(53)

Ayud şamu keçə quş hoqırartı
Nişanlığ qiz bəykə əlcək toqırartı
hər kim dəsmal bi`pacada soqırartı
əy nə havul rəsımər tütükə varmaq
Bəy dəsmalı ayudluğıyn vayumaq

(54)

həglədim mən həvçə maqul yalvrdum
Dəsmal aldum tez boynuma çulqadum
damqa hündüm dəsmalumı salladum
Səkinə əbəm beş qırranlıq vayudu
Tatam Rəzayn ruhi dua yolladu

(55)

**Ayid omuş numurtqa bodaduği
əlləştirmiş singilisiyn suvduği
xarmanlarça Leylim Leylan hayduği
gadam qurmuş qizlər taşla vurratdu
yumşaq yerçə hərlər hatluquratdu**

(56)

çaştda ilğər varup körüm varatdu
 çaştda söre xarmanlar tolaratdu
 qoç oğullar öz səvdikiyn bullatdu
 kişilərdəq qol çulqamuş leylikmə
 Xədicə əbəm hoqıratdı qizlərkə

(57)

yaz keçəsi kerezçə suv şarullır
 Xar-xar çayın haçuğ suvu xarullır
 qaraluğça beriyn közü parullır
 Xar-Xar çayu xeyriyn olta ağuriyn
 yerdə kökgə xomar-xomar vağuriyn

(58)

qış keçəsiyn payalru otağu
 baluqluqiyn oturağu yatağu
 kursulariyn tunurlau yanağu
 yorqallrıyn şəbçərəzi idəsi
 Baluq tolar külüp danuşmaq səsi

(59)

yaz haylaru kün yeri qavurduğı
 narun qizlər çüşmə boşı varduğı
 haçuğ suvu maşkları toldardığı
 çin-çin paçın pulluğ tellər qayançar?
 hat belicə qiz-kəliynlər qayançar?

(60)

cuf çularıyn malla-malla közləri

Həsən ağayn şirin şirin sözləri
 Xələci haydum hoqıtarlar özləri
 biltələrki adam varor at qalur
 havul-pisdə ağuzça bi`tat qalur

(61)

Rozaluqça xəmir yuğrar keçələr
 tezdə yüzü xəmir erər keçələr
 Taş Kərmələ tunur qizər keçələr
 Girdə-lavaş, yapqulular noldular?
 Kula yemiş pul bulqullar noldular?

(62)

Qarşu Baluq qış künləri vurduğı
 Bidikləriyn kün haluça yurduğı
 Ağullariyn öz sözüçə turduğı
 rəhmətliklər bilgi qədər bilettdi
 ağzlarında dor vara söz hünnettdi

(63)

qış künləri kün küneykə çaldığı
 Baluq Kalu qartoppu oynadığı
 qoç oğullar kakulukğa vardığı
 mənüm ruhum munağ bili uraçar
 Kakluk vara yatmuş boşu qarasçar
 ۶۴

(64)

qom-qonşu uzadığı cəcimiyn
 qoç kişilər həyirrettdi cələkiyn
 qiz-kəlinlər toğirətdi gilimiyn
 qonçulariyn yürəkləri bişoru
 yandığılarıyn sözmələri teşoru

(65)

Vafs almasıyn alma satan kətdiki
 kallar səsi Baluq içiy tüşdiki
 biz buyanda qulaq hasmuş bildiki
 çəpiş vara bidə hatluğuratduq
 Bezi vermiş alumləyn aluratduq

(66)

**Qarşu Baluq mohibbətler qazuldu
cavanlarıyn vardu bi-bi hazaldu
talə mizkə nabar künlər yazuldu
cahilləriyn yurdu məclis yoqqarı**

alimləriyn qaldu məclis taşqarı

(67)

**yel yaduğı halaçəlpav tüşdiki
fərik-kitik kərmələri həşdiki
Purşuk aşu tunur boşça bişdiki
öz yanızça mənidəq bi`yad etdiyn
qərib yerçə yürəkimi şad etdiyn**

(68)

**Qarşu Baluq mırzalarda var yana?
hoqmaq haçor xorda kallarqa yana?
Xarman üstü hoqmaqu vayor yana?
mənde Mırzalarqa yetgəri səlam
məzarları üstüçə hoqı bi`kəlam**

(69)

**kündə tezdə Qurbənəliy kəllətədi
yilğiləri Gulafşanda sürretədi
qom-qonşu körpəsiyn bəllərətədi
tunurlarıyn tütini qavzannatdu
hikməkləriyn töşləri qavrulladu**

(70)

**Şair hayur:dunya yupağ dünyaru
Oğuz Xanda,Nuhda,qalan dünyaru**

**bilgilləri dərdgə hatan dünyaru
hərkimkə hərządu vermiş almuş
Əflatunda biqurruğ atar qalmuş**

(71)

**Qarşu Baluq Qara Kamar Banasu
Dərbənd tağın kesi Qabbar Mumasu
uda tüşər tavuşqanlar luvasu
urda keçəyn Baluqumuzıyn özi
bizdəq keçdək Baluqumuzıyn sözi**

(72)

**Bu Baluqu nabar künkə kim hatdu?
Motadluqıyn eşkin bizkə kim hacdu?
yigitlərdə kim qırıldı kim qaldu?**

**Təkənə Çayları tolmuş suvunda?
ya qurrumuş hağçaları suvsuzda**

(73)

**Qasum Tatam kültürməkçə sərədi
hürün saqqəl mərifətliq hərədi
qara közü lampa vara könnədi
beş yaşumça Xorasanqa seyretdik
İmam Rəzayn qəribyerçə yad etdik**

(74)

**KəlbHacəli şəhidləriyn tacutdu
el əliyndə tutmaq unıyn xacutdu
ziyaratqa varmazaqan hacutdu
bizdəq onu unutmaqqa havular
xuş kəlamu yadumuzça matalar**

(75)

**Qarşu Baluq öz özlərim holundu
Babam höldü diləklərim yumuldu
pərrim sindi həvim-luvam puzuldu
nabar yerçə künüm batdu şam oldu
dunya mənə bi xaraba şam oldu**

(76)

mənüm Dədəm küllətdi bağlar vara
kültürətdi bulutluğ tağlar vara
söz-kəlamu ağzuça yağlar vara
atu əli, Rəza, Abbas oğludu
Cəmrəslərqa u bi` havul yavğutdu

(77)

mənüm dədəm, qonşularıyn salmad
yalğuz qaldu bu Baluqda varmadu
atu qaldu amma özü qalmadu
ayud hayu min üç yüz yetmiş yliçə
seyzan yatdu qaldu duvar peyiçə

(78)

Şəhryar hayur: gul qonçasu xəndanar
xef oltaki yurək xoraku qanar
ziyndəganluq bi qaraluğ ziyndanar
bu ziyndaniyn eşikləriyn haçan yoğ
bu darluqda qortulqulu purtan yoğ

(79)

Qarşu Baluq tağlar meyar dumanar
künlərimiz borğutluqar yamanar
bi-birizdə hadurulmayn amanar
havulluqu əlymizdə aldular
nağlay bizi tərsə künkə hatdular

(80)

bi` hünsətdim TəvəKəlliyn banası
bi` vağsatdum turpaqusı taşusı
bi` körsətdim nəsə kəlmiş boşusı
məndəq unıyn qarula həgliğətdim

(81)

Hun yağurmuş Tunur aluşturdugı
Hulak hatmuş Əştədaqu qurduğı
Leilan qeynədi ki Yaralma qızardugı
tunur boşca uyan buyan varratduq
Allah nə xuş yaralmayn qaparadugı

(82)

şamçağular həvdə taşqar hünnətdik
Leylançaku suv vara qeynerətdik
Muşğanaça, bağlarça oynərətdik
nədə qaldu künlərimiz çağumuz?
talan oldu dəşlərimiz, bağumuz

(83)

Qarşu Baluq payuz hayın şıqşığı
Quzaylarıyn qızğın-qızğın qışlıqı
yar-yoldaşıyn avval yazca xuşlıqı
Douna boşca mənideq siz yad etdiyn
Surfa boşca qeğənaqu meyl etdiyn

(84)

Qarşu Baluq yaşutlar holundular
bi-bi mənə tusburlamuş vağdular
yovuqlarum məndə hıraqlandular
yar-yoldaşla, oynaqulu künlərim
hağaç hönmüş, tulqınlulu künlərim

(85)

keçə kəldi künümüzü batqurdu
udu kəldi közümüzü yumturdu
dustlar bizi biganaqa satqurdu
gul puzolur yarpaqları həylənir
kün batduğı suvlar qanqa belənir

(86)

Qarşu Baluq ÇalHəvləriyn koşk olta
bizdə söre qalqullarqa ışıq olta
varqullarda kəlgillərke məşq olta
Körpə kallar, Xələc tiliyn salmata
hər əççi boş sözəri allanmata

(87)

Qarşu Baluq pis künləriyn omata
yaz küniçə tolu-yağuş yağmata
quzularıyn sel astuça qalmata
uduqulu ududa tiskinmətə
tolu kəlip damu-taşu yürmətə

(88)

biçin üstü biçinləri biçdiki
qara bulut künaş öngi hündiki
yağuş kəlmiş sel Baluqu yetdiki
yük kətmışdim əşgələrçə Baluqqa
nənəm haşdu yükləri xarmancaqa

(89)

qara bulut qalqdu kəldi havaqa
Biçinçilər holundular Baluqqa
Dədəm vağdu sel yetgili hağaçqa
haydu balam vay həvimiz yiqildi
duvar sindi sel otaqqa tiqildi

(90)

Cuğu haydu: sel taqudu xarmanu
kim körmüşdü yaz künüçə buranu
Məkinəçə qaldu Əkbər Ziyadəli qanu
uğurumuz bizim əs xeyr omadu
bu yayluqta bizkə əs seyr omadu

(91)

bu yil yayluq bizlərəkə qışlaq oldu
mallar canlar vardu biçmək heç oldu
Xoynalariyn astu tamam suv oldu
sel oynadu quzu-oğlaqu yetdi
Hamam Çayu aqdu Hamamu yiqdi

(92)

səni vara tağqa hatdum nəfəsi
səndəq holı hayu kökgə bu səsi
toğaniyndaq tar omata qəfasi
buda bi şer darça qalmuş bəğiror
muruvvətsiz insanlaru qeğiror

(93)

Qarşu Baluq mərd oğullar toğu sən
namərdləriyn burunlarıyn hovu sən
banalarça beriləri boğu sən
quy quzular ayun-şayun otlanta
şişəkləriyn qodruqaru qatlanta

(94)

nəbər olur bi pər haçmuş uçuqam?
bu darluqda qortuluqam qaçuqam
uçup varmuş həq eşikiyn haçuqam
yar-yoldaşqa bəxtiyarluq, hişegəm
yaşutlarqa canu sağluq, hişegəm

(95)

XalOğlumla bikün varduq Eyirke
uğur etdik Eyirçə bi Xeyirke
keçə kəldi bizdəq höndük seyirke
Xuza içində əkkiəl yağaq hidik
Əbdelməmməd dayın yağaqiyn sidik

(96)

Hoqmaqlarda qortulduğı höndiki
heybənlemiş bi-bimizi siğdiki
yolça hərnə körmüş vurup yığdiki
Allah nə xuş xemdi-xemdi küllətdik
çaştda uyan hoqmaqça udirətdik

(97)

Qərib yerçə közüüm yaşda toğ omaz
yüzüm külər qəmliğ köynüm haçulmaz
bahar vardu qomru nəğmə hoqumaz
bi qavda gul vadum verdim yellərəkə
məndə almuş taqutuqa bəylərəkə

(98)

mavlaq kördüm boğanaqda dumanda
yazda qışda yayda yildə zəmanda
Keçər varor pislikdə havulluqda
sərə pəşimanu, yaramaq körməz
adam oğlu havulluqu yitirməz

(99)

bi uçsadam Qartal vara köklərkə
qaruşsatdum tağdaşgulu sellərkə
həgləsətdim yurda yıraq ellərkə
bi körsətdim hadurluqu kim hatdu?
Baluqumda kim qirildi kim qaldu?

(100)

Fəhimiçə şiryn tatın tatmuşam
Müdiriyn ağzunda qapmuş utmuşam
gadadaq bi müdiri allatmuşam
xəmirimiz varar hayup purtmuşam
Pirək kesi Gadamluqqa varmuşam

(101)

yirillədim sizdəq çükürü çaldıyn
mənüm Baluqumça beş onkün qaldıyn
qalusunda göləsiyndə siz aldıyn
heç umrıynça şuvraq suvu körmişəyn?
bu suvla bi kıkav hatmuş içmişəyn?

(102)

buda xiyal banaları kün çalmuş
uca tağlar,taşlar yadumça qalmuş
Qarşu Baluq özü mənə danuşmuş
bu nə səsər sən dünyaqa hatmuşayn?
yekə boraq kördüm nedə qalmuşayn

(103)

Qarşu Baluq kəldim səni bəlligəm
yatuvaqam qoynyn iççə udıgəm
yar-yoldaşla hatquluqam oynıgəm
kalluqumu qeğirigəm yekəgə
yaşluq yüziyn sidirigəm külügə

(104)

Qarşu Baluq çekdiyn bizi sən kətđiyn
yurtumuzqa luvamuzqa yetgərdiyn
sən"Bilim"i kalluquça yiterdiyn
bikün olur yitirməşiyın bolıyn sən
kitablarıyn hoqıyn alquş hayın sən

(105)

bud tüşgölü el köç etmiş varmuş
hadurluq şərbtin nuş etmiş varmuş
umrumuziyn kücü köç etmiş varmuş
Keçmiş varmuş varup kəlməz yollarqa
Tozu qonmuş bu taşlarqa gullarqa

(106)

buda tatluğ yadçakular yatulmuş
taşlarula boşu boşqa çatulmuş
tanoşluqıyn taşu bidə hatulmuş
mən vağduğı turuyorlar vağurlar
bidə yatmuş köndərorlar yağurlar

(107)

varqularıyn buda yeri körsənir
Səkinə Əbəm hürün kafan bürünir
dalumda tulqanur hayur-səslənir:
"yarıynla yaşı sən cov bilə-bilə"
"o dünya yaranmış yalğuzqa körə"

(108)

Xan Xələclər buda qurmuş hoçağı
teme omuş beri quşlar yatağı
Hüseyn Xan qalasu douna hadağı

nağlay yigit yatmuş bu yarğeyibçə
sümüklər əzilmiş duvar peyiçə

(109)

bu yerlərçə ciziğ çekmiş puzmuşam
yar-yoldaşın huşqların utmuşam
qorquşumluğ saqqa almuş satmuşam
nəbər kallar turşu-turşu oynilər
köynümüzün qəm tağların şadlılar

(110)

bu Payaçə saruğ əççə toğduğı
Xanum nənəm aquz sütiyn sağduğı
Hala Oğlaq körpəlikdə vağduğı
siğərətdim əççin şaxıyn, təzməgə
vağaratdum bayda tulup təşməgə

(111)

otcularla bu çaylarda keçmişək
Dömdüklərin buz suvunda içmişək
buğdaluqça buğda həkmiş biçmişək
əşgəəri niyaqulu künlərim
çəpiş vara oynaqulu künlərim

(112)

zülüm əleyndə mavlaq cafa çekmişəm
tirənmişəm zalim bağrıyn əzmışəm
gilayluqum Təriqa mən etməşəm
beyin Yaltağlar bizkə əfzəl omuş
Sarsağlardağ ullar sözi allanmuş

(113)

Ağulların varmuş kafan cürrütmiş
Cahulların dünya qəmi bөрünmiş
Alumların Xələc tiliyn yitirmiş
uzaq etdim sözlərimi bağuşlı
haçuğ etdim yirlerimi bağuşlı

(114)

Qarşu Baluq səniyn köyniyn şad olta
dunya`ta var ağziyn tola tat olta
turpağçaku qoç kallarıyn yad olta
hayu mənüm bilim oğlum cəmrasi
bi umurar qəm qaluru buğçası

BALUQUM (METİN-3)

(1)

ey Baluqum ey vətənüm diyarum
ey səniyn turpayğıyn mənüm məzarum
səndəri bu yadçakularki varum
gul kallariyn yüzü mənüm baharum

(2)

ey turpağıyn sürmə bizüm közlərkə
abadluqıyn köz-qaş hatar qizlərkə
Xeyr gulu`vara külər yüzlərkə
Xələctiliyn məzə verir sözlərkə

(3)

danuşupa köyünləri şad eti
yiğilgili həvləri abad eti
turpaqqaku kallaru sən yad eti
səndəq mənüm qossamla bi dad eti

(4)

Baluq sən siz kimkə köyün vayıdım
qoynıyn haçu,ta səni qollaçlıdım
boynuma qol hatu uçağ həğlidim
sözlərimi haydum yürək dağlıdım

(5)

baluq mənüm ser sözlərim haz`dağar
qan yürəkım bu dünyaça toğ`dağar
yürək dərdiyn bilgililər haccuğar
boşda keçən künlərkə tanuş yoğar

(6)

yadları xeyr u keçgili künləriyn
hoğraq çekmiş biçin biçən künləriyn
yayluqlarça sağun içən künləriyn
şad künlərçə buğda biçən künləriyn

(7)

Bu Baluqça bəfor çekən yoğatdu

qeyrət camiyn içməgili yoğatdu
şirin-şirin körpə kallar toğatdu
yekələriyn köz-boşları sağatdu

(8)

mərdanalıq tunıyn bizdə aldular
qara küniyn eşken bizkə haçdular
cahilləriyn yollarunda hazdular
cavanlarqə mafənguluq yazdular

(9)

tezdə yüzü gullar bizkə küllətdi
əzan səsi yürəkləri yürətdi
səccadalar ətri həvi bürətdi
Əbələrdəq eşik pacayn sirrətdi

(10)

unduça bi`mərdanalıq varatdu
insanlarça mərəbanlıq varatdu
köynü bilik yəganalıq varatdu
nədə munağ biganalıq varatdu?

(11)

lala boxlla vağmazatdu lalaqa
adaş xəncər vurmazatdu adaşqa
bilgililər varmazatdu qırağqa
bilməzəklər tüşməzətdi haraqa

(12)

qədimkilər havul danuşmaqları
bi-bi siniyn haliyn soruşmaqları
yürək söziyn bi-birkə haymaqları
təbərrikar bizkə ullariyn turpaqları

(13)

qədimkilər tatluğ-tatluğ sözləri
qədimkilər xuş vağqulu közləri
yadları xeyr nədə qaldu özləri
uşdu kökgə havulları düzləri

(14)

tafaqıyn taqulta səniyn ey fələk
 yaraladıyn gulu qavurdıyn fələk
 Qəribləri çekdiyn tağqa ey fələk
 Kərəmləri hatdıyn hotqa ey fələk

(15)

qamətı gul oğullarınyu qeğri
 cahıl cavan yigitləriyni qeğri
 Bidik-bidik ağıllarınyu qeğri
 bidəğ qərib"Bilim"ləriyniye qeğri

(16)

ey Baluqum körpə kalıyn şad olta
 qarrularıyn əl-hadaqu sağ olta
 hoququlu kallarıyn ustad olta
 damaqu çağ həvləri abad olta

(17)

xalqıyn köynü bi-birise yapušta
 qarşəmətə yazoğ əldə yapušta
 cavanlarıyn hoçağları alušta
 şad künləri bu baluqqa qarušta

(18)

qoma qızıl gullarıyn pər-pər olta
 qaratikən boşlarqa əfzəl olta
 kündüzümüz keçədə bəttər olta
 yüzü`külən"Bilim"Xələc puzulta
 dağu yeri cigərimiz dağlanta

NƏNƏ MOHEBBƏTİ (METİN-4)

(1)

toqquz hay qarninga beslədiyn mən
canında can verdiyn tircədiyn nənə
hürün sütün verdiyn becərdiyn mən
Keçələr yatmadıyn hay oldıyn nənə

(2)

lay-lay haydıyn mənə usum yekəğə
Xələci hoqudıyn xuşum yekəğə

tutdıyn əllərimdə qıçım yekəğə
yolqa tuşgurqata özöldiyn nənə

(3)

nesgət verdiyn ağul omaqqa körə
yazoğlar əlində tutmaqqa körə
zalumlar burunıyn huvmaqqa körə
u tatluğ tilinlə bal oldıyn nənə

(4)

üstümü haşduğı cekərədiyn sən
hikməke səx-ləziz yaparadıyn sən
yüzümə merəban vaqaradıyn sən
sən balalarıynya yar oldıyn nənə

(5)

Körpə bi kallatdum köziyn öngiçə
xemde oynərətdim tiziyn üstiçə
Behiştı körrətdim narun yüziçə
köynümə havul sən nur oldıyn nənə

(6)

əlində suv içdim yeməklər yedim
işqi muhibbəti səndə örgəndim
tikən batdu` əlimə səni qeğirdim
tilimçə sən oldıyn saqız ey nənə

(7)

hadaqiyn astuça cənnəty kördüm
qonçalar haçuldu külümiyn kördüm
közləriyn kanuça tarımı kördüm
sən öziyn Rezvanayın Bilimkə nənə

NENE VAĞMAĞU (METİN-5)

(1)

vağmaqıynça min hikmət var min mənə
sən küldiki yürək sözü til haçar
u külgülü ərinıynça nənə can
diləkləriyn qonçalaru gul haçar

(2)

puzulmata ərinında külümlər
sən küldiki yürək külər köz külər
kültürdiki yürəkimçə bi koma
köynüm külər, dilək` külər, söz` külər

(3)

hadurluqıyn cigərımı dağloru
allav çekor körüminyə yürəkim
diləklərim gullanmaqqa tələsor
səni körmək kərəkimər kərəkim

(4)

köynüm hişor hıcran yeli həsməgə
koma çiçək diləkimiz bağçası
bu hadurluq amanıynu kəsməgə
umud vayı sən vəsaliyn çağusu

(5)

Bilim hayur: bu hıcrandaq bitilir

yüziyn külər ağzıynda gul səpilr
ərinləriyn quy haçulta nənə can
görümiynə tezdə yeli tillənir

(6)

Qara küniyn umru hazar hayular
sebe vəsal qonça haçar gul vara
yuru` bilməz nənə yeri heç kişi
sən oğulsuz mən nənə` sizlər vara

MƏNÜM DƏDƏM (METİN-6)

(1)

tüzümligər tağlar vara
quvaluqar yağlar vara
səmərligər bağlar vara
mənüm dədəm-mənüm dədəm

(2)

haçar toğan yələkləriyn

havul səvər kələməkləriyn
yekə bilir yan yerleriyn
mənüm dədəm-mənüm dədəm

(3)

ılqaruça vafaluqar
öz sözü` çə turumluqar
bağçavara gul barluqar
mənüm dədəm-mənüm dədəm

(4)

məsləkində holunmaz u
Liylanvara tez coşmaz u
öz hatunda əs enməz u
mənüm dədəm-mənüm dədəm

(5)

surfasu tuzu hikməki
baluqı-eli erməki
ölkəsi qulluq etməki
mənüm dədəm-mənüm dədəm

(6)

tatluğ tili əsərligər
söz kəlamu hikmətligər
cörgəti var qeyrətligər
mənüm dədəm-mənüm dədəm

(7)

u vaqarıyn tağda almuş
Imamlarda ilham almuş
yaltağlarıyn burnıyn huvmuş
mənüm dədəm-mənüm dədəm

(8)

havullarıyn havuluru
toğru yolu varmaluru
Bilim,ləriyn ağıluru
mənüm dədəm-mənüm dədəm

HADURLUQ (METİN-8)

(1)

keçələr tuşunda yatu bilmorum
 bu tuşu meynimdə hiyi bilmorum
 hişorum amma mən təzə bilmorum
 hadurluq-hadurluq haray hadurluq
 hamu`dərdə olur savay hadurluq

(2)

uzaqar hicriyində qara keçələr
 bilmorum yuvaqam nerəğ keçələr
 vurmuş yürəkimə yara keçələr
 hadurluq-hadurluq haray hadurluq
 hamu`dərdə olur savay hadurluq

(3)

yaduma түşdüкe hala közləriyn
 kökçə yulduzlarda alum xabarıyn
 bilmorum nə məndə kəsmiş nəzəriyn
 hadurluq-hadurluq haray hadurluq
 hamu`dərdə olur savay hadurluq

(4)

hadurluq haçuğıyn tatmaduq bilməz
 bu tatum haçuğıyn til-ağuz bilməz
 bu dərdi azazıl,qalmaqa bilməz
 hadurluq-hadurluq haray hadurluq

hamu dərdə olur savay hadurluq

(5)

u kündəki baluqumda köç etdim
 hər yerçəki xələc Baluqluğ kördim
 baruşdum undula halunda öpdim
 hadurluq-hadurluq haray hadurluq
 hamu dərdə olur savay hadurluq

(6)

bi` umurar yıraqam mən ölkəmdə
 künaşəm түşmüşəm hara künümdə
 küşlə mən haralamuş tilimdə
 hadurluq-hadurluq haray hadurluq
 hamu dərdə olur savay hadurluq

(7)

biganaluq etor qomum-tiltaşum
 qəribə sanur qonşum-yoldaşum
 cavanluqça mənüm hürgəndi boşum
 hadurluq hadurluq haray hadurluq
 hamu dərdə olur savay hadurluq

(8)

mən həgləgillərkə, külüm hişorum
 fəraq tüşgillərkə körüm hişorum
 qəm tağın yığməkgə turum hişorum
 hadurluq hadurluq haray hadurluq
 hamu dərdə olur savay hadurluq

(9)

Tilim Mehrisində haduru tüşdi
 Fərhad səvmək üstçə canunda keşdi
 Bilim kalluquça bu camda işdi
 hadurluq hadurluq haray hadurluq
 hamu dərdə olur savay hadurluq

MEYDAN (METİN-9)

(1)

bi` qizinlə bi` kəlinniyn bəsi var
 Kəlin hayur: beyin meydan mənədiçər
 qizdəq hayur: haçulmaduq qonçasam
 fəsli bahar bağiye reyhan mənədiçər

(2)

kəlin hayur: ördəkim var qazum var
 tatluğ-şirin subətim var sazum var
 qizləşiğəm yüz qiz qədər nazum var
 həya-iman, ədəb-ərkan mənədiçər

(3)

qiz hayur: mən oxşamuşam nənəmə
 ləl` o mərcan sallamuşam kesemə
 əl vurqalar yit kötirər şaməmə
 əlteymədik bağ` o bostan mənədeçər

(4)

kəlin hayur yek qiz tüşmə haraqa
 hölupəğəm dünya batar qaraqa
 bəzenigəm səni hatam cafaqa
 sovq hatqulu canqa, camal mənədiçər

(5)

Bilim hayur: əkkizkədətə mən qurban
 yolızqa qomuşam həm boş o həm can
 bu qəribi etməyn sizdəğ bağru qan
 sizdə yıraq çeşmi gəryan mənədiçər

BU YERÇÄ (METİN-12)

(1)

nağlay tüşdü haçuğ həsrət haraqa
bi` zamanlar yaşerətdik bu yerçə
kaladuq biz həğlərətdik, küllətdik
baruşraduq qarşerətdik, bu yerçə

(2)

u xuş künlər canumuzda qazuldu
umrumuzın tatu-tuzu hazaldu
bu künlərkə tamarzulıq yazuldu
köynümüz saf yaşerətdik bu yer

(3)

gada kəlip körüşməkim etəm mən
səndə sənə gılayluqum etəm mən
yalğuzluqda boynum əyri etəm mən
qağqulatmuş küllətdik biz bu yer

(4)

Xar-Xar səsi kəlin tüşər qulaqqa
haçuğ suvu kəlin irər qarşuqa
xarman savrar Əzmənd yeli qavzanqa
cavanluqu yitermişək bu yerçə

(5)

səndə yırağ yürəkimçə hotum var
boşıyn üsçə parlullaq yulduzum var
yadda himə hikməkinçə tuzum var
biz ət`payın belərdətdik bu yerçə

(6)

"Bilim"hayur mən sözümçə turmuşam
yürəkimə kolum-zincir vurmuşam
u künləri tuşum iççə bulmuşam
bi` zamanlar yaşerətdik bu yerçə

VUCUUD NAMA (METİN-13)

(1)

Aləmə`zər içgə məndəğ xəlq oldum
 Allahqa şükr müsəlmanqa erişdim
 Mohəmmədka ommət tanrıqa bəndə
 iğrar verdim mən imanqa erişdim

(2)

Rəsul zurriyəsi qarışdum kökçə
 Əimmə mohibbəti varatdu bizçə
 Mohəmmədiyn mery mənüm qəlbimçə
 Həbibulla ali şənqa erişdim

(3)

ələstu rəbbekom səsin eşitdim
 Xəliqgə canumu fəda mən qildim
 yaradu u mənə avvalda bildim
 qayıbana bu cavabqa erişdim

(4)

mavlaq yillər keşdi bu macəradə
 qərinlər kəldi vardu harada
 yaraldu həzrətə Adam Allah`da
 kəldim mən tərkiye insanqa erişdim

(5)

zətı vucuduma hatdular quvat
 erdim mən diynkə məzhəbkə u vaxt
 yolladular mənə baba beley taxt
 Toxum oldum bisümükğə erişdim

(6)

aynamazatdum mən dünyayn oyunu
 qadur dağadum mən zahir batunı
 unda kəldim irdim nənə qarunı
 molhəq oldum ilik qan qa erişdim

(7)

qırq kündə söərə mən bi cəsəd oldum
 haralandum qanda nik o bəd oldum
 əl o boş,qıç-hadağ,sahib tən oldum
 buyladum ta yaşamaqqa erişdim

(8)

bodağum tükdilər ustuvər oldum
 cismim kamil oldu kəlam var oldum
 üçyüz atmuş alta pey damar oldum
 törtyüz qırq dörd ostuxanqa erişdim

(9)

qarma-qaruş etdi bu cansuz tənə
 bisəmərh gühərkə verdi seyyəli
 keçə-kündüz becərrətdi u mənə
 dörd həy on gün keşdi canqa erişdim

(10)

naqquşladı mənə yetgərdi canqa
 qarışturdu mənə oxşatdı insanqa
 kümdükində işdim erdim quvaqa
 bəd o qamət şovkət, şanqa erişdim

(11)

qeyri məlik kəldi həqqin dünyası
 nənəm xəndan oldu qarun balası
 yetgərdilər mənə yer-kök harası
 sınıanmuş dər varə kanqa erişdim

(12)

qeyri məlik xəbər aldı keşimdə
 danoşturdu iqrar aldı tilimdə
 havul Dayə'varə yapuşdu əlimdə
 uca kəldim bu turpaqqa erişdim

(13)

Dayalar yığılmış yudular mənə
 tuzlamuş beləkgə vadular mənə
 dədə-nənəm buldu dərri mədəni
 mən yaraldım şadumanqa erişdim

(14)

artuq oldu dədə-nənəmin şadu
 unə' körə verdi Allah muradu
 mənə' körə, ulla qodu bi atı
 qəğirdilər mən hər yanqa erişdim

(15)

əkki yaşumata əmdim süte xəm
 mənə' körə hasil oldu dili kəm
 əziz oldum dədə-nənəmə mən rəm
 mən ullaqla bi dünyaqa erişdim

(16)

üç yaşumça havul tüsdüm yolqa mən
qomru sifət, kəldim danuşmaqqa mən
Famil içgə kəzdim əldə-əlqa mən
ta kəlib sonnəte suleymanqa erişdim

(17)

tört yaşumça dört kitabı işitdim
bilmiş, oldum qayətemə erişdim
tört yaşumda keşdim beşimə erdim
bulbul oldum gulistanqa erişdim

(18)

beş yaşumça beşlərdə aldım ibrət
beş məsümin sözündə tütüm sərxət
məhşər`künü etigələr şafaət
mən bi munağ kərəm kanqa erişdim

(19)

alta yaşça yolladular hoqmaqqa
yetiçə erdim mən ab u danaqa
səkkizçə qarışdım quran xanlarqa
toqquzumça yol ərkanqa erişdim

(24)

(20)

on yaşumça, özümə cürgət verdim
onbiçə xalqla mən turdum-əyildim
onəkkizçə mən onəkin qəğirdim
Bilim`babu, əli şahə mərdanqa erişdim

(21)

ondüççə mən yüz qobarıyn sidirdim
ontörtümçə ontört məsümü bildim
tanrıqa şükr etdim numazum qıldım
taki şəfye osyanqa erişdim

(22)

onaltıçə məşğul oldum məşqə mən
onyetiçə bulqandım bi işqə mən
onsəkkizçə oldum mən bi türkəmən
ontoqquzçə bi toğyanqa erişdim

(23)

yigirmi yaşumça işğə qərg oldum
tüsdüm ağuzlarqa atu san boldum
hər`yanqa holundum yel varə vardım
canlar vermiş bi cananqa erişdim

qırq yaşumça ağılum kəldi yığildi

keçə-kündüz, qəm boşuma yiqildi
kal u külfət, tuşumata tüzüldi
dərde səri xanumanqa erişdim

(25)

əlliyaşça umru para çaqladum
keçgili künlərkə havul zarodum
atmuşqa erdiki belim çulqadum
bu yamcça bi nişanqa erişdim

(26)

atmuşqa erdiki tüküldü tişim
qarruluq körsəndi zar oldu işim
köynümü qəm tütüdü qarışdu rişim
mən bi hali pərişanqa erişdim

(27)

yedmişkə erdiki qizil var oldum
həramda ələkədim quzu var oldum
keçgili künlərkə ziyankar oldum
fikrəkə batdum səx gumanqa erişdim

(28)

yedmişçi erdim oldum mən harğun
əs umud yoqumar oluqam vurğun
lənət bu dünyaqə bizk' oldu yurğun
istəğfari pəşimanqa erişdim

(29)

səksanqa erdiki böküldü belim
bi əsa kötürdüm üç oldu əlim
közlərim körmədi lal oldu tilim
gildir oldum bu nişanqa erişdim

(30)

doqsanqa erdiki keçmədi sözüm
kalu külfət taqu çekmədi nazum
hölümü etdim mən özümə lazım
mən həğlədim yalvarmaqqa erişdim

(31)

yüz yaşumça bi qoşaqa hatdular
neççə kündə halum xəbar aldular
qarru haymuş külüb-danoşturdular
çavaşa omuş qız oğulqa erişdim

(32)

yüzdə artuq oldu yigirmi yaşum
inən suvu içmək oldu aşum
harqam lərzən oldu tüküldü aşum
bi cəlladi cavidanqa erişdim

(33)

cimrəq hatdu hidi mənüm canumu
 zaru nalan etdi mənüm halumu
 İzrail turmadu aldı canumu
 axur dərdi dərmanşuzqa erişdim

(34)

talan oldu umrum qorəqum hölümdə
 ənani ixtiyar hündü əlimdə
 hadurdular kişi-kallar mənə
 mohtac oldum ab o nanqa erişdim

(36)

lala-bacu boşum üstçə turdular
 bisi həli, bisi tirri haydular
 qiz-oğullar közlərini vadular
 bi şivəni şure şeynqa erişdim

(37)

yoldaşlarum qəsl u qoslum verdilər
 yeti yerə sidru kafur səpdilər
 boşta hadaqqə mənə hürün çekdilər
 qətrə oldum karuvanqa erişdim

(38)

udəm mənə ərsə havul tar oldu
 süri keşdə səsi qulaqqa tuldu
 Hağaçda hat mənüm yuraqum oldu
 taki vardum qəbistanqa erişdim

(39)

məxluq varu namazuma yığildi
 Molla təlğın etdi yuvuqqa kəldi
 kulladular mənə xalq səpələndi
 yenge həvkə qəribanqa erişdim

(40)

qaraluğ mənzilçə nəfəs tar oldu
 kəldim turğam turpaq közümə toldu
 tavansuz vucudum hölümü buldu
 yurğun oldum bi fəğanqa erişdim

(41)

qəbir siqmək kördü harğun bədənəm
 sümüküm xortlandu puzuldu tənəm
 əmdikim süt burnumda kəldə mənüm
 cansuz oldum yəndə canqa erişdim

(42)

Künçalarda bi hər kəldi yanuma
sözlər xəbər aldı, əy-vay haluma
dunya səx qəraluğ oldu canuma
Məliklər'lə izzu şənqə erişdim

(43)

Qəblə tərəfində körsəndi bi taxt
varatdu içiçə muradı nik baxt
u saqiye kovsər məni etdi xuşbaxt
Əli movla movəhedqə erişdim

(44)

u buyurdu bu nəkirle monkirle
azar verməyn bu bəndəyə xəstəke
İşiğ oldu yüzüm mənzil tirəke
Məvludi Kəbə, həycəmələqə erişdim

(45)

Rəbbimdə nəbidə imamda sual
etdilər, bilmədim tilim oldu lal
Əli əs vermədi ullaqə məcal
cavab verdi yəndə canqə erişdim

(46)

haydu Allahu rəbbi, nəbi Məhmmət
İmamumar Əli damadı Əhmət
Zəhra, Həsən, Hüseyn, xətmə risalət
Nəbi varə şəfixaqə erişdim

(47)

Zeynolibad, Bağər, Cəfər, MusayKəzım
Rəza, təqi, nəqi, mən ullaqə moləzım
Həsən e əsgəri, Məhdy Əzım
kitabumar u Qurənaqə erişdim

(48)

Millətim Xəlilər məzhəbim Cəfər
Qəblə gahum Məkkə aləmə məzhər
ordki "Əli" atə tilimçə əzbər
həndə cavab verdi canqə erişdim

(49)

unda söhrə kəldi qəzəblə Şədad
bisi rəhm itürü u bisi bidad
üstümə heybəndi bidə çekdi dad
yaramadum mən əs ziyanqə erişdim

(50)

u yerçəki mən özümü uçğurdum
 bəxtim batdu olaçağum şumladum
 şafaətim ontört məsümdə aldum
 Daru səlam biyabanqa erişdim

(51)

yetgərdilər mənə Dar' osəlamqa
 monis oldum əmələ xuş kəlamqa
 yetişdim moradqa məqsəgə kamqa
 behişt nişan xuş məkanqa erişdim

(52)

Tariqa şukr əlimdə oldu razu
 boşuma qodular morəssə tacu
 "Əhli beyt"səvməki bizkə oldu nacu
 vardum cənnətke rizvanqa erişdim

(53)

on əkki imamu qəğri bi əman
 tapşuru sən şahad olta "TilimXan"
 yetdi unu ferdovsqa qasım cənnan
 mən bi havul kərəm kanqa erişdim

YAŞAMAQDA TOĞOMAM (METİN-15)

(1)

qızılgul qavurduğı
qavuram yerlə qumam
havul adam bulduğı
yaşamaqda toğ omam

(2)

öz dustıyn dustu aynır
xatır-hürmətin saqlır
Kündə-hayda bi bəllır
yaşamaqda toğ omam

(3)

qızlar saçın hördüki
çin-çin paçın kediki
məndəq vağmuş kördüki
yaşamaqda toğ omam

(4)

bulbul kökürətdiki
qomru gulqa erdiki
cavan olum kördiki
yaşamğda toğ omam

(5)

bahar fəsli kəldiki
qızlar şırıyn küldiki
nışanluğıyn kördiki
yaşamaqda toğ omam

(6)

qızlar kəlin olduğı
aşşuğ çügür çalduğı
bəylər anar hatduğı
yaşamaqda toğ omam

(7)

gul qonçasu haşduğı
yidi yeziyn alduğı
cıyran tağda aşduğı
yaşamaqda toğ omam

(8)

tağ quynuça yatduğı
qəm o qossayn salduğı
yerdə kökgə vağduğı
yaşamaqda toğ omam

(9)

keçə namaz qildiki
tanrıqa boş əydiki
küzüm yaşın tökdiki
yaşamaqda toğ omam

(10)

Künəş tezdə çalduğı
şəfəq saçın haçduğı
qaraluğu, boğduğı
yaşamaqda toğ omam

(11)

yar bağçasın kəzdiki
gul qonçasın yiğdiki
bi-bi saçı tüzdiki
yaşamaqda toğ omam

(12)

hağaç barqa yorduğı
sərin külğə hatduğı
külğəsiçə yatduğı
yaşamaqda toğ omam

(13)

ayıd künü kəldiki
baruşluqu kəldiki
qarşəməki yetdiki
yaşamaqda toğ omam

(14)

yirimin tər sətiri
bal qaruşdu ətiri
Bilim xələc xatiri
yaşamaqda toğ omam

ALQUŞ SÄNÄ ÖRGÄTMÄN (METİN-19)

(1)

**səlam sənə muəllim
alquş sənə muəllim**

(2)

**bilimin çirağusayn sən
künəşin saçaqusayn sən**

(3)

**qara qəlbi sökəyn sən
una işiq tökəyn sən**

(4)

**Kurlarqa köz veriyən sən
Lallarqa söz veriyən sən**

(5)

**tutain sən qolumuzda
hazmaqaq yolumuzda**

(6)

**səniyn gəcliğ əlləriyn
qomru vara tilləriyn**

(7)

**u mehrəban közləriyi
gümüş vara sözləriyn**

(8)

**yürəkim iççə qalmuş
canum iççə yer hatmuş**

(9)

**Movləvi yu Farabı
Tılım Mazun qaşqarı**

(10)

**Yunus İmrə, Bəxtiyar
Nəbatı lə Xeyyamlar**

(11)

**Fəzlollahe Nəiymi
yekə şair Nəsimi**

(12)

**Qəzzali` lə Şeyx Əttar
Xaçə Nəsir, Şəhriyar**

(13)

**Ənvəri` yu Vağifi
Səhənd, Sahir, Əraği**

(14)

Mucez fuzuli Sabir
On min hədəfliğ şair

(15)

Ki sözləri şırıynnər
səniyn örgəngilinər

(16)

gulistança gulaq biz
hoquğan bulbulaq biz

(17)

əlimizçə kitablar
həndə sual cavablar

(18)

becəriyoyn bizləri
oğulları qizləri

(19)

İbne sina , Əflatun
ullar vara bi milyon

(20)

hönmüş səniyn əlində
quy mən öpdüm tilində

(21)

Qara taxta boşuça
cayıl cavan yaşınça

(22)

özin könüyn əriyoyn
bizkə yol körsətiyoyn

(23)

hər yarpaqki haçurıyn
köynümə nur səpurıyn

(24)

hər söziyn bi` kilitər
işıqqə bi` bilitər

(25)

höndək yuduzqa, hayqa
vara q yinge dunyaqa

(26)

comlalarqa, sözlərkə
işiq tökü közlərkə

(27)

hünər nəşər yir nəşər?
bizi örgəti bilim vər

(28)

**bilim tatın aynıdaq
cəhli biz sangallıdaq**

(29)

**yazdaq puzdaq hoqıdaq
xuş nəğmələr toqıdağ**

(30)

**közin əydiyn ey Xələc
damaq yaşı ey Xələc**

(31)

**vətən abad el azad
uçığ səni ətdək yad**

(32)

**qavda-qavda, gul çiçək
verdək sənə hoğidək**

(33)

**örgətđiyn bizkə savad
yaşı-yaşı ey ostad**

(34)

**ostadumayn közüməyn
sobətiməyn sözüməyn**

(35)

dərdimezi aynorıyn

momlar` vara həğlorıyn

(36)

**yaşı şərəfliğ yaşı
şənliğ hədəfliğ yaşı**

(37)

**vağü xaca nəsirke
qulluq etdi ölkəke**

(38)

**Şəhidlərdəğ yad olta
ravanlaru şad olta**

(39)

**qaraluğla əlləşti
qırmız qanqa beləşti**

(40)

**ey hədəfliğ örgətmən
ey şərəfliğ örgətmən**

(41)

**baluq sən siz omata
gul umrıyn puzulmata**

(42)

**əgər bizi yindoriyn
ya heybənmiş töyoriyn**

(43)

**töməkindəq şiriynnər
yindməkindəq şiriynnər**

(44)

**cahalətı töyoriyn
qaraluğu boğoriyn**

(45)

**bizkə havul lalasayn
ya merəban bacusayn**

(46)

**toğ omuruq söziyndə
nur səpilor yüzində**

(47)

**sən bi havul bağıban
hoqmaqu`muz gulestan**

(48)

**"Bilim"i dəğ küniynçə
unutma sən köyniynçə**

(49)

**haydu sənə örgətmən
alquş sənə örgətmən**

(1)

haçar köynüm tügünüm
sözü şafaluğ dustum
qumaz olqa əs qəmim
əziz vafaluğ dustum

(2)

çügürümər, tarumar
bağçamça`ku barumar
u qimətliğ yarumar
əziz vafaluğ dustum

(3)

közlərimiyn nuru`ru
tizlərimiyn zuru`ru
qəlbimiyn qururu`ru
əziz vafaluğ dustum

(4)

balda şirin sözümcər
yürəkimçər köynümçər
nuru tula közümcər
əziz vafaluğ dustum

(5)

hər qeydimə qalır u
buynuma qol hatar u
tez köynümü alır u
əziz vafaluğ dustum

(6)

yarlanmış nur hatmaqqa
valuğ eşki haçmaqqa
u pərrimər uçmaqqa
əziz vafaluğ dustum

(7)

tez köməkə kəlgili
danuşup kültürgili
qədir-qimət bilgili
əziz vafaluğ dustum

(8)

Əsasuru əlimiyn
əzbəriry tilimiyn
uvladuru elimiyn
əziz vafaluğ dustum

(9)

eşkimizi haşduğı

həvim küllər vağduğı
küvənim mən yurduğı
əziz vafaluğ dustum

(10)

dustlaruma düstar u
düşmənlərkə düşmən u
həm özürü həm mən u
əziz vafaluğ dustum

(11)

una işim tuşdiki
yolumça gul həkdiki
öz canunda keşdiki
əziz vafaluğ dustum

(12)

"Bilim"haydu can söziyn
hitik dustın tuğrusin
kördiyn alu qadasin
əziz vafaluğ dustum

NÄSÄ YAZDUM? (METİN-21)

(1)

yürəkimçə kuma sözüm
qollaç-qollaç, tüzüm-tüzüm
dunyada toğ umur közüm
u dünyada nəse yazdum?

(2)

bu dünyaça közlər kurar
u dünyaça yüzlər nurar
bu aləmçə vurha`vurar
qaraluğ dostağda yazdum

(3)

otluğ kümkök bahar yazum
ingillür, çügürüm-sazum
dunya`varı yoğar azum
hayu mən nəsedə yazdum?

(4)

mohibbətiyn közü heçmiş
yaşul bodağü hürgənmiş
Pəri vara kökdə inmiş
bi hurı simada yazdum

(5)

zaquratmuş zimistanum
sovuğ yetmiş bağ-bostanum
niməzan qalmuş dastanum
qələm hayu:nerdə yazdum?

(6)

dunya işi külməliğər
qaş qapağı sürməliğər
dilbər yüzü körməliğər
gulda ya bulbulda yazdum

(7)

bağça guliyn oynaşu varar
hoquğan qomru quşu varar
kef üstüçər damağı varar
u şirin tilliğdə yazdum

(8)

saruğalmuş yüzü közüm
bu hicranqa nəbər tözdüm?
Kürüller tuşumça küzüm
yüz-közündə,küzdə yazdum

(9)

dilbər yüzi qağqulatdum
canum una boşluq hatdum
Közüm yaşıyn ağanatdum
köynü siniğlərdə yazdum

(10)

yüzüm sürtəm tupağıyna
sürünüm kəlim yanıyna
alğus hayum canbaziyna
yadda höngüllərdə yazdum

(11)

"Bilim" həşmə yürək söziyn
azar vermə, titmə özin
yadda hömüş eliyin-öziyn
Şahidlərdə nəbər yazdum?

TAR KÜNÜMÇÄ (METİN-22)

(1)

tar künümçə yar-yoldaşum
yalğuz saldu təzdi məndə
cavanluq` ça tüküm saçum
hürgəndi töküldü məndə

(2)

özləriyn bikik bilgillər
köynüçə kinə həkgillər
düzləri əyri körgillər
hazdu yolın təzdi məndə

(3)

dustu özgəgə satqullar
 özgə buynı gul hatqullar
 tiltaşqa yapma yapqullar
 özgəyn tutdu təzdi məndə

(4)

yupağda Səlam haydular
 sözlərim aynamadular
 mənə qəribə saydular
 tar künüçə təzdilər məndə

(5)

"Bilim"hayur etmə fəğan
 yalvaru tarıqa hər zaman
 boş əymə şeytanqa heç zaman
 rəfiqlərdəq təzdi məndə

SƏLAM OLTA (METİN-23)

(1)

bikün varom bu dünyada
 qalqullarqa səlam olta
 xatirəmı yar-yoldaşqa
 hayqullarqa səlam olta

(2)

dunya quşu bizdə uçar
 hölüm quşu bizkə qonar
 bisi qonar, bisi uçar
 qonqullarqa səlam olta

(3)

işqim dustqa əyan olur
 sözüm xalqqa bəyan olur
 közlər`yaşu ravan olur
 yar-yoldaşqa səlam olta

(4)

qərib "Bilim"yürdi kəbir
 Tilim vara vurğun kəbir
 nənə tili qurban kəbir
 Tilim xanqa səlam olta

(5)

haçüĝ sözüm tatluĝ olur
 ruhum varor cismim qalu
 Xələc Tilçə yirim qalur
 hayqullraqa səlam olta

(6)

məcnun vara tüşəm çölkə
 bulbul vara kəlim tilkə
 tapşurullar məni yerlə
 tapşuranqa səlam olta

(7)

canum verim İzrailkə
 hünəm hağaçda qəfiskə
 kəlim erəm yengi havkə
 qəbistanqa səlam olta

(8)

xalq boşuma yiğışilər

haççuq mənə həĝləşilər
 məzarumça əyləşilər
 yurqullarqa səlam olta

(9)

dunyaça yüzüm külmədi
 heç kim dərdimi bilmədi
 dustlar qədrimi bilmədi
 dustlarqadağ səlam olta

(10)

alquluqa səlam olta
 vergilikə səlam olta
 tirrilerkə səlam olta
 səlam olta-səlam olta

YAZU EY QĀLĀM (METİN-24)

(1)

yürək söziyn haydum yazu ey qələm
 havul dustum qara közüm ey qələm

(2)

yazu yalğuzluqda qara künlərdə
 közüm yaşın quy mən tökdüm ey qələm

(3)

yupağçular bağrumuzu qan etmiş
 boğar məni bu buğuzum ey qələm

(4)

Yüzçə hayur:adamların fərqi yoğ
 dalça hayur:siziyn-bizüm ey qələm

(5)

bu məsələ"boşu sinmiş yağ alır"
 kündüzümü keçə etmiş ey qələm

(6)

yolçuların azğaları tükənmiş
 uzaq yolu nəbər tüzdüm ey qələm?

(7)

öz tilimi özgə sanur xalquma
 qanu tillə sözüm haydum ey qələm?

(8)

**yazmaq guna, haymaq yasaq olunmuş
yolum bular nəbər tüzdüüm ey qələm?**

(9)

**quy danuşdaq Xələc` Tilçə mən haydum
Küldü haydu lazımda qar ey qələm**

(10)

**xan hatıyn mər tişıyn sanamaq olur?
hərne hayqa kərək tüzgəm ey qələm**

(11)

**heç yarpağça yazulmaduğ küç hayma
munu bili canuum-közüm ey qələm**

(12)

**"Bilim"söziyn qulaq hasu inənip
alavlanor köynüm közüm ey qələm**

(1)

küvənim yurtumıyn bahari yazı
 gölüçə xemede sunası-qazı
 aşşuğıyn əli` çə çügüri-sazı
 ey aşşuğ yek hoqı yürəkim canum
 səvəm mən səni Xələcestanum

(2)

tağlarıyn keşiçə durna köz suvlar
 süzülür tumturuq çuqqurqa tular
 vəşşiller yıraqda şovğ hatar ullar
 ey ruhum ravanum narun ceyranum
 hişem mən səni Xələcestanum

(3)

tağlarıyn hətəki bağar o bostan
 yazkünu kəlilər bağızqa meman
 burğutlar etmətə baluqu viran
 ey mənüm tağlarum vıqarum canum
 narunlar narunu Xələcestanum

(4)

gümüşdə tel hürər uca tağlarıyn
 yamyaşul tun kədər gulluğ bağlarıyn
 qızıl-əlvən olur şamçağularıyn
 ey havul vətənim narun İranum
 narunlar məskəni Xələcestanum

(5)

tuğulmuş sizlərdə Xacanəsirlər
 atu sanluğ qalmuş əmir kəbirlər
 keçə yulduzlarıyn, kündüz künəşlər
 ey mənüm parullaq işiğ yulduzum
 alimlər məskəni Xələcestanum

(6)

vurğunam "Bilim"iyn Baluqı-eli
 şeydassam Xələcin bu tatluğ tili
 düşməni köndərir yutqarur yeri
 ey nənə turpaqum işqim diyarum
 səvəm mən səni Xələcestanum

(1)

tağlarıynda taşlarıyna
 kökçə narun quşlarıyna
 Venarçda ta Təlxabıyna
 mənüm Xələc türk baluqum

(2)

dəvri pəriyn uca tağar
 hətəkinçə yaşul bağar
 Bonçenar`la Seğercuğar
 mənüm,Xələc türk baluqum

(3)

Dam Dam kesiyn mağaru`la
 Pirək esiyn gadamu`la
 Piriz tağıyn gavanu`la
 mənüm,Xələc türk baluqum

(4)

Duna tüşiyn qala su`la
 Tüürü çirağ lampasu`la
 Nədr Abad u Xurça su`la
 mənüm,Xələc türk baluqum

(5)

Əreştə`lə purşuk aşu
 Tiftiringi hikmək qaşu
 Yingicə`lə,Çahək boşu
 mənüm,xələc türk baluqum

(6)

qışıyn təvlə axoru`la
 qarda buzda yağuşu`la
 Sərbənd,Kəşə buğdasu`la
 mənüm,xələc türk baluqum

(7)

Ətlik əçşiyn qavurmasu
 tərisi`lə qavurqasu

Hezar Abad,Zərnovşasu
 mənüm,xələc türk baluqum

(8)

tağça kəzər harularu
 tatluğ olur balularu
 Sorxədəkə varqulları
 mənüm,xələc türk baluqum

(9)

Səlavayn qar, əyazu` la
Xəltəvayn, xarman tuzu` la
Sədavayn qara yazu` la
mənüm, xələc türk baluqum

(10)

AhmədAbad suvçu su` la
MosunAbad yolçu su` la
HəsənAhu Baluq, avçu su` la

mənüm, xələc türk baluqum

(11)

çətin olur yürək boşu
yeməliğər cavav aşu
Sefid dala, Şanəğ boşu
mənüm, xələc türk baluqum

(12)

Baluqıyn mavlaqar işi
yengi əməlkə kəlmiş
çətin işdə təzilmiş
mənüm, xələc türk baluqum

(13)

Xələcestan, sağı, şulu
Xələc qizi toqır qalu
Ərəbgullar Xərrab kalu
mənüm, xələc türk baluqum

(14)

MuhsıAbad, Kəngəran` ar
XurakAbad, Tayqan` ar
SəfərAbad` Kərdiyan` ar
mənüm, xələc türk baluqum

(15)

Çomanaken buz suvlaru
nazla aqar aqqarlaru
Zavarıyan, quşqunlaru
mənüm, xələc türk baluqum

(16)

suvuq suvlar turmaz aqar
Xələc Tiliyn tatqa satar
BorzAbad` la Xəltəbadar
mənüm, xələc türk baluqum

(17)

tatluğ olur mevələriyn
 Darəstan ça idələriyn
 Zəmincan ça hüzümləriyn
 mənüm,xələc türk baluqum

(18)

Təkənəçə bayquşlarıyn
 Səhrudça qonçularıyn
 Movcanluqar qunşularıyn
 mənüm,xələc türk baluqum

(19)

Yilği varor otluğlarqa
 alçaq-uca yayluğlarqa
 heyranam məzrəə novlarqa
 mənüm,xələc türk baluqum

(20)

Frahaniyn baluqlaru
 Behzad vara Oğullaru
 Dermenək lə Nodalaru
 mənüm,xələc türk baluqum

(21)

Pətlə` sində,yarmasunda
 CirkHağaç, almasunda
 Qələ Çəmin,xalmasıunda
 mənüm,xələc türk baluqum

(22)

Ərikində gelasunda
 Fərekində xorusunda
 Təlxabin Haquğ suvunda
 mənüm,xələc türk baluqum

(23)

Merzəmin` lə Şadqullarıyn
 Bezingiyn` lə yağaqalarıyn
 Nica,Qurqur baluqlarıyn
 mənüm,xələc türk baluqum

(24)

QiliçTəpəyn tüşlükində
 Səs eyşitəyn tüplükində
 quzqulağu yemlikində
 mənüm,xələc türk baluqum

(25)

Tağlarçaku,gullarıyn` la
 Yaşaqulu,kallarıyn` la
 Sələfçegan,mulklarıyn` la
 mənüm,xələc türk baluqum

(26)

Mavak-mavak qatuğıyn`la
Paçak-paçak peneriyn`la
Yayluq -yayluq sağunın`la
mənüm,xələc türk baluqum

(27)

burra-burra kökərçiken
göl iççə hizər ördəken
Muşkyə,İsfid,Bağyeken
mənüm,xələc türk baluqum

(28)

küdənlərçə kəlinləriyn
Kosa gəlin higilləriyn
Vaşqan,xət-qələmləriyn
mənüm,xələc türk baluqum

(29)

Cuğularıyn avcar,sürər
Cuğularıyn buğda biçər
Qonçularıyn səndağ qəyrər
mənüm,xələc türk baluqum

(30)

yurqan tikən Hatcularıyn
Pətlə yarqulu taşlarıyn
Hərzəgərđiyn,toğmaqlarıyn
mənüm,xələc türk baluqum

(31)

Siğirləriyn,İnəkləriin
Gulələriyn,Cüngələriyn
Təkələriyn,şişəkləriyn
mnim,xələc türk baluqum

(32)

İnayt beyk,TacXatunıyn
bahar-yazu Zızganıyn
oğulıyn-qızıyn cavanıyn
mənüm,xələc türk baluqum

(33)

ağular Xələc qizləri
narunluqça yoğ bənzəri
on barmaqça on hünəri
mənüm,xələc türk baluqum

(34)

Qarayazça haçar gulu
Sift bağıça gadam-holu
Qarasuvluğ Xələc kalu
mənüm,xələc türk baluqum

TÄLHAB (METİN-27)

(1)

qollarum tulqanur boynıya bikün
yandə boşum quyum tizinyə Təlxab
həsərətdə, hicranda, canum toğ omuş
hölgürqata vağam yüzinyə Təlxab

(2)

Şurcüşmə suvlarıyn ağta tulğanta
yengi künləriynça yirlər hoqunta
Qarşu-Douna töşü ziğ hağaçlanta
əs qobar qunmata yüzinyə Təlxab

(3)

Dam-Dam tağlaruça, seyriynya kalim
Quş Qəyasiça yorum tincəlim
varqulu künlərkə əs erməz əlim
qarakün körməğəyn şad yeri Təlxab

(4)

nənə tiliyn bizkə havul yaraşur
qolum qamatıya bikün sarmaşur
yirimi hayduğı közüm qamaşur
əğür işi, vermə yüngül Təlxab

(5)

"Bilim" iyn umrı sən vıqar veriyoyñ
hörgənməz, pırsamaz, gulzar veriyoyñ
ıtıbar veriyoyñ, ilğar veriyoyñ
hər qoççaq oğlıyna, qiziynə Təlxab

(6)

hayular hər zatda şirinnər tiliyn
Suvın haçuğ amma tatluğar tiliyn
ingilletə uki bilmoru qadıryñ
Xələc` tiliyn satma tat` tili Təlxab

BÄYATİLÄR (METİN-28)

(1)

lay-lay haydum yatu sən
qızıl gulqa batu sən
qızıl guliyn içiçə
şirin udu bulu sən

(2)

lay-lay hayum kündə mən
kölgədə mən kündə sən
yildə bi qurban uğa
sənə qurban kündə

(3)

lay-lay haydum ucada
səsim hüntə pacada
Allah səni saqlıta
çiçəkdə qızılcada

(4)

tağ kesiçə yerim var
yürəkimçə yaram var
xalqliyn dövləti malu
mənümdəq bi balam var

(5)

sənə nəşə omuş balam
rəngiyn hulunmuş balam
türkə bi gul ududa
məməkiyn tolmuş balam

(6)

yulduz vara ağduğı
köndərdiki yağduğı
nəbər olur külügəyn
mən yüziynə vağduğı

(7)

dalan iççə yurduğı
gul vermiş gul alduğı
məni yadına hatu
yarqa meman olduğı

(8)

turma eşik daluça
közüm qaldu xaluça
varom nənəmə hayum
kəlim qalum yanuça

(9)

**höndüm uça duvarqa
vağdum u narun yarqa
mən vağdum u vağmadu
Köynüm vuruldu yarqa**

(10)

**yek varaq biüm bağqa
əl qudaq hoqumaqqa
qomru oldaq seyredək
qondaq gulqa yarpaqqa**

(11)

**Kökçə qara bulutlar
parça-parça bulutlar
mənüm ərzi halumu
yetiv yarqa bulutlar**

(12)

**tikən iççə gul həğler
gul həğler qomru həğler
baqlarqa xəzan yek`gə
yaş tükər sunbul həğler**

(13)

**həğləgili boşda həğler
kirpikdə qaşda həğler
lolasu hölgülü bacu
turor uboşta həğler**

(14)

**Kökçə kökərgik həğler
yerça quzu bəğiler
sən yaduma tüşdiki
boşumça tüküm həğler**

(15)

**əzizəm sənə tağlar
qar yağur sənə tağlar
tutsatdum yar əlində
hünsətdim sənə tağlar**

(16)

**bökülmüş beli tağlar
hürgənmüş teli taqlar
hadurluq çanu ermiş
ağturmuş seli tağlar**

(17)

**bağçalarça saz olur
gul haçolur yaz olur
mən sənə gul haymorum
guliyn umru haz olur**

(18)

qış yiğışir yaz olur
gölçə suna qaz olur
hərnə haysayn qizkə hayu
Kəliyn kələk baz olur

(19)

yağuş yağar göl olur
mallar varor yol olur
Közüm yaru kördiki
til tutulor lal olur

(20)

kuçalaru qazdular
hürün yarpaq yazdular
yuvayn nənəmə haydıyn
məni sərbaz yazdular

(21)

dərdim hayqam tağ könər
qomru həğler bağ könər
yürək dərdim hayuqam
barqa kəlmiş bağ könər

(22)

dərveşəm kəşkulum var
hər bağça beş gulum var
Kəlmişəm mən eşkiynə
sən haçu muşkulum var

(23)

əliymça ələmim var
qızıldə qələmim var
yovuqda körə bilməm
yıraqda səlamum var

(24)

əliyçə bayda su var
nə havul qayda su var
əyili öpdüm yüzində
canuma fayda su var

(25)

Kökçə bicov quş varor
bi-birisi tuş varor
səni mənə verigələr
Allahqa`daq xuş varor

(26)

təvələr qatar varor
turpaqqa batar varor
yarki bi vafa oldu
nişaniyn,satar varor

(27)

dərbənd boşu biteraq
cəlğə vurdaq yuralaq
bisən hayu bidəq mən
haçcuq qəmdə qortuldaq

(28)

buğdaları töyorum

yürəkləri siyorum

Keçə-kündüz yoliynça

Közümdə yaş hiyorum

(29)

Kökçə yulduz olsatdum

bəxtivar bi qiz olsatdum

yar eşikdə kədiki

həvçə yalğuz olsatdum

(30)

yüzlükçə qaş olsatdum

yarqa sertas olsatdum

qizlər yurqulu yerçə

məndəq bitaş olsatdum

(31)

çay mənüm çüşmə mənüm

çayumda keçmə mənüm

mən sənə qaçan haydum?

suvumda içmə mənüm

(32)

barmaqum beşər mənüm

duvranum keçər mənüm

cafa çekdim can yağdum

axurum heçər mənüm

(33)

barmaqum beşər mənüm

duvranum keçər mənüm

cafa çekdim can yağdum

axurum heçər mənüm

(34)

bağınça hüzüm qalmuş

yüzünçə közüm qalmuş

əkki amu qizimiyn

bisiçə sözüm qalmuş

HÄLÄC KIZI (METİN-29)

(1)

közləriyn aldu mənı
kəməndgə hadu mənı
qaşlarıyn şamar yılan
holundu çaldu mənı
varma-varma narun yar
mənı salma narun yar

(2)

Kerpikiyn hovdu mənı
vağmaqiyn sovdu mənı
hoğladu hölərmədi
yaraluğ saldu mənı
varma-varma narun yar
mənı salma narun yar

(3)

qaşlarıyn qara xələc
dərdimə çara xələc
səndə mən əl kətürməm
çəkgələr darqa xələc
varma-varma narun yar
mənı salma narun yar

(4)

xələclər narunusayn
məzəliğ-tatluğusayn
əlimi səndə üzüməm

işqımıyn axurusayn
varma varma narun yar
mənı salma narun yar

(5)

qurban aqan közinə
xomar vaqan közinə
həndə sürmə çekmişəyn
həvlər yığan közinə
varma-varma narun yar
mənı salma narun yar

(6)

közləriyn məsti nəşər?
sən hayu qəsti əşər
yar mənı incitməkdə
bilmorum qəstiyn nəşər
varma-varma narun yar
mənı salma narun yar

(7)

qaşlarıyn yayar səniyn
vağmaqiyn hayar səniyn
mənı hotlarqa hatdıyn
əliyində havar səniyn
varma-varma narun yar
mənı salma narun yar

(8)

qolbağları qoluça
Kəzər gulzar yolu`ça
bu noqadur narun`ar
tanalar qulağı`ça
varma-varma narun yar
mənı salma narun yar

(1)

ay qiz kəzmə haduru
 köynüm səni hişoru
 közləriynyə hiyranam
 xələcləriyn maralu

(2)

sən çüşmədə kəldiki
 qıqaç vağmuş küldiki
 aldın səbrim kördiki
 xələcləriyn maralu

(3)

qurbanam u közlərkə
 şirin-şirin sözlərkə
 meman yekə bizlərkə
 xələcləriyn maralu

(4)

sənə qurban kəsəm mən
 kəlməgəyn sən, kəsəm mən
 sənə haduru kəsəm mən
 xələcləriyn maralu

(5)

şürsuv tola maşkumuz

leylim-leylan vaxtumuz
 sən olsayn memanumuz
 xələcləriyn maralu

(1)

daruqyum ey narunum
yek yanuma kördüm səni
yadda hiyy bilməyn məni
yek baruşdaq üzmə məni

(2)

sənəyn köynümiyn xoşluqu
işqımyın bağı gulluqu
qarşəmə puzma şadluqu
yek baruşdaq üzmə məni

(3)

fərağın kəsmiş qərarum
həsərin qirmiş əmanum
məlhəmdəğ kəsmoru hağrum
yek baruşdaq üzmə məni

(4)

qayanlar` ça buldum səni
tamarzussam üzmə məni
suvsuz quma sən "Bilim"i
yek baruşdaq üzmə məni

(5)

yol üstüçə turum varmam
sözdə-botamda əs qorqmam
sən kəlməgəyn mən avunmam
yek baruşdaq üzmə məni

KÜLÄ-KÜLÄ (METİN-37)

(1)

əlləriynyi vər əliymə
yaqu mənı külə-külə
hərdəm əl çeki teliymə
şamullandaq bilə-bilə
canum alu külə-külə

mohibbat boşqa bəlaru
boşumça qara suvdaru
harqa-canqa artuqdaru

çulqalandaq bilə-bilə
canum alu külə-külə

(2)

camalına vurulmuşam
vağu hayma mən harmuşam
avvalda səni bulmuşam
cavanlanda bilə-bilə
canum alu külə-külə

(5)

biliyom mənı hişoriyn
bilmorum nə naz etoriyn
bu məstiyn canıyn üzoriyn
əlavlanda bilə-bilə
canum alu külə-külə

(3)

bəxtim yatmuşdu udanmuş
işqiyn hotı əlavlanmuş
hoşum meynimdə calnmuş
vurğunlanda bilə-bilə
canum alu külə-külə

(6)

verdikiynyi aldın məndə
qolum, belim, qəlbim səndə
qulağumu aldın həndə
budallandaq, bilə-bilə
canum alu külə-külə

(4)

(7)

sən qalqulu mən varqulu
 sən quççaqu mən harqulu
 sən vergili mən alqulu
 çılaslandağ bilə-bilə
 canum alu külə-külə

ışq hoçaqıyn qalamuşayn
 "Bilim"boynı qolhatmuşayn
 əlləriyn qoynı qumuşayn
 cılveləndək bilə-bilə
 Canum alu külə-külə

(8)

BİLİM (METİN-48)

(1)

biqərib quş vara kükdə
 endərsətdim bilim səni
 hərdəm-hərdəm gullar dalı
 höndürsətdim bilim səni

(3)

bu dərd məndə taqulduğı
 haçuğ ağzum tatlanduğı
 bidə külüp şadlanduğı
 yadlasatdum bilim səni

(2)

qarluğ tağlar uca olur
 kündüz varur keçə olur
 kör hadurluq nəcir olur?
 biltirsətdim bilim səni

(4)

muştəqam xələciyn tili
 varsatdum baluaqıy eli
 hərdəm ərəb hatu beli
 höndürsətdim "Bilim"səni

CEMRASI, Ali Asgar (2014) *Hacı Tülkü Matalı*, Tahran.

HACI TÜLKÜ MATALI

(1) bī tülkü qarrumuştı/qarrımıştı,	(29) hadağıça giväsi,
(2) şıkarında qalmuştı/qalmıştı.	(30) boşuça çäpiyäsi .
(3) tüşmäzärtti av äl`ey,	(31) çiniçä ätläs äba,
(4) täymäzätti ät til`ey.	(32) äliçä tämir äsa.
(5) hafta hafta qaldı aç,	(33) Heloru täsbäh çävrur,
(6) tolqannartı hac-u vaç.	(34) közündä yaşlar tükör.
(7) avqa batmazaärtti tişi,	(35) <u>h</u> oros turdu yıraç`da,
(8) tärsä källätti işi.	(36) vaqtı una hadağ`da.
(9) künü olmuştı qara,	(37) haydı:hoy tülkü ağa,
(10) tüşündü buldu çara.	(38) nätäy kirmişän gaba?
(11) bī täsbäh aldı äl`ey,	(39) haydı: tülkü ağaqa,
(12) şal vayudu u bel`ey.	(40) nä tüşmüşän buhalqa.
(13) hadağ`ey kädädi givä,	(41) omağa sänä bala,
(14) boş`ey çolqadı çifä.	(42) oğramışar bäd qaza.
(15) çiniçä ätläs äba,	(43) tülkü boşuñ salladı,
(16) äliçä äyri äsa.	(44) hökürtmälä hağladı.
(17) häğl`ey heğl`ey varrattı,/varrartı	(45) haydı:äy mästsñ <u>h</u> oros,
(18) ağzıça dua hayrattı./hayırrartı	(46) közläri märcañ <u>h</u> oros.
(19) olmuştı mö`min bändä,	(47) qarrımışam tüşmüşäm,
(20) amalında şärmändä.	(48) sizi säht incitmişäm.
(21) erdi u bī baluqqa,	(49) mändä tağı siz täzmän,
(22))vaqtı uyan buyanqa.	(50) köynümü sımän äzmän.
(23) baluq boşça bī <u>h</u> oros,	(51) tağı yüzüm qara`rı,
(24) häşäleyrätti şin- <u>h</u> os .	(52) qalbim tola yara`rı.
(25) kördü ki, tülkü ağa,	(53) hăläl –häranm bilmädim,
(26) kirmiş harqasey gaba.	(54) tuttum boşizi kırdım.
(27) kälıyor täsbäh äliçä,	(55) tiliz ağzızda hidim,
(28) bī şal vamuş beliçä.	(56) qanizi içtim yedim.

- (57) qarrılıqu aynamadum.
 (58) allah kârimâr haydum.
 (59) nabar omuş temi işim,
 (60) qanlar tökmüş bu tişim.
 (61) mänim günam mavlaq`ar,
 (62) yüräk kâsilân yoq`ar.
 (63) temi häckä varorum,
 (64) tovba -tovba hayorum.
 (65) horos haydı: lalacan,
 (66) sänä bu canum qurban.
 (67) taqı bässär häğlämä,
 (68) kaçmışındä incimä.
 (69) häqqiñ youñ bulmuşañ,
 (70) temi mö`min olmuşañ.
 (71) qarrımışañ lalacan,
 (72) boduya özüm qurban.
 (73) sâni yıraç yol özär
 (74) faraqıñ bağrum äzär.
 (75) män däq sändilä kâlim,
 (76) özümü gädä bilim.
 (77) yolça havulluq etäm,
 (78) iş köräm qulluq etäm.
 (79) tülkü vaqtı häsrätlä,
 (80) cavab verdi hormätlä.
 (81) sağ ol mästan horosum,
 (82) gildir märcan ärusum .
 (83) mäkkä yıraç`är turma,
 (84) tez ol hünäk koluma.
 (85) kündä namaz zamanı,
 (86) vârsañ kâräk äzanı.
- (88) horos oldu mälicäk,
 (89) qanatları räng bäräng.
 (90) pärin çaldı bîbîrkä,
 (91) uştu qondu u yerkä.
 (92) öptü äliñ hadaqıñ,
 (93) oçağ yüzün – qulakiñ.
 (94) boyunun sıqtı uzattı,
 (95) tülküvä bî toq vaqtı .
 (96) tülkü ağzıça virdi,
 (97) bî täsbähsiñ çävirdi.
 (98) una häsrätlä vaqtı,
 (99) közlärindä bärq aqtı.
 (100) bî haz söhbät ettilär,
 (101) yolça davam verdilär.
 (102) kâldilär baluq ortas`ey,
 (103) kîrdilär kitik burras`ey.
 (104) kitiklär oyneyrätti./oyneyrärti
 (105) horosu boyleyrätti./boyleyrärti
 (106) kördülär tülkü ağa,
 (107) kädmiş harqasey gaba.
 (108) hiri täsbäh äliçä,
 (109) yüngdä bî şal belicä.
 (110) kädmiş givä hadaq`ey,
 (111) çäkmiş örtün qulaq`ey.
 (112) çiniçä ätläs äba,
 (113) äliçä äyri äsa.
 (114) yolıñ tutmuş varıyor,
 (115) horosu avsınıyor.
 (116) bîdä qaqulladılar,
 (117) bu helädä qorqtular.

(118) mat-u mähbüt qaldılar,
 (119) dingä turmuş vaqtılar.
 (120) kitik qalktı eräl`ey,
 (121) kaldi bī haz bäräl`ey .
 (122) haydı:äy hūgru tülkü,
 (123) qudruqu togru tülkü.
 (124) yoquñ sāniñ märhämät,
 (125) bizkä verin sän zillät.
 (126) sän keşüktä keçälär,
 (127) kīroñ hävkä bīhābär.
 (128) bizi bidä tuturuñ,
 (129) hävkä şivän haruruñ.
 (130) häqqimiz yoq häşigäk?
 (131) halal dana hişeygäk?
 (132) biz dāq ettik bī tātbir,
 (134) varar yovuqça bī pīr.
 (135) una dāhil vayuduq,
 (136) nāzr etmiş hıqladuq.
 (137) kästik biyyalam qurban,
 (138) verdik fākirkä ähsan.
 (139) qābul olmuş duamuz,
 (140) sāni tutmuş ahumuz.
 (141) tülkü hotlandı köndi,
 (142) u asasey tirändi.
 (143) oçağ boşuñ salladı,
 (144) hökürtmälä hıqladı.
 (145) haydı: mizanar hōros,
 (146) közläri märcan hōros.
 (147) tämi yüzüm kara`rı,
 (148) qālbim tola yara`rı.

(149) pīs olumuş mänim işim,
 (150) taşqa toqunmuş tişim.
 (151) qarrımuşam tuşmuşam,
 (152) sizläri incitmişäm.
 (153) taqı tövba etorum,
 (154) temi häckä varorum.
 (155) bu īşkä mat qaldılar,
 (156) tülkü yanıñ aldılar.
 (157) coştular bu sözlärkä,
 (158) qan yaş toldu közlärkä.
 (159) ullar haydı tülkükä,
 (160) qurban olum bu tilkä.
 (161) sän bēriñ täyişmişñ,
 (162) nā havul iş körmüşäñ.
 (163) amanar tülkü lala,
 (164) bizi dāq yetivä,sän alla.
 (165) tülkü haydı nātolor,
 (166) siz dāk yākgäyiz sāht olur.
 (167) yekāñ varaq fāriklär,
 (168) çaq- u çillä ciriklär.
 (169) uctu kaldi hamusu,
 (170) fārik-cirik hōrosu.
 (171) qanat çaldı cücäsi ,
 (172) kitik hōrosuñ säsi.
 (173) çolqalandı här yanqa,
 (174) tağqa taşqa bäbanka.
 (175) bī hōros uctu damqa,
 (176) boşladı bangu bangqa.
 (177) quqqulladı çaktı car,
 (178) olduq bizlär bāhtiyar.

(179) közîz haydîñ kitiklär,
 (180) yekän kördîñ färıklär.
 (181) tülkü olmuş pāşiman,
 (182) tökmäsä u taqı qan.
 (183) mö`min olmuş bu kişi,
 (184) bizdilä yoq`är işi.
 (185) hägleyor tövba etor,
 (186) häc hayyor tavaf etor.
 (187) cücä färık baluqça ,
 (188) munda h̄abar olğurça.
 (189) bībîr yüzey vaqtılar,
 (190) koçalarqa aqtılar.
 (191) işi hidik bildilär,
 (192) uçup tüzmiş kăldilär.
 (193) tülkü iş`ey inăndilär,
 (194) tövbas`ey bāyăndilär.
 (195) bīsî öpor ābasiñ,
 (196) bīsî tămir āsasiñ.
 (197) bīsî hiri tāsbañsiñ,
 (198) ubīsî ammamasıñ .
 (199) tülkü öngüçä sârasâr,
 (200) kitik turmuş bārăbâr.
 (201) kăttilär yağluğ yemäk,
 (202) hactülkükä tuz hikmāk.
 (203) kefi saz oldu tülkün,
 (204) kăbki qaz oldu tülkün.
 (205) bī haz söhbăt ettilär,
 (206) yolqa davam verdilär.
 (207) oldu çavuş bīrisi,
 (207) baluq toldu car sâsi.

(208) h̄oros burra boşuça,
 (209) bōrkü äyri boşuça.
 (210) āliçä uzaq baydaq,
 (211) hoq̄irătti şaqqıraq.
 (212) dăstăñ sâh tămtăraqla,
 (213) sūror çavuş baydaqla.
 (214) tülkü burrañ öngüçä,
 (215) vird hoq̄iyor köynüçä.
 (216) gahda asta vaqaratı,
 (217) ağızında suv āqaratı.
 (218) gahvar u ölçărătti,
 (219) kökläri sâçărătti.
 (220) kăsilmişti taqăti,
 (221) hägreyrătti forsăti.
 (222) ullar aştı daraqa ,
 (223) erdilär bī mağarqa.
 (224) tülkü tirăndi turdu,
 (225) u heylălă buyurdu:
 (226) "ey mănım canum h̄oros,
 (227) közü măstanum h̄oros.
 (228) namaz vahturu türkă,
 (229) hağaç boşey hünăkă.
 (230) azan veri ucada,
 (231) qafil olma h̄udada.
 (232) aldaq tez dăstimazı,
 (233) qildăk boda namazı".
 (234) h̄oros hündü hağaçqa,
 (235) qiblă tüşü ,yamacqa.
 (236) qanat çaldı bībîrkă,
 (237) verdi azan möminkă.

(238) säsiñ hattı boğuzқа,
 (239) verdi azan mähluḥқа.
 (240) tülkü haydı tez türkän,
 (241) namaz säfey kīrākän.
 (242) ḥoros olta pişnamaz,
 (243) oçağ boşlanta namaz.
 (244) bākirdilär na olmaz!!
 (245) bizim cinskä yaraşmaz.
 (246) äsliçä pişnamazluq,
 (247) säniñ şäniyä layuq.
 (248) tülkü vaḳtı bällädi,
 (249) äkke közüñ hällädi.
 (250) haydı mändä çaktıñ ä ,
 (251) olmuşam män bädämäl.
 (252) hölärmäk olmuş işim,
 (252) qanlar tökmüş bu tişim.
 (253) mäni vara yaramaz,
 (254) olur mägär pişnamaz?
 (255) harḳän ḥorosuñ bīsey,
 (256) haydı:käçi ilgärley.
 (257) oçağ tülkü yanladı,
 (258) säfläri samanladı.
 (259) kökläri tüzdü täykä,
 (260) harḳanları ilgärkä.
 (261) u heläsiñ çağladı,
 (262) turdu munağı haydı:
 (263) "män däḳ säfiñ dibiçä,
 (264) kuḳ yuralum täyiçä.
 (265) quy türkälim namazқа,
 (266) baḡrum beläşmiş qanқа.

(267) yalvardum män ḥudaқа,
 (268) mäni hatmata bäläқа".
 (269) kaçtä günalarımda,
 (270) cürmü ḥatalarumda.
 (271) päşimanam işimdä,
 (272) bizaram kaçmışimdä.
 (273) mavlaḳ tövba etmişäm,
 (274) häḡlämək olmuş peşäm.
 (275) siz namazı boşleydiñ,
 (276) mäni höli saneydiñ.
 (277) haydı yu çöktü yerkä,
 (278) häḡlädi vaḳtı kökkä.
 (279) sirälär toldu täşti,
 (280) ḥalḳ namazқа äyläşti.
 (281) tört säf tüzülmüşärti,
 (282) közlär süzülmüşärti.
 (283) pişnamaz kıḳillädi,
 (284) mökäbbir cıḳillädi/kuḳḳulladı.
 (285) hoḳundu qiskä duva,
 (286) bulundu dārdkä dava.
 (287) tülkü qavzadı boşuñ,
 (288) yüktü möminlik taşiñ.
 (289) vaḳtı ora boraқа,
 (290) köz kăztirdi burraқа.
 (291) qan āḳoru közündä,
 (292) nabar hündü özündä.
 (293) saman verdi u işiñ,
 (294) bätär hittitti tişiñ.
 (295) yüktü täsbäh äsasiñ,
 (296) rida- ḡaba –äbasiñ .

- (297) vaḡtı u yan buyanḡa,
 (298) taḡ hatluḡtu mäydanḡa.
 (299) yirḡäländi ḡudurḡu,
 (300) boḡdu ḡuḡululuḡu !!.
 (301) ḡalḡulu oda ḡaldı,
 (302) canı kıbalda vardı.
 (303) täzgili täzdi vardı,
 (304) purttu canıñ ḡutardı.
 (305) härkim uçtu biyanḡa,
 (306) taḡḡa-taḡḡa bebanḡa.
 (307) oldu yekä ḡışḡirik,
 (308) aḡtu ḡanlar fiḡḡirik.
 (309) tülkü iḡiñ bitirdi
 (310) āhırätin yitirdi.
 (311) tutaḡların kötürdü,
 (312) purttu harada hündü.
 (313) kældi uca bana`ḡa,
 (314) yordu baḡḡa pana`ḡa.
 (315) bāḡirdi vaḡḡulladı,
 (316) bärk küldü ḡaḡḡulladı.

TÜLKÜ MATALI

AÇLUK-(METİN 1)

- (1) munağ nâkl etâyor bî atluğ şair,
- (2) şürâti Hâlhalluğ,muhämmäd bağır.
- (3) yadıma tüştü bî havul hakayât,
- (4) hoşum kâldi sänä etom ravayât.
- (5) sözlâri hidikâr etmân malamât,
- (6) eşitgili hayır babas`ey rāhmāt.
- (7) ki bî tülkü diyar`i isfahan`ça,
- (8) yaşeyrâmiş u nisf`i cahan`ça.
- (9) âl`ey âs tüşmädik qut`i monasib,
- (10) muradıñ ermädik, çārḥ`i māl`ib.
- (11) mavlağ`ar ermädik âs bî zad âl`ey,
- (12) bî hây`ar teymädik,âs bî ât til`ey.
- (13) tamam oldu sâbri,tağâti vardu,
- (14) bu kengâşlik dünya una tar oldu.
- (15) qaraldı közlâri,vardı kararı,
- (16) açluğda hündü,âldä ihtiyarı.
- (17) qaldı hävçä özü aç külfâti aç,
- (18) bî tikä hikmäkgä qaldılar mohtac.
- (19) kara kün`çä üzölmüş çarasuz âl,
- (20) âli qoynuça qalmuştu u mätäl.
- (21) çimik vārā olmuş cism`i zarı,
- (22) keçä kündüz etâyor âh-uzarı.
- (23) âti töküldü qaldı ostuḥanı,
- (24) hâқиқ vārā rāngi oldu zāfiranı.
- (25) kallarında bîsi,açam hayıra`ttı/rtı,
- (26) bu yüz man qustaqa,qāmka batarartı.

- (27) puş teysätti tavlanup yikillätti.
- (28) burunuñ tutsattiñ canı hünnätti.
- (29) holasa çün mü`ättäl qaldı rubāh,
- (30) töktü közyaş,çakti nala-yu āh.
- (31) etti tüzdi hār bî tārāfkā,
- (32) turdu yüz qodu,hār töplökkä hävkä.
- (33) etti mavlağ helä-yu äfsün u täzvir,
- (34) salus vārā, mākr-u tätbir.
- (35) varratı hār kuça hār bî mähhlä kâ,
- (36) olmazattı çara källätti häv kâ.
- (37) dardı yordu hästā can`ey,
- (38) qudruquñ sıqtı huçuñ aldı yan`ey.
- (39) hıyalı`ça kitik nāqşıñ çäkärätti.
- (40) vaqarattı nāqşäkä közyaş tökärätti.
- (41) kördükey kökçä bî kuş köz yumarattı,
- (42) közüñ dāğ yummasattı, huvārätti.
- (43) horos atıñ eşitsätti bî sindä,
- (44) ulılretti yüräkdä,turrättı yerindä.
- (45) mü`äzzin säsländikey köz haçarattı,
- (46) horosqa bānzätmiş,kuş vārā uçarattı
- (47) hıyal`ey töşdüç`ey u kök fāriklār,
- (48) sangay ätkä yāriklämiş kişilār.
- (49) û`suça körsätti äğār bî cirik,
- (50) ûdanmazattı û`duda bu dāmlık.
- (51) qavzannattı kökgä āh-u äfsusu,
- (52) eşitsätti äğār bank`ey horosu.
- (53) fārik ātıñ bîsi yerçä yāzarartı,
- (54) u āt astıñ min qārı qazarartı.
- (55) holasa tülkü kördü çarası yoq,

- (56) hölor āçında,sāndar- şayısı yok.
 (57) vāḳtı kördü yüräk turmor pirillor,
 (58) boğarsaḳlar āçında hey ḳirillor.
 (59) boşuñ ḳodu tizi üstey,oldu hāmuş.
 (60) nigar`i fikru zikrlä,oldu hām āḡuş.
 (61) ḳiyud`i näfskâ çäkti häd`i botlan,
 (62) täcärrod ärsäsiçä,etti covlan.
 (63) kämiyyät fikri zikr`i çaldı şallaḳ,
 (64) hävbihäv kâzdi dunyañ vurdu mallāḳ.
 (65) hıyal etti bulunmaz,därdey dārman,
 (66) bu fikrkä piçimiş ḳālmuştu heyran.

ḲURBÄT TURPAḲÄY OḒRAMAḲ (METİN-2)

- (1) ki bidä ḳeybdä,ḳavzāndu bī säs,
 (2) "ki ey särgäştä-i mākḡmum u bīkäs.
 (3) kāräk āḳul yolla,etigāñ tālaş,
 (4) kāräkir aynegāñ,vār rah-e mā`aş.
 (5) yormaça heç yoḳ`ar,çara yu sud,
 (6) daḡār älbättä bab o rrizḳ mäsduḡ.
 (7) çätinlik tüḡünü rahat hāçılmaz,
 (8) älbättä riz eşki,mudam vāyılmaz.
 (9) kāräk säy etigāñ ta vār canıñ,
 (10) ermäz heç bī yerkä,āhu faḳanıñ.
 (11) yadın`da himä yalḳuz Allah yu,
 (12) väḡärnä boynuya hatı du`ayu.
 (13) tālaş eti tolḳanta,kār u bariñ,
 (14) olmuş kasub häbib`i kirdigariñ.
 (15) älbät ki yaratan ruzi räsān`ar,
 (16) tālaş etmäḳ tāriḳ`i āḳılan`ar.

- (17) u ādamlar ki dunya`ça,işlāmāzlär,
 (18) ḳarınlar`ey bī toḳ hikmāk yemāzlär.
 (19)vbu alām alām`i āsbab olunmuş,
 (20) bu dunya`ça āli boş āç ḳalunmuş.
 (21) äzizim! olmaḳa säyu tālaşıñ,
 (22) älkä kālmāz hissi aş`u lavaşıñ.
 (23) häviñçä yormayalḳuz ey nikunam,
 (24) häyup Allah räzzaḳ`ar tutma aram.
 (25) talaş eti ,çiraḡıñ könäkältä,
 (26) munu tärk etmä,ruziñ äräkältä".
 (27) holasa bu säsi rubāhyi mähzün,
 (28) eşitti vāzeh oldu sirr`i biçün.
 (29) movafıḳ körmädik u bu cahanı,
 (30) körmüş zindan öz`ey u İsfahanı.
 (31) töktü közyaş yüräkdä çäkti bī āh,
 (32) vätändä äl kötürdü hāh-naḡāh.
 (33) Hudahafiz şadı,āhl-u ayalıñ,
 (34)ravan etti közündä aşk-u ahıñ.
 (35) u kallar`ey häsrätlä,vaḳrattı,
 (36) sel vārä közündä yaş, āḳarattı.
 (37) sitāmlä hadrunduḳ`ey lalasında,
 (38) boran hatmış cahānka nalasında.
 (39) balalarey vaḳmuş,tüştülär öngey,
 (40) tökär`ätti közyaş,kalıñ hātäkey.
 (41) u nānäs`ey haydı bahal`i hāstā,
 (42) halal eti māni ey dil şikāstā.
 (43) mână lütf eti sän, taşumu hatma,
 (44) du`a vaḡtı māni,härgiz unutma.
 (45) nimä keçä āḡār turduñ namaz`ḳa,
 (46) u vaḡt boşleñ häḳlä raz-u niyaz`ḳa.

- (47) u dām ki vayulor bībābī ābvab,
 (48) haçar rāhmāt eşkiñ rāb-ulārbab.
 (49) du`a olur u dām izz-u icabāt,
 (50) bağışlanur āgār kılgā inayāt.
 (51) u sa`atça māni etmā fāramuş,
 (52) mānim yadumda ās, olma hamuş.

NĀNĀ HADAKIÑ ÖPMĀSİ (METİN-3)

- (1) āyildi öptü nānāsi, hadaķıñ,
 (2) öptü māmül etti, hidmāt siyaķıñ.
 (3) buyurmuş müstāfa fāh-ulā`āzim,
 (4) bu māzmünü ki nāzm etmiş u nazim.
 (5) "behşti ku rāzay-e madāran āst,
 (6) yāķin dan zir`i pay-e madāran āst".
 (7) hayırrattı:nānā can mehrābānum,
 (8) bükülmüş ķamātiñ,āram`i cānum.
 (9) halal eti māni, Allah razas`ey,
 (10) hürün birçāķlāriñ,canum fadas`ey.
 (11) keçā sābeygāta çāktiñ āyazı,
 (12) haram ettiñ közüñyā hab nazı.
 (13) noğard zāhmāt çāktiñ māni
 büdüttiñ,
 (14) hunavalar yediñ bu bodķa kelüttiñ.
 (15) közüm häğlägili vaht, öpārättiñ,
 (16) turrattiñ māmākiñ ağzıma
 tāpārettiñ.
 (17) hayırrattıñ közüm nuru,anuķtıñ,
 (18) haymazattıñ boynu sīnmiş
 toduķtıñ.
 (19) yüzümä vaķķulular,hirgānnetti,
 (20) bu nikbāt āllārimdā, çirkinnettı.

- (21) buhalça ķollarıñ boynuma
 hatarattiñ,
 (22) tuz vārā,boşda hadaķķa yalķıratıñ.
 (23) āgār ķulluķ etigām,sānā yüz yil,
 (24) bī keçā āvāzi olmaz moķabil.
 (25) bādān`çā hārnā tük var tillānigā,
 (26) mümķün dağar,şükürün bilinigā.
 (27) oçağ nānā bastı boşıñ,sinās`ey,
 (28) haydı lānāt bu çārhiñ kinās`ey.
 (29) sāni mān bināvada hadru hattı,
 (30) uğul yov āllārim ķoynum`ça ķaldı.
 (31) hürün sütüm uğul olta hālālın,
 (32) mānā körsātmātā Allah mālālın.
 (33) faraķıñ īncitir bikās dādāyi,
 (34) yürākiñ çatlatır,yazıķ nānāyi.
 (35) bābām yov bizlāri yadıñda hīmā,
 (36) hālāl hikmāk yepi,haramda yemā.
 (37) āliyā hārnā kāldı tez holunup,
 (38) kişıñ āç`ar müāttāl etmā māhhub.
 (39) sānā mändā vāsiyyāt ga-u bigah,
 (40) tiliñçā viridiñ olta hāsbi`Allah.
 (41) yeriñdā turduķ`ey sän,ey nikuhah,
 (42) hoķı sidķi dillā,yeti ķolhovāllah.
 (43) bīsıñ pufley önggā,ubīsıñ dalķa,
 (44) bīsıñ dāķ sağtārāf,ubīsıñ solķa.
 (45) bīsıñ kökgā pufley,ubīsıñ yerķā,
 (46) dāķ dāvriyā,oçağlan türķā.
 (47) āgār bu ādāti etigāñ tıkrar,
 (48) Huda etār bālasında, nigādar.
 (49) ķārib yerçā unutma İsfāhanı,
 (50) buldıñ ār bī baluķ satma cahanı.

- (51) varup qurbätçä yatma can madär,
 (52) kangar yemiş äzizim hatma längär.
 (53) qurbätçä qalma,äl çäkmä vätändä,
 (54) bebança yad eti,sän däk çimändä.
 (55) ägär olqañ uğul, ähli täfännun,
 (56) varup qurbätçä hatma sän tävättun.
 (57) keça kündüz vätändä sän yad eti,
 (58) ingill`ey ney vārā faryad eti.

KİSSİ' LÄ VÄDALAŞMASI (METİN-4)

- (1) holasa tülkün yāzıq ayalı,
 (2) bu qāmlıg qustalarda oldu halı.
 (3) müsibät hoçaq`ey,tüştü bulqandı,
 (4) turdu häriñ boş`ey,bī dovr tolqandı.
 (5) äлиндä ta hadaq`ey öpäretti,
 (6) dalıça közündä suv säpäretti.
 (7) hayıratı:mänim āvārā yārum,
 (8) āmanar varma ey biçārā yārum.
 (9) vasal ayyamı tāk täzmä āman`ar,
 (10) hicran şäbi vārā batma yāman`ar.
 (11) hadurluq dārd`i vallah tüzäbilmäm,
 (12) özümdä äl özäm,sändä özäbilmäm.
 (13) közüm nuru,mäni hatma faraq`qa,
 (14) āman`ar varma sän,közdä yıraç`qa.
 (15) dünya`ça bībīrdä todamadux biz,
 (16) boşumuz yastuqqa tox qomadux biz.
 (17) älif vārā bodun qāmdä,hām etmä,
 (18) qismätimä mänim,dārd u qām etmä.
 (19) gäbälem kal vārā kälīm dalında,

- (20) äl üzmäm män härgiz sänin yalında.
 (21) äkke közyaş hazar bu qāmkä eykaş,
 (22) bulut vārā vārı yerdä tükgām yaş.
 (23) tükāndi taqätim,tutal älimdä,
 (24) habardār olu sän dārd`i dilimdä.
 (25) yüräk hot tuttu,ey umid gahum,
 (26) inānmorin nēsār bu dud u āhum.
 (27) güzäriñ çün tüşār hār rāhgüzärdä,
 (28) sänä heyli qorqam,män bād nāzärdä.
 (29) mänä heyli havul sän ettiñ härlik,
 (30) tural āstın`ça män yaqtum yüzällik.
 (31) u top vārā bidä,qālqtı yerindä,
 (32) yüzällik hotlamış,vardı bärindä.
 (33) yüzällik köndärmış köz, kor etoru,
 (34) köz yaşın tökoru,härdäm hayoru:
 (35) könüpä yüzällik,sän bī hāvasañ,
 (36) hizaran dārdkā dārman u davasañ.
 (37) tütün eti yüzällik qanqulaşup,
 (38) qada-bälada saqlay,sän āluşup.

KİSS`ÄY CÄVAP VÄRMÄSİ (METİN-5)

- (1) ālav çäkti tülkü kişi sözündä,
 (2) qoluñ hattı boyne öpdü közündä.
 (3) haydı:közüyä män qurban häglämä,
 (4) tural sän yerin`ça,härtumda kälmä.
 (5) sänä vallah yaraşır, olqam āşuq,
 (6) bu cürki sändiçä vārār yaraşuq.
 (7) boduñ qädiñ misal`i sār v şımşad,
 (8) teliñ körgülü,sunbulu etmäz yad.

(9) ƙanı ƙımsadça var bu havul rāftar,
 (10) yüzün tāk özün gül,yar`i dildar.
 (11) etigān u ƙād`i movzunƙa tamaşa,
 (12) taƙı sārvcā vaƙar! källa vā haşa.
 (13) közün oğşatmorum,nārgisiñ közey,
 (14) ki nārgis körmädik,munağ köz özey.
 (15) bu sözçā şahadum`ar,hāy`i zulmān,
 (16) ki yerdä kö:kkā,sändä razısam mān.
 (17) pārişan zolflarıñ alı āliyā,
 (18) du`a eti mānā yoral yeri yā.
 (19) beş kündä sörā māni yasdında hatma
 (20) du`ada mān pārişanı, unutma.
 (21) āğār kallar şuluğ etti ĩncimā,
 (22) toğuşma közlāriñ ƙurban rāncimā.
 (23) hāmmeşā lütf eti olu pārāstar,
 (24) pis künlārçā yar olu,yar`i ƙāmhar.
 (25) mähşüsān burnu fırtıqlıg bābāmdä,
 (26) ki mān artuğ hişem unu dādāmdä.
 (27) bu uğul`ar mānim soy ilişākim,
 (28) ular pās maluu mulkum hān eşikim.
 (29) kārākir tüşmāgā,dulum ālindä,
 (30) kārākir hünmāgā,āçam tilindä.
 (31) boduñ ƙurban kişi,kālmā āman`ar,
 (32) hātākimi salı,çākmā yaman`ar.
 (33) sāni and verim allah`ƙa holunup,
 (34) mānā bu varmaƙı hölmāk bilinüp.
 (35) mānim yanımça hoş kün körmädiñ sän,

(36) hāvimçā bī yüräkdä külmädiñ sän.
 (37) āç ƙāllattıñ özü yā almaza`tıñ/rtıñ,
 (38) yündärettim sözümdä varmazattıñ.
 (39) noğard zācr çäkmişāñ balduz ālindä,
 (40) çäkārettıñ canıya hünmāzetti tilindä.
 (41) baba-nānām sāni mavlağ yünddülār,
 (42) yündmäki heç, sāni mağul tūdülār.
 (43) ƙara künlār kördüñ heç tāzmädiñ sän,
 (44) özgākā hāv sözün ās haçmadıñ sän.
 (45) āliñ`lä suv töktiñ,saçıñ süpürgä,
 (46) yuyurattıñ hāvi kimsä külmāgā.
 (47) ƙallattıñ nāççā kün āç-u berhnāh,
 (48) bulmazattıñ kāsik yāngi ya konāh.
 (49) öziñdä artuğ sän şam yemāz`ättiñ,
 (50).āç ƙalsāñ dārdiñyi biltirmāz`ättiñ.
 (51) habar alsam baba nānāñ halında,
 (52) hayurattıñ havular dāvlätindä.
 (53) ƙızim keşitmä dārdiñ eti ibraz,
 (54) hayıratıñ damağum çağ kefim saz.
 (55) bihāmdillāh yārim hoşar künüm hoş,
 (56) yedim yağluğ palav temi yeriñ boş.
 (57) bağışlanta nānāñ mähşār künüçā,
 (58) dādāñ çimtā behiştçā süt gölüçā.
 (59) āğār mān hölmāgām,holunuğam sağ,
 (60) kālīm sänā muncuğda bī cuv ƙolbağ
 (61) ālimā pul āğār ƙurbāt`çā yekgā,

- (62) sänä bī toun alum hātāki yekgä.
 (63) toğ olmazattı u narun güzäldä,
 (64) täsällasın allattı bu qazäldä.

GAZÄL (METİN-6)

- (1) tōkān sän qānumu cana āmansuz,
 (2) ālīn saqlay mänä vurma qānsuz.
 (3) kaman qāddim dağar bilmām
 yanıñça,
 (4) tāccüb`ar hatoruñ hoq kamansuz.
 (5) közümnüñ yaşı yoq,ta yoq`ar ahum,
 (6) bizim yerçä yağış yağmaz dumansuz
 (7) bitäv köklärkä qavzandı şararum,
 (8) yeri āhırça qodum āsımansuz.
 (9) höldük`ey yekä bī sän boşum üst`ey,
 (10) mäne qoma hölöpägäm ĩmansuz.
 (11) sänä män pul verim,alı bī peytän,
 (12) mändilä bīkeçä yatuv şalvarsuz.
 (13) vurmaş hāncār işkıñ mānim
 canuma,
 (14) ūlir it vārā taşqar,hanumansuz.

GAZÄL 2 (METİN-7)

- (1) kişsi töktü közdä aşk-u āhu,
 (2) haydı härey u bu qāşāng cavābu.
 (3) hoquñ bu çāşm`i hun āfşan içiçä,
 (4) ālif varā yazmuş qān içiçä.
 (5) yüzün vārā çimānçä gul bulunmaz,
 (6) boduñ vārā çinar yoq bağ içiçä.
 (7) läbiñ qānd u şākār yadağ ki bal`ar,
 (8) väya halva`rı dāstārhan içiçä.

- (9) közümdä qanluğyaş mudam ravānar,
 (10) mavlağ märcan olur umman içiçä.
 (11) yovarqañ qām basar,şähri sārasār,
 (12) sovunmaz kimsä qābristan içiçä.
 (13) saldıñ vardiñ özüñ çaktıñ qırağ`qa,
 (14) mäne qoduñ qām-u āfğan içiçä.
 (15) kəniziñ āruzusu var ki ey qaş,
 (16) yatsaduğ bī dāğ bī yorğan içiçä.

TÜLKÜ(NİN) DİLÄK DİLÄMÄĞİ (METİN-8)

- (1) holasa tülkü çün hündü qırağ`qa,
 (2) turup yüz qodu här sämt u diyar`qa.
 (3) tävākkul damāniñ u vadı, bel`ey,
 (4) āsay-i mäslähäti aldı, āl`ey.
 (5) sātun aldı qanat,burqut yelindä,
 (6) sarmāşq aldı u tağlarıñ selindä.
 (7) kazaretti tağları mis`i āhu,
 (8) hayıratı mudam peyvästä yāhu.
 (9) rāhm eti haluma, yarāb yaman`ar,
 (10) erākä daduma Allah aman`ar.
 (11) sän ey räzzağ rāhm eti açluğuma,
 (12) bu vahtça yetgäri bī yāğluğ luğma.
 (13) nēsä ollätti qārā bāhtim! olsattı,
 (14) bu yerçä bī burra fārik tursattı.
 (15) körsärtim qirti qirti kazorlar,
 (16) sonalar vārā öngümçä hüzorlar,
 (17) tutaqtattum bībī cikgillätigettim,
 (18) yepigettim Allahqa şukr etigettim.
 (19) yepigettim sibilim burquqattum,
 (20) çakigettım bodum uzatıqtattum.

- (21) olur Allah buluḡam, bī loḡma
dilḡah,
(22) yepigām oḡa hayıḡam
ālhāmdulillah.
(23) ilahī ātini yarābb hacā,
(24) tā`amān mān ṣāva lāhmādducacā.
(29) vā ma vāsil ḡāvanī fil āra`ik,
(30) ālāzz āla min-lāhmil fāra`ik.
(31) mānā rāhm eti ey ḡallāḡ`i ālām,
(32) baba-nānām-kal külfātim
cāhānnām.
(33) nā baba var nā nānā nā bāradār,
(34) beyün olmuṣ mānā ovzā`i mähşār.
(35) tāzār mähşārçā lala lalasında,
(36) babada-nānādā hām dayısında.
(37) varu ḡunava-yu hāsrāt yeyilār,
(38) yüz tutmuṣ ḡāḡḡḡā vanāfsa hayılar.
(39) ḡudaya taḡātim yoḡ`ar yıḡildim,
(40) sāniñ dārgahıya kāldim tiḡildim.
(41) yüz tutmuṣ mābudḡa sācada haṣtı,
(42) yüzüçā yözyāṣu yüz cada haṣtı.
(43) etār`etti sācdā pārvārdigarkā,
(44) ḡavzer`etti āliñ u gırdıgarkā.
(45) āzbāski ḡavzadı āl, sācdā etti,
(46) nalası kö:klāri tāngkā kālitti.
(47) u sa`atḡa ḡāḡuldu bab`i rāhmāt,
(48) u tülkü bī kāsı, buldu sa`adāt.
(49) nahal`i aruzusu ḡorrām oldu,
(50) inayāt ṣahid`i ḡāmdām oldu.

HOROS BANGI (TÜLKÜNÜN
KULAĞA İRMƏSİ (METİN-9)

- (1) eşitti bidā ḡeyli nazānin sās,
(2) mālāḡtliḡ ḡoṣ āvazluḡ mükāddās.
(3) ḡulaḡ ḡastı yürākdā bu sida`ḡa,
(4) oldu aşıḡ ḡulaḡ verdi nida`ḡa.
(5) ḡorosu āynamuṣ, oldu ravānā,
(6) ki bu sās ḡartıḡa var āb-u dānā.
(7) ḡolasa ḡün ḡulaḡ verdi bu sās`kā,
(8) sāsiñ dalında vardu bī nāfās`kā.
(9) körsāndi bī baluḡ bidā yıraḡda,
(10) namayan oldu asarı, yovuḡda.
(11) buruney erdi bī yid buyi dildār,
(12) nigar`i modā`a körsetti roḡsār.
(13) āyildi sācdākā ṣuk etti filḡāl,
(14) ki oldum ḡāmdulilla farıḡ-ulbāl.
(15) libas-e zülmāt-u ḡāmdā suvuḡdu,
(16) ḡayın pāsı ḡıraḡey yaḡ ḡoyuldu.
(17) yurup oftan-u ḡizan oldu āzım,
(18) baluḡḡa varmaḡiñ u bildi lazım.
(19) u covlan verdi, tāzdi loḡu loḡu,
(20) baluḡ`ḡa erdi ḡaṣtıñ ortāluḡu.
(21) cimbālāk yordu bī aram tuttu,
(22) kāḡgili künlāri, u pak unuttu.
(23) etār`etti u dāvri-pārka covlan,
(24) vaḡarattı ḡār yanḡa ḡeyran ḡeyran.
(25) kīrdi bī baḡ`ḡa, alıḡa tinciñ,
(26) bīṣıkar buluḡa, ḡipigā ḡinciñ.
(27) u dāmḡa nāḡl`i iḡbalı pār haṣtı,
(28) ḡavasda bulbulu bal-u pār haṣtı.
(29) közü bidā sataṣtı bī ḡorosḡa,
(30) ḡayın ki bī āzāb vāḡtı ārusḡa.

- (31) tārīfdā kăçmīş,hosn-u camalı,
 (32) kăşīdā gārdāni,hoş hāt-u halı.
 (33) navası năġmāy`i naşuska bānzār,
 (34) şanatın çātr etmiş tavuska bānzār.
 (35) lıtafātçā şanatı çün pār`i şu,
 (36) hayır hārlāhzā,hār dām şuşulu şu.
 (37) boduñ çäkmiş,hayın eyş-u ādāb`ār,
 (38) surudu şol hovāllah-u āhād`ār.
 (39) dam ārniçā eyş-u işrāt şurmuş`ar,
 (40) bu dünya āhlindā şafil turmuş`ar.
 (41) hıraşda vaşatır aġzu suvlandı,
 (42) pārişan oldu āhvalı bulkāndı.
 (43) hāmin ki sataşdı canānı kōz`ey,
 (44) yavaş yavaş hayıradı,öz öz`ey:
 (45) ey ollāttu beyin kūn ,tez batsattı ,
 (46) mānim şara bāhtim vārā,yatsattı.
 (47) sāni măn şer vārā,bī tutuġattum,
 (48) tutaġattum tuttuķu vaht utuġattum.
 (49) oça boşuñ enā hattı,vardı şıraķ`ķa,
 (50) yavaş çaktı özüñ, kōzdā yıraķ`ķa.
 (51) kaldi bī dalda`ça keşindi āram,
 (52) ki heķkās bilmādi coz hāyi ālam.
 (53) tutup bī goşa`ça u oldu pinhan,
 (54) haġrasattı āġār,bulmazattı insan.
 (55) havasda şudruķuñ u diklāmişti,
 (56) ĥorosķa kōzlāriñ u zillāmişti.
 (57) tutmuş āram forsāt haġreretti,
 (58) varmuş aġyar ĥalvat haġreretti.
 (59) ki yanı çolķegā,zūlmāt cahanı,
 (60) oluķa hāngam`i āsrar nahanı.

HOROSUN KĀMĪNKĀ GĪRMĀĖĪ (METĪN-10)

- (1) ĥolasa çünkü rubāh`i bād āncam,
 (2) özüñ çaktı şıraķ tuttu āram.
 (3) özüñ çaktı şıķildi bī kāmīnkā,
 (4) bī havul forsāti hitikgā ālkā.
 (5) vardı kūdüz,keçā kaldi havaķa,
 (6) dünyañ basdı zūlmāt,aldı haraķa.
 (7) ĥorosuñ movci ķām boşunda āştı,
 (8) kōz`ey bidā unuñ tūlkü sataştı.
 (9) vāķtı kōrdü ācāl kirmiş kāmīnkā,
 (10) şaraluġ çolķamış,hatmış kāmāndkā.
 (11) kōrān sa`at tāķuldu, āl - hadaķı,
 (12) çākildi ķorķusunda,dil- damaķı.
 (13) unuñ tili tutuldu tūştü bāndkā,
 (14) hayın ki tūştü bī ceyran kāmāndkā
 (15) şurrudu tizlāri,rāngi puzuldu,
 (16) boşuça tūklāri pak biz biz oldu.
 (17) teyāretti tiş tişey tāzmişti rāngi,
 (18) söz hişeretti hayķa tutmazattı āngi.
 (19) āli`lā mūkām ,üstüñ basarattı,
 (20) yūrāk bānd olmaduķ,hay ķusarattı.
 (21) özüñ uçķurdu,oldu halı bārham,
 (22) ācāl öngüçā turmuştu mūcāssām.
 (23) nā turmaķ halāti,nā tāzmā kā tāb,
 (24) yolu yauldu oldu,tābu bī tāb.
 (25) hişādi u tāzipāgā,yiķildi,
 (26) kizziñ hidi bī goşaķa şıķildi.
 (28) boşunda uçtu aķlı u fāriķiñ,
 (29) yapuştı yerķā ta kōrdü u tūlküñ.

TÜLKÜ(NÜN) HOROS(U) TUTMAĞI
TÜLKÜNÜN MUAZASI (METİN-13)

- (1) kulağın mändiçä olta dil äfkar,
- (2) sänä bī sāh söz, ettim män izhar.
- (3) eşittim bī nāfär şāh-e hücästä,
- (4) buyurdu bu sözü mänbärçä hästä.
- (5) ki ey yaran bu sözçä yoq`ar inkār,
- (6) hudavändin äkke yerçä havi vār.
- (7) bīsiniñ bānası taş-u gil`är,
- (8) ubīsi Allāh nuru,atı dil`är.
- (9) bu äkke häv içiçä ey mü`äzzām,
- (10) olmuş yüräk,beytullah-e äzām.
- (11) muna şahid hädis-e ma u māni,
- (12) äzizim oluğañ ähl,eti māni.
- (13) buyurmuş:yanı hälläq-e mühäymin.
- (14) mänä mänzil`är qālb-e äbd mümin.
- (15) hayma canum yüräk bī tikä ät`är,
- (16) mähäl-e nur şāms`i mārifāt`är.
- (17) mähäl-e dil`är nāhl-e vadi-e tur,
- (18) qorb-e haq nurun äla nur.
- (19) yüräk mirāt-e nur-e lām yäzäl`är,
- (20) yüräk mişkat-e misbah-e äzäl`är.
- (21) yüräk zindä oluğa sän zindä oluñ,
- (22) hölüm yoq`ar sänä,payändä oluñ.
- (23) közüñ bī noqtäsu`ru mänbä-e nur,
- (24) ägär noqtä yovarğa,olur köz kur.
- (25) yüräk bī çāşm`i batın`ar bädän`çä,
- (26) bu köz salıkça lazum, yürümä`çä.
- (27) fäqol billah-e bizzovqu äl- sälim,
- (28) hätatu äl-nas bilqālb-il älim.

- (29) häyat ul qālb,olur üç mārifätdä:
- (30) etigñ tähliyä här bäd sifätdä.
- (31) risalät`är välayät bäd tohid,
- (32) çäkgä ägyarğa gār caru täcrid,
- (33) hurufu üç,mödir üç noqtası üç,
- (34) ädäddä dästəsi üç noktası üç.
- (35) ägär qālbın holunmuş coz-e qalib
- (36) vālakin sän bili unu coz-e gälüb.
- (37) yüräk älkä hitikgāñ ey bārädär,
- (38) buluñ unda savab-i häc-e äkbär.
- (39) ägär bī dilşikästāñ etigāñ şād,
- (40) varıñ cännät içey,duldulla çün bäd.
- (41) bu sürätçä olubilmäz mü`äyyän,
- (42) sänä rāhm etigām,zülm etigām män
- (43) kaçmış umrum mänim şähr iççä daim
- (44) nāharän sa`imän välläylü qa`im.
- (45) hämişä vāz u mäscid körmüşäm män
- (46) hām Allāh täklifin dāq bilmişäm män.
- (47) savad-e äzām ähli cahil olmaz,
- (48) biligä härkim häqqi,kahil olmaz.
- (49) şäri`ät häq,kiyamät häq hölüm häq,
- (50) bu sözlärçä yoqum äs şäk`i motlaäq.
- (51) yäqinim var ki bärzäh öngümüz`çar,
- (52) ki bärzäh sāl`är düzäh öngümüz`çar.
- (53) közüm vallah`i dünyada toq olmuş,
- (54) hölüm fikri māni işimdä hātmuş,
- (55) ällidä kaçmış umurum olmuş ätmış,

- (56) mənim yaşutlarum qəbirçə yətmış.
 (57) qamətim bükülmüş, olmuş əkkə qat,
 (58) kərak etmək tədaruk, qəbirkə sovqat.
 (59) u adamki olığa atmuş yaşıça,
 (60) künkə oğseyr olığa tağ başıça.
 (61) vaqı sən səkkəlīmā dana tuşmuş,
 (62) vücudumın qəsr`i nala tuşmuş.
 (63) kəçərdim umrumu səkkəl hürgəndi,
 (64) havay-i nəfs hatırımça hürgəndi .
 (65) qarrı öz əhl`ey ər ası oluqa,
 (66) kərakir it vərə boynu vurulqa.
 (67) hayma səkkəliq köynü misal`i sūt`ər,
 (68) tuqquru səkkəley u qilliq it`ər.
 (69) mənə temi halaf etmək yaraşmaz,
 (70) halaf etgəm huda işimi haçmaz.
 (71) mənim heç zümlə yok ihtilatım,
 (72) şəriət əhlisəm var ehtiyatım.
 (73) həqləmə çıxirmə, heyli etmə şivən,
 (74) ki hərgiz kimsəkə etməm sitəm mən.

HOROSUN TÜLKÜGƏ CÄVABI (METİN-14)

- (1) horos-i həstə töktü aşk e didə,
 (2) haydı u tülkükə, mehnət kəşidə.
 (3) cənumu əlmışar billah-e hovluñ,
 (4) motabuq çün dağar felin lə qovluñ.
 (5) bu sözlər varusu sändə yupag`ar,
 (6) yupag`ar bī dāq üstündə yupag`ar.
 (7) közüm suv içməyörə sözlərində,

- (8) yağur məkrə şərərət közlərində.
 (9) tilinçə tənə eton Bayəzidkə,
 (10) vələkin işlərin oğşor Yəzidkə.
 (11) danuşup toğrusun həzturma sözün,
 (12) təzip yov sən mənə biltirmə özün.
 (13) sözün şirin özün bəttər yılanda,
 (14) təsbə suvqa çəkmə sən dāq yupağda.
 (15) nətəy sən şivə-i dini unuttuñ?
 (16) bu məzlüm nəsə etmişti tuttuñ?
 (17) əgərçi tilçə dünyada kəçorin,
 (18) amma beri vərə qənum içorin.
 (19) özün alım vələkin bī əmələñ,
 (20) sözün havul amma sən dəgələñ.
 (21) atın molla hayma, süztürmə qəşin,
 (22) sändiçə əməl yok, oynatma başın.
 (23) özün lə təkolü hokmin hayorin,
 (24) yətimin mal-u dünyasın yeyorin.
 (25) turmuşan hər kimkə irad tutorin,
 (26) tüşükün beri vərə utorin.

HOROSUN TÜLKÜGƏ GAZABLANMASI (METİN-15)

- (1) holasa çün eşitti u sitəmgər,
 (2) horosin sözlərey oldu mükətdər.
 (3) eşitti sözləri u geyzkə kəldi,
 (4) horosqa közləri mükəm bərəldi.
 (5) geyzkə kəldi hündü eyş-i haramqa,
 (6) sardı horos boşun u şapalaqqa.
 (7) zəhrikti həşmədə səsləndi nakəs!
 (8) hayu:tilin saqləy uğul səsin kəs!.

- (9) häfät çäki äcäb sözlär hayorıñ,
 (10) ağzıñ yigü nêsä harqı yeyorıñ.
 (11) kabab olta tiliñ ağzıñça köntä,
 (12) bu sirtik yüzündä maşarak hüntä.
 (13) mäni älbät ki sän, havul tanorıñ,
 (14) toq olmuşañ canıñda murtullorıñ.
 (15) yüzüyä küldüm ,özün yitirdiñ.
 (16) näbī munağ qaş u közün süztürdiñ.
 (17) yelqavan tayası,vārā āluşma,
 (18) lal olupa qıddä qıddä dānuşma.
 (19) bu tärkibiñ bu cismiñär bu canıñ,
 (20) sözläreñ bī vaqtıñ,bu bī ĩmaniñ.
 (21) kör nä cür oynator közülä qaşıñ,
 (22) däli şeytan hayır äzi unıñ başıñ.
 (23) sangay özüñ çohbilmiş biliyoñ,
 (24) mänä fähm u kamal dārsi veriyon.
 (25) çäkäm tükün sökäm qaşıñ yäläkiñ,
 (26) çalam yerkä kāsäm boşuñ käläkiñ.
 (27) sänä härnä etigäm bili häqqiñ`är,
 (28) yäqin bili sizay-i tän u diqqiñ`är.
 (29) qulaq vār cormuyu ettim müdäläl,
 (30) halafıñ bībäbī olta müsäccäl.
 (31) temi moqıf eti lafu gāzafıñ,
 (32) qoyum boynuya män cormu halafıñ
 (33) etäm täqsirläriñ sabit özüyä,
 (34) kul-i alam tuqqurular
 yüzüyä.gunakar olmaqañ tural
 qorqusuz,
 (35) haymam vallah sänä gulda nazuk
 söz.

HOROSUN BİRİMCİ CÜRMÜ (METİN-18)

- (1) bīädäbāñ etmorıñ äs şärm,
 (2) hayada qarlığañ bilmorıñ äzärm.
 (3) halk yanıça pärrıñ bidä haçorıñ,
 (4) köz öngüçä lumma lumma siçorıñ.
 (5) buluyoñ oda sän bī koma dana,
 (6) äliñçä etorıñ unu bahana.
 (7) qıqıloñ kitiki etoyñ habardar,
 (8) kälitor biçara bilmor nêsä var.
 (9) tutorıñ kitiki,küclä hünorıñ,
 (10) halkıñ hüzürüça kamin alorıñ.
 (11) bu nä pis ādat`ar mälün imansuz,
 (12) körorıñ kündä on kişi kabun suz.
 (13) kabunsuz kişiñ, qalk içi`çä,
 (14) bu cür etmäk ravarı qanı din`çä?
 (15) bīnamus! är u namusu yumuşañ,
 (16) haya adabıñ sän qeydiñ vurmışañ.

HORSUN ÄKKİMCİ CÜRMÜ (METİN-19)

- (1) äkkimcisi bular ey zar-u äfkar,
 (2) eşitmişäm olmuşañ mardum azar.
 (3) keçälär qomorıñ udigä mähluq,
 (4) sänä bu härzälik bilmäm nä layuq.
 (5) mägär öz säsiyä aşık olmuşañ,
 (6) ki aläm ähliñ tängkä hatmuşañ.
 (7) zälälät cadasıñ tutmuş varıyoñ,
 (8) keçä yatqullarıñ üsuñ alıyoñ.
 (9) nimä keçä boşloruñ sän tiringä,

- (10) harullamış haturoñ halkı tänggä.
 (11) ägär yok`ar şärarät cühäriñ`çä,
 (12) ağzıya malık olu köpü yerin`çä.
 (13) häfät çäkmorin`äs loqazlamaqda!
 (14) heç harmorin`bica bangullamaqda!
 (15) ravayät`är Äli u şir-e qähar,
 (16) buyurmuş här kim olqa märdum
 azar
 (17) gunahsı cormu, artuq`ar zänäda,
 (18) bağışlanmaq näsib olmaz hudada.

HOROSUN ÜÇÜMCÜ CÜRMÜ. (METİN-20)

- (1) holasa tülkü u qäddar-e mälün,
 (2) horosqa haydı:ey giryan u mähzün.
 (3) üçümcüsü etmişän tärk-e adät,
 (4) ki adätdä hüngülü bulmaz sä`adät.
 (5) bu räsım olmuş ki här şah`i mücälläl,
 (6) boş`ey qomuş u bī tac-i mükälläl.
 (7) sän öz tacıñ nätäy başda kötürdiñ?
 (8) qädimki räsmläri özüñ yitirdiñ.
 (9) vurmuşañ qudruquya tac`i şahu,
 (10) kim aläm`çä etmiş bu pis gunāhu?
 (11) ägär şahsañ qoyur sän başqa tacı,
 (12) gunah-yu artuq etmä,yoq alacı.

HOROSUN CAVABLARI (METİN-22)

- (1) horos-e hästä töktü aşk-u āhiñ,
 (2) haydı u tülkükä bībī cavabiñ.
 (3) sänin bu sözläriñ lap qırmızı küc,
 (4) ettim män tükü sän dāq ülgüc.

- (5) sänä arz etäyorum cömlä kuta,
 (6) mäni sürütlämä salı sän Allah.
 (7) rāhm eti hadru fikir`kä tüşmä,
 (8) kücüm ermaz sänä mändilä öcäşmä.
 (9) häräk bu kinä yu boğzu yüräkdä,
 (10) bu şeytan taşlarıñ yükü hätäkdä.
 (11) hıyal eti halafum boşda aşmuş,
 (12) sänä bilmäm nä zāräri toqunmuş.
 (13) tural bīlähzä haz eti istirab,
 (14) haydım sänä ta män bībäbī cavab.

ÄKKİDÄKİ CAVAB (METİN-24)

- (1) bāyn eti sän temi ey haramı,
 (2) mägär ki lāzum`ar heyvan ehtiramı
 (3) nimä keçä ägär män qıqılorum,
 (4) yüräkdä nala etmiş bangulorum.
 (5) bular fikrim türkä qafıl yatqulu,
 (6) ibadät şiväsiñ äldä hatqulu.
 (7) ūdanmuş bälki türkgälär numazqa,
 (8) iltimas etigälär kār sazqa.
 (9) etigälär tarıqa arz-e hacat,
 (10) Hudavänd lä etigälär munacat.
 (11) etmiş Allah bu işkä mäni mämür,
 (12) bu bālī`ri ki "ālmämürü mätzür".
 (13) mänim bu işlärimi etmä inkār,
 (14) hıyalum halkqa ehsan`ar nä āzar.

ÜÇDÄKİ CAVAB (METİN-25)

- (1) haydıñ män qudruquma vurmuşam
 tāt
 (2) mäni tənä hoqlarey etmä āmac.

- (3).bu ĩradĩn sãnã osyanı yok`ar,
 (4) mãnã bu mätläbĩn äs dähli yok`ar.
 (5) bu yerçã yok tãksirim müsällãm,
 (6) özü hãlķ etmiş, hãllaķ-e alãm.
 (7) etorĩn nãķşã ya nãķķaşķa ĩrad,
 (8) danışma sir olu ey dad u bidad.
 (9) sözũn ahır daķ çãkti irtidad`ķa,
 (10) yãķinãn kafãr olduñ sãn bu ĩrad`ķa.
 (11) kodak ķiflät yolũ tutmuş varıyoñ,
 (12) turmuş pãrvãdigarķa bãhs kãliyoñ.
 (13) yedi şeytan bu harķlarda yeriçã,
 (14) oldu mälũn bu alãmiñ yüzüçã.
 (15) hudavãndĩn ĩşey sãn ķilmã diķķät,
 (16) unũn hãr ĩşicã var nãççã hikmät.
 (17) haydum: bĩ hikmãtiñ olu habardar,
 (18) sãn Allañ ĩşĩn`çã etmã inkar.
 (19) ki yanı tac ķomãķluk zamanı,
 (20) haķa kũn`ãr nã bu dunya-i fanı.
 (21) u sultan ki bu dunya`ça koyur tac,
 (22) ķalur boşu hãçuķ, mãhsãrçã mohtac.
 (23) bĩ yazuķĩn äyãr vaķmaķa yüz`ey,
 (24) munaķı padişañ,Allah tuy yüz`ey

HOROS(UN) TÜLKÜGÄ YALVARMASI (METİN-26)

- (1) ķãrãz çũnkũ ĩhoros-e zar u mãhzun,
 (2) tamam etti cavabĩn u cigãr ĩhun.
 (3) tãktũ ķan yaş yũrãkdã çãkti bĩ ah,
 (4) tũlkũkã haydı:ey daray-i ägãh.
 (5) cavabĩn bĩbãbĩ aldĩn tũşũndĩn,

- (6) bu biçara ĩhorosĩn dãrdĩn bildĩn.
 (7) yek yũrãk aynasĩn, tãmi eti saf,
 (8) sãn Allah parda çãkmã eti insaf.
 (9) temi nãsar sözũn bu binavaķa,
 (10) hãlas eti mãni hatma bãlaķa.
 (11) sãnã çũn halãtim oldu mũşãhãhã,
 (12) mãni öz boşıya eti mürãhhãhã.

ŞAHAD HİŞMÄ (METİN-27)

- (1) haydı: tũlkũ äcãb fikr etmişãñ sãn,
 (2) bildir bildir cavabum vermişãñ sãn.
 (3) ķulaķuma mãnım varmaz bu sözlãr,
 (4) taķı bica sözũn hayma mũkãrrãr.
 (5) äģãr bu sözlãriyã şahadĩn var,
 (6) ķĩķiri yekãltã, etmã sãn ısrar.
 (7) ķãbul olmaz sözũn çũn mũddã`isãñ,
 (8) äģãrçe mũttãķisãñ älmũ`isãñ.
 (9) ĩhoros säslãndi olta sãn ĩşey şahad.
 (10) şahadlarum kãlĩm,hãr çi bad ābad!..
 (11) bu yerçã bĩ sa`at yek tural aram,
 (12) şahadlarum sãnã mãn ettim elam.
 (13) özũmũ kaçarak baluķķa sũrdũm,
 (14) hũrũn säķķãllãrim sãnã ķĩķirdim.
 (15) üçũ hacı,ķãlķulu kãrbãlayı,
 (16) ĩhalafum yok danışmam havayı.
 (17) haydı tũlkũ äcãb sãn binavasañ,
 (18) nãbãr tul`i kãlamķa mũbtãlasañ.
 (19) mãni ĩncitmã sãn,ey nur eynim,
 (20) dãniştĩn bãski vardı boşda meynim.
 (21) balam ĩheyli etmã sözçã ta`aruz,

- (22) fikr eti dānuşma sän tanaķuz.
 (23) bu mätläbi özün ilgärdä haydın,
 (24) bitäv insanları,cahil buyurdın.
 (25) haydın insan vārusu bī häya`rı,
 (26) hāmusu märdüd-i dārgah-e huda`rı.
 (27) munağ şahadlarıñ yoķ etibarı,
 (28) ķābul ätmäk dağ`ar şārın ķārarı.
 (29) hōros kördü taķı äs çarası yoķ,
 (30) haydı:eyzä şahadlarıñ sanısı yoķ.
 (31) bizim baluķ`ça yüz dānā ānik var,
 (32) şahadät mätläb`ey maķul kömäk var.
 (33) eşitti tülkü küldü vurdu ķāhķāh,
 (34) haydı: märhāba bu āķulķa bāhbāh.
 (35) biliyom dārdiyä çara bulunmaz,
 (36) balam! täzip yova it şahad olmaz.
 (37) satalar bī kötkä ullar īmaniñ,
 (38) hatalar cännäm kä ullar öz caniñ.
 (39) yıraķda bī nāfār yolçu körälär,
 (40) unuñ dalında üç sa`at hürälär.
 (41) hatıķañ bī tikä kola hikmäkdä,
 (42) etār nahāķ şahadätlär yüräkdä.
 (43) şahad ular ki imanīñ yaķma`ķa,
 (44) ahırātiñ dünya maley satma`ķa.
 (45) näinki körügä u beş kırran pul,
 (46) u nahāķ şahadät verigä min yol.
 (47) hōros oçağ tülkü kä etti tāmkin,
 (48) haydı: şahadları sän eti täyin.
 (49) här cür şahad buyurķañ män kālim
 ,
 (50) bu sa`atça hüzüruya yetgärim.

- (51) haydı: tülkü fikr äti türk hadaķ`ķa,
 (52) mätäl etmä bīsın yolley baluķķa,
 (53) että äkke hōros hazır bu vahtķa,
 (54) ki ullar oltalar lal,lümmä,haca.
 (55) kälip ämriyä ķiltälär şahadät,
 (56) şahadät vertälär olup sa`adät.

HOROSUN İTİRAZI (METİN-28)

- (1) hōros-i binava ķāldu müättäl,
 (2) töktü boşey köl,çaldı äkki äl.
 (3) vāķtu kördü bu işlär väckä kālmāz,
 (4) bu küñäki fikirlär dārdkā täymrz.
 (5) özündä äl çäkmiş häçti tiliñ,
 (6) äyan etti pitin u dārd-e diliñ.
 (7) haydı:sangay gunāhum var ziyada,
 (8) sänä bilmām nä tüşmüş bu irada.
 (9) sitāmlä tāb u aramum kāsmişāñ,
 (10) mägār āmniyā ya sän mühtäsibāñ.
 (11) nādāhli var sänä ķazi dağañ sän,
 (12) munağı işlärkā razı dağañ sän.
 (13) mägār ķazı olmuşañ yaki dāruķa,
 (14) väya sän olmuşañ Şuvra baluķ`ķa.
 (15) sāni kim etmiş baluķ`ķa pakar?
 (16) āliñçä var fārman,eti aşıkar.
 (17) sāni kim bu mahalķa etti hakum,
 (18) ķanı hükmüñ mänim sändä
 nābakum
 (19) baluķ`ķa dehyarañ ya kādHUDasañ,
 (20) sän Āllah toğru hayı,sän
 nākarasañ?
 (21) hāķ yolu yov,tarıda sän şärm eti,

(22) älimdä mädräkiñ var`är körsäti.

TÜLKÜNÜN HOROSA CAVABI
(METİN-29)

- (1) eşitti çün bu ähvalatı tülkü,
- (2) äliñ vurdu äliey,ucada küldü.
- (3) haydı:män ämr u mărufam cahança,
- (4) bu işçä şürätim var İsfahança.
- (5) halaf etigä bīsi,verim cāzasıñ,
- (6) ädäb etäm vurum yaqam babasıñ.
- (7) härkimiñ nāmazı yovaqa kazaqa,
- (8) hatam guvalaqa,çäkäm haqāça.
- (9) här kim aşkar roza yepigä tutam,
- (10) kăffarasıñ alum dostaqqa hatam.
- (11) här kimsäñ rānası oluqa äyan,
- (12) yaqın yüz zärbä şallaq etäm bäyan.
- (13) bīsi ägär halkqa verigä āzar,
- (14) tutam män boşunda etäm giriftar.
- (15) ägär körügä bīsi bīädäb iş,
- (16) boğzunda baturam bībärk tiş.
- (17) ägär zalım äli,olsattı vāluğ,
- (18) bän ollattı,taş taş üstüçä qaluğ.

TÜLKÜNÜN ALLAHA
YALVARMASI (METİN-30)

- (1) yazık älsiz horos qaldı mättäl,
- (2) vaqtı kördü üzülmüş çarada äl.
- (3) kördü tülkü olmuş mäst-e şārārät,
- (4) ki här nä söz hayor etmor isabät.
- (5) nä yalvarmaq bilor nä āhu-zarı,
- (6) äldä yükmüş rāzay-i kirdigarı.

- (7) häqki salup tutmuş şeytan damaqıñ,
- (8) etmiş andazada taşqar,hadaqıñ.
- (9) qaravul qomayor,u härgiz söz`ey,
- (10) insafu yok vaqmor hürün yüz`ey.
- (11) tämalluq nanacıbkä etmāyor kār,
- (12) häfät çäkmoru,etmāyor äs är.
- (13) eşitmāz häq sözü härkäs yāman`ar,
- (14) una söz gunbaz üstçä girdäkan`ar.
- (15) holudu yüzün heyi kirdigar`qa,
- (16) yüräkdä yalvardı pārvādigar`qa.
- (17) hayıratı:Allah rāhm eti āmān`ar,
- (18) äsir-e düşmānām halum yāmān`ar.
- (19) huda`ya boşuma qoyur sän minnät,
- (20) māni bu nakäs kē etmä qismät.
- (21) māni māyus etmä sän
rāhMETİNdä,
- (22) holunmam heç qāçan,män taätindä.
- (23) bu māluniñ beyün āgızıñ bağley.
- (24) māni azad eti ,boynumu dağley.
- (25) rava körmä māni sän bi lā`in kē,
- (26) halas eti yetiv hatı hälim kē.
- (27) nārız hayorum,halas etgāñ bu canı,
- (28) tärk etmām äs,tezdä yüzü āzanı.
- (29) bu ärzim eşiti,yarāb tilimdä,
- (30) bu ähd olta ki män öz
hasilimdäverim
- (31) beş numurtqa,bī fākirkä,
- (32) äli boş binavaqa müstmändkē.
- (33) bu ähd olta ālac etgāñ bu hal`qa,
- (34) hadaq yalun varum män
kərbälä`qa.
- (35) bu nāzr olta ki,kündä alta nuba,

- (36) gunahlarımda etäm tuba tuba!
 (37) mäni zülm äлиндä eti sän raha,
 (38) ki näzrlärim bībābī ettim äda.
 (39) bu näzr u niyazlar, olmuş mänä deñ,
 (40) sözümcä yoq yupaq, räbulalämeñ.
 (41) yupaq hamam sänä män ey udavänd,
 (42) dāhīl taşı mäçid mehrabқа sovgänd.
 (43) yupaq ärz etigäm män bu kälāmı,
 (44) yuyum bī lähzäçä äkke balāmı.
 (45) hayıbilmäm ıbadätin varısıñ
 (46) qaza etäm beş vahtın nämaziñ.
 (47) şaträt dädinin buldum davasıñ,
 (48) kaçgili ta`ätin etäm qazasıñ.
 (49) hüdaya şahadañ män ā`eb oldum,
 (50) kaçgili işlärimä ta`eb oldum.
 (51) āman Allah tükändi mayäyi umr,
 (52) erişdi künaşkä , sayäyi umr.
 (53) hölümde qorqmorum yoqar hārasum
 (54) qiyamät dardı ri hofluğ havasum.
 (55) tüştük`ey fikrimä hovl-i cāhännäm,
 (56) bādān titrur, etor halum, bārham.
 (57) hüdaya umru, bihuda kaçardım,
 (58) hämmeşä lähv-lä`äblä kaçardım.
 (59) sänä havul ıbadät etmädim män,
 (60) ihlasla ätaät etmädim män.
 (61) suçum mavlağ yüzüm qara hüdaya,
 (62) älim boş`ar eti çara hüdaya.
 (63) çätin`är ey Huda qabriñ äzābı,
 (64) bu yazuğ bändäñ, heç yoq tābı.

- (65) pulum artuğ, äzқа haz häyi zulmān,
 (66) hayı qanusu dārdkä, häğledim män?
 (67) cavanluğ çanıça mäst`ättim män,
 (68) cahalät qodrätey särmäst`ättim män.
 (69) äyilmäzettim säcädä ya rukuқа,
 (70) şari`ät hükmiñ almazattum vucudқа.
 (71) hämmeşä hab-e qiflätçä üdirättim,
 (72) nämazda da`imän yüz holirättim.
 (73) hālaf-e şäräkä israr etär`ettim,
 (74) näkir u münkiri inkar etär`ettim.
 (75) mäsşärä billärtim u bisi häyatı,
 (76) hesabı kitabı , pol-i siratı.
 (77) hıyalıma hölüm tüşmädi härgiz,
 (78) qiyamät fikirimä, kaçmädi härgiz.
 (79) zälalät canıma hot vurdu köndüm,
 (80) cāhännäm atäşin kul hānäk bildim.
 (81) meyi qiflät dil-e naşad verdim,
 (82) äldüm bī bada umru badқа verdim.
 (83) äğär saneygäm, varum, min gunahum,
 (84) yoğum`ar min gunahқа bī savabum.
 (85) hüdaya rāhm äti ey heyi mäñnan,
 (86) paşımanam paşımanam paşıman

KÄBİSTANLIK VÄ KURTULUŞ (METİN-33)

- (1) gārāz tülkü mağul kızı tolqandı,
 (2) baluğ körsängiliçä daldalandı.
 (3) äz bäs tolqandı, bağır qanğa holundu.

- (4) yolu bidä qäbistanqa holundu.
 (5) erdi hişädi,käçigä äräl`ey,
 (6) özün çäkgä qäbistanda bärä`ey.
 (7) horus-e hästä çäkti ähu-afqan,
 (8) közündä yerkä töktü yaş- alqan.
 (9) anağ säsländiki,säs tüştü taq`qa,
 (10) yetişdi nalası yerdä- asıman`qa.
 (11) çäkär`ätti äh äh üstündä päyapey,
 (12) ingiller`ätti misal-e naläyi ney.
 (13) közü yaşı yüräk ähu dämadäm,
 (14) qurar`attı yer u kökçä böz-e matäm.
 (15) tülkü oldu bu halqa çün habardar,
 (16) tä`ecüb etti u oldu giriftar.
 (17) haydı: ahır näsär bu nälä-yu ähu,
 (18) mäni bu mätläbdä yek eti ägäh.
 (19) pärişan halätin häglär közün var,
 (20) munağ bälliriki bīman sözüñ var.
 (21) horos haydı:ki ey ägöl sohändan,
 (22) bu qäbristanda qafıl käçmä händan.
 (23) bu yerçä yatmışallar,şähu sultan,
 (24) qäläm qaşlar misal`i mähu sultan.
 (25) äcäl almuş äлиндä taht-e şähu,
 (26) qara turpaq olmuş taht gähu.
 (27) yamuş boda mavlaq mümin u pak,
 (28) yatmuş buda maqul ärbab u idrak.
 (29) yatmuş bu yerçä havul mälikalar,
 (30) boda yatmuş heyli nov kädhudalar.
 (31) yatmuş bu yerçä säh räna cavanlar,
 (32) yatmuş bu yerçä qäşäng cananlar.
 (33) u märmär sinälär,çılpaq qalmuş,

- (34) qara köz sürmäsi,turpaq olmuş.
 (35) varusu boda sakit yatmışallar,
 (36) qom-qonşu lalasın salmışallar.
 (37) yer astıça hämmeşä zar u qa`im,
 (38) qalumş közläri ällärçä, da`im.
 (39) hamusu ärizu tohmin häkmişällär,
 (40) kälip varan yoley köz tikmişällär.
 (41) buluq çöşmä aqän suvlar bu yerçä,
 (42) högölülär köz yäşu`ru,qäbirçä.
 (43) suvley közläriniyi vaqu närgis yüzey,
 (44) vaqur min häsrätlä, yerin yüzey.
 (45) ägär hişorin sän Allah räzasın,
 (46) yadında himä hölilär du`asın.
 (47) bu sakit taşları hänäkdä tutma,
 (48) mazar ähliçä ki dardı unutma.
 (49) beyin sän vaqmaqañ ähl-e mazarqa,
 (50) inänip änd içäm pärvərdigarqa höldükey
 (51) qäbriyä bī kimsä vaqmaz,
 (52) qäbriñ ziyarätey heç kim tolqanmaz.
 (53) yolum här çan tüşär`etti mazarqa,
 (54) Fatihä verrättim ähl-e quburqa.
 (55) hoqır`ärtim hämd-u sürä sadaqa,
 (56) etär`ärtim hidyä bod yatqullarqa.
 (57) näfayda tämi yoq`ar ihtiyarum,
 (58) fäläk käsmiş yaman säbr u qararum.
 (59) yek tämi himmät eti nikufam,
 (60) sän Allah varma bīdäm tural äram.
 (61) hayı bī fatihä hoqı du`asın,

- (62) ıcabät eti hölilär, moddä`asıñ.
 (63) eşitti tülkü yüräki käsildi,
 (64) horosıñ qovl u fel-i u ĩnändi.
 (65) qäbul etti näsihät düşmännindä,
 (66) qafil oldu unuñ mägr u fännindä.
 (67) hayduq`ey Fatihä ağzı häçuldu,
 (68) horos Allah hayup bidä hatquldu.
 (69) u yerçsä varattı söyät hağaçı,
 (70) horosıñ dardiniñ oldu alacı.
 (71) uçtu söyät galasıñ mäskän etti,
 (72) u fännlig zalumqa havul fän etti.
 (73) horos äldä vardu, mäclis puzuldu,
 (74) kälın hirkäk hündü, küdän şur oldu.
 (75) bu yol tülkün yüräk bändi qırıldı,
 (76) özün bidä yerkä çirpti yığıldı.
 (77) säsiñ hidi çinhirdi çaldı älin,
 (78) yüzün titti, yuldu mükäm säkqälin.
 (79) haydı: länät virrac horosqa kältä,
 (80) yemädik fatihä ämvatqa vertä.
 (81) babam köndü hoqum taşqa tayandı,
 (82) nabar yerçä boşqa harra calandı.
 (83) qara yolça hölügetti täqädüs,
 (84) mänä lazum dağattı bu täcässüs.
 (85) qozluqumda yupağda abid oldum,
 (86) şäri`ät ähli olmuş zahid oldum.
 (87) nabar läfz`ätti kälđi tilimä,
 (88) yupağda fatihä teytä älimä.
 (89) horosqa bī vaqup häkdi näççä gul,
 (90) haydı: tülkü! tökü temi boşıya kül.
 (91) haydı: tülkü säniñ häviñ yığiltä,

- (92) yepigettiñ tutaqun canıñ dağ hüntä.
 (93) käräk`ärti tuttuqey tutağam yasıñ,
 (94) boynum sıntä temi tuttum äzasıñ.

TÜLKÜNÜN NA ÜMİD OLMAĞI (METİN-36)

- (1) holasa çünkü mäyüs oldu rubäh,
 (2) yüz qodu bebanqa ba nälä-yu äh.
 (3) köndü hotlandı u zar u diläfkar,
 (4) körügettiñ könmäk var ta könmäk var
 (5) bätär hirsindä hot tutmuş könnetti,
 (6) köynü`çä hay horosu yündäretti.
 (7) hayır`attı körmägettim, bu künü kaş,
 (8) hudavända hatı mänim boşuma taş.
 (9) şıkarum ey Huda hündü älimdä,
 (10) bu bädbählik mänä kälđi tilimdä.
 (11) körügettim ey til lal oluqattıñ,
 (12) tüşäkgettiñ bändkä danışmaqattıñ.
 (13) sizkä länät olta ey hölgülülär,
 (14) mäni hatdıñız bäläqa tünmätünlär.
 (15) bu hağaç häkgiliñ babasey länät,
 (16) kälüttü başıma bī munağ menät.
 (17) tüşmüştü älimä bī yağluğ tikä,
 (18) älimdä hondu oldu tikä tikä.
 (19) näfayda çäkigäm min ähu faryad,
 (20) şıkarum vardu äldä däd u bidad.
 (21) äcäb yağluğ äti, tatluğ kök özü,
 (22) türkä sasux oğlu! haz közüñ süzü.
 (23) unu köz qaras`ey sürämä haydağ,
 (24) sa`adätçä huma, sürätçä çaççağ.

- (25) dünyağa körmädik`ärtim munag
çağ,
(26) nâ boşuñ hağrutum,u bî târi yağ.

HOROS PÄRİŞAN OLMAĞI (METİN-37)

- (1) tülkü häğlädi,käzdi tolğandı,
(2) üzöldü tağatı vardı tayandı.
(3) nâ tizçä tağatı nâ cança tábı,
(4) yüräkdä häğlädi etti istirābı,
(5) tolğanturdu közüñ äkturdu yaşıñ,
(6) kurruğ turpağ üste kōdu başıñ.
(7) közü qaraldı halı vuruştı,
(8) yüräki qavzandu rāngi uştı,
(9) hücum etti mārāz cism-i nizarka,
(10) bulğandı halāti, tüştü ehtizarğa.
(11) vātändä hünmäk`i kām yeyir`ätti,
(12) mudam nala şamış,yaş tökär`ätti:
(13) hölürüm közlärimi vāqulu yoğ,
(14) nâ bî häğlägilim,oğşakulum yoğ.
(15) nâ bacum var,nâ lalam nädäk
nānām
(16) nâ oğlum,nâ dostum nädäk dādām.
(17) hölorum māni bî yād etgili yoğ,
(18) boşumu tizi üstey ālkulu yoğ.
(19) bulunmaz nâ kafan nâ sidr u kafur,
(20) nâ tabut u nâ qāssal u nâ dāk gur.
(21) väsiyät etigām heçkim yazan yoğ,
(22) höldük`i bî nāfār qābrim qazan
yoğ.
(23) ägär temi vātändä sarı hölsättim,

- (24) qom-u qonşuda sarı can versättim.
(25) famillär āllättu māni hara`ğa,
(26) batarattı lala bacı qara`ğa.
(27) bīsi töşüm üstey saç tökär`ätti,
(28) bīsi kirpik sanı,yaş tökär`ätti,
(29) çäktik`i āh bacım,can hayıratı,
(30) nānām nāzr etmiş qurban hayıratı.
(31) bīsi laşum üsçä saç yonuğattı,
(32) bīsi qazannak`ça halva yogruğattı.
(33) bīsi tabutum üs`çä,boş haçuğattu,
(34) bīsi molla dalında , tolğanığattı.
(35) āzzat säslä hayıratı,āç balam vay,
(36) gurbätçä hölgülü mühtac balam
vay.
(37) yüz holumuş häk dārgasey
hayığattı,
(38) töküğätti közüñdä yaş turuğattı.
(39) nēsä ollatdı nānām halum bilsärti,
(40) can verdikey boşum huçey kālsärti.
(41) Hudavānda bu zāru rusiyahıñ,
(42) bağışley mähşärçä corm u gunahıñ.
(43) mānā rahat āti bu ehtizarı,
(44) so`al-i qābri sāhl eti foşarı.
(45) Hdavānda bi häkq e al e yasın,
(46) bu zar u bikāsi har etmä yasıñ.

TÜLKÜ FÄRİKİ TUTMAĞI (METİN- 39)

- (1) unu kördüktä tülkü bidä turdu,
(2) hayıñ sän bāhti yātmuştu ūdandu.
(3) u dām murq-e dili,pārvazğa kälidi,
(4) havaslandı sümükü sazğa kälidi.

(5) haydı:nä haktim nä qavurdum!
 (6) şukur olta bñhazır loqma buldum.
 (7) közü çün nârgis-e şâhla hâçuldu,
 (8) hıraqda şir`i qorran vārā turdu.
 (9) qārāz söz mühtāsār dārdıñ unuttu.
 (10) hatluqtu tez fāriki bastı tuttu.
 (11) u yerçā bu fārik heyli etti nala,
 (12) habardar olmadı heçkimsā valla.
 (13) āz bāsiki dad etti tüştü nāfāsda,
 (14) heçkim ās olmadı halı bu sāsda.
 (15) kitik kördü ki heçkim omor halı,
 (16) haydı:ahır dağ`ar,turmaq mācalı.
 (17) hıyal`ey kaldi bī cimili helā,
 (18) tülkü kē ārz etti,u hoş tili lā.
 (19) □ki ey biçaralar poşt u pānahu,
 (20) pālāng u şir u bābriñ qıblāgahu.
 (21) sāniñ lütfinçā fāzlinçā közüm var,
 (22) icaza vār sänä bī haz sözüm var".
 (23) tülkü haydı: lal olupa dānışma,
 (24) tāmālluq hotuça könmā alışma.
 (25) sāsiñ kāsı heyli hovma āllāriñ,
 (26) yekā hatma işkā yağluğ tillāriñ.
 (27) sāssız tural qulaqumu vang etmā,
 (28) qız vārā ısmarma,ātiñ zāhr etmā.
 (29) māni hatma ālkā taqı allanmam,
 (30) yavan, çi sözlārkā taqı inanmam.
 (31) bu salusu bu mākru fikru tātbir,
 (32) yāqın etmāz mānā bī zārrā tāsir.
 (33) hayma āçluq mānim āqlumu almuş,
 (34) māni mālün hāriñ bu halkā salmuş

(35) hıyal şadıñ özüyā çara taptıñ?
 (36) hāriñ āllāttu sän dāq şirā yaptıñ.
 (37) kökārigā bī qarı ot,qābrim`dā,
 (38) hāriyiñ pislili hūnmāz qālbim`dā.
 (39) āğār min lala boş hāçça gulumda,
 (40) hōrosiñ dağları varmaz yadımda.
 (41) sim vārā āfāti, bāğuma hāsti,
 (42) bağrumu qān etti,qararum kāsti.
 (43) unuñ mākri işlāriñ yadqā hatorum,
 (44) qasasiñ mān beyin sändā ālorum.
 (45) iqbālum bu sa`at havul qavzanmış
 (46) ki boşey sarqulu dāsmal sarılmış.
 (47) nā dad eti,nā dāq közdā tōkü dām,
 (48) kārāk mān yepigām hatırıñ cām.
 (49) māni āşgā çağlama,boşum yellāmā
 (50) yupağda qoltuquma çapula vermā.
 (51) nā mān bī kimsā kā poştı pānasam
 (52) nā şiru,nā pālāng,nā qıblāgah sam.
 (53) ġāribām ġurbāt turpaqey yükülmüş
 (54) ālif qād-qamātim,qāmdā bükülmüş.
 (55) bādān hāstā yürāk qāmlig özüm āç,
 (56) tilānci vārā ālim boş zār u mūtāc.
 (57) nā cança taqatım,nā közçā nurum,
 (58) nā boşçā huş,nā köyünçā sururum.
 (59) yemāzettim sāni āmma sāht āçām,
 (60) sāni vallah yemākdā la alacām.
 (61) qavzatma köklār`kā āhu āmanı,
 (62) bu hāq söz`ār āçıñ olmaz imanı.
 (63) qārāz tülkü oldu,şadu hōrrām,
 (64) yadında hūdū,dārd u menāt u ġām

KİŞİSİ YADÄ TÜŞMÄSİ (METİN-41)

- (1) holasa nâkl etmiş munağ äränlär,
- (2) ravayät gulşänindä gul dārānlär.
- (3) ki çün gām hanasiñ toldardı rubāh,
- (4) kişisi tüştü yadey händä nagāh.
- (5) haydı tülkü ki aç käldu ayalum,
- (6) nafayda hoş kaçığa keçä halum.
- (7) köz tikmiş yollarğa çäkär intizar,
- (8) yedikim yägülük olta zähri mar.
- (9) kallarum kalıka, hävçä pärişan,
- (10) olur här nä içigäm, qarunumça kan.
- (11) aç kalıka külfät, oluğam män şad!
- (12) tülkülär içiçä hipigäm pis at!
- (13) äcäb konturmorum, as toz özümä,
- (14) nänäm hävçä aç kälmuş, tü yüzümä.
- (15) kallarum aç, yüräkläri bişoru,
- (16) özüm yeyip içom, karnum şişoru.
- (17) nänäsiz här zadum, oluğa bilinmäz.
- (18) biryan kuzu oluğa canıma sīnmäz.

TÜLKÜNÜN TÜŞ KÖRMÄSİ
(METİN-42)

- (1) holasa çün bu fikrkä tüştü tülkü,
- (2) kām u kusta hotuça bişdi tülkü.
- (3) u kalların hatarattı hatırğa,
- (4) tökär`ätti köz yaş, batır`attı hıyalka.
- (5) kişisey fikr etmiş battı fağanğa,
- (6) kāvzandı şoläyi ah asımanğa.
- (7) tüşäretti yadey, yar u yoldaş,
- (8) tökäretti közlärindä müdam yaş.

- (9) müsibät riştäsey vabästä oldu,
- (10) äzbäs tüdü özün u hästä oldu.
- (11) mätzämmät çalasey, kark oldu battı,
- (12) boşun kodu bī taş üstey yattı.
- (13) ü:ça kördü u bī şähs-e mücälläl,
- (14) kaldi luft`la boşey çaktı bī äl.
- (15) mücälläl çün kälim-e vadiye tur,
- (16) saçulmuş yüzündä kö:klärkä nur.
- (17) buyurdu türkä nêyar äy bälakaş?
- (18) ki olmuş bī munağ halın moşävväş
- (19) başınça nêsä var, mähzün u külbaş,
- (20) tökor birriz közün peyvästä kan yaş.
- (21) yağa yırtık közü yaşluğ pärişanş,
- (22) olmuş işin mürättäb ähu afkan.
- (23) nêsär dardıñ beläşmişän turpağ`ka?
- (24) sāmada ovc etmiş, ahın sāma`ka.
- (25) eşitti bu sözü rubāh-i hästä,
- (26) hadağ`ka turdu u zar-e şikästä.
- (27) vurdu cällad-e kām boyuney dürtmä
- (28) töktü közü yaş, çaldı bīdä hökürtmä.
- (29).sālam etti buyurdu rāsm-e tāsīm,
- (30) ālın kodu töşey, etti tāsīm.
- (31) bāyan etti halın, can hünä hünä,
- (32) bu nāhvlä hayırtıttı könä könä.
- (34) rāhm eti ağa can, közümün yaşey,
- (35) māni sän yetgäri kallarum başey.
- (36) yadıma tüşmüş ähl u ayalum,
- (37) ular toğyan etmiş dārd u mālalum.
- (38) dādām aç`ar nänäm aç külfätim aç,

- (39) müsibät hoqlar`ey,olmuşam āmac.
 (40) nänämiñ közünüñ kökü sarğaldı,
 (41) balalarum boğarsağı tavlandı.
 (42) bu qämlärdä ağa belim büküldü,
 (43) yemiştım här`nä,burnumda
 töküldü.
 (44) män özümdä savay on külfätim
 var,
 (45) işim çätinär mavlaq mähnätim var.
 (46) bīsi nänäm ubīsi dāq dādām`är,
 (47) bīsi dāq käniziñ hoşqādām`är.
 (48) üç oğlum bī bacum,bī balduzum
 var,
 (49) äkke balla saruğ tellig kīzim var.
 (50) ālac olqa mänä,sändä bilim män.
 (51) mänä lütf eti hadağın öpäm män.
 (52) inayät kölgäsiñ boşuma hatı,
 (53) väya yek canumu cismimdä alı.
 (54) bu äl bu hätäkiñ,häçu müşkilim,
 (55) ya türk kəsi damäniñ,yadağ ālim.
 (56) haydı: u şähs yatma,türkä
 hadağ`qa,
 (57) täqällä eti dürmäip bu taq`qa.
 (58) kördün oda bəri,sän eti täzim,
 (59) äliñdä härnä kälđi eti täkrım.
 (60) una räfiq olu tüşäk haraqa,
 (61) bu tezlik`lä etäñ sän muradqa.
 (62) u däm tülkü üdusunda üdandı,
 (63) tişiçä kördükün toğru sanadı.
 (64) u sa`atça turdu dimdik hadağ`qa,
 (65) yüz tutmuş yollandı,dürmändi
 taqqa

- (66) yürüdü bī haz, hardı oldu hästä,
 (67) äl- hadağda tüştü zar u şikästä.
 (68) sürünnetti gäbälämiş varratı,
 (69) nalası qavzanmuş ucalannattı.
 (70) u uça taqları, gahda hünnettı,
 (71) hadağ bänd olmadıq.sidirinnättı.
 (72) tizi üstey hünmüş gahda turrartı,
 (73) boşuñ bu taş u taşlarqa vurrartı.
 (74) libas-e işrätin,hidi harqasında,
 (75) äli hām tizläri,hündü qasında.
 (76) haçarattı tört täräfkä qollacın,
 (77) çäkärättı yuqqar u vaht turmacın.
 (78) tağın turpaqların, enä sürretti,
 (79) ceyran vārā āh çäkmiş bēkirretti.
 (80) bu halätçä yol varup yürirättı,
 (81) mākşädey ermä kē hey ulırrättı.

TÜLKÜLÄ BÄRİ DANIŞMAĞI (METİN-44)

- (1) haydı tülkü una ey fähr e ährar,
 (2) icaza vār mänä bī haz sözüm var.
 (3) bular ärzim nä sän munaq pärişan,
 (4) olmuşañ peşañ olmuş āhu afqan.
 (5) mürättäb közläriñdä yaş tökoriñ,
 (6) bädbähtlik lä nabar künlär çäkoriñ.
 (7) beri haydı:uğul quy män cavabiñ,
 (8) bībäbī haydum cavab-i basavabiñ.
 (9) cavanluqumça män bī şer varattım,
 (10) här käs u nakäs kē küc hayıratım.
 (11) artuq boş vurdu mändä zülmu
 bidad,

- (12) älimdä köklärkä qavzandı faryad.
 (13) oğard taşqar çäpiş lä quzu yedim,
 (14) älim hatdum yilqılar canıñ hıdım.
 (15) musälmanları hattum istirab`qa,
 (16) täpildim tävläkä ya mostarabqa .
 (17) qonçular boşlarey kettim oyonlar,
 (18) hadurdum burrada,kök kök
 koyunlar
 (19) kälir yadıma bī kün bī cavanıñ,
 (20) ana bu dara`ça kästim amanıñ.
 (21) qäşäng uğul hätti hünmätikätti,
 (22) cavanluğun kamey,ermätikätti.
 (23) rähm etmädim una,qanıñ töktüm,
 (24) çirptim yerkä unu, qarnıñ söktüm.
 (25) yeyip toq oldum hündüm bu
 taq`qa,
 (26) kälip taq üstüçä tüştüm bu dam`qa.
 (27) keça kächti tezdä oldu çaldı kün,
 (28) nêsä kördüm bu bebanı tutmuş ün.
 (29) u lähzä yüz näfär kördüm zänu
 märd
 (30) tolqanur bebanı, köyünlärçä därd.
 (31) hämiñ ki buldular u nov cavanı,
 (32) oldu bu daraça mähşär ayanı.
 (33) uğul vay nalası tuttu cahānu,
 (34) hattı därdkä zämin u āsımānu.
 (35) dalı`ça bī kälın, uğul nänäsi,
 (36) boşu`ça qara yu älçä hinäsi.
 (37) cama`ät sel vārā bānāda,aqtı,
 (38) saçlarıñ yuldular,säs kökkä qälqti.
 (39) qarıştı säs säskä qoptu qıyamät,
 (40) qıyamät`dä körsändi min alamät.

- (41) kārāk bu zulmlar oluqa mokafat,
 (42) ular hatmış mänim därdimä āfat.
 (43) kaçär här cura dunya`ça āzabum,
 (44) körāñ nəcür olur yom e hāsabum.
 (45) āzizim yorma`ça heç fayda olmaz,
 (46) bu halatça bizkä tatmaq yaraşmaz.
 (47) umudum var qädamiñ oluqa heyr,
 (48) vārāq biz ruzu dalında oldaq sir.
 (49) älimdä sän tural qavzey hādāq`qā,
 (50) mättäl etmä uğlum yekä yovux`qā.
 (51) eşitti bu sözü, tülkü oldu şād,
 (52) fikirdä därd u qämdä, oldu āzad.
 (53) avval öptü u beriñ säqqälindä,
 (54) oçağ turdu yapuştı ällärindä.
 (55) haydı: qom ya rāfıqı ya ānisī,
 (56) mälazi mälçä`i uvni räisī.
 (57) haydı:türkä mänim havul rāfıqım,
 (58) sänāñ hām mälçä u mäva hābibim.
 (59) u dām beri şādi türkkä yıqildi,
 (60) töküp yaşıñ yüräkdä nala qildi.
 (61) haydı: canumu aldı natavanluq,
 (62) bādānça taqatum yoq ey cavanluq.
 (63) cavanluq vardu äldä dad u bidad,
 (64) taqı olmaz yüräkdä hatırım şād.

TÜLKÜ AYIDI (METİN-46)

- (1) tülkü erdi amma bī haz hikmätlä,
 (2) quduruqqa vaqtı,heyli diqqätlä.
 (3) bidä kördü āvçu oda tällä qurmuş,
 (4) qudruq bänd olmuş dam üstçä
 turmuş.

- (5) unu kördükey tülkü hadağ sakladı,
 (6) sangay yamuş bäh̄ti bidä üdandü.
 (7) holasa tülkükä beri buyurdu,
 (8) ki:" besmillah ey dildar e hoş hu.
 (9) uğul turma dağār,turmağ zamanı,
 (10) yeyip şukr eti heyi zolcälallı.
 (11) mätäl etmä türk baturu tişin nazum,
 (12) yegülük kördin hayma ahır nâ
 lazum
 (13) mätäl etmä älkä forsät kälmiş`är,
 (14) yekä uğul mägär ağzın bişmiş`är.
 (15) älin biçara, nâ koyunuñ`ça qalmuş?
 (16) mägär säniñ ağzın buzlamuş.
 (17) tülkü haydı:mäni sän eti mätzür,
 (18) mänä alän olmaz bu yemäk
 mäkdür.
 (19) ahır kaçmışä män bī nāzr
 şamuştum
 (20) hudavänd kâ bī hay ruza
 haymuştum
 (21) mükälläfär vārā mah-i sıyamı,
 (22) ruza tutaqam ihlasla tamamı.
 (23) ki Allah rāhm şeygä bu qāmlıg
 halka,
 (24) ertirigä mäni bāz-e vāsalka.
 (25) älimä damän-i vāslin alıqam,
 (26) yekägäm da`im hüzüruñça
 qalıqam.
 (27) şukr olta yetgärdim nāzrim yerey,
 (28) moqädäs qıblämiñ erdim turpaqey .
 (29) bu bī hāy ruzada, bī kün tā qalmuş,
 (30) zāhmätkä tüşmüşäm canum ta
 almuş

- (31) buyru mākul olu ey nik rāftar,
 (32) ki ta olta mänä dāk vaht e iftar.
 (33) beyün tutqam,erär nāzrim kamalka,
 (34) kārāk temi vaqıqam yāngi hayqa.
 (35) ermiş köklärkâ ahu faqanıñ,
 (36) buyuru yämäki sän noş canıñ.
 (37) bu ähvalı eşitti,beri inändi,
 (38) yüräkdä bavar etti togru bildi.
 (39) gatum basmuş bidä u tüştü bändkâ,
 (40) hayın sän tüştü bī ceyran
 kāmändkâ.
 (41) tüştü bändkâ purtdu qudruq
 kıraqqa,
 (42) yazıq berin hattı u, āhu-zarqa.
 (43) u dām tülkü vaqtu,suyi sāmavat,
 (44) älin çaktı yüzey haydı:sälavat.
 (45) bu ovzañ kördü u gorg e mükäddär,
 (46) haydı:hay`ça näsä var ey bärädär?
 (47) haydı tülkü: vāqtum kördüm hālalı,
 (48) yemäk vacub oldu,iftar hālalı.
 (49) haydı körsändi hay,ayd kaçān`ar?
 (50) ayd qālbiñ tügünläriñ haçan`ar.
 (51) hayı: tülkü ki ey yar e mäsahib,
 (52) olur ayd kældik`i tällä sahib.
 (53).oçağlan qudruğu tülkü hārakti,
 (54) purttu vardu unu kissey yetgärdi.

İLİŞKİLÄR

ALLAH QAZA BÄLASINDA TÄZMÄL OLMAZ (METİN-47)

- (1) bāli vallah qazada täzmäl olmaz,
 (2) tügün hatqa,mäşiyät hāçmaq olmaz.

- (3) kimi kördiñki qutulmuş bälada?
- (4) özüñ çäkti qıraq`qa macarada?
- (5) fäla täkror iza ca-älkäza,
- (6) iza ca-älkäza zaq-älfäza.
- (7) qaza kældiktä quş damı körmäz,
- (8) közüñ kor etär äqibäti körmäz.
- (9) qaza yekkä, ävälä etär täbib,
- (10) säfi etär qaza,märd-e läbib.

DÜNYA ÄHLİN BÄRİ HALİ OĞŞANMAK (METİN-52)

- (1) äzizim vaqma dunyan zärq u bärq`ey
- (2) ägär vaqtıñ yitirmä özüñ saql`ey
- (3) tüşäñ sän beri vārā bidä dam`qa,
- (4) u dan iççä umuruñ varur boş`qa.
- (5) çäkmiş dünya özü qıraqça turmuş,
- (6) sändä sarı tört yanqa tällä qurmuş.
- (7) hünäkgän andazada qıraq`qa.
- (8) tüşäñ sän tälläkä yadaq ki dam`qa.
- (9) qalıñ sän tälläçä bī umur kül baş,
- (10) äyidiñ daq tutar qäbr üşçä qardaş.
- (11) täcärrud şiväsey yek äti adät,
- (12) buluñ sän äkke dünya`ça sa`adät.
- (13) bu dünya heylişin allattı lala,
- (14) väli ahırça taşın hattı lala.
- (15) vafa ätri munuñ kälmez gulunda,
- (16) yüz min artuq häta hünmüş qolunda.
- (17) ägär sändiçä var,bī fikr-e barik,
- (18) bu dünyañ sän körän häm tar u tarik.
- (19) olur cirik numurtqa iççä guua,

- (20) hayır säh mänzil`är bora hüdaya.
- (21) bu ärzim eşiti yaräb tilimdä,
- (22) bu havul mänzili alma älimdä.
- (23) äcäb mänzil`är bu,havul otaq`ar,
- (24) duvarı yäri taqı, hürün yataq`ar.
- (25) ägär här yanqa holunqam vosäti var,
- (26) munaq mänzilçä qalmaq lizzäti var.
- (27) hayıbilmäm ki äy biçara cirik,
- (28) färasät`çä olqulu ävärä cirik.
- (29) tä`accob`ar säniñ bu ätibariñ,
- (30) daqa`ar hasil bu dünya`ça muradiñ.
- (31) näbär munaq bu zülmätçä qalmışañ,
- (32) qaraluğ mänzilkä sän alışmışañ.
- (33) türk bu yerdä hünäk sän äti pärvaz,
- (34) uçup u yar u yoldaş`la olu dimsaz.
- (35) nä havul çöşmä-yu bağlar körän sän,
- (36) gulistanlar uca taqlar körän sän.
- (37) hoqı sän bī tärana, türk hadaq`qa,
- (38) eti pärvaz vaqı,yerkä- äsıman`qa.
- (39) bu dünya äy uğul uqba yanıça,
- (40) numurtqa vāraru dünya yanıça.

KİTABIN SONU (AHIRI) (METİN-53)

- (1) bihämduh kitab`i sālābiyyä,
- (2) tamam oldu äcäb şirin qāziyyä.
- (3) avamonnasqa yadum bu kitabı,
- (4) moväccä olquluqa qıldim hatabı.
- (5) sözümi külmäli ettim zärafät,

- (6) unuñ dävriçä yazdum näsihät.
- (7) ziraki halkğa häk hāçuğ kăliyor,
- (8) hănâklik sözləri şirin kăliyor.
- (9) qaruşturdum äkkesiñ kăldi halkğa,
- (10) yätişdi müntähyi ätidalkğa.
- (11) habar alğa atumu bisi bilfärz,
- (12) özüm öz atumu quy män eydim
ärz.
- (13) funun-e mărifätdä halirsam män,
- (14) muhämmäd baqir e halhalirsäm
män.

CÄMRASİ, Ali Asgar (2015) (çäv.) Hz. Süläyman'la Qarınça Hakayäti (Süläyman Şah və Karışka) Azərbaycan və Hələç Türkçäsində Nağıl, Təhran

HZ.SÜLÄYMAN LA QARINÇA HAKAYÄTİ

(1) B ī kün Hz.Süläyman qoşunu la yolda kaçärätti. (2) kördü yoluñ üstüçä bī qarınça turmuş.

(3) Hz.Süläyman onağı bildi ki, qarınçañ unda bī hişäki var.

(4) Həzrät. Qarınçada soruştu:

(5) - Hə qarınça, boda nə turmuşañ? (6) Omağa mändä bī hişäkiñ/ diläk var?

(7) Qarınça haydı:

(8) - Dünyağa kälip – varan Süläymanları sänamaqqa körä boda turmuşam.

(9) Hz.Süläyman haydı:

(10) - dünyağa nəççä süläyman kälmiş varmış?

(11) Qarınça haydı:

(12) - sändilä yetmiş süläyman.

(13) Hz.Süläyman habar aldı:

(14) - munu nəbêr biliyoruñ?

(15) Qarınça haydı:

(16) - āqılla, boşarıqla ,qānaätmlä.

(17) Süläyman haydı:

(18) - āqıllıg olduqunu nerdä bildim?

(19) Qarınça haydı:

(20) - boşumuñ yekälikindä/bidiklikindä.

(21) Hz.Süläyman soruştu:

(22) - boşarıqlıg olduquyu nerdä bildim?

(23) Qarınça haydı:

(24) - äl- hadağımıñ firzlikindä.

(25) Hz.Süläyman habar aldı:

(26) - qānaätlikiyi nəbêr bildim?

(27) Karınça haydı:

(28) - belimiñ nazukluğunda.

(29) Hz.Süläyman haydı:

(30) - Sän näbêr/näcür kënaät etä biliñ?

(31) Kärinça haydı:

(32) - Män bī buğda la yeti yıl tolğanı bilim.

(33) Hz.Süläyman haydı:

(34) - Kärinça,säniñ bu sözläriñyi/sözläriyi sınaştursam kăräk. (35) Ägär haydıqlarınñ hidik/toğru oluğa, härnä hişegän sänä verim , yupag oluğa , säni hölärim.

(36) Kärinça haydı:

(37) - Mänim sözlärim hidik`är. (38) imtahan etäbiliñ.

(39) Hz.Süläyman kärinçañ kötürdü, (40) şährkä kăldilär. (41) Süläyman kärinçañ bī şüşäyn içey qoturdu, (42) yaney dăq/ yanıya ta bī buğda hattırdı. (43) Şüşäñ ağzın bäm bärk muşammalattı,oçağlan kökdä hastırdı. (44).Matallarça vaht tez kălır. (45) Hz.Süläymanınñ boşu qarıştı/şuluklandı, (46) künlär kălip kăçti . (47) Bīdä u Häzrätinñ yadey tüştü ki, kärinçañ şüşäkä hattıqı vahtda yeti yıl kăçmiş`är.

(48) Ādamlarey haydı:

(49) - Kärinçañ boraq hitikäyn.

(50) Kärinçañ Hz.Süläyman huzurey kălittilär. (51) Hz.Süläyman şüşäñ ağzın haçtı.

(52).kördü kärinça u kördüğü vārā ,sağ-salamät`är. (53) Buğdayn daq hala üçdä bīsi turuyor.

(54) Hz.Süläyman unda soruştu:

(55) - Ha kärinça , bu buğdañ/yn üçdäbīsiniñ näy yemädikäyn?

(56) Kärinça haydı:

(57) - Hz.Süläyman bī ählikäf adamartı. (58) qorqđum ki, yeti yıldä sörä dăq yadey/äya tüşmägäm,

(59) āçında hölöpägäm. (60) unda saru män dăq buğdañ üçdä-bīsiniñ saqladım.

(61) Hz.Süläyman haydı:

(62) - Kärinça bu sözüñ hidik hündü, (63) temi boşarıqınıy/boşarıqıyı sınaştırsam kăräk. (64) Bī harman zorotu näççä vahtқа luvaya yeti biliñ sän?

(65) Kärinça haydı:

(66) - Mänä toqunqulu olmağa bī küñçä .

(67) Hz.Süläyman kärinçañ bī harman zorotın üstüney saldı, (68) färman verdi ki, una toqunqulu omata/olmata. (69) zorotu luvasey yetmäkä boşladı. (70) u küñ kăçti, sabay/sebi Hz.Süläyman kăldi, (71) kördü bī dana daq zorot qalmadıq,

(72) Hz.haydı:

(73) - Qarınça, bu sözün dək hidik oldu, (74) temi sänin äqlıyı(äqliyi) sınaştırısam kăräk. (75) yova, hazırlanup, sebi qoşunumla sänä mehman kălgilikäm. (76) Qarınça luvasey vardı. (77) Qarınçaların varısıñ kîkirdi.

(78) Hz.Süläymanı saru här nä lazımartı, hazırladılar. (79) Tezdäläyin Hz.Süläyman hatıñ hündü qarınçağa mehman kăldi. (80) Qarınça Hz.Süläymanı qanşarladı. (81) Şah hatda eyndi. (82) Qarınça räfikey haydı:

(83).- Hatları tävlälärkă sürdüyn.

(84) Qarınçalar hatları tävlälärkă sürdülär. (85) Bu qarınça daq özü Hz.Süläymanla qoşunuñ hävkä yetti.

(86) qalı üstüçä yordular. (87)Qarınça haydı:

(88) - Yegülük/qaza hitigäñ.

(89) qarınçalar gümüş, kızıl sinilärçä pärtam etätir (90) yağlıq palav kălitmiş mehmanların önglärey qodular/tüzdülär. (91) Mehmanlar mazălig aşda yemiş todular.

(92).Hz.Süläyman haydı:

(93) - Qarınça , havul mehmanlıq verdin. (94) Sändä razı oldum. (95) Türkä bî sänin cahı-cälalını tamaşa ettäk.

(96) Qarınça haydı:

(97) - U vaht sän ihtiyar yüzlükünü mänä vär. (98) borda holunğurqata mändiçä qalta, (99) bora mänim mulkum`är. (100) Sänin boda hökm etmä ihtiyarın yok`är.

(101) Hz.Süläyman haydı:

(102)- Verim, bu şartlı ki, kăräk yitirmägäñ. (103) Borda hündükey händä özümä holigäñ.

(104) Qarınça haydı:

(105) - Vär, qorqma, män amanät saqlamaqça qoççaqşam.

(106) Hz.Süläyman yüzlükün qarınçağa verdi. (107) Qarınça yüzlükü aldı vardı, (108) händä tez hägä holunmuş kăldi haydı:

(109) - Temi türkä varaş, (110) mänim cahı-cälalımı körü.

(111) Hz.Süläyman turdu qarınça la vardı, (112) kördü boda, buğda bî yança tayanmış, arpa bî yança, qarğan bî yança,dügü bî yança. (113) Här yança vaqoruñ anbar-anbar zorot`är. (114) Hatların öngüçä arpa tağ vārā qalanmış`ar. (115) Qarınçalar yerkä tökülgülü danı dana-dana hălimiş anbarlarğa tökayorlar/ tökayollar. (116) Hz.Süläyman qarınça la hadru/eyzä bî payağa kîrdi. (117) Kördü bu paya daq ağzey/ıya ta äslihä lâ tolmuş`ar. (118) Här yança neyzä, hoq hasılmış. (119) kiliçlär baş-başğa çatılmış`ar. (120) qalkanlar üst-üstkä, qallaq-qallaq koma olmuş. (121) Hz.Süläyman borda daq kăçti bî payağa kîrdi kördü bu dam lăcavahiratla tola`rı. (122) Orada daq kăçti ahırımıcı payağa kîrdi. (123) kördü bu dam daq tola yüzlük`är. (124).Hz.Süläyman vaqa-vaqa haydı:

(125).- Qarınça, sənə Süleyman ihtiyar, dövlət nə lazım, özüyn əna bī Süleymanañ. (126) Vər mənim ihtiyar yüzlükümü yovardum.

(127) Qarınça haydı:

(128) - Nerək varıyoruñ ? (129) əhdiñyə vafa eti. (130) bī yüzlük nəsêr ki, unu tilkə kəliyoruñ/kəliyoyn. (131) Həgrey bu yüzlüklərin içində öz yüzlüküñ bulu kötürəl.

(132) Hz.Süleyman ayıldı ki, yüzlüküñ bulup kötürəgə, vaqtı ki, bitəv/bitin/tamam yüzlüklerin qaşıça Süleyman yazılmış, hamusu daq bī-bīrkə bənzor/amanıyor.

(133) Haydı:

(134)- Qarınça, bu yüzlüklərin kullusu Süleyman atey`ri. (135) Bulları nerälərdə yığmışañ?

(136) Qarınça haydı:

(137) - Ha Süleyman, sən fəqət özüyü köröruñ. (138) Mən bolları Süleymanların yer-yurtunda yığıştırmışəm.

(139) Hz.Süleyman qarınçağa haydı:

(140) - Körünüyor, yaşın heyli`ri?

(141).Qarınça haydı:

(142).- Dünyağa körə hala cavanam.

(143).Hz.Süleyman haydı:

(144) - Qarınça, səniñ dostuñ kim və düşməniñ kim`ər?

(145) Qarınça haydı:

(146) -Mənim dostum torpaq və düşmənim sözləri hidik olmaqulular`ər.

(147) Hz.Süleyman haydı:

(148) - Qarınça, mən sözümçə toğrursam./mənim sözüm hidik`ər. (149) Hayı kördüm, sözlərimiñ hidiklikey körə mändə nəse hişeyoruñ?

(150) Qarınça haydı:

(151) - Səndə heşnə hisəmorum, fəqət bizim nəsildə harac alma.

(154) Hz.Süleyman haydı:

(155) - Munda sörrə siziñ nəsilçə harac yok`ər. (156) Mənim ihtiyar yüzlükümü bulu,vərə yovarum.

(157) Qarınça Hz.Süleymanın ihtiyar yüzlüküñ buldu, özey verdi. (158) Hz.Süleyman hatlandı, (159) qarınça la hudahafizşadı , (160) qoşunu la hündü vardı. (161) Matal tamam oldu . (162) Siz sağ, mən dəq salamat.

CÄMRASİ, Ali Asgar (2015b) *Tülkü və Hacılaylak*, Azərbaycan və Hələç Türkçəsində Nağıl, Təhran.

TÜLKÜ VƏ HACILÄYLƏK

(1).Bī kūn Tülkülä Hacılaylak dost olmuşdular. (2) Ullar bī yerçä ävça hünmüş bilä tolğan`nattılar. (3) Bī kūn tülkü Hacılaylak`kä haydı:

(4).- Lala, şam bizkä meyman käliyn.

(5) Hacılaylak şam tülkü häv`ey kaldi. (6).Tülkü bī qazan Mustafa bişirdi. (7) Mustafañ bī tabağça/sinikä Töktü surfağa kälitti. (8) Ullar yemäk`kä boşladılar. (9) Hacılaylak hər dāfä dümdükün`uzat`dukey bīhaz düğü Kötüräbillärti/kötüräbillätti. (10) U beş-alta dana düğü kötürmädikätti ki, Tülkü mustafañ pak yalgamış tamam şadı. (11) Hacılaylak aç qaldı oçağ öz-özey Haydı:

(12) - “Havul! Tülkü, äväziñ hīyim”.

(13) Hacılaylak āçında sebigä/tezdäkäta yatıbmädi. (14) Bu väziñ üstündä bī näççä kūn kəşti. (15) Bī kūn Hacılaylak sütäşi bişirmiş Tülkün Meymançuluğka qeşirdi. (16) Hacılaylak āşı bī tuğula`ğa tökmüş surfağa qodu. (17) Tülkü fäqät tuğula āğz`ey yapuşmuş dügüläri, yeyibildi. (18) Amma Hacılaylak uzaq dümdükün`tuğula iç`ey soñmuş āşı pak yedi. (19) Tülkü hacımış/zärişmiş häv`ey holundu. (20) Yolça öz-özey haydı:

(21) “Hacılaylakdä mänä räfiş hünmäz. (22) Män käräk unu yepigäm”.

(23) Künlär kälip kəçärätti. (24) Tülkü bī mahana hağreyrärti ki, Hacılayläki yepigä. (25) Bī kūn tezdä Tülkü Hacılaylak yan`ey kaldi haydı: (26) - Lala, yüräkim bätär sişiliyor, (27) türkä varaş, (28) köqçimänçä bī haz tolğanıparaş. (29) Hacılaylak razı oldu. (30) Ullar vardılar bī çimänkä erdilär. (31) Tülkü haydı:

(32) Nəbər qəşäng çimän`är! (33) yekä boda bī haz uzanıparaş.

(34) Hacılaylak lä Tülkü kök çimänçä uzandılar. (35) Tülkü özüyn yupağda ü`ğa vurdu.

(36) U hişerätti ki, Hacılaylak ü`dudukey boğzunda tutmuş boğuşa. (37) Hacılayläkiñ tazda ü`su yetmişdi. (38) Tülkü bīdä boğzunda yapuştu. (39) Hacılaylak ü`danmış soruştu:

(40) - Bacı nəşê etoruñ/nä onağı şayoruñ ?

(41) Tülkü haydı:

(42) - Tişimçä (ü`sumça) səni kördüm, (43) unda saru səni qollaqlamaş hişädim. (44) Hacılaylak unuñ hoqçasında boş himiş haydı:

(45) - Bacıcan taş yatmaşum kälmor, (46) yekä hünäk mänim belimä, kökgä qalqdaş/qavzandaş, (47) bī haz uqdaş, (48) oçağlan kälimiz dalbadal yatamız .

(49) Tülkü Hacılayläkiñ beley hündü. (50) Hacılaylak kökgä qalqtı (Pärvaz şadı). (51) Mavlaş uçtuqda sörä hābar aldı:

(52) - Bacıcan, yer nəbər körsəniyor?

(53) Tülkü haydı:

(54)- Harman vārā.

(55) Bī haz daḡ ɣavzanmada sörä Hacıleyläk soruştu:

(56) - Bacı, temi nâbêr körsäniyor?

(57) Tülkü haydı:

(58) - Tämi äs/heç körsänmor.

(59) Hacıleyläk haydı:

(60) - Bacı, taḡı ɣânätlärim häğrīyor, (61) tüŝäkä bī haz tincäldim .

(62) Tülkü yalvar yaḡar etmiş haydı:

(63) - Äy lala, män nâbêr tüŝäkälīm, (64) neräḡ tüŝäkälīm? (65) Āman`ar pīs künüm`är, (66) mäni enä endäri. (67) Hacıleyläk haydı:

(68) - Pärälrim/ɣânätlärim häğrīyor, tüŝmägäyn, säni özüüm yerkä yükäm.

(69) Tülkü heyli yalvar yaḡar etti, (70) közläri yaşı`yn`ñ töktü, (71) Amma Hacıleyläkiñ yüräki käsilmädi.

(72) - Sän dostluḡça bīvafa /vafasuz olduñ, (73) temi cäzayı çäki! (74) Oçaḡlan Tülküñ yerkä yükü.

TULU, Sultan (2012) "Säkiz Halaçça Atasözü", Tehli,kedeki Diller Dergisi, 1(1), Sayfa: 25-

32

1. *Äŝkäkä hīnän härtin kärmäz.* 'Äŝäḡä binän (kändi) ardını gormäz.'
2. *Yäḡ yäḡ ustunä tamayur, pätlä Ƙūrug Ƙäynayur.* 'Yaḡ yaḡ ustunä damla damla akar, kırma kuru kaynar.'
3. *Hatu hat yānica vāy Ƙan (= vāyḡan), ham-räng ölma Ƙa (= ölmaga), häm-hū ölur.* 'Atı at(in) yanına (aslında: yanında) bağlayacaksın, aynı rānktä olmayacak, aynı huyda olur.'
4. *Tulki Ƙa häydilar ŝāhidun kim-a(r))? häydi Ƙurdu Ƙum.* 'Tilkiyä "ŝahidin kimdir?" dädilär? "Kuyruḡum" dädi.'
5. *Bō yil Ƙi Ƙuŝ kälmiş bildirkinä cīr cīr äyrätir.* 'Bu yılki kuş gälmiş, bildirkinä cıvılda (= cik cik) oḡrätir.'
6. *Tulki täplikkä kirmäz-ärti, biptä [bi buta] sipirgä vāmiş-arti.* 'Tilki dāliḡä girmäz idi, [(kuyruḡuna) bir supurgä -S.T.] bağlamıştı.'
7. *Yil Ƙīn sīrīsilan yätirmiş hāla dāna härtica kazīr.* 'Yılkıyı surusuylä yitirmiş, (bir) ala tanänin [dananın? S.T.] ardında gäzär.'
8. *Ācu iŝlätmä, toḡu tärpätmä, nīm-sīrīn bābāsīn Ƙurda hīpäräyn [doḡrusu hīpidīn.]* 'Acı iŝlätmä, toku täprätmä, yarı tokun anasını aḡlat!'

TULU, Sultan (2013) Ali Asğar Camrasî'den Halaçça Bir Kaside: “Anadan Bân Halaç Türkü Doğmuşum” *Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.*

1 Nänä'dä män Hälac Türkü olmuşam	21 'Türkiñ' vermiş eyzä tili älmuşam.
2 Eşki haçu män taşkar'ça kalmuşam.	22 İrādamu –varluğum yoqlamuşam.
3 Düşmān äl'ey qarabağū salmuşam.	23 Qaldıkiñ dağ hadağ ast'ey hatmuşam.
4 Holunmuşam, äl kaçak'ka komuşam.	24 Çögür vermiş yengi'dä saz älmuşam.
5 Eşki haçu män taşkar'ça kalmuşam.	25 Räsimplärim -ädätlärim salmuşam.
6 Yängi'dä til kallarima älmuşam.	26 İlm ätu'la män tilimi satmuşam.
7 Yurtumu hot iççä bäyin yaqmuşam.	27 Yurtu vermiş kofrda pānah älmuşam.
8 Kiliç yer'ey belimä şal vamuşam.	28 Ölkä'çä män gölläri qurutmuşam.
9 Kişi vara boşka yağluğ hatmuşam.	29 Taş-turpağı ākqar'ka toldarmuşam.
10 Män şer'ärtim temi tülkü olmuşam.	30 Gulu vermiş yer'ey tikān älmuşam.
11 Tärk etmişäm vātānımı salmuşam.	31 Millätimi çolqamuşam sarmuşam .
12 Qorqu'da män siçkān hiniñ älmuşam.	32 Havuclar'ey kirak-şişä komuşam.
13 Türkistanı düşmānnimä salmuşam.	33 Kālu salmuş yār'ey qancuğ älmuşam.
14 Äşkä'dä män özüm yār'kə çalmuşam.	34 Bäräkäti ölkä'dä qalqturmuşam.
15 Qaflan'artum, puşuk vara olmuşam.	35 Türk Halkıma maqul yapma yapmuşam.
16 Tağ- taş'ça şäytanı hazturmuşam.	36 Artuğ'ey pīs, haz'ey havul haymuşam.
17 Tağda enmiş çay- çamurka varmuşam.	37 Tutulmuşam dar hadağ'ey varmuşam.
18 Tarı yār'ey, şäytan eşkiñ çalmuşam.	38 Koma koma dārlar'da hasulmuşam .
19 Nänä tiliñ, koma pīs til bilmişäm.	39 Koroğlula kaçak näbiñ salmuşam.
20 Yitirmişäm yengidä til bulmuşam.	40 Tatalar sözläriñ tärsä aynamuşam.

41 Pīslāmišām turpaḵ'ḵa kollamušam.

42 Hān bilmāzāk sözlär'ey āllanmušam.

43 Türk īnāniñ çävirmişām puzmušam.

44 Halk koltuḵ'ey çapulalar vermişām.

45 Bilgillärin ağz'ey kolun vurmušam.

46 Mān millätin, ḵuvatin unutmušam.

47 Dostluḵ īpin özgälär'lä vamušam.

48 Türk turpaḵin eyzälär'kā salmušam.

49 Bilim hayur: havul adam olmušam.

50 Nänä'dä mān Hälac türkü olmušam.

51 Una körä bōrkümü yan ḵomušam.

DOERFER, Gerhard; TEZCAN, Semih (1994) *Folklore- Texte der Chaladsch*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag

METİN 1

Xalt-ābād (46 B)

(1) bī kēčā Šāh Abbās dārvişlūk lābāsin^dnan şār iç⁽ⁱ⁾čā yörür-arti. (2) ērdi bī māydā'nča kördü ü's nāfār turmüş. (3) bollarıdan soray aldı ki „nā kāra'-rsāiz?“ (4) haydılar „biz hoyrı'-rsaq“ (5) haydi „mān-tā hoyrı'-rsam“. (6) haydılar „yā-kāy vārāk hoyruluqqā“. (7) bīsi haydi „nē'rkā var... ne... nē'rkā varāk hoyruluqqā?“ (8) haydılar ki „yā'kāy varāk vurdıq Šāh Abbās xāzināsı“. (9) Šāh Abbās haydi „şāh xāzināsı vurmāx mīna āsān iş dāy. (10) siz nā iş... ālūzdān nā hunā'rī sāxtā'-rī?“ (11) bīsi haydi „mān hār qulfka k'al vur'şam haşlur“. (12) bīsi haydi „hār kimi mān hār lābāsdan kēčā körigām kündüz bülüm“. (13) bīsi haydi „hār heyvānāt tilī mān hālüm olur“. (14) Šāh Abbās ta haydi „mān rāst sābilimā āl čākkām māmlākāt ābād olur, čāp sābilimā āl čākkām māmlākāt xarāb olur“. (15) yōlxa tişdilār Šāh Abbāsı gasriyā tārāf. (16) ērdilār gasr e'skiyā. (17) Šāh Abbāsı gasrī'ča ākki it vār-arti. (18) bīsi bānā şadi hafqurmaqqā. (19) o bīsi haydi ki „sāsī hī'mā! eydisi bilāsilā'n-ār“. (20) bollar haydılar „yā'kāy holunu'p-araq, eydisi bo büzüm törtümüzden bīmiz Šāh Abbā's-ar“. (21) Šāh Abbās haydi „qu-laq' ha'sma bāba varāx“. (22) vardılar-u āl vurdī bu gulf haçıldı. (23) vardılar gasr içiyā, iērdilār xazāna eşkiyā. (24) xazāna e'skī haşdılar bī miydār o xazānadan gōuzadılar. (25) hārākdilār-u vardılar biyābān. (26) biyābā'nča kolladılar, holündılar. (27) holündüler, kāldilār hoyrılar yovardılar, gāvāxāna'ča yatdılar, Šāh Abbās holündi kāldi öz gasriya. (28) sāhār oldi Šāh Abbās turdi yerindān gazzāt lābāsı kātđi, noukārlārdān xīrdi¹ „yā'kāy, yo'vāy, felān yāvāxāne'ča üş nāfār hoyrü vār, bo nām-u bo nişān fā hārākāy yā'kāy!“ (29) vārdılar gāvāxāna'ča hoyrilārī kālidilār. (30) kālidilār, ērdōu bī... o nāfā'rī ki haydi „mān hār kimi kēčā lābā'snan körigām kündüz bülüm“ haydi ki „Šāh Abbās kēčā bizdī'n-ārti“. (31) Šāh Abbās dāstūr verdi ki „bollarī, hoyrilārī başı vu'rdi!“ (32) bollar haydılar „sān ōzü^y kēčā haydi mān ālümü rāst sābilümā čākkām māmlākāt ābād olur, čāp sābilümā čākkām māmlākāt xarāb olur. (33) biz xāhiştümüz vār, ālüyi rāst sābiliyā čāk^{iy}āy ki māmlākātī ābād şa!“ (34) Šāh Abbās xoşī kāldi bollarī sözlārin^dnān, taxsirlārin^dnān kāşdı. (35) ālī vurdī rāst sābiliyā, bollarī āzād şadi.

METİN 2

(1) bī kūn İsfahān šāriyā üç dān^a dāvriš kaldi. (2) kēčādā tōrt saat varmū'štu. (3) bo dāvrišlār mānzi'lčā yormuštular ki Šā Abbas š^{er}di šām yēpiyā, loyma galdī boyz'čā. (4) turdī dāvrišlik lābasin kaddi-yu bī kāšgūl pālā^u toldardī-yu vardī tol-yandī bullaru buldī İsfahān karvansarasī'ča, šā'ričā. (5) karvansarača buldī dāvrišlāri, haydī „xob“, haydī „xob dāvrišlār mānā bo'da mānzil olur, mən tā bō'da mānzil yätti rāfiy oliyam siskā“. (6) haydīlar „bā'li, buyru! bī mānzil-ār, sən tā buyru, uš nāfār bi'z-āk, bī tā sā'n tūōrt, olta, sən tā buyri içgār“. (7) bō ta kaldi. (8) o ča' vardī bullaruy yāniya, yōrd^ular-u haydī „xob, šāmiz nērsā'ri?“ (9) bo haydī „hič nāmiz yōx, bī zād aldaq gayi'rdāk“. (10) Šā Abbās haydī ki „mānüm kāšgūlu'mčā bī“ bo ta dāvriš hayī'nar, haydi „mən bī kāšgūl pālā^u Šā Abbās xānā-sidā almi'š-am, muni yē'pidāk, bo bāstimüz-ār“. (11) yēdilār, tox oldīlar. (12) haydī „Šā Abbāsī hāvi avadān, bī kāšgūl pālā^u tūōrtümüz^u tā tox yetti“. (13) Šā Abbās haydī, xāyr Šā Abbās, bo dāvriš haydī „xāyr, Šā Abbās havul iš kērmād^{ük}(?), (14) mən olsa-rtum bī kāšgūl tālā vērr-ārtim dāvriškā, Šā Abbās hič nā vē'rmādik“. (15) haydīlar „xob, xāyli havul-ar, nā-šükürlük ye'tmä“. (16) bo dāvriš haydī „xāyr, bo bī zād-ār ki ā^är šōriz biliyāiz, havulluq biliyāiz havulluqiz tā ōz havulluqiz tarifi yetdī!“ (17) bīsi haydī „mən bī nāfār nānāsindā olduxi kōriyām, bī tā garruduxi, ol... kōriyām bilüm o ādam-ar, bo kāl o ādam-ar, bo yākā ādam o kāl-ar“. (18) o bīsi haydī „mən tā hāyvanāt tili bilim, hār nā hāyvān it, pu-šuk, qirgālük (?) dānišup-ağa, mən bilüm nā'sā hayyōr“. (19) bīsi tā haydu „mən bī duvā bilim ki hār ēškā hoxīyam puflāygām vāyluy ēšk hačīlur. (20) ēšk gulflanmiš oliya hačīlur, gulfa hačīlur, duvā hokmunda“. (21) bo dāvriškā haydī „sən nā'sā bilin?“ (22) bō ta Šā Abbās-arti. (23) Šā Abbās haydī ki „mən-tā ālmi čākiyām say sibālmā dōnyā ābād olur, sol sibālmā dōnyā xarāb olur“. (24) haydī „xob bārkal, säninki tā xā'yli havu'l-ar“. (25) Šā Abbās ollārīnki pāsānd yetti, bo ta bullar Šā Abbāsī pāsānd yetti. (26) Šā Abbās haydī „türkāyn varaq hoqruluqqa“, haydīlar „nā'dā?“ haydī „Šā Abbās xazānasin ča'pdax“. (27) haydīlar „Šā Abbās sänā pālāb vērmiš, biz tā ki varuq sən va'rma. (28) sən ki onī hikmāki yē-müş-āyn, varmāq biz, sən sən tā kārāk varmayn. (29) biz tā ki varuq, sən va'r-mayayn“. (30) bo haydī „türkāyn varaq, fursat ganīmāt-ār, bizüm kārāk hunāri-müz xarčkā vēriyāk hunārümüzü, bo duvay hoqrıyaq, ēški hačyaq, xazanay čapov

yetiyäk. (31) munda bihtär zād yōq“. (32) bullar gabzadi, külsi¹, Šā Abbas gabzadi vardīlar. (33) vardīlar, haydī „duvayi hoqī rāfīy, sän duvay hoqī“. (34) bullarin bīsi duvay hoxudu. (35) hoqudi ēšk’ hačūldu. (36) vardīlar ān-dārūn, vardīlar Šā Abbāsīn galasī içiy^ä, āmāratī içiy^ä ki xazanāy çapīyalar, bī ākki qapıyulī tulasī vartu Šā Abbāsīn. (37) hülä hülä kaldi ki bīsi haydu „kuor-äy mār², sähābī bilälärilä-ri, sähābī bilälärilä kälüyō’ru“. (38) bo häyvānāt tilin bilyili haydu „va’rma män taq’ va’rmam, va’rmäyn“. (39) haydīlar „näy?“, haydī „bola bo tula hayyor ki sähābī biläsilä’-ri, o haydi: hoıru hoıru, bo haydi: mār’ kuor-äyn mār, sähābī biläsilä kälüyō’ru“. (40) bullar haydīlar „biz varmax“. (41) Šā Abbās „yäkä varax, Šā Abbās boda nä’släyyor?“. (42) haydī „xäyr, Šā Abbās bullarin... biz bīmiz Šā Abbās-ar, bilmām gānīmī’z-ax“ (43) haydī „Šā Abbās bö’da, nä tür-kän varax, Šā Abbās bö’da nä’släyor, iši yōx Šā Abbāsīn bö’da. (44) Šā Abbās tēmi yatmuş, yäkäyn varax tu’rmayn“. (45) vardu toldaru kışgullärin pūlda-yu xazānada holundular. (46) kaldilär^{är} taxsīm yettilär-u yattīlar. (47) tēzdä Šā Abbās tirdi, bullarda xodā-hāfīzī yetti-yu. (48) haydī „här kim här nä kältmüş özinī, här nä pūl kältmüş xazānada“. (49) Šā Abbās vardī-yu xabar vērdi ki „xazānāy çapmīş-al^{lar} bo şām“. (50) bo ta girmiz kaddi-yu hindi taxtqa-yu haydī „yo’vayn Isbahan bāzā’riča bī karvansarā, o karvansarāča, fālan karvansarāča üş tana dāvriş, o üş dāvrişi yitkäyn bö’ra“. (51) vardīlar üç dāvriş kältlär-u. (52) haydī „ya’l-lāh bo şām här nä yetmü’s-āiz ha’ydi“. (53) bo ki ādam bill-ārti, Šā Abbāsīn maxsudī munu biliyā, köriyā o ta biliyo yā na. (54) haydī „vallā bizüm xāhişimüz şāda bola-r ki, qıblāy ālāmdā bola-r ki, sän bī avval ālī čäki say sibaliyā bo rāyām, o çay biz tā bo şām nä yetmü’s-āk ha’ydx, arz ye’ttāk“. (55) Šā Abbās haydī „nä’sä hō’ri^z, siz sözüzi ha’ydi, nä’sä vār ālūmdā?“ (56) haydīlar ki „sän čäkü, bizi xāhişt... sändä xāhişt yetoruq. (57) sän bī āl čäkü say sibaliyā, biz tā sözüümüzi ha’y-dax“. (58) bo haydī „xäyr, bo mänüm say sibālim, aha, bismellahirrahmanerrahim bo mänüm say sibālim“. (59) ālin čäkdī say sibaliyā. (60) bo haydī „ālhamdullā, mämlākāt ābād ōlta, bizüm hölmäkimiz hiç, ār⁴ şā bizi hōlār^{ür}, boynumuzu vurur hiç, mämlākāt ābād ōlta“. (61) haydī „nä’tā?“ (62) haydī „sän kēčä bizdilä’rtin, sän ha’ma[din] män čäkiyām say sibāl’mā donya ābād olur, mämlākāt ābād olur? (63) män tā munu xāhişt yettim sā’ndä. (64) sän kēčä bizdilä’rtin, o tula kaldi haydī, män bildim sän bizüm rāfīyimi’z-äyn, sän Šā Abbās-äyn. (65) män haydum yabul ye’tmädin“. (66) Šā Abbās haydī „bullarxa xalat verdin, ān’am verdin, yovarta āzād. (67) sizin taqī hiç nä hiç kim haqqı yōx ki sizkā dāni-şu’p-aya“. (68) bullar, Šā Abbās bo üçlär^{är} āzād yetti.

METİN 3

(1) künlārī bī kü'nčā, zāmān-ī Bārām Gūr padšāluqu'ča fārmān vērđi vāzīrkā ki „vā'zīr, fārmān vērī guşun yākāltālār, hūpi şikār^xa“. (2) vāzīr fārmān vērđi, guşin hündi hatlandılar, neččā yūz hatluş hündilār şikārxa. (3) vard'lar şikārxa, şikār-yača biyābā'nča bī şikār bullarin gīriyā kāldi. (4) pādişā ki Bārām Gūr ol'ya fārmān vērđi „vā'zīr, bo şikāru hār kimī ... dāwrīn muhāsara ettīn, bo şikārīn dāwrīn muhāsara ettīn, hār kimīn eynindā bo şikār kāşdi kārāk şikār yer'yā boşin kāsīyām. (5) yā şikāru tua¹ veyā² tāvilkā. (6) ā'gār şaxsān mān ki şaxsān sultān-ī māmlākāt-ām, mānüm boşumda kāşdi mān ki ^hiç tuta bilmād'm, mān ōzüm muşassī'r-am mās'ū'l-am“. (7) bo fārmānī vērđi-yu bo şikārīn dāwrīn muhāsara ettilār. (8) şikār xodā jānibinda vurdī kāldi, Bārām Gūrīn hatinī yā istindā āştī, källāsindā āştī yā qarna ars kāşdi. (9) Bārām Gūr fārmān vērđi „vā'zīr, ā'gār bī

nāfār mān¹ dālūmda yākālyā, hāmān şikār ye'r'yā hilārīm bilāsī. (10) bo fārmā'nī ki vērmü's-ām bo fārmān o fārmān-ar. (11) kārāk tāk şaxsān mān ōzüm bo şikāru tuta'şam“. (12) hatu hattı bo şikārīn da[līnda], vardu vardu vardu tā īn, bī vaxt kördi ki bā'lı, yayuş oldi-yu hāvā bulut oldi-yu şikār yitti. (13) Bārām Gur galdı tāk u kis ta oldi-yu hatu yaldı-yu ōzü vardu āç u suvsuz u yoryun u vā xā'ylī xastā oldu, xā'ylī bīčāra oldu. (14) çākıldı bī tāy içiyā. (15) bo tāy içiçā āç oldu, vaxti kördi o tāy hātākiçā bī dāna çadı'rī körsān^{1 2} (?) yā bī sāyābani körsān³ dāştvan kölgāliki. (16) muna aldu gīrāyqa-u vardu kördi o tütūn, o tütūnı tuttı vardu kördi bī garri kişi bō'da tütūn yetō'ru. (17) haydu „ga'rri nānā mē'mān hūşāmāyn?“ (18) haydu „nāy, buyru, mē'mān habī'b-i xodā'-ru, xoş gā'lmiş-āyn, buyr içgār“. (19) haydu „xob, nā-rāhat ōmāyn, injimāyn?“ (20) haydu „xāyr, buyru“. (21) hatu taşyar vādī'-yu vardi içgār. (22) garri nānā hōt yetti-yu bo hō'tça bo his-sindi, bādāni tā lābasī'lan gurruladī ōzi hissindi-yu. (23) bād kördi munī bī oylu vār kāl'yor bī āçki şaxında yapışmış bī gol ta ot qoltuqu'ča kālīyor. (24) bo otu kätti⁴ kördi bī hat, bullar hāvi eşkiyā bī hat vānunmuş, bo otu hata bādūn-ī guftu-gu, bādūn-ī fikr hattı bo hat i'ñā⁵. (25) haydī „bo mēymān tāzā kālmiş biskā munun hatī āç-ar“. (26) bo ota hattı mun' iñā⁶. (27) kirdi mēymānqa sālām vērđi, āval-purslux yetti, xoş kāldī etti-yu nānāsī qīyirdi „nā'nā meymānmiz kim-ār?“ (28) haydī „va'llā balam bilmōm, mēymān-ar, kālmüş-ār, meymān habī'-b-i xodā, nāy işi vār kim-ār?“ (29) haydō „xob, şām muna tadāruk kermüş-āyn?“ (30) haydī „va'llā, o ki vār, hālā bī zād gayī'rmdk-ām⁷, hār nā sālā bilīn?“ (31) hayd „bo meymānımız āz garar-ī mālim xā'ylī bid'k āda'm-ar, xā'ylī rāşīd mūtārām āda'm-ar. (32) haqqī'-rī meymānqa mān bo āčkū hōlārīyām vā bo çapşu hōlārīyām sāl munu jīgārindā yu nāzasında muna bī kībā'bī gayrīyāyn, bo meymān bālki bārızax ōma⁸ bo şām“. (33) Bārām Gūr tamām işitōr biliyō'ru.

(34) haydu „o'ltā balam, hōlā'ri!“ (35) bō golī čimrādi, āččī bošīn kāsdi-yu, tāri-sīn suvdi-yu jīgārī'n-u pinī'yu havulinda nānāsiyā hīdi vērđi. (36) nānāsiyā hayđi „nānā šām gayri!“ (37) nānā šāmī gayirdi. (38) šām, Bārām Gūr šāmī yēdi, xā'ylī xoš-hāl u kēčā yattīla. (39) tēzdā tūrdular hadaqqā, tēzdā bī loyma zāfyāylān yēdilār. (40) bād zāfyāylānda seyrā hayđi „xob“, Bārām Gūr fārmān vērđi ki „oyl hūnā'je⁹ tašyar, kārđük nā hal u xabarī vār!“ (41) hūnd'lār hāv ēšk'ā, kōrdülār bā'lī, o tāy bošinda-yu o kātük bošinda hār yanda ākki ü č hatluy hūndi. (42) bī

ākki hatluy bo yānda, bī ākki hatluy o yānda, bī ākki hatluy o kātük bošinda, bo kātük bošinda. (43) yīyīštīlar šāypūr vurdīlar-u vā dūrbīn hattīlar-u sultānī kōrdīlār-u šāypu'r vurdīlar affāj yīyīšđi-yu, ordu yīyīšđi, vāzīr kālđi, gušīn kālđi, sār-lāš-kār, sipāhbud kālđilār tāmām. (44) sālām-i šāyⁿ vurdīlar vā šā bullarda xōdā-hāfīz etti-yu hatī^(hi)ndi-yu varđu. (45) bād ki varđu seyrā ākki nāfār yolladı bī hat vērđi yādāk hat, kāttilār¹ bo oylu kāttilār¹. (46) haydu „sultān sā'ni šāmīš“. (47) b' oyl taxu hayđi „nānā išimiz naylāy bād ye'rčā-r, bo sultān-i māmlākāt-āmiš, Bārām Gūr-āmiš, biz munī bād eynindā hūndīk“. (48) hāyđi „aybī yōq balam, taqī munda elavin hiš nāmiz yōq, bī zādīmīz yōq arti ki nā (...). (49) o ki vār arta, hāst u nīst xaršladik, āybi yōq, go'rxma yov Allā ümdiyā, Allā bilā'ñ^{1e}“. (51) oyl varđi nānāsi'lā xōdā-hāfīz etti varđi-yu Bārām Gūr mājlisīyā-yu. (52) Bārām Gūr tāmām ruāsāy, vāzīr, vukāla, sārđār, sipāhbud, sālāškar tāmām jām etmišđi xalyī dāvāt etmišđi. (53) b' oyl ta varđi b' oylqa yer nišan vērđilār b' oyl yōrdi. (54) oylqa xā'ylī āval-purslux ettilār-u xā'ylī ētrām-u izzāt ettilār. (55) b' oyl tā āylāšđi-yu bād nāhār kālđi nāhālarin yēdilār-u čaylarin ištīlār-u šīrīnilārın ištīlār-u (56) bād Bārām Gūr sorušđi „āyyu hānnās, āy mā'xlūy, āy vā'zīr vukālā, āy ā'ffāj, sorušpayn kōrdīn bo nāhār nā'sā nāhār yeyyōrīz“. (57) arz ettilār „gīblāy ālām sālāmat o'ltā, sān bī nāhār bizi dāvāt etmī's-āyn, bizkā bī nāhār vēriyōrīn, biz tā nāhārī yēyyōq sānī jāniya duvā yetōq. (58) nāy išimiz vār nā'sā nāhārī oliya?“ (59) sultān buyirdi „xayr, munī illāti vār“. (60) arz ettilār „nāsār?“ (61) buyirdi „illāti bula-r ki bula bo oyl ki kōrō'rī^z, bo oyl dāštuvā'n-ar. (62) mān ö-kūn ki šikārda hadru o tāk tūšđüm, vardum beyābā'nča galdum, vardum b' oylqa meyman oldum. (63) bō asl māni bi'lmādi', bī āčgisī vār-arti dārāluqī, mānim yōlumča xarj yetti, o āččüy hōlārđi-yu māna xa... māsraf yetti, bīdūn-i biliyā mān ki'm-ām, sultān yā gayr-i sultān-am. (64) bullaru ku xaršladı mān... tāmām dārāluqīnda āl čākđi, sārř-i nazar etti mānüm yōlu'mča, vā hal īn ki bi'lmādi. (65) mān tēmi āgār pādišā'-rsam beyin bo oyl šīām avāz yetyām ha mān tēmi šōm bo oylqa avāz etiyām, nā bā-avāz yāttim, nā'sā vērđim munī avāzi?

(77) və gāzi talab etti-yu, gīzīn vērđi b' oyluqa. (78) b'oyulqa haydu „hüşäy'n?“ (79) haydu „näy hüşä'mäyäm?“ (80) munī gīzīn vērđi b' oyluqa-yu bo oylī etti dāmād öziyā-yu. (81) və pādīšāluq ta vērđi b' oyluqa. (82) haydu „sändüvara sà-xavatluq adamqa pādīšāluq yāraşur nä ki dāş'tvānluq“. (83) bā'li, pādīšāyⁿ gīzīn vērđilār 9 dāştivānya-yu dāştuvān oldī pādīšāyn, Bārām Gūrīn dāmādī-yu və enān-i ixtiyāru və pādīšāluqī tāvil vērđi b' oyluqa dāştivānxa. (84) tēmi hār matlābkā ki o oyl ērdi, jāmi'i dostlar jākältā, hār matlābkā ki o šikār jērdi dārd-sār čakdi, jā-mi'i düşmanlar jērākältā. (85) xodā-hāfiziz, māzrāt šom, bayīşlā'yđīn, zāmāt vēr-dim.

(66) hüşōm munu inay yetyā ki mundī'la bārābar h^unākyām²“ (67) bīsi haydu „ākki min tümān pūl vēri, bī hat vēri“. (68) bīsi haydu „ōn min tümān pul vēri, bī hat vēri, gīlič vēri, lābās vēri“. (69) bīs' hā'dī „xāyr, sultānluq vēri“. (70) bīsi haydu „vāzīrlīk vēri“. (71) bīs haydu „sāllāşkārlik vēri“. (72) bīs' haydu „sipāh-budluq vēri“. (73) bīsi haydu māsālān „fārmāndārluq vēri“. (74) haydu „xāyr, hiş bīsi ō'madu, mān ā'gār pādīšāluqī vērim muna jāx munī garzīn vērmüş-ām. (75) hāmān da bo ävvāl-ā^r mān āxur. (76) vā'li muna kā'āk bī havulluq ētyām, mānūm bī dān^ā gīzim vār, čār iqlīmdā šōllar vē'rmom, kārāk vēriyām muna ki üstālik-u mān mundīla bārābar hūnākāyām³, mān munda hāya ō'mayām“.

METİN 4

(1) sāl tāvil şayimüz. (2) va'xti ki sāl tāvil tāmām ōldi, ayid şāmı hū^ot jikāmiz dāmya. (3) dāmya hū^ot jikāmiz-u saba'y-lān k' ōldi varīmüz fāmillārⁱmūzi ōzü-müzdä āyiltārlārī kō'rāmüz. (4) ākgi künkä tā. (5) ākgi kün bal'qça āgā kidān mi-dān jātmişāllār ollari hī'ilār āysākā, kālinlārī hī'ilār āysākā. (6) bī nāččā nāfār zā-nānā hiylur kālinlārī hī'ilār yetlār āysākā. (7) āysā'čā āllāk hatamiz, arz e'ttim. (8) bī iddā zānāna kālinlārīⁿ hatar, bī iddā mārđāna bāylā'rlān be-hasāb dāmād'-lan. (9) dāmā'dlan āllāk hatalar. (10) tā sizdākā tā. (11) sizdā k' ōlur, sizdā k' ōlur varīmüz sizdā-bā-dār biyābān. (12) hār-kim fāmili'lān, gawm-i xişī'lān bī iddā hiylilar-u varilar beyābā'nca gārđiškā, kālimiz tāmām ōlur. (13) bizüm äyyām-ī äydimüz-ari.

IŞIKLI, Müge (2021) Halaç Türkçesinin Çekim Morfolojisi, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Melek ERDEM, 350 s.

ÖZET

“Halaç Türkçesinin Çekim Morfolojisi” konulu tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Halaç Türkleri ve Halaç Türkçesi ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu bölümde morfoloji ve bununla ilişkili yaklaşımlara yer verilmiştir. Birinci bölümde Halaç Türkçesinin isim çekimi işlenmiştir. İkinci bölümde, fiil çekimi işlenmiştir. Bu bölümde fiilimsiler ile tasvir fiilleri de fiil çekimi içinde yer alır. Tezimizde Gerhard Doerfer, Ali Asgar Cemrasi ve Sultan Tulu’nun metinlerinden oluşan korpus yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler

- (1) Halaç
- (2) Morfoloji
- (3) Çekim Morfolojisi
- (4) İsim Çekimi
- (5) Fiil Çekimi

IŞIKLI, Müge (2021) Inflection Morphology of Khalaj Turkish, Master's Thesis, Advisor: Prof. Doc. Melek ERDEM, 350 s.

ABSTRACT

Our thesis subjected as “Inflection Morphology of Khalaj Turkish” consisted of an introduction and two separate parts. In the introduction part the general information about the Khalaj Turks and Khalaj Turkish. In addition, in this part, inflection morphology and the related approaches are explained. In the first part, noun inflection of Khalaj Turkish has been studied. . In the In the second part, verb inflection of Khalaj Turkish has been studied. second part. In this part Non-finite verbal forms and descriptive verbs also have been studied. In our thesis, there is a corpus composed of the texts of Gerhard Doerfer, Ali Asgar Cemrasi ve Sultan Tulu.

Key Words

- 1) Khalaj
- 2) Morphology
- 3) Inflection morphology
- 4) Noun inflection
- 5) Verb inflection